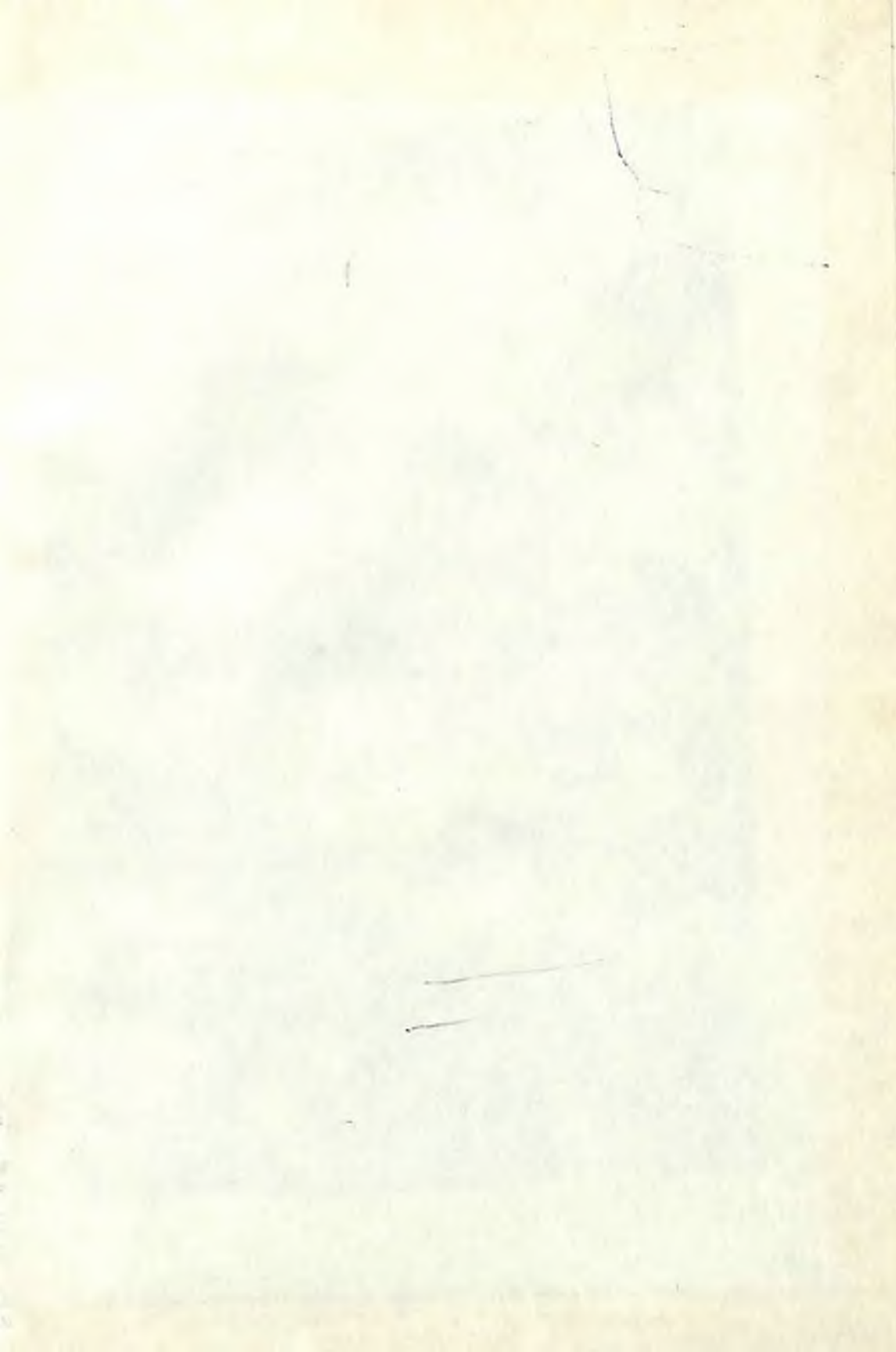
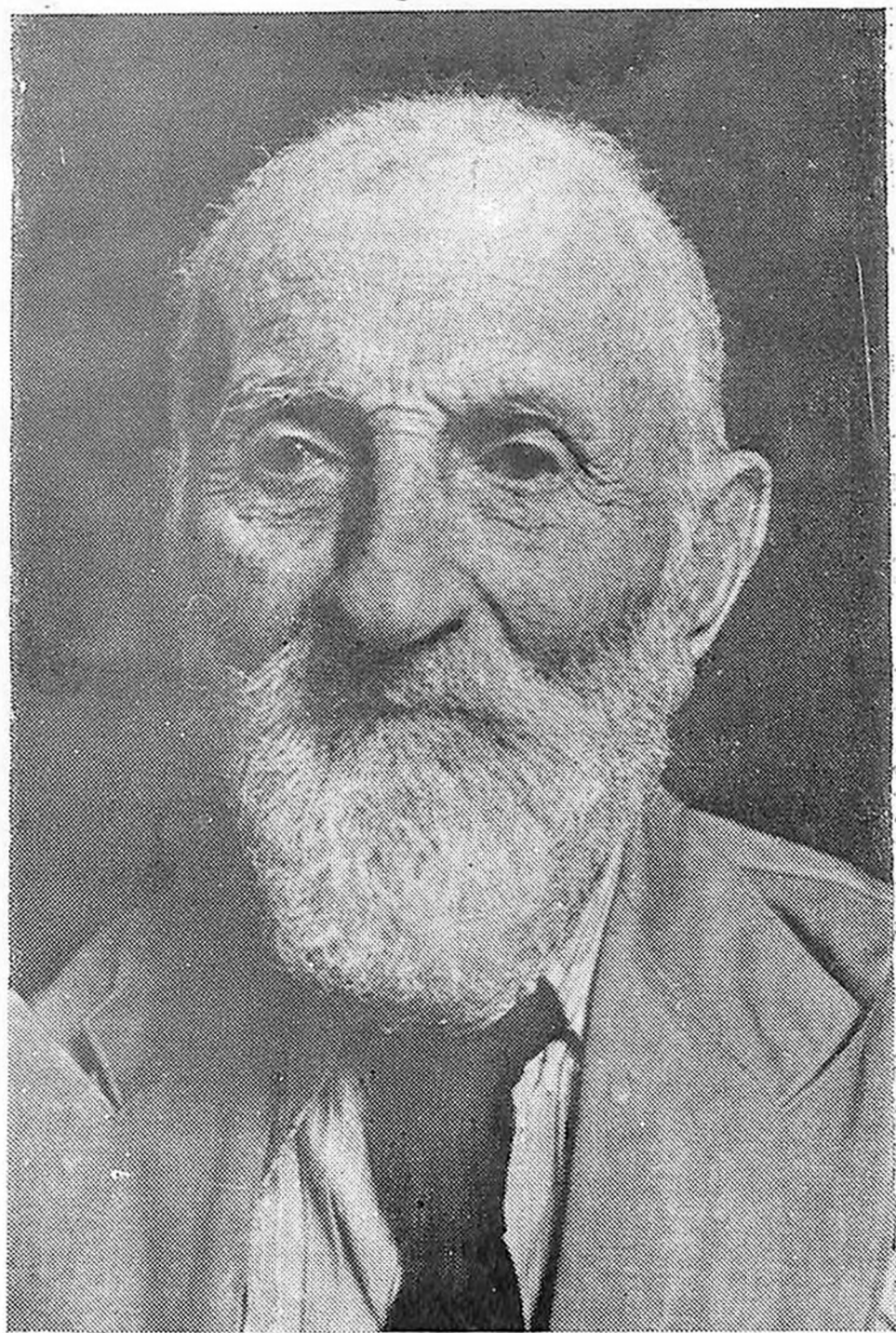

Երվանդ Շահասխյ

ԺՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՎ
ԴԻՄԱՍՏՎԵՐՆԵՐ

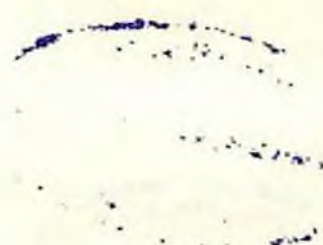

ВЕРХНЕ-УФАЛЬСКИЙ РАЙОН

ВОСПОМИНАНИЯ

ПОДПИСЬ

УФА, 1972

АН АРМ. ССР ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ
ИМ. М. АБЕГЯНА

МУЗЕЙ ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА ИМ. Е. ЧАРЕНЦА

ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДСТВО

Книга четырнадцатая

Ерванд Шахазиз

ВОСПОМИНАНИЯ И ПОРТРЕТЫ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР

ЕРЕВАН 1980

A ¹¹
64080

ՀՍՍՀ ԳԱ Մ. ԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ե. ԶԱՐԵՆՅԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ ԺԱԹԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

Գիրք սասնչորսերոյ

ԵՐՎԱՆԴ ՇԱՀԱԶԻԶ

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՎ

ԴԻՄԱՍՏՎԵՐՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ

1980

Կազմեց և ծանոթագրեց՝
ՊԱՐԳԵՎՈՒՀԻ ՍԻՄՈՆՅԱՆ

Խմբագիրներ՝ Պ. Հ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ
Գ. Ա. ՄԱԴՈՅԱՆ

Շահագիր, Ե.

Շ 163 Հիշողություններ և դիմաստվերներ / Կազմ. և
ծանոթագր. Պ. Սիմոնյան. Խմբ. Պ. Հ. Հակոբյան,
Գ. Ա. Մադոյան.—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1980.—
296 էջ.—(Գրական ժառանգություն / ՀՍՍՀ ԳԱ, Մ.
Աբեղյանի անվ. գրակ. ին-տ., Ե. Զարենցի անվ.
գրակ. և արվեստի թանգարան, Գիտք 14).

8 Apr 1

ԴՄԴ 83.321

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԴԻՄԱՍՏՎԵՐՆԵՐ Կազմեց և ծանոթագրեց Պ.
Սիմոնյան, պատասխանատու խմբագիրներ՝ Պ. Հակոբյան և Գ. Մա-
դոյան, 1980, 298 էջ, նկ. 1:

Հատորում ամփոփված են հեղինակի հիշողությունները և դիմա-
ստվերները XIX դարի երկրորդ կեսի հայ ականավոր գրողների, ար-
վեստագետների և մշակութային գործիչների մասին, որոնք գերա-
կշիռ մասով զբված են նրա կյանքի վերջին տարիներին:

Դիրքը հասցեագրված է բանասերներին և ընթերցող լայն շրջան-
ներին:

ԵՐՎԱՆԻ ՇԱՀԱԶԻԶՅԱՆ

Հայ գրականագետ բանասերների ավագ սերնդի ականավոր ներկայացուցիչներից է Երվանդ Հովակիմի Շահազիզյանը: Մանկությունից զրկվելով հորից՝ Երվանդը արժանանում է իր հորեղբոր՝ անվանի բանաստեղծ Սմբատ Շահազիզի հատուկ հովանավորությանը: Վերջինիս ջանքերով՝ Երվանդը 1870 թ. ընդունվում է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը, որը և ավարտում է 1882 թվին: Նույն թվականին նա տեղափոխվում է Նոր Նախիջևան, որպես ուսուցիչ տեղի թեմական դպրոցի, ուր և պաշտոնավարում է 35 տարի շարունակ, նախ իբրև դասատու, ապա որպես տեսչի օգնական և տեսուչ:

Իր մանկավարժական եռանդագին գործունեությանը ղուգահեռ, Երվանդ Շահազիզը անցյալ դարի 90-ական թվականներից ծավալում է նաև բեղմնավոր գրական-բանասիրական աշխատանք: Նա սկսում է զբաղվել հայ ժողովրդի պատմության և գրականության ուսումնասիրության կարոտ, կարևոր հարցերով, մասնավորապես պարադոքսում է այն ժամանակ դեռևս ստվերի տակ մնացած մի շարք հայ ականավոր գրական-հասարակական գործիչների կյանքի ու գործունեության հետ կապված խնդիրներով: Շահազիզի ուշադրությունն առանձնապես գրավում է հայ մեծ հեղափոխական-դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանը, որի անունը տալն, իսկ, այն ժամանակ, պաշտոնապես արգելված էր, որի քաղաքական-հրապարակախոսական գործերից շատերը գտնվում էին ցարական ցենզուրայի կալանքի տակ: Մեծ աշխատանք ու ժամանակ գործադրելով՝ Շահազիզը հայտնաբերում, հավաքում է Նալբանդյանի թողած հարուստ գրական ժառանգությունը՝ օժտելով այն ան-

հրաժեշտ գրական-բանասիրական ներածականով, մեկնաբանություններով ու ծանոթություններով, դարձնում հասարակության սեփականություն:

Նույն ձևով Շահաղիղը լույս աշխարհ է հանում նաև մեր մի շարք այլ գրողների ու գործիչների (Ռ. Պատկանյան, Մ. էմին և այլն) կյանքի ու գործունեության մոռացված կամ անհայտ դրվագները:

Երվանդ Շահաղիղի գրական-բանասիրական գործունեությունը չոր թափ ու ծավալ է ստանում սովետական կարգերում: Հայաստանի սովետացումից անմիջապես հետո, Լուսժողովրդատի հրավերով՝ նույն փոխադրվում է Երևան և հանձն է առնում Հայաստանի Պետական թանգարանի գրական և պատմական բաժինների վարիչի պատականությունը:

Մինչև 1930 թ. մնալով հիշյալ պաշտոնում, Շահաղիղը խոշոր աշխատանք է կատարում հայ ժողովրդի գրականությանն ու պատմությանը վերաբերվող նոր և արժեքավոր բաղմամբիվ արխիվներով և առանձին պատմագրական փաստաթղթերով ու հուշարձաններով թանգարանը հարստացնելու գործում: Փաստորեն նրան է պատկանում Հայաստանի գրական թանգարանի հիմնադրման և կազմակերպման գործի պատիվը: Սակայն, Շահաղիղի աշխատանքը սովետական շրջանում չի սահմանափակվում նրա թանգարանային վերահիշյալ գործունեությամբ: Մեծ եռանդով ու ջանասիրությամբ նա շարունակում է իր գրական-բանասիրական աշխատանքները, հայտնաբերում, հետադրոտում, մշակում, գրում և մեկը մյուսի ետևից հրապարակում է մի շարք այնպիսի մեծարժեք պատմագրական աշխատություններ, ինչպիսիք են «Հին Երևանը», «Դիվան Միքայել Նալբանդյանի», «Դիվան Խաչատուր Աբովյանի» և այլն:

Երվանդ Շահաղիղը մարմնավորում է իր մեջ ազնիվ ու անշահախնդիր հասարակական գործչի և իսկական գրականագետ-բանասերի լավագույն հատկությունները, բուռն և անկաշառ սերը դեպի հարազատ ժողովրդի ստեղծած կուլտուրական արժեքները, աշխատասիրությունն ու գործունեության համառությունը, համեստությունն ու բարեխղճությունը, գիտական ղգուշավորությունն ու մանրակրկիտությունը:

Մեծ ևն Երվանդ Շահազիզի հայ ժողովրդի գրականությանն ու
կուլտուրային մատուցած ծառայությունները:

Նրա տքնաջան աշխատանքի ու հետախուղական անխոնջ պըր-
պըտումների շնորհիվ փոշինների տակից հանվել, կորստից փրկվել
և հասարակության սեփականությունն են դարձել մեր անցյալի
գրական-հասարակական կյանքի շատ արժեքավոր հուշարձան-
ներ, ուսումնասիրվել և լուսաբանվել են մեր ժողովրդի պատմու-
թյան, ազգագրության մի քանի կարևոր հարցերը:

Շահազիզի կատարած այդ աշխատանքի շնորհիվ մենք ներ-
կայումս հնարավորություն ունենք ավելի լրիվ գաղափար կազմե-
լու մեր անցյալի մի շարք ականավոր գրական-հասարակական
գործիչների մասին, առավել լավ ու ճիշտ գնահատելու նրանց
կյանքն ու գործը, անսխալ որոշելու նրանց տեղն ու դերը մեր
գրականության և հասարակական մտքի զարգացման պատմու-
թյան մեջ*:

Ակադ. Հ. Ա. ՕՐՐԵԼԻ

* Սույն հոդվածի հայերեն մեքենագիր օրինակը պահվում է՝ ԳԱԹ, ԵՇՖ Մ
րաժին № 6: Հավանարար գրված է 1943 թ. (խմբ.):

ԻՄ ՀՈՒՇԵՐԻՅ

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆՅՐ

...1871—72 ուսումնական տարին էր գնում:

Թեև իմ Մոսկվա դալուս հենց առաջին տարին իմ հիվանդություններս բոլորն էլ բուժվել էին, բայց շարունակ շատ սլաքապելուց բոլորովին ուժից ընկել էի, նվաղել և անհրաժեշտ կարիք էի զգում մի լավ հանգստանալու, մի հանգամանք, որ հորեղբայրս էլ նկատել էր և դրա առաջն առնելու համար մայիսին, քննությունների վերջանալուց հետո, պատվիրեց ուսանող մեծ եղբորս, որ ինքը գնա ամառանոց քաղաքից ոչ շատ հեռու Բոգոլյոդսկ գյուղը և ինձ էլ հետը տանի, հսկի, որ առողջանամ:

Այդ գյուղը դրա համար պայմաններ ուներ՝ և՛ մաքուր օդ, և՛ ջուր, խիտ անտառներ, լողանալու գետ, առատ կաթնասնունդ և քաղաքի հետ հարաբերություն հարմար և հեշտ ճանապարհ (կոնկա-ձիաքարշ):

Մեր ամառանոցը գտնվում էր գյուղի ծայրին, որի առաջն արձակ դաշտ էր, մի ընդարձակ հողաբաժին էր, որի փողոցի վերա շինված էր մի սիրուն ամառանոց, իսկ բակում երկու-երեք փոքր ամառանոցներ՝ բաղկացած մի-մի միջակ մեծության սենյակներից և նախասենյակներից: Ես ու եղբայրս ապրում էինք փոքր ամառանոցներից առաջինում. հանգիստ ու դուրեկան էր, եթե չլինեին ճալոռների հրաժշտությունը, գիշերվա պահապանների տախտակների չխկչխկոցները և առավոտյան շատ կանուխ ամառանոցների բակերն այցելող բանջարավաճառների և սլողավաճառների զիլ-զիլ ձայները, որոնց ես սովոր չէի:

Ահա հենց այդտեղ ես առաջին անգամ տեսա Ստեփանոս Նազարյանցին, որ իր ընտանիքով ամառանոց էր եկել և բնակվում էր փողոցի վերա շինված սիրուն ամառանոցում: Նրա ննջարանը և

պարապելու սենյակները վերին հարկում էին, իսկ ընտանիքինը՝ ցածի հարկի սենյակներում...

Նա ամեն օր գնում էր քաղաք և վերադառնում էր ճաշին, իսկ կյուրակի և տոն օրերին մնում էր տանը: Այդ ժամանակները նա հրեման դուրս էր գալիս զբոսնելու կամ ամառանոցի ընդարձակ բակում, կամ գնում էր անտառը, գյուղի այն կողմը, որտեղ գտնվում էր երաժշտության Ռոտոնդը, ես միշտ տեսնում էի նրան և կանգնում, պատկառանքով բարեկամ, գլուխ տալի: Հորեղբայրս ինձ հասկացրել էր, թե նա ով է մեզ՝ հայերիս համար:

Մի կյուրակի օր էլ, երբ նա զբոսնում էր բակում, ես իմ սովորական բարեկամ մատուցի, նա մոտեցավ ինձ, հարցովործ արեց, թե ո՞վ եմ ես, ճեմարանի ո՞ր դասարանում եմ. իմ Երեանի մաթուր բարբառով իր արած հարցմունքների լիակատար պատասխանը լսելով և իմանալով, որ ես Սմբատ Շահադիզյանցի եղբոր որդին եմ, շատ ուրախացավ, ձեռքս բռնեց, քաշեց իր մոտ, շոյեց գլուխս և ճակատս համբուրեց, տեսնելով, որ ես արդեն հասած տղա եմ և կարող եմ կարգալ իր գրքերը, հասկանալ, խոստացավ ինձ կարդալու գրքեր տալ: Մյուս օրն առավոտյան նրա աղախինը բերեց ինձ երկու գիրք՝ «Պող և Վերգինեն» և «Հանդես նոր հայախոսովյան»¹ առաջին հատորը, որոնցից առաջինն արդեն ինձ ծանոթ էր. երկրորդի անունը լսել էի, բայց դեռ չէի կարդացել:

Առաջ, երբ ես տեսնում էի նրան հեռվից, հարեանցի, իմ վերա այն տպավորությունն էր թողնում, որ նա մի դայրացիկոտ մարդ պիտի լինի, իսկ այժմ, երբ տեսա նրան մոտիկից և մի լավ տընտղեցի, նա իմ աչքին երևաց իր ավելի ճիշտ պատկերով ու կերպարանքով: Նա մի բարձրահասակ, ծով հոնքերով, խիտ սև մազերով, քաղցր, ցուլուն աչքերով, թուխ երեսի գունով և կղակի տակը թողած տարօրինակ մորուքով մի համակրելի մարդ էր:

Անցան տարիներ, ես մեծացա, բարձր դասարանները հասա և սեր կապեցի ընթերցանության: Վեցերորդ դասարանումն էի, ընթերցանությունը դարձել էր ինձ համար օրվա կերակուրի պես մի բան: Կարգում էի ամեն գիրք, որ դուրս էր գալիս հայ մամուլից, գրականության վերաբերյալ հրատարակությունները, բայց շատ չէի գտնում այդպիսիները, միտքս դրի խնդրել նրա այդ մասին ուսուցիչներին պրածները:

Նա նրան դարձյալ հաճախ տեսնում էի. նա լիկեոնի փոքր դրոշից իջնում էր մեծ կորիդորը, անցնում, գնում էր կանցելարիան. ես առաջվա նման բարեւում էի նրան, բայց նա, ըստ սովորության, գնում էր գլուխը կախ, մտազբաղ, նոթերը կիտած և չէր նայում իր շորս կողմը: Նա հավանորեն մոռացել էր ինձ, ես էլ քաշվում էի անհանգիստ անել նրան:

Մի օր սակայն քաջություն եկավ վերաս, և ես առաջը կտրեցի և խնդրեցի ցանկացածս— „Беглый взгляд на историю Гайканской письменности до конца XIII столетия“ և „Обозрение истории Гайканской письменности с XIV столетия до новейшей времени“ (т. е. до 1840 г.).

Նա կարծես թե քնից վարթնեց, գլուխը բարձրացրեց և ինձ տեսնելով առաջը կանգնած՝ հարցրեց.—

— Ի՞նչ ես ուզում:

Նս կրկնեցի դրվածների անունները և ավելացրի.

— Ստեփան Իսայիչ, ներողամիտ եղեք, ես ուզում եմ Ձեր այդ գործերը, բայց ոչ մի տեղ չեմ գտնում.

— Հրաշք է,—ասաց նա դարմացած, ըստ իր սովորության, աչքերը բաց ու խուփ անելով,— այսքան տարի է, որ ես այստեղից անցուդարձ եմ անում և տակավին ճեմարանի աշակերտներից և ոչ մեկն այդպիսի խնդիրքով ինձ չէր դիմել: Դու ո՞ւր ես:

Նս մեկնեցի և, ի միջի այլոց, հիշեցի Բոգորոդսկ ամառանոցը:—

— Հա՛, բու Նրվանդ Շահազիզյանցն ես եղել, մեծացել, շատ փոխվել ես, չճանաչեցի: Գրվածներս ես կտամ հորեղբորդ, և նա կտա քեզ, ես հաճախ եմ լինում իմ հավատարիմ Սմբատի մոտ: Այրիս, դորանաս, լավ օջախի ղավակ ես,— և ձեռք տվեց ինձ:

Տեսան իմ ընկեր աշակերտները, և լուրը տարածվեց ճեմարանի մեջ, թե Նաղարյանցը ձեռք տվեց Շահազիզյանցին:

Հորեղբայրս փախտով հանձնելով ինձ գրվածները առաց, թե Նաղարյանցը շատ է հավանել քո՝ մեր նոր գրական լեզվով խոսելու և հատկապես բառերի մաքուր արտասանությանդ և ցանկանում է, որ իր մահից հետո այժմ դեռ ծծկեր երկու երկվորյակ աղջիկներին սովորեցնես հայ լեզուն:

Նրբ ես մեծացա և հասա բարձր դասարանները, հորեղբայրս պատվիրեց ինձ կիրակի և տոն օրերն, իր տանն եղած ժամանակ-

ները, միշտ իր մոտ ճաշելու, ուստի և բնականապես հաճախ էի հանդիպում Նաղարյանցին, որը նույնպես հենց այդ օրերը հաճախ լինում էր նրա մոտ և ճաշում: «Հյուսիսափայլի» օրերն անցել գնացել էին. տաք պայքարը սառել էր, բոլոր եռուն խնդիրները լուծվել էին հօգուտ «Հյուսիսափայլի». մնում էր հաղթանակները ամրապնդելու, զարգացնելու՝ ո՛չ պակաս ղեկար գործ, որի համար հարկավոր էր նոր բերան, նոր թերթ:

Նաղարյանցն ահա այդ ժամանակները հենց զբաղված էր այդ խնդիրներով. նա մտածում էր, պատրաստովյուն էր տեսնում հրատարակելու «Լապտեր Հայաստանի»-ն² և հաճախ այցելում էր իր դադափարակից և հավատարիմ Սմբատին և խորհրդակցում նրա հետ, և ես տեսնում էի նրան մերթ ուրախ, մերթ ծիծաղկոտ, մերթ տխուր հուսահատ և մերթ, մինչև անգամ, արտասվելիս:

Նստում էին ճաշելու. հորեղբորս անունը «գասարոնում» էր դուրս եկել, բայց, իրոք, նրա սեղանը շատ պարզ էր և ոչ բազմախորտիկ. նա ուտում էր մի պնակ ջրի կերակուր և մի մսեղեն ու մի բաժակ լավ գինի էր խմում. նա պահանջում էր միայն, որ մթերքը բարեմասն լինի: Սովորաբար խոսում էր Նաղարյանցը, հորեղբայրս պատասխան էր տալիս նրա հարցմունքներին և իր կարծիքն էր հայտնում: Ես նստած, իհարկե, չէի խառնվում նրանց խոսակցության, այլ լուռ լսում էի նրանց ասուլիսը:

Մի անգամ, նրա ուրախ օրն էր այդ, նա ասում, խոսում, ծիծաղում էր, և հանկարծ բարձրացավ տեղից և մի բաժակ գինի խմեց իմ կենացը և հարցրեց, թե ես հասկանո՞ւմ եմ թուրքերեն, և պատասխան ստանալով ինձանից, թե «քիչ-միչ», մի ոտանավոր ասաց, որի խոսքերը մինչև օրս էլ միտս է, չեմ մոռացել, որովհետև մանկությանս օրերում էլ ես լսել էի նույն ոտանավորը իմ մորատատ Կարդ-խաթունից.

Արագ սաղըմ բեշլի,

Արագ, բուլնդի, գեշլի.

Արագ, գյալ, իսպաք էյլա,

Հանսի գյունմ խոշ գեշլի:

Թարգմանովյուն.

Արագը ձգեցի լվացֆակոնֆա,

Արագը պղտորվեց, անցավ, գնաց.

Արագ, արի ապացույց տուր,
Որ մի օրս լավ անցավ-գնաց:

Հետո ձեռքը դրեց իմ ուսին և խոսքն ուղղելով հորեղբորս ավելացրեց.

— Սա էլ մեր ճամբրով պիտի դնա և մեր վիճակին տիրանա, սակայն ես խորին հույս եմ տածում, որ մեր տառապանքն էլ, շուտ թե ուշ, վերջ կունենա:

Մի ուրիշ անգամ էլ ես ներկա գտնվեցա նրանց վիճաբանության մեր նոր լեզվի հայցական հոլովի մատին: Նաղարյանցը անորոշ համարելով մեր նոր լեզվի հայցականը և դժվար, ըստ ամենայնի, ուղիղ և ստույգ գործադրության համար, առաջարկում էր ընդունել գրաբարի «զայով» հայցականը, ինչպես գործադրվում է արևմտյան հայերենի նոր գրական լեզվի մեջ: Շահագիզյանցն առարկում էր այդ առաջարկության, նրա կարծիքով կամայականություն չպետք է լինի կենդանի լեզվի մեջ քերականության կանոնների տեսակետից, այլ պետք է խստիվ պահպանված լինի այն, ինչ որ կա: Մեր նոր լեզվում «զայով» հայցական չկա, և պետք է ուրեմն ղեկավարվել այն օրենքներով, որոնք գոյություն ունին և որոնց մեջ ոչ մի անորոշություն էլ չկա, և այլն:

Նաղարյանցի տխուր օրերն էին, երբ նա «Լապտեր Հայաստանին» հրատարակելու դիմումին բացասական պատասխան էր ստացել: Նա մոլորված և շատ վհատած անդադար հարցնում էր.

— Սմբատ, իմ պատվական բարեկամ, ի՞նչ պիտո է առնել, ի՞նչ..., և միայն մխիթարական պատասխան էր ստանում, թե վհատելը փոքրոգություն է: «Հյուսիսսփայլն» ունենալով հանդերձ շատ հաստատուն, անկեղծ բարեկամներ, ուներ և կատաղի թըշնամիներ, որոնց բողոքներն, անկասկած, ազդել են և այս անգամ կառավարիչների վերա, պետք է սպասել, թող էլի հնանա, մոռացվի:

— Այո, մինչև որ հնանա... մենք էլ իսպառ կհնանանք,— ասում էր նա (ուզում էր ասել, թե ինքն էլ չի լինի):

Նրա երկու հոգվածը³, որ նա գրած, պատրաստած է եղել «Լապտեր Հայաստանի» համար, նրա մահից հետո, տպագրվել են Մոսկվայի «Գրական և պատմական հանդեսի» 1888 և 1889 թվերի գրքերում. դրանք նույն բնույթն ունեն, ինչ «Հյուսիսսփայլում» տպագրվածները: Դրանցից հետո մենք չենք հիշում, որ նա այլևս

մի նոր բան գրած լիներ. նա շատ վհատված էր, սրտաբեկ և հուսահատ, որ կարողացած լիներ շարունակել իր գրական աշխատանքները:

Նա իր այդպիսի տխրագին կացության մեջ, շարունակում էր սակայն հաճախել հորեղբորս մոտ, որտեղ ես առաջվա նման տեսնում էի նրան: Մի օր էլ տեսա նրան արտասվելիս, այո՞, դառն արտասվելիս, և հայտնվեց, որ նրա տանը մի ընտանեկան զրգարան է պատահել, և ինքը՝ չկարողանալով տանել, դուրս է եկել իր տանից և ապրում է կահավորված վարձու սենյակում: Ինչպես հայտնի է, նա երկու անգամ է ամուսնացած եղել, երկու անգամն էլ անհաջող: Առաջին անգամ նա դեռ ուսանողության օրերում սիրել է մի համեստ գերմանուհի օրիորդի և նշանվել: Երբ ավարտել է իր ուսման ընթացքը, գնացել է Պետերբուրգ, հաջողել է կարգվել ադյունկտ Ղազանի կայսերական համալսարանում, բայց նախքան Ղազան մեկնելը նա վերադարձել է Դորպատ, պառկվել և կնոջ հետ փոխադրվել է Ղազան 1842 թվին:

Նա թեև սիրելով էր ամուսնացել, բայց հետո տեսել ու համոզվել էր, որ կինը թե՛ իր ուսմամբ և թե՛ սրտի հարազատությանը կապված չէ իր հետ և դժգոհել է: Կինը շուտով վախճանվել է. առանց երկար մտածելու շտապել է ամուսնանալ իր տան բոննայի հետ, որ իսպառ համապատասխան չի եղել իրեն ո՞չ ուսմամբ և ո՞չ վարք ու բարքով: Նրա անունը Միննա Եգորովնա է եղել: Ասել է, թե երկու դեպքումն էլ լիակատարորեն ինքն է եղել իր դժբախտության պատճառը և մեղավորը իր միամտությամբ և անզգուշությամբ. տանից փախչելն էլ հարմար միջոց չէր եղածի առաջն առնելու համար:

Դժվար էր հորեղբորս վիճակը. ի՞նչպես մխիթարել նրան: Մենք չգիտեինք, թե ի՞նչ է արել նա, բայց գիտեինք, որ նա շուտով վերադարձել էր տուն և տեղ կանգնել իր երեխաներին: Այնուհետև նրանք՝ նաղարյանցը և հորեղբայրս, այլևս չէին խոսում այդ հանգամանքի մասին, և եթե խոսում էին էլ, համենայն դեպս ոչ իմ ներկայությամբ:

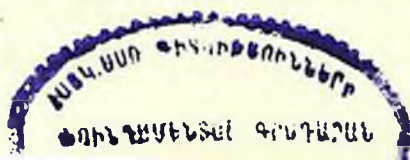
Նաղարյանցը՝ շատ աշխատասեր էր. նա իր հույսը կտրած լինելով մի նոր թերթ հրատարակելու արտոնություն ստանալուց, բոլոր իր աշխատանքը կենտրոնացնում է լիկեոնում, որտեղ նա 1872 թվից պարսից լեզվի և գրականության դասախոս էր (գեղա-

գրութեան հետ միասին)։ Նրա ասելով՝ դժվար և մեծ գործ է հղել։ Նա պատմում էր, թե ինչ նեղութիւն է քաշել, մինչև որ գործը կարգի է ընկել։ Չեն եղել ո՛չ բառարաններ, ո՛չ քերականութեան ձեռնարկներ, ո՛չ ոսկեփորիկներ (քրեստոմատիա) և ո՛չ գեղագրութեան օրինակներ. այդ բոլորը, ինքը՝ պրոֆեսորը պիտի շիներ։ Եթե այս բոլորին ավելացնենք և արաբական տառերի՝ ընթերցանութեան և գրութեան դժվար առանձնահատկութիւնները, ևս այն, որ ուսանողները, ըստ մեծի մասին, դիմնադիրն ավարտած ուստի եղբւր են եղել, որոնք իրենց կյանքում տեսած չեն եղել այդ արեւելյան տառերը, հասկանալի կդառնա Նազարյանցի քաջած նեղութիւնը և գործի անմխիթար հետեանքը։ Սակայն, ավելացնում էր նա, այս բոլորը տեղի է ունեցել առաջին կուրսում և առաջին տարիները, իսկ հետո, երբ հիշյալ բոլոր պակասութիւնները հետըզհետե լրացվել են, և՛ գործն է հաջողվել, և՛ ինքն էլ իր աշխատանքով բավարարվել, դո՛հ է մնացել։

Ուսանողները սիրել են նրան և գնահատել. նրանք ախորժակով լսել են նրա դասախոսութիւնները գրականութեան մասին, նրա ճոխ, քաղցր, հեռուորական ձեւերով խոսելը, նրա Շահ-Նամինից հատվածներ արտասանելը գրավել է բոլորին։

Մենք այստեղ ավելորդ չենք համարում մի դեպք մեջ բերել, որ լսել ենք նրա ուսանողներից և որը ցույց է տալիս այն ջերմ սերը, պատիւը, որ վայելել է Նազարյանցն իր ուսանողներից։ Դեպքը տեղի է ունեցել առաջին կուրսում 30 ուսանողի աչքի առաջ։ Նազարյանցը գրելիս է եղել գրատախտակի վրա մի գեղագրութեան օրինակ և, ըստ իր սովորութեան, գրելու ժամանակ ծամովի է, որ կարողացած լինի, ըստ հնարավորութեան, լավ դուրս բերել օրինակը, որ գրութեան օրինակ պիտի լիներ ուսանողների համար։ Նորեկ ուսանողներից մեկը տեսնելով նրա դվարճալի ծրամըսելը, փռվեց և՛ է. նա շուտ է եկել դեպի ամոթից կարմրած ուսանողը և ասել. «Милостливый государь! Вы дурак». Զուր է մաղվել ուսանողների վերա, բայց բողոքի ծպտուն չի դուրս եկել. ընդհակառակը, ուսանողները ստիպել են իրենց ընկերոջը, որ նա գնա պրոֆեսորի մոտ և ներողութիւն խնդրի. Նազարյանցը պատասխանել է.

— Այո՞, ձեր արածը անքաղաքավարութիւն էր, բայց ես չպիտք է ասելի ձեզ այն խոսքը, ներում եմ, բարեկամ լինենք։ Եվ

ձեռք է տալիս նրան, մի վարմունք, որ էլ ավելի բարձրացնում է նրա պատիվը:

Մենք լսել ենք Նազարյանցի մի ճառը և մի՞ դամբանականը մեր աշակերտության օրերին: Ծառի մասին մենք մանրամասնաբար խոսել ենք մի ուրիշ տեղ մեր հուշերում⁴: Այստեղ մենք միայն կրճատ կվերհիշենք, թե ի՞նչ տպավորություն թողեց այդ ճառը պարսից Նասրեդդին շահի վերա կաղարջան ճեմարանում: Այդ ճառ չէր, այլ մի մեղմ, քաղցր, հոգուց, սրտից բխած պարսկական մեղեդի: Շահը զարմացած, ապշած աչքերով նայում էր նրան և չէր հավատում, որ խոսողը պարսիկ չէ, այլ հայ:

— Շումա ֆարսի հաստի՞դ:

— Խեյր, Դեկաթի շումա, արմանի հաստամ:

Այսինքն՝ դուք ֆարս ե՞ք. ո՛չ, Ձերդ բախտավորություն, հայ եմ:

Դամբանականը Նազարյանցը խոսեց Մոսկվայի ս. Խաչ եկեղեցում, իր վաղեմի բարեկամ և մեր կրոնոսուույց Տեր-Հարություն Թյուրքչյանի դազադի վրա: Նա ժամաշապիկ էր հագել: Սովոր էր քա՛րող խոսելու դեռ իր աշակերտության օրերից: Ինչպես հայտնի է, Ներսիսյանց դպրոցում սովորություն է եղել մեծ աշակերտներին ուղարկել՝ ժամաշապիկ հագած բեմից քարող կարդալու: Դամբանականի բովանդակության մանրամասնությունը իմ միտս չէ. այսքանը միայն լավ եմ հիշում, որ նա մեռյալի հետ խոսում էր, ինչպես առաջը կանգնած մարդու հետ: Միտս է և նրա երեք անգամ կրկնած մնաս բարյավների հետևյալ խոսքերը. «Դու, տեր հայր, 20 տարի մոմ վառեցիր, խոնկ ծխեցիր այս ս. տաճարի մեջ և ինքդ էլ վառվեցար 20 տարի իբր մոմ և ծխեցար իբրև խոնկ»:

Մենք հիշում ենք ճեմարանում տեղի ունեցած լիկեոնի ուսանողների և գիմնազիոնական դասարանների աշակերտների մասնակցությամբ մի ներկայացում, որի կազմակերպությանը իր եռանդուն մասնակցությունը ցույց տվեց և Նազարյանցը: Որոշված էր պարսկերեն, լատիներեն և հայերեն գրաբար լեզուներով մի-մի գործողություն ներկայացնել, և դրա կազմակերպությունը հանձնվել էր. պարսկերենինը՝ Նազարյանցին, լատիներենինը՝ լատին լեզվի ուսուցիչ դանիացի Տորլանդեին և հայերենինը՝ ավագ աշակերտներին: Նազարյանցը պարսկերենի համար նյութ էր ընտ-

յիւ Սաադի Մուսլիհեդինի «Գյուլիստանը», Տորլանդեն՝ լատիներենի համար «Պլավտը», և աշակերտները հայերենի համար ընտրել էին Հակոբ Կարենյանի «Վարդանանց պատերազմը», որի ձեռագիր տետրակը գտնվում էր այդ ժամանակ ավագ աշակերտ Խալաթյանցի⁵ ձեռքին:

Ընդհանուր փորձը բոլոր երեք գործողությունների, որ կատարվեց ճեմարանի վերադասուչ Ն. Դ. Դելյանովի և տեսուչ Գ. Ե. Քանանյանի ներկայությամբ, ցույց տվեց գործի հաջողությունը, և ներկայացումը կայացաւ: Ներկա էին ընտիր հասարակություն, լիկեոնի պրոֆեսորական և դիմնադիրական դասարանների ուսուցչական կազմերը, համալսարանի ռեկտորը և քաղաքի պաշտոնական անձինք:

Այդ ներկայացման և դրա հաջողության մասին գրվեց լրագիրներում: Բայց ամենից ավելի ուրախ էր հաջողության համար Նազարյանցը, որ ասում, խոսում և զվարճանում էր իր ներկայացմանը մասնակցող ուսանողների հետ միասին: Ես նկատեցի, որ նրա վարմունքը ուսանողների հետ, ըստ ամենայնի, ընտանի և հայրական էր: Մի բան էլ ինձ դարմացրեց, այդ այն էր, որ նա Տորլանդեի հետ խոսում էր լատիներեն...

Նազարյանցն արտաքուստ մի առողջակազմ մարդ էր երևում, և այնքան էլ ծեր չէր, որ զառամյալ թվար. նրա ծննդյան թվականը թեև ամեն տեղ գրվում ու համարվում է 1812-ը, բայց ստույգ չէ. նորերումս հայտնաբերվել է մի վավերական, որից հայտնվում է, որ նա ծնված է եղել ո՛չ 1812 թվին, այլ 1814-ին⁶: Համենայն դեպս լինի նա ծնված 1812 կամ 1814 թվերին, զառամյալ չի եղել և վերայից էլ չէր երևում. վերջին տարիների նրա զխով անցածները, հայտնի բան է, որոշ չափով ազդել էին նրա հոգեկան և մարմնական կացության վերա, և նա արդեն առաջվա Նազարյանցը չէր, բայց նա տակավին զվարթ ասում, խոսում, դատում էր և գործում լիկեոնում:

1879 թվի ապրիլի 24-ին հորեղբայրս եղել էր նրա մոտ, և նա ասել էր, թե մի փոքր մրսել է և բավականին սաստիկ հաղում է, չորս օր է, որ տանից չի դուրս եկել: Երեք ժամ նստել է նրա կողքին: Նրա հիվանդութունը այնքան վտանգավոր չի երևացել. առողջ խոսում և դատում է եղել: Իսկ մյուս օրը, ապրիլի 25-ին, երբ հայ բարեկամներից և ո՛չ մեկը չի եղել նրա մոտ, երեկոյան

10—11 ժամին, ինչպես հաղորդել են հորեղբորս տանը, թոքերի բորբոքումը սասակացել է, և արյունը տվել գլուխը, մի կացութիւն, որ 3—4 ժամ տանջել է նրան: Գիշերը ժամը չորրորդին վրա է հասել մահւման տագնապը. երկու անգամ ներս է բաշել օդը, երկու անգամ լսվել է նրա շնչառութիւնը... և դեռ արշալույսը չծագած՝ ավանդել է հոգին:

Ապրիլի 26-ին տարածվեց բոթաբեր, անակնկալ լուրը և ամենքի վերա ծանր, ճնշիչ տպավորութիւն թողեց: Բոթը հասավ Ճեմարան: Ինչ ասել կուզեի, որ այդտեղ նույն, դուցե, և ավելի ծանր տպավորութիւն թողեց: Եւ 8-րդ դասարանի աշակերտ էի և պատրաստվում էի ավարտման քննութիւններին, ընկերներիս ցանկութեամբ վաղեցի հորեղբորս մոտ և վերահիշյալ կրճատ տեղեկութիւնները բերի:

Մահւման լուրը, առաջին նվազ և շատ կանուխ, տանից հաղորդել էին եկեղեցու երեցփոխ, հանգուցյալի վաղեմի և մոտերիմ բարեկամ, Մելքոն Կանյանին, և նա իսկույն գնացել էր և հոգացել հարկավորը, դադաղը բերվել էր եկեղեցի: Ամենքն զնում էին տեսնելու Նազարյանցին դադաղում: Եւ էլ ընկերներիս հետ գնացի. եկեղեցում շատ մարդ չկար, դադաղը դրված էր եկեղեցու մեջտեղը, կիսով չափ ծածկված մետաքսյա աղնիով կտորով. գլխավերջը դրված էր մի մեծ, բարձր մոմակալ՝ վառած կերոսով և փոքր մոմներով. Փանյանը ծեր ռուս սպասավորին սրբել, մաքրել էր տալիս եկեղեցին, երևում էր, որ պատրաստութիւն էին տեսնում թաղման համար: Մեզ աշակերտներիս տեսնելով՝ նա աչքերն ուռած և արտասովալից, ընդառաջ եկավ և ասաց.

— Եկեք, տեսեք մեր խեղճ, մեր բարի Նազարյանցին, նա սիրում էր ձեզ՝ աշակերտներիդ, — և առավ սպասավորի ձեռքից մաքուր լաթը և սրբեց հանգուցյալի բերանից ծորած արյունը:

Եւ կանգնած՝ դիտում էի նրան. նա ղայրացկոտ էր, նոթերը կիտած, նրա երեսհարքի վերա կարծես թե երևում էին նրա վերջին ժամանակները կրած ընտանեկան փորձանքների հետքերը և իր սիրասուն անտեր զավակների հոգացողութեան նշաններ:

Մյուս օրը, կարծեմ կիրակի էր, թաղեցին Նազարյանցին, չգիտեմ ո՞ւմ ծախքերով, հայ հասարակութեան, թե՛ իր ծախքով, միայն հիշում եմ, որ թաղումը կատարվեց շատ շքեղ հանդիսավորութեամբ: Պատարագ էր, դադաղը ծածկված էր ծաղիկներով,

շատ մարդ կար՝ ճեմարանի աշակերտներ, ուսանողներ, ուսուցիչներ, պրոֆեսորներ, հայ գաղութիս ներկայացուցիչներ, գերմանացիներ իրենց պաստորի հետև բաղմաթիվ երկու սեռի ժողովուրդ. ճառախոսություններ, դամբանականներ եղան, խոսեց և պաստորը: Դագաղը դուրս հանեցին ուսանողները և փոխեփոխ տաքան մինչև քաղաքի ծայրը, հետո միայն դրին մեռելակառքի մեջ: Ճանապարհին երեք տեղ հանգիստ դրին — առաջինը՝ ճեմարանի մուտքի մոտ, առաջից գնում էին ճեմարանի երկու աշակերտ՝ փոքրիկ բարձերի վրա բռնած հանգուցյալի շքանշանները: Թաղումը կատարվեց «Վագանկա» կոչված հայոց գերեզմանոցում, գերեզմանը փորված էր եկեղեցուց ոչ հեռու, հանգուցյալի ավագ որդի Ֆրեդրիկոսի գերեզմանի կողքին, որի վերա եկեղեցումն ինքն էր դամբանական խոսել: Դագաղն իջեցրին գերեզման, երեսին հող ձգեց նրա անդրանիկ բարեկամ Փանյանը, դագաղի կափարիչը ծածկեցին, ամրացրին, հողը վրա տվին և վերջին դամբանականը գերեզմանի վերա խոսեցին:

Օրը երեկոյանում էր. բաղմությունը հետզհետե հեռանում, ցրվում էր, և մենք՝ ճեմարանի վերջին դասարանի աշակերտներս, շուտով համարյա թե մենակ մնացինք: Մենք էլ պետք է վերադառնայինք, բայց վերադառնալուց առաջ ցանկացանք մեր ուղածի պես հարգել նրան, ուստի շրջապատեցինք գերեզմանը, արտասանեցինք նրա այն ոտանավորը, որ նա գրել էր իր հակառակորդների դեմ, որ մենք սովորել և բերանացի գիտեինք: Չոքելով, համբուրեցինք գերեզմանը և վերադարձանք տխուր ու տրտում, ինչպես մի լավ բան կորցրած:

Ավելորդ չենք համարում մեջ բերել այստեղ այն ոտանավորը:—

Մի՛ վախեցիր, բաշ նավարկու, հառաջ խաղա,
Քանի որ քո առաջնորդն է նշմարտություն.
Մովածայոցից, մոբիկներից երկյուղ չկա:

Թո՛ղ կատաղին գազան դարձած տաբերք բռնոր,
Թո՛ղ մի բոսք ծածկեն աչքիցդ լույս հորիզոն.
Օվկեանում քեզ այդ բանը չէ անսովոր:

Դու կողմնացույց ձեռնում բռնած իբրև նրագ,
Քաշ գիտակից քեռ՛ու կամիս գնացդ ուղղել.
Ալիք ու ծով նեղֆիւր, անցիր դեպի նպատակ:

Այո՛, ճախանձ, տգիտություն, հոգիք վատրար,
Քո համարձակ բռնիք փակել բույլ, անկարող,
Գործ դրեցին իրենց արժան ամեն հնար:

Սրկեցան չա՛ր Հուղաներ, պիղծ մատնությունք,
Բայց անօգուտ. նշմարտությամբ զինվորվածին
Ձեն բավական դժոխքի բոլոր զինվորությունք:

Հաջորդ օրվա իրիկնապահին գնացի հորեղբորս մոտ. նա
չերեաց աչքիս ո՛չ եկեղեցում և ո՛չ թաղման գերեզմանոցում. նա
սուգ-սգավոր նստած էր տանը և միայն հաճախում էր ճնմարա-
նում իր դասերին: Դռան հնչակը քաշեցի: Նա ինքը դուռը բաց
արեց և տեսնելով, որ ես եմ.

— Հա, դո՞ւ ես, — ասաց քաղցրությամբ, — արի: Է՞հ, ինչ
եղավ և ինչպե՞ս եղավ, — հարցրեց նա:

Ես պատմեցի, ինչ որ տեսել էի և լսել, շթաքցնելով նրանից և
մեր՝ աշակերտներիս արածը:

— Ապրի՛ք, լավ եք արել, չեմ հիշում, թե ո՞ր դասարանում է
եղել, որ ես խոսել եմ նրա այդ ոտանավորի մասին: Թեև դա
բանաստեղծական կայծ և ոտանավորից պահանջված կանոնավո-
րությունը չունի, բայց լիակատար է իր բովանդակության ճշմար-
տության տեսակետից: Այո՛, իհարկե, մեռնելը բնական օրենքն է,
մենք էլ ամենքս պիտի մեռնենք, բայց և այնպես Նազարյանցի
պես սիրված անձի այդպիսի անակնկալ վերանալը մեր միջից,
դժվար է տանիլ: Դու գիտե՞ս, որ նա իմ ուսուցիչն է եղել... Բայց
ի՞նչ եմ ասում, դու, իհարկե, այդ բոլորը գիտես...:

Հրավիրեց սեղանատուն թեյ խմելու, այն սեղանատունը, որ-
տեղ այնքան հաճախ էի պատահում ու տեսնում նրան... նստե-
ցինք թեյ խմելու նա շարունակեց իր խոսքը:

— Նազարյանցը, — ասում էր նա, — միամիտ էր, մաքուր,
իբրև աղավնի, գիտուն էր, խորախորհուրդ, մի լուրջ փմաստասեր,
հասարակաց օգուտը ճանաչող էր, սիրող սիրտ ուներ, գթառաս-
հայր էր իր զավակների համար... Ի՞նչ էի ուզում այլևս ասել, հա՛,
չմոռանաս, Երվանդ, կատարել նրա ցանկությունը՝ սովորեցնելու
նրա մտնուկներին հայերեն խոսել:

Լավ չեմ հիշում, կարծում եմ, որ հենց այդ օրը կամ այդ օրե-
րին նա գրել էր իր «Անձնագործը»:

Այդ մի շատ դժվար պարտականություն էր, որ նա դրել էր իմ

վերա, բայց ես չէի մոռացել, պետք է անելի, ինչ որ ձեռքիցս կգար։ Անցավ շատ ժամանակ, ես ավարտեցի իմ միջնակարգ ուսման ընթացք, ղեացի հայրենիք մորս տեսության և վերադառնալով՝ գրվեցի ուսանող «Լադարյան արևելյան լեզվաց լիկեոնի»։ Հասկանալի պետք է լինի, որ ես միջոց և ազատ ժամանակ չէի կարող ունենալ Նաղարյանցի մահվան այդ առաջին տարին կատարելու իմ պարտականությունս, նամանավանդ, որ մանուկներն էլ տակավին շատ դեռահաս էին, բայց մահվան երկրորդ տարին, երբ ես փոխվել էի երկրորդ կուրս, արի, ինչ որ կարող էի։

Իմանալով, որ Նաղարյանցի ընտանիքն ամառները դարձյալ ամառանոց է գնում Բոգորոդսկ գյուղը և ապրում նույն ամառանոցում, ես էլ քննություններից հետո փոխադրվեցի այնտեղ և համարյա թե իմ երեք ամսվա ազատ ժամանակս նվիրեցի երեխաներին ուսուցանելու գործին։ Առավոտյան ժամը տասին գնում էի, գրել-կարդալ էի սովորեցնում էմմանուելին, Ժոսեֆինային և Ստեֆանիային մինչև 1—2 ժամը և վերադառնում էի տուն հանգրստանալու և ճաշարան գնալու համար։ Իրիկնապահին վերստին գնում էի և երեխաների ձեռքից բռնած, Միրզա Ջաֆարի հետ միասին, երեխաների հետ զրուցելով, գնում էինք Ռոդոնդի կողմերը զբոսնելու, նպատակ ունենալով գոնե այդ միջոցով գործնականապես ընտելացնելու և վարժեցնելու նրանց հայախոսության։

Այդ Միրզա Ջաֆարը դեռ Նաղարյանցի կենդանության օրով, փախչելով Պարսկաստանից, եկել էր Երևան, ընդունել քրիստոնեություն, սեփականել իրեն իր կնքահոր Տեր-Ջաֆարյանի ազգանունը, գնացել Թիֆլիս, հետո նոր Նախիջևանի ս. Խաչ վանքը և այդ տեղից էլ, վերջապես, Մոսկվա և ապավինել Նաղարյանցին։

Մարդասեր և գթառատ Նաղարյանցն ընդունել, պահել էր նրան իր մոտ և քննելով ու տեսնելով, որ նա պարսից կրթություն ստացած երիտասարդ է, կարող է պիտանի լինել լիկեոնին, աշխատել էր և կարողացել տեղավորել նրան այնտեղ պարսից լեզվի պրակտիկանսի պաշտոնով, մի պաշտոն, որ պարսկաստանցի ասորի Միրզա Սուլումնից հետո թափուր էր մնացել։

Այդ երեք ամսվա ընթացքում մենք ամեն օր լինելով հանգուցյալի տանը, քննական աչքով դիտելով ընտանիքի ապրուստը՝ առիթ ունեցանք լավ ծանոթանալու ընտանիքի տնտեսական և բարոյական հանգամանքներին։

Նրանց ապրուստը համեստ էր, բայց ոչ շքավոր, ինչպես
ասում է Վրթանես Փափաղյանը իր «Հայ գրականություն
թյան» մեջ, տանտիկնոջ վարքն ու բարքը պախարակելի էր, և հան-
գուցյալ նաղարյանցը, ըստ ամենայնի, իրավունք է ունեցել դժգո-
հելու...

Տանտիկին Մինա Եգորովնան արդեն հասակն առած կին էր.
երեխաների մայր, նրա մոտ հաճախում էր համարյա թե ամեն օր
մի դատարկապորտ գերմանացի, որ տան մեջ իրեն պահում էր իբրև
տանտեր: Նա (տիկինը) տգետ էր, բայց ճգնում էր ցույց տալ, որ
ինքն ամեն բան գիտե և հասկանում է. նախանձում էր իր երե-
խաների ուսուցչուհի Վարվառային, որ մի սիրուն, պարկեշտ և
կրթված ուս օրիորդ էր: Նա հաճախ դանդաղում էր ինձ՝ իր նկատ-
մամբ տան տիկնոջ ունեցած այդպիսի վերաբերմունքի համար, և
այլև, և այլև. ես քիչ եմ գրում, դուք շատ հասկացեք:

Վրա հասավ օգոստոսը, և ես ստիպված եղա ընդհատել պա-
րապմունքս և վերադառնալ քաղաք իմ գործին. երեսուներն արդեն
սկսել էին թոթովել հայերեն, և մի երեք ամիս այդպիսի ան-
ընդհատ պարապմունքներ, և նրանք ի վիճակի կլինեին ոչ միայն
թոթովել, այլև խոսիլ: Բայց ես այլևս ազատ ժամանակ չգտա, և
երեսները բոլորովին անուսուցիչ և տանն էլ չլսելով հայերեն և
ոչ մի խոսք՝ մոռացան իրենց նախկին սովորածները, և ես ակամա
պարտական մնացի նաղարյանցին, որ չկարողացա կատարել նրա
նվիրական ցանկությունը, մի պարտականություն, որ մինչև օրս
էլ մտքիցս չի գնում:

Անցավ ժամանակ... Ես ավարտեցի իմ բարձրագույն ուս-
ման ընթացքը և վերադարձա հայրենիք, ուղում էի հայրենիքում
պաշտոն գտնել. չհաջողեց և ես ստիպված եղա վերստին օտա-
րություն տալ ինձ: Ընդունեցի լիկեոնի նախկին ուսանող, հմուտ
մանկավարժ, Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիո թեմական նորաբաց
դպրանոցի տեսուչ, հանգուցյալ Առաքել Բահաթրյանի հրավերքը և
փոխադրվեցի Նոր-Նախիջևան ուսուցչի պաշտոնով:

Էիշում եմ, ուշ աշնան մի քամոտ օր էր. անակնկալ այցելեց
ինձ նաղարյանցի կրտսեր դուստրը, իմ աշակերտուհի Ստեֆանիան:
Ինչ խոսք՝ որ ուրախացա: Հարց ու փորձ՝ ո՞ր խաչից, որտեղից
որտեղ: Պատասխանեց, թե Մոսկվայից գնում է Բաքու, հասնելով
Ռոստով՝ հիշել է ինձ և կամեցել տեսնել. առավոտյան գնացքով

եկել է, երեկոյան սրիտի գնա: Զեռքը բռնեցի, շոյեցի նրա երկար մազերը, համբուրեցի. փոքր, սիրուն աղջիկ էր, մեծացել էր և ավելի սիրունացել, ամուսնացել և այրիացել: Երկար զրուցեցինք, հիշեցինք Բոգորոգսկ գյուղը, մեր անմեղ զվարճությունները, զրոսանքները և նրա ու քոռ խոսքովորած առաջին հայերեն ոտանավորը, հայրիկի դրածը, որ նա չէր մոռացել.

Մայրենի լեզու, մայրենի քարքառ,
Ախորժ, ընտանի իմ հոգու համար,
Առաջին դու խոսք ականջիս հասած,

Դու սիրո փաղցրիկ առաջին ճողված,
Մանկական լեզվիս քոքովանք տկար,
Հնչում ես իմ մեջ դու միշտ անդադար...

Ճաշեցինք: Տարա նրան ճանապարհ ձգելու:

— Դուք, — ասում էր նա, — մեղադրում եք ինձ, որ ես հայերին չեմ խոսում, հայրիկիս ցանկությունը չեմ կատարում: Այո՞, իմ սովորական խոսակցության լեզուն հայերենը չէ... Դուք լավ ծանոթ եք մեր ընտանեկան հանգամանքներին, մեր գերմանուհի մոր զավակները կարո՞ղ են հայերին խոսել. մեր հոր կենդանության օրով էլ մեր տան լեզուն հայերենը չի եղել, իսկ հետո, նամանավանդ, չի եղել և չէր էլ կարող լինել: Հա, մոռացա հաղորդել ձեզ, որ Ժողեֆինան էլ ամուսնացած է ինժեներ Փիրումյանի հետ և իր ամուսնու հետ ասլորում են Եկատերինադարում:

Մենք վերջացրինք մեր հուշերը Ստեփանոս Նազարյանցի մասին. գրել ենք հակիրճ, սեղմ և էական մասերով: Մնում է միայն, որ մենք փակենք այդ բոլորը մեր հորեղբոր գրչի գործ մի ընտիր ոտանավորով, որ գրված լինելով հանդուցյալի մահվան օրերին և դրա ազդեցությամբ՝ կարծես թե մեր հուշերի լրացուցիչ մասն է կազմում:

Անձեռագործ դու մահաբձան ֆեզ կանգնեցիր,
Ո՛չ հողանյութ, որպես երկաթ կամ որձափառ.
Հգոր գրչով, սուրք վաստակով ու անձածիր,
Շունչ կենդանի և ճեղ մահվան հանդիսացար:

Ահա նոր ազգ և նոր լեզուդ յուր ձիթենին,
Քն ջրով բուսած, ֆե՞զ է քերում, ո՛վ Ստեփանենս,
Խաղաղ մեա՛, մի՛ վրդավի՛ր, ֆռն է դափնին,
Խավարի մեջ լույս մեզ ծագող Պրոմեթեոս:

Աշխարհն ծնար և աշխարհիս դարձար մշակ,
Բայց շըտեսար, այս աշխարհից անդորոտւոյուն.
Աշխատավոր մարդկանց բաժին է փշյա պսակ,—
Ա՛հ, քրտնաջան ռսկորենեի՛դ խաղաղություն:

ՌԱՓԱՅՆԼ ՊԱՏԿԱՆՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔՆ ԻՐ ԷԱԿԱՆ ԳԾԵՐՈՎ

1886 Նոր Նախիջևանում տեղի թատերասիրական ընկերությունը մի շարք գրական երեկույթներ սարքեց վաճառականների ակումբի դահլիճում: Այդ ակումբի մի խումբ անդամների ցանկության հետևանքն էր, անդամների, որոնք զզված լինելով ակումբի կյանքի դատարկութունից՝ թղթախաղից և ուրիշ անօգուտ զվարճութուններից, հորդորում և խրախուսում էին թե՛ ակումբի վարչությանը և թե՛ թատերական ընկերության ղեկավարներին, որ նրանք ձեռք-ձեռքի տված ղանաղանակերպություն՝ մըտցընեն ակումբի սովորական կյանքի մեջ, որ և՛ օգտավետ լինի, և՛ զվարճալի:

Այդ երեկույթները մեծ հաջողություն ունեցան, որովհետև մուտքի տոմսերը շատ մատչելի էին, և երեկույթների ծրագիրները՝ ղանաղանակերպ. նվաղում էին, արտասանում, կարդում և պարում: Ինչ ասել կուզի, որ հայերեն արտասանածները, կարգացածները լինում էին ըստ մեծի մասին «Սյուլուկի» գրածներից, «Գամառ Փաթիւպալի»² բանաստեղծութուններից:

Մենք հիշում ենք, որ նրա՝ բարբառով գրված արձակ գրվածներից այդ երեկույթներին կարդացվեցին «էկլենջե», «Բարևագիրներ», «Վարժապետ», «էսլի լելենդ»: Պատկանյանը շատ սիրով հաճախում էր այդ երեկույթներին, հետաքրքրվում էր, օգնում էր սիրողներին իր խորհուրդներով, կարգալու նյութերի ընտրություն էր անում: Մինչև անգամ բանաստեղծի ամուսինը, որ սովորաբար չէր երևում հասարակության մեջ, մասնակցում էր երեկույթների երաժշտական մասին:

Հասարակութունը օգտվելով բանաստեղծի ներկա գտնվելուց և կամենալով նրան մի բանով վարձատրած լինել նրա աշխատանքի համար, համարյա միշտ, երբ կարդացվում և արտասանվում էր նրա մի որևէ գործը, խլացուցիչ ծափահարություն բեմ էր հանում նրան և մեծ ցույց էր անում: Նա կարմրած ու շփոթված դուրս

Ֆր դալիս, գլուխ տալիս և շտապում հեռանալ բեմից: Այդ առաջին անգամն էր, որ ես տեսնում էի տեղիս հայ ժողովրդին իրենց հետ, իրենց մեջ ապրող ազգի բանաստեղծին այդպես հարգանք և պատիվ տալիս. մյուս անգամն էլ այդ կրկնվեց ն. Շահլամյանի համերգի ժամանակ: Երբ համերգի վերջին շնորհալի երգիչը սկսեց երգել «Օրորոցի երգը», ամենքի աչքերը դարձան դեպի բեմի մոտ նստած բանաստեղծը և այնպիսի բուռն ոգևորությամբ ծափահարություներ և զանազան ուղղված, որ ինքը՝ երգիչն էլ ոգևորվելով, սկսեց ծափահարել նրան:

Գրական երեկույթները թեև այլևս չկրկնվեցին, բայց նրանք առիթ տվին Պատկանյանին զրեւու բարբառով մի շարք սիրուն գրվածներ, որոնք կրում էին մի ընդհանուր խորագիր՝ «Պարկենթանքի նախնիներ», «Խորթլախ», «Հին տուն և նոր տուն» և այլն: Այնուամենայնիվ բանաստեղծի չքավորությունը մնում էր անբուժելի, և ո՛չ Նախիջևանը՝ իր ունևոր աղաներով, Թիֆլիսը՝ իր կարող գրական ուժերով, Բաքուն՝ իր հարուստ նավթարդյունաբերողներով, Կ. Պոլիսը՝ իր ամիրաներով, և ո՛չ էլ ազգը միահամուռ ձեռք չմեկնեց բանաստեղծին, այդ անբուժելի ցավին մի ճար անելու:

Պատկանյանը իր գրական վաստակներից այնքան քիչ նյութական եկամուտ էր ստանում, որ գրանով ապրել միշտ և անգամ մտածել էլ չէր կարող: Երբեմն փոքրիկ գումարներ տալիս էին հատկապես ն. Նախիջևանի դպրոցների համար կադմած նրա ձեռնարկների համար, որոնք նրան մի որոշ գումար շահ էին բերում: Այսպես նա գրեց Նախիջևանի բարեգործական ընկերության պատվերով «Ընկերության պատմությունը»³, իսկ դրանից առաջ գրել էր «Նախիջևան քաղաքի համառոտ պատմությունը»⁴: Ստեփանյանը նրա գլխավոր ապահովությունը Արհեստավորաց դպրոցն էր⁵, որ նրան տարին 1500 ռուբլի աշխատավարձ էր տալիս: Այդ գումարն այնպիսի մի մեծ բան չէր նրա մեծ ընտանիքի համար, բայց ի նկատի առնելով Նախիջևանի կյանքը, այդ մյուս կողմնակի եկամուտների և օժանդակությունների հետ միասին, կարող էր նրան համեստ կերպով ապրելու բավական լինել, եթե միայն, հայտնի բան է, նա ապրելու եղանակին մի փոքր ավելի տեղյակ լիներ, մի փոքր ավելի հաշիվով ապրեր: Բայց հաշիվ ասած բանը Պատկանյանի համար չկար. նա իր ձեռքը ընկած փողը ջրի պես

ծախսում էր, որ գլխավորն է, իր համար ավելի էր ծախսում, քան թե իր ամբողջ ընտանիքի։ Նա վերին աստիճանի պատվասեր էր։ Եթե երկու հոգի միասին ակմբանոցում կամ ուրիշ տեղ ընթրում էին, թեյ, սուրճ էին խմում, փողը տվողը անպատճառ նա էր լինում։ Եթե ընկերովի երկուսը միասին մի տեղ էին գնում, կառքի վարձը նա էր վճարում, օտար հասարակության կամ ընկերության մեջ նա իրեն աղայի նման էր պահում, աջ ու ձախ փող էր բաժանում և սիրում էր, որ օտարներն իրեն հարուստ համարեն։ Եվ նա այդ բոլորն անում էր ոչ թե նրա համար, որ չէր հասկանում փողի գինը, կամ իր ընտանիքի ապահովության վերա չէր մտածում և կամ թե այդպես էր նրա սովորությունը կամ բնությունը, այլ գիտակցաբար։ Նա այդպես էր մտածում, որ ինքն ազգի նախատինքն ու անպատվությունն է։

Շատ անգամ, երբ նրա բարեկամներն ու ծանոթները խոսակցության մեջ աղնարկում էին նրա այդ սովորության վերա, նա իրեն արդարացնելով ասում էր՝

— Նղբայր, ես ուրիշ կերպ վարվել չեմ կարող, օտարազգիները ի՞նչ պիտի ասեն, երբ տեսնեն, որ ես կոպեկի վերա դողում եմ։ Ինչ եք կարծում, պատի՞վ է բերում մի ազգի, որ նրա բանաստեղծն իր մեծ ընտանիքով անապահով կացության մեջ է⁶։

Նամանավանդ շատ էր ծախսում ճանապարհորդության ժամանակ։ Նա այդ ժամանակ կատարյալ Կրեսոսի կյանք էր վարում։ Նա իջևանում էր ամենաթանկանոց հյուրանոցներում, թանկանոց սենյակ վարձում, առաջնակարգ ճաշարաններում էր ճաշում և ծառաներին փողով փողով օդու ու թեյի փող էր բաժանում։ Իսկ ճանապարհորդություն նա խիստ շատ էր անում—գրեթե ամեն ամառ, երբեմն և ձմեռները։ 1886 թվին, ձմեռը նա գնաց Մոսկվա, իսկ ամառը ճանապարհորդեց էջմիածնի վերայով Տրապիզոն և Կ. Պոլիս։ 1889 թվին ձմեռը նա գնաց Պետերբուրգ, իսկ ամառը՝ Ղրիմ։ 1890 թվին նա ճանապարհորդեց Գանձակի և Բաքվի վերայով էջմիածին։

Այդ ճանապարհորդությունները նա անում էր զանազան անձնական և ազգային նպատակներով և գլխավորապես թարմանալու, նոր տպավորություններ ժողովելու և լավ ծանոթանալու այն ժողովրդի կյանքին, որի վիշտը և ուրախությունները նա երգում էր իր գրվածքներում։ Հայրենիքում չկենալը այո՛, պակասություն է

եղել, և մեծ պակասություն, մեր այն բանաստեղծների համար, որոնք իրենց ստեղծագործությունները գրել են օտարության մեջ, հեռու հայրենիքից, ուրիմն և՛ հեռու հայ կյանքից և փրականությունից, բայց այդ արդեն մեր կյանքի պատմական հանգամանքների արդասիքն է եղել և, իբրև այդպիսին, չի կարելի և չպետք է արատ և թերություն համարել միայն մեկի համար:

Նա շատ էր սիրում խոսել իր այդ ճանապարհորդությունների մասին, զանազան հետաքրքրական պատմություններ անել, հայ հասարակությունների իրենց ցույց տված պատիվների, հարգանքների, ճաշկերույթների մասին և որոշ, շատ որոշ գույներով էլ ներկայացնում դեր խաղացող հոգևորականներին, խմբագիրներին, հեղինակներին, ուսուցիչներին և գործիչներին ընդհանրապես: Հանդուցյալի պատմածով՝ շատ լավ են կազմակերպված եղել մոսկովյանների, թիֆլիսցիների, բաքվեցիների թանկագին ճաշկերույթները, փակ Նրևանը բոլորովին ուրիշ գույն և բովանդակությամբ է ունեցել, ուստի և այդ, Պատկանյանը անվանում է ոչ ճաշկերույթ, այլ օվացիա: Դրա կազմակերպության գլուխ կանգնած են եղել քաղաքագլուխը և գիմնազիոնի վերատեսուչ Բրաժնիկովը և հրավիրված են եղել ոչ թե միայն հայերը, այլև ռուսները և թուրքերը, իսկ Ռափայել Պատկանյանը հրավիրվել է իբրև հայ հայտնի բանաստեղծ, իբրև լիակատար լուսավորչալ մարդ, իբրև հաշտության միջնորդ քաղաքի երեք ազգության՝ ի մոռացումն անցյալ տխուր օրերի, ցավերի: Նա իբրև այդպիսին ընդունվել է և ճանապարհ ձգվել մեծ օվացիայով:

Ռափայել Պատկանյանը քաջառողջ կազմվածքի տեր է եղել և իր մանկության և պատանեկության օրերում երբեք քիչ թե շատ հիվանդությունների և ցավերի ենթարկված չի եղել, բայց իր ուսանողության տարիները Պետերբուրգում, երբ մի կողմից հյուսիսային աննպաստ կլիման, մյուս կողմից էլ չափազանց աղքատիկ, չարքաշ, բավարար աննդից և տաք հագուստից զուրկ կյանքը կորըստաբեր ազդեցություն է արել նրա վրա, քայքայել նրա առողջությունը, և նա անկողին է ընկել: Իր ընկեր Բանանյանի գրած մի նամակից մենք տեղեկանում ենք, որ նա այնքան նիհարած է եղել, որ նրա սրտակից բարեկամները վախեցել են՝ կարծելով որ նա բռնված է թորախտով: Եվ իրոք, հենց այդպես էլ եղել է:

Հետագայում, երբ նա փոխադրվել է Նախիջևան, օդափոխու-

թյան է ենթարկվել, ապրուստի և նյութականի տեսակետից էլ նրա կյանքում խոշոր փոփոխություն է տեղի ունեցել դեպի լավը, նա կազդուրվել է, առողջացել, բայց կոշտ հազը մնացել է նրա մեջ, իբրև հիշեցում, որ դգաստ, որ մարած, խոցակալած ցավը վերստին չվերանորոգվի: Սակայն նա այդ դգաստությունը, այդ դգուշությունը չի ունեցել:

Դրանից հետո, ինչպես երևում է, դարթնել է նրա կրծքի հիվանդությունը, և առողջությունը հետզհետե արմատապես փոխվել է դեպի վատը, նրա սկզբնական թեթև բրոնխիտը դարձանալով՝ փոխվել է քրոնիկական բրոնխիտի, և նրա թոքերի մեջ ծայր է տվել ծանր պրոցեսը, որի մասին նա իր հետագա նամակներում շարունակ խոսել, գանգատվել է իր բարեկամներին, մինչև որ, վերջիվերջո, ականերև է դարձել և՛ իրեն, և՛ շրջապատողներին նրան սպառնացող տխուր վախճանը:

1891 և 92 թվականների ամառները Պատկանյանը բժիշկների խորհրդով անցկացրեց հանքային ջրերում: 1891 թվին ես էլ այնտեղ էի և առիթ ունեցա համարյա երկու ամիս, ամեն օր տեսնվել նրա հետ, երկար, շատ երկար խոսել և շատ լավա՛յն այնպիսի բաների մասին, որ ուրիշ անգամ և ուրիշ պայմաններում հազիվ թե հնարավոր լիներ: Ես այստեղ պետք է նկատեմ, որ հանդուցյալն իր այդ վերջին ամիսները վերին աստիճանի սրտաբաց և մատչելի էր դարձել. այդ նկատել էին ամենքը, որոնք առիթ էին ունեցել շփույցել նրա հետ:

Միտքս է մեկ օր, երբ ես ճաշից առաջ եկա պարկ զբոսնելու, հանկարծ տեսա նրան. նա նստած էր նարդանից ոչ հեռու, իր սովորական նստելու հղանակով, կիսաթեք դրությամբ նստարանին հենված. նրա լայն վերարկուն կիսով չափ էր միայն ծածկում թիկունքն ու ոտքերը, վերարկվի մյուս մասը ծալքերով քարշ էր ընկած գետնի վրա. ձևովին բռնած էր իր սիրած հաստ գավազանը: Նա ինձ տեսնելով ուրախացավ: Ես հայտնեցի իմ զարմանքը. ինձ համար այդ ժամանակ այդտեղ պատահելը անակնկալ էր: Ես, ճիշտ է, դիտեի, որ նա հանքային ջրերն է եկել բժշկվելու, բայց չէի սպասում նրան Կիսլովոդսկում տեսնելու. ես նրան էսենտուկիում գիտեի. նա միայն այդ օրն առավոտյան էր եկել Կիսլովոդսկ և իջևանել մի ամառանոցում, որտեղ նրա համար Քանանյանը բնակարան էր պատրաստել տվել:

Ով ամառներն անց է կացրել հանքային ջրերում, նա գիտե, թե ինչպե՞ս միօրինակ և ձանձրալի կերպով են անցնում հիվանդների օրերը. պարապոթյունը մարդու սիրտն է մաշում: Հայտնի բան է, խոսքս իսկական հիվանդների մասին է, որոնք ո՛չ պարահանդեսներին, ո՛չ համերգներին, ո՛չ էլ ներկայացումներին են մասնակցում, և ո՛չ էլ այն հիվանդների մասին, որոնք կուրորտներ են այցելում միայն քեֆ անելու համար: Բարեկամ, ծանոթ ունենալը, գտնելն այդտեղ անհրաժեշտ պահանջ է դառնում, և թե՛ գտար մեկին, ուրախ ես լինում, որ գոնե, բոլորովին մենակ չես, մոտդ լինում է մեկը, որին կարող ես հաղորդել ապավորություններդ, որի հետ կարող ես փոխանակել միտքդ: Կարելի է, ուրեմն, երեւակայել և իմ ուրախությունը, երբ ես տեսա նրան, նամանաւանդ որ իմ տեսած ծանոթը, բարեկամը մի պատահական, հասարակ ծանոթ, բարեկամ չէր, այլ Պատկանյանը: Նա, ճիշտ է, շատ էր հայհոյել, սեւացրել այն ուսուցչական խումբը, որին ես պատիւ ունի պատկանել, բայց մեր ուսուցչական խումբը ճանաչում էր, թե Պատկանյանը ով է և ինչ է մեր գրականության համար, ուստի և չէր դադարել հարգել, պատվել նրան:

Այնուհետեւ մենք չէինք բաժանվում միմյանցից: Զրուցում էինք ու անհագ զրուցում: Եթե նա հիվանդության պատճառով չէր կարողանում տանից դուրս գալ, ես ինքս էի գնում նրա մոտ: Նա ինձ սպասում էր, ձանձրանում, նեղանում էր: Շուտով ուրիշ ծանոթներ էլ գտնվեցան: Մեր հավաքվելու տեղը նարդանի մոտ էր, ծաղկանոցում կամ հացավաճառանոցում և կամ սրճանոցում:

Պատկանյանն արդեն առաջվա պես հանդիստ, խաղաղ ու անվերդով չէր խոսում. նա շատ շուտ հուզվում էր, աչքերը ցլում էին, կարծես թե, շտապում էր իր մտքում հավաքածը թափել և այդ բոլորն այնպիսի բարձր ձայնով և շեշտադրությամբ, որ մինչև իսկ գրավում էր օտարների ուշադրությունը: Մեկ անգամ խոսակցության մեջ նա հայտնեց այն միտքը, որ մինչև այսօր հայերիս մեջ դեռ չի գտնվել մեկը, որ մի համառոտ գրվածքով ցույց տա, թե ինչ է պակասում հայերին, ինչի ավելի պետք ունին նրանք, ինչ, չի վրա պետք է գլխավորապես ուշադրություն դարձնեն: Իր ասելով՝ ինքն այդ բանի վերա շատ էր մտածել Պետերբուրգում եղած ժամանակ: Երկար խոսել, խորհրդակցել էր այդ բանի մասին Քերովբեի հետ: Նրանք երկուսն էլ խոսք են տված եղել իրար՝

գրել, բայց Քերովրեն չի կատարել իր խոստմունքը, իսկ փնքը գրել է այդ, ինչպես ինքն կոչում էր, «Հայի հավատամքը» կամ «Վարդապետարանը»: Մինչև անգամ նա ինձ պատմեց այդ «Հավատամքի» բովանդակությունը, բայց դժբախտաբար, ես մոռացել էմ այդ, լավ չեմ հիշում: Հետաքրքրական, շատ հետաքրքրական է տպագրված տեսնել այդ գրվածքը: Մենք կարծում ենք, որ այդ կարելի է գտնել Քերովրե Պատկանյանի կամ Քանանյանի թղթերի մեջ⁸:

Նա պատմում էր ինձ և իր Նախիջևան գնալու մասին.

— Նախիջևան ես եկա իմ մայրենի քաղաքի կրթական գործը առաջ տանելու նպատակով, — ասում էր նա, — ես գիտեի, թե ինչ խղճուկ դրություն մեջ է մեր քաղաքի ուսումնարանական գործը. ո՛չ կանոնավոր ուսումնարան կար, ո՛չ էլ մտավոր դաս, որ մտածեին կրթության մասին: Ես մտադիր էի մեր քաղաքի թափուր մնացած հայկական ուսումնարանական գործին գլուխ կանգնել և ժողովրդին մի կանոնավոր դպրոցի ճաշակ տալ: Ես բաց արի «Օրինակելի պանսիոնս» և, պետք է ասել, որ առաջին ժամանակները բավականին հաջողություն ունեցա, ավստ՞ս, որ մինչև վերջն էլ այդպես շարունակվեց, ինչպես որ սկսվել էր: Պանսիոնում ամենայն ինչ օրինակելի էր. նախատեսված էր ժողովրդի բոլոր պահանջները, մինչև անգամ երաժշտության ժամեր էլ կային...

1891 թվին ամառվա սկզբին Կիսլովոդսկում հայ շատ կար Ամենքը ճանաչում էին Պատկանյանին, շատերի հետ նա ինքն էլ անձամբ ծանոթ էր և ուզում էր ամենքին էլ հավաքած լինել իր շուրջը: Եվ որովհետև դժվար էր 100—200 բաղմատարը մի հասարակություն ի մի հավաքել, նա ցանկություն հայտնեց պատկեր քաշվել միասին, և մենք գլուխ բերինք նրա այդ ցանկությունը: Պատկանյանն ուրախ էր, որ գոնե այդ միջոցով պիտի իրականանա իր ցանկությունը, և նա ամեն իր ձեռքից եկած միջոցներով աշխատում էր, որ պատկերը լավ, սիրուն դուրս գա: Պատկեր քաշվելու տեղը ինքն ընտրեց և բազմության կանգնելու և նստելու ձևն էլ ինքն էր թղթի վրա քաշել: Բարձր, ուղիղ ծառեր, հատակ, ականակիտ, խոխոջուն ջուր, ապառաժներ և բլուրներ. քաշվողներն էլ պիտի կանգնեին և նստեին կիսաբոլորած, որի մեջ տեղը՝ կառքի մեջ նստած հիվանդ, թոքախտավոր օրիորդ պիրուն Անյուտան, և կառքի մի կողմը կանգնած ինքը, մյուս կողմն էլ

բժիշկ Թոմասը, իբրև պահապան հրեշտակ։ Ամեն բան բանաստեղծական էր, համապատասխանում էր բանաստեղծի ճաշակին։

Պատկանյանի բժիշկ Ղազար Թոմասը (Թոմասյան) Ռոստով փոխադրված վարչապետի համալսարանի կլինիկայի գլխավոր պրոֆեսորն էր, որ համալսարանի հետ միասին ընտանիքով փոխադրվել էր Ռոստով։ Նա առաջին անգամն էր, որ եկել էր Կիսլովոդսկ, որ ծանոթանա տեղի նարզաններին, իսկ մյուս տարի պիտի գար պրակտիկայի։ Նրան այդտեղ ծանոթացրել էին Պատկանյանի հետ, նա այնքան սիրել էր նրան, որ դարձել է նրա բժիշկը։ Նա ծագումով հաշտարախանցի էր, և կարծում էմ, մի ինչ որ ազգականություն էլ կար նրանց մեջ։ Բայց, իհարկե, այն հեռավոր ազգականությունը չէր, որ այդպես սիրել էր տվել նրան Պատկանյանին, այլ այն մեծ համարմունքը, որ ունեւր նրա մասին։

Թոմասը այնպես գուրգուրում էր նրան, այնպես խնամում էր նրան, որ ձեռքից բռնած էր ման գալիս նրա հետ։ Ես զարմանում էի, բայց երբ լավ ծանոթացա նրա հետ, այն ժամանակ միայն հասկացա, թե նա ինչ հոգու տեր է։ Նա բառիս բուն մտքով և՛ լավ մարդ էր, և՛ լավ հայ մարդ։ Ափսո՛ս, որ կարճ եղավ նրա կյանքը...

Ես շատ անգամ Պատկանյանից ծածուկ հարցնում էի Թոմասին Պատկանյանի հիվանդության մասին. նա միշտ էլ հուսահատությանմբ պատասխանում էր, թե հույս չկա, ոչինչ չի կարելի անել, անգուց հիվանդությունն այնքան առաջ է գնացել նրա մեջ, որ բժշկությունն արդեն անզոր է մաքառել նրա դեմ։ Նա ասում էր, թե ձմեռը Պատկանյանին ամենևին չի կարելի թողնել Նախիջևնում. նա խորհուրդ էր տալիս Եգիպտոս տանել, Եգիպտոս, բայց ի՞նչ կամ ո՞ր միջոցով, ո՞ր փողով. չէ՞ որ նրա նյութական միջոցներն այնքան սուղ էին, որ նրա ընտանիքը Նախիջևնում ապրում էր կարոտության մեջ, իսկ ինքն այդտեղ բժշկվում էր Քանանյանի օգնությամբ... վա՛յ այն օգնության—ճաշ՝ 50 կոպեկի արժեքով, սենյակ՝ 35 ռուբլի արժեքով ամսական։

Պատկանյանը Կիսլովոդսկում համեստ, շատ համեստ կյանք էր վարում, աղքատիկ կյանք։ Նրա բնակարանը բաղկացած էր մի փոքրիկ սենյակից, անգլիացիների լամպանոցում, շատ աղքատիկ կահ-կարասիքով՝ մի թախտ, որի վրա փռված էր նրա անկողինը, մի փոքր, սեղան, երկու աթոռ, մի ջրի կուլա բաժակով։ Այդտեղ,

այդ փոքրիկ սենյակում էր նա անցկացնում իր հիվանդության օրերը՝ անտեր, անտիրակալ, լքված, մոռացված ամենքից: Իմ այցելության ժամանակ ես միշտ տեսնում էի նրան պառկած շոր անկողնում, պապակած բերանով, ներքին տաքությունից ցոլացող աչքերը հառած դեպի լուսամուտը: Նա տեսնելով իմ խոփոկված դեմքը ասում էր.

— Այստեղ ամեն բան հին է և անհրապույր, բայց մի լավ բան կա, սենյակիս լուսամուտը նայում է դեպի սարերը, որոնք հիշեցնում են ինձ մեր հայրենիքի Մատիսն ու Արագածը:

Հիշում եմ, օգոստոսն էր արդեն, պետք է վերադառնայինք մեր տեղը, ուստի կնոջս հետ գնացինք նրա մոտ մնաս բարեկի: Նա սիրով ընդունեց մեզ.

— Հա՛, իմ արձակուրդս էլ արդեն վերջանալու վրա է,— ասաց նա,— ես էլ պիտի վերադառնամ, բայց Թոմասը չի թողնում... Հա՛, Օֆելյա, առ այս փողը, կտանես Օլյայիս կտաս, կասես՝ ավելի շունեք, կասես՝ լավ եմ, առողջացել եմ:

Նա կնոջս Օֆելյա էր ասում այն օրից, երբ տեսած է հղել նրան բեմի վրա Օֆելյայի դերը խաղալիս Պետրոս Աղամյանի հետ: Փողն էլ էսենտուկիում նրա համար հավաքած փողից էր: Նրբ Պատկանյանի արձակուրդը վերջացել է, նա ուղեցել է վերադառնալ, ինչպես ասում էր, Թոմասը չի թողել և նրա համար մի վկայագիր է դրել Արհեստավորաց զպրոցի հոգաբարձության: Արդ, ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ այդ վկայագրից պարզվում է նրա կացությանը, Կիսլովոդսկում երկու ամիս՝ բժշկվելուց հետո, մենք կարևոր ենք համարում այստեղ մեջ բերել այդ վկայագիրը:

«Սրանով վկայում ենք, որ Նոր Նախիջևանի արհեստավորաց զպրոցի տեսուչ Ռաֆայել Պատկանյանը բժշկվում է իմ մոտ Կիսլովոդսկում բրոնխների քրոնիկական բորբոքումից, որ գտնվում է զարգացած վիճակի մեջ: Նկատելով որ նրա՝ Պատկանյանի հիվանդությունը բուժվելու վերա է, բայց դեռ չի բուժված, ես նրա կենալը Կիսլովոդսկում մինչև օգոստոսի վերջը և հետո՝ ամբողջ սեպտեմբեր ամիսը, Ղրիմի հաղավային ափում, անհրաժեշտ եմ համարում, քանի որ այդ տեղի կլիմայական պայմանները ծայր աստիճան կարևոր են նրա բժշկվելու համար:

Վարչապետի համալսարանի կլինիկայի ակտաճանաչ օրդինար
պրոֆեսոր Ղազար Թումանյան:

Ահա այսպես է եղել Պատկանյանի կացութիւնը Կիսլովոդս-
կում 1891 թվի օգոստոսին: Վկայագրից պարզվում է, որ Պատ-
կանյանը չի կարող դեռ իր պաշտոնը կատարել, որ նա դեռ կա-
րոտ է բժշկութեան, որը կարող է լինել միայն որոշ միջոցներով,
որի համար նա ստիպված էր վերադառնալ Նախիջևան և այդտեղ,
նախ, լուծել այդ գլխավոր և արմատական խնդիրը: Բայց, իհարկե,
չի կարող կատարել իր պաշտոնը, որի հետեանքը լինում է այն,
որ դպրոցը շարունակում է անտեր մնալ:

Ահա դպրոցի այդ անտերութիւնը դարմանելու համար, որի
հետ կապված էր և Պատկանյանի խնդրի դարմանումը, կաղմվել է
քաղաքի և դպրոցի հոգաբարձութեան խառը ժողովը: Զանազան
առաջարկութիւններ են եղել. ոմանք առաքել են դպրոցի տեսուչ
Պատկանյանին նրա հիվանդութեան պատճառով պաշտոնից հրա-
ժարված համարելով, իբրև հանգստյան թոշակ, տարեցտարի,
մինչև վեբջը, տալ նրան մի գումար, նրա ստացած ռոճիկի չափով,
ոմանք էլ աչքի առաջ ունենալով այն, որ այդ եղանակով թոշակա-
տրութեւնը կարող է չհաստատվել իշխանութեան կողմից, առաջար-
կել են դպրոցի ուսուցիչներից մեկին սարքել ժամանակավոր տե-
սուչ մինչև տեսչի առողջանալը, և շարունակել տեսչի ռոճիկի տրվ-
չութիւնը սահմանված կարգով:

Վերջինը, որ ամենախոհեմն էր եղել և նպատակահամար, ընդունւել էր, և հոգաբարձութիւնը կայացած որոշման մտքով մի
պաշտոնաթուղթ է գրել նրան: Բայց մինչև որ այս բոլորը կատար-
վել է, շար մարդիկ, որոնց Պատկանյանը իրեն սրտակից, մտերիմ
բարեկամն է համարել, գնացել եկել են նրա մոտ և եղածը, կա-
տարվածը ներկայացրել են, ըստ իրենց քմաց, ծոմած, հերյու-
րած և թշնամական իմաստ ու խորհուրդ հաղորդած եղած առա-
ջարկութիւններին, որի հետեանքով հիվանդն այնքան հուզվել է,
որ արյուն է հորդել բերանից:

1891 թվի դեկտեմբերի 31-ին Պատկանյանը հաղորդել է Քա-
նանյանին. «Տկարութիւնս օրե օր սաստկանում է. անգութ մահը
արագ քայլերով մոտենում է. այդ ես պարզ տեսնում եմ. մահը չի
սարսափեցնում ինձ, սարսափեցնում է ապագա որբիկներին ան-
մխիթար վիճակը, մահնալանդ 11-ամյա Մարիամ քանքարավոր

աղջկաս վիճակը, որի վրա նայելով՝ ավելի և ավելի կատաղում է տկարությունս»:

Պատկանյանին, ինչպես երևում է, շարունակ տանջել է ընտանիքի կացությունը բարվոքելու և ապագան ապահովելու հոգսը: Հասկանալի է, որ այդ հոգսն ու ցավը դառլի շափով ղորեղացի է մանավանդ նրա հիվանդության սաստկանալու օրերը: Նա տեսել ու զգացել է իր վտանգավոր կացությունը և մտածել իր վա՛վականների ապագայի մասին, մտածել է, որ ինքը պիտի մեռնի՝ թողնելով իր ընտանիքը անօգնական, պիտի մեռնի, երբ դեռ իր զավակները ոտքի կանգնած չէին:

Եվ ահա այդ դառն, ցավոտ մտածմունքների աղդեցության ներքո, նա գրել է իր «Հոգևոր հայր» խորագրով պատկերը, որի մեջ պատկերացրել է իրեն պառկած օրհասի անկողնում, շրջապատված իր ընտանիքով, որոնք հառել են իրենց աչքերը նրա աչքերին, և կանգնած են պատրաստի՝ կատարելու նրա ամեն մի ցանկությունը, նախատեսելու, գուշակելու նրա ամեն մի ակնարկը, իսկ նրա սիրական զուստը Մարիամիկի աչքերը, կարծես, ասում լինեին նրան. «Հայր, ինչո՞ւ ինձ աշխարհ բերիր, եթե չպիտի կարողանայիր ինձ նախապատրաստել այնպիսի կյանքի համար, որին ես արժանի էի»:

Այս պատկերը նա գրել է 1891 թ. այդ նրա վերջին արձակ գրվածն է:

Հաջորդ 1892 թվին Պատկանյանը դարձյալ դնացել է կամ, լավ է ասել, նրան տարիլ են Կիսլովոդսկ, որովհետև նա արդեն այնքան թույլ է եղել, որ ինքը չէր կարող մենակ գնալ, և օգոստոսին, մահից մի շաբաթ առաջ, ետ են բերել նրան, թեև կենդանի, բայց արդեն դիակացած: Պրոֆ. Թոմասի նախագուշակությունը, որ 1891 թվին ամառը Կիսլովոդսկում հայտնել էր մեղ, թե բանաստեղծը անխնամ կացության մեջ չալիտի կարողանա դիմանալ իր շատ վարգացած բրոնխների բրոնխիական բորբոքումին, կատարվել է. նա վախճանվել է օգոստոսի 22-ին:

Հայերին հատուկ անսպասելի սուլորոթյամբ՝ «Գնա մեռիր, արի սիրեմ»,—ճոխ հուղարկավորություն է կազմակերպվել, բազմաթիվ ցավակցական հեռագրեր են ստացել, դափնի սլաակներով դադաղ ծածկվել է, և մարմինը փառավոր հանդիսավորությամբ տարվել ս. խաչ վանքը և ժամանակավորապես ամփոփվել Միքայել Նալբանդ-

յանի մոտ, եկեղեցու հարավային դռան լայն սանդուղքների կող-
քին: Թաղման հանձնաժողովը ժամանակավորապես է այդտեղ
թաղել նրան, մինչև որ հնարավոր լինեի փոխադրել նրա աճյունը
էջմիածին, համաձայն հանգուցյալի կտակին:

Կյանքիս մեջ մի ճատ սին փառք ունեցա,

Սուրբ էջմիածնում քաղվել ցանկացա:

Սիրական իմ ազգ, քե աստված սիրես,

Այս իմ մի հատիկ իղձս կատարես:

Դրա վերա անցել է երկու տարի, և նրա այրին մի թա-
խանձագին խնդիրք է մատուցել Մկրտիչ կաթողիկոս Խրիմյանին՝
իրավունք տալ իրեն փոխադրել ամուսնու աճյունը էջմիածին,
որով ինքը մխիթարված և բանաստեղծի ջերմ ցանկությունը կա-
տարված պիտի լինի: Կաթողիկոսի գիվանից 1894 սեպտեմբերի 4-
ին ի պատասխան բանաստեղծի այրի տիկնոջ խնդրանքին հաղորդ-
վել է, թե կաթողիկոսը ավելի պատշաճ է համարում որ բանաստեղ-
ծի աճյունը մնա իր տեղում, քան փոխադրած լինեն էջմիածին ու
ամփոփած միաբանների հանգստարանում...

ՍՄԲԱՏ ՇԱՀԱԶԻԶՅԱՆ

... Շահադիզյանցը ընդհանրապես վարում էր խաղաղ ու ան-
վրդով կյանք, ձմեռներն ապրելով Մոսկվայում, ամառներն յուր
երիտասարդության տարիքում՝ մայրաքաղաքի շրջակա ամառա-
նոցներում՝ Բոգորոդսկ, Չերկեզով, Կուսկով, Դավիդկո, Յարիցի-
նո և այլն, իսկ հետագայում՝ Դուբենում, Բալթիկ ծովի ափին,
Ալուսկայում, Դուրգուֆում, Յալտայում, Թեոդոսիայում՝ Ղրիմի
հարավային ափին, և Կովկասի հանքային ջրերում՝ Կիսլովոդսկում:
Յուր կյանքի վերջին տարիներում նա սովորաբար ամառվա տաք
ամիսները անց էր կացնում Կիսլովոդսկում, իսկ աշնան ամիսները՝
Յալթայում: Ամառները հիշյալ հեռավոր ամառանոցները և կու-
րորտները զնալու սովորությունը հետևանք էր նրա հնացած ու
քրոնիկական դարձած «փորկապության», որից նա, բժիշկների խոր-
հրդով, բժշկվում էր ծովային և հանքային ջրերի լուգարաններում
ևս և խաղող ու թարմ մրգեղեն առատորեն օգտագործելով:

Յուր օրական կյանքը՝ պաշտոնավարության ժամանակ, նա

դասավորել էր տաղտկալի միատեսակության աստիճանի հասցրած կանոնավորությամբ: Առավոտյան զարթնում էր կանուխ, ցուրտ ջրով լվացվում, թրջում ու տոբուրոմ էր մարմինը, յուր ձեռքով թեյ պատրաստում ու կարագով ու զվիցերական պանիրով վայելելով՝ դնում էր դասի: Ժամը 12-ին նա գալիս էր տուն նախաճաշիկ անելու և շտապով վերադառնում էր ճեմարան՝ դասերը շարունակելու: Ժամը 3-ին, երբ դասերը վերջանում էին, գալիս էր տուն, հանում էր համադգեստը և նստում յուր ճաշն ուտելու, որ թեև պարզ էր, բայց միշտ թարմ ու ընտիր մթերքից՝ վարպետ խոհարարի ձեռքով պարաստած: Նա չէր սիրում ֆրանսիական խոհանոցի տեսակ-տեսակ համադամները. նորա կերակուրը պետք է լիներ պարզ, թարմ ու կուշտ: Ծաշից հետո մի քիչ հանգստանում էր, հետո դնում էր դրոսնելու, սովորաբար Զիստիկ պրուդի ճեմելիքը. վերադառնում էր տուն, թեյ էր խմում, պարապում էր մինչև ժամը 9-ը և դնում էր վաճառականների ժողովարանը, որտեղ երբեմն թուղթ էր խաղում, հաճախ էլ նստում այս կամ այն սեղանի մոտ, նայում խաղին, թեթև ընթրիք անում և կանուխ տուն գալիս, աչքսպես որ ժամը 11-ին, կամ փոքր ուշ, արդեն անկողնում էր լինում: Յուր կենցաղավարության այս ձանձրալի կանոնալուծությունը նա պահպանում է և հետագայում, երբ արդեն թողել էր պաշտոնը ճեմարանում¹, միայն յուր դրոսանքի և պարապելու ժամերը ձգում է առավոտյան, և նախաճաշիկ անելու սովորությունը իսպառ թողնում է, որպեսզի հարկավոր չլինի ճրագով կարդալու և պարապելու, որ նա շատ վնասակար էր համարում աչքերի համար:

Կյանքի այս շափաղանց կանոնավորությունը թեև, ինչպես ասացինք, տաղտկալի էր ու ձանձրալի, բայց նա սիրել էր այն ու ընտելացել նրան և ծերության տարիներում յուր համեմատաբար շատ թարմ, կայտառ մնալը ու երիտասարդական աշխույժը պահպանելը նա վերագրում էր հենց այդ հանգամանքին:

Ծեմարանը թողնելուց հետո նա այլևս մի ուրիշ պաշտոն չի ստանձնում... Նա ոչ թե միայն ձգտումն չի ցույց տալիս մի նոր պաշտոն ստանձնելու, այլև խուսափում է մինչև իսկ հասարակական դանազան ընտրողական ժամանակավոր պաշտոններից՝ եկեղեցու խորհրդի անդամ լինելուց, կաթողիկոսի ընտրության պատգամավորությունից, այս կամ այն հանձնաժողովին անդամակցելուց, առանց սակայն հրաժարվելու հարկավոր դեպքերում միշտ և

հանապազ յուր խորհուրդներով օգնելու և յուր առատաձեռն լուծան ձգելու հասարակության Կանձարանը: Երբ կազմվում է, օրինակի համար, Մոսկվայի կանանց բարեգործական ընկերությունը կամ, լավ է ասել, կանանց անդամակցությունը Գլխավարչան անկեղանոցին, և մայրաքաղաքի կանայք սկսում են իրենց մեջ փող հավաքել ու հանձնել հիշյալ անկեղանոցին, պայման դնելով, որ ուսանող օրիորդները նպաստ ստանան անկեղանոցից իրանց վկայությամբ և խնամատարությամբ, և նա հրավիրվում է լինել կարգադիր ու ղեկավորող նիստերին, նա սիրահոժար հանձն է առնում և յուր հեղինակությամբ շատ նպաստում հանգանակության գործին ու նրա հաջող կազմակերպության:

Այս մասին նա մեզ յուր 1902 թվի հունվարի 26-ի նամակում գրում էր. «Այդ գեղեցիկ մտադրությունը վաղուց արդեն զբաղեցնում էր մեր կանանց մի հայտնի շրջան, որ ահա իրագործվեց այս տարի. շատերը մասնակցում են այդ շրջանին տարեկան անդամավճարով, որ հանձնվում է անկեղանոցին: Դրա նախաձեռնությունը, որքան մեզ հայտնի է, պատկանում է տիկին Տեր Հակոբյանին ու Կատարինե Ժամհարյանին: Իմ մասնակցությունը միայն եղել է այն, որ վերջին նիստերում կանայք խնձ հրավիրեցին որպես կարգադիր ու ղեկավարող վիճաբանություններին, որով և հաստատվեցին այս և այն կարևոր հարաբերությունները: Այսքանն է եղել իմ մասնակցությունը»:

Բացառակի դեպքերում սակայն, երբ նա զգում էր, որ յուր լինելը կամ մասնակցելը անհրաժեշտ է գործի հաջողության համար, նա ոչ թե չէր հրաժարվում, այլև ամենայն պատրաստակա-
նությամբ մտնում էր զանազան հանձնաժողովների մեջ, եռանդով գործում և առատաձեռն օգնությամբ նպաստում գործի հաջողության: ...Մկրտիչ կաթողիկոսի ընդունելության ժամանակ, օրինակ, նա ոչ թե միայն անդամակցում է ընդունելության հանձնաժողովին, մասնակցում է հանգանակության գործին, այլև հանձն է առնում ընդունել Հայրապետին երկաթուղու կայարանում, հասարակության կողմից ողջունի ճառ արտասանելով, մի քան, որից նա միշտ խուսափում էր²: Այդ օրից սկսվում է նրա մտերմական հարաբերությունը վեհափառ Հայրապետի հետ, որ արտահայտվում է վերին աստիճանի հետաքրքրական նամակագրությամբ, որ շարունակվում է համարյա մինչև Հայրապետի մահը: Հայրիկը

առաջին անգամ տեսել է նրան, իրան հասուկ կատակաբանությամբ բացականչել է.

— Մո՛, հեռվեն համբավդ լսելով, ես քեզ վիթխարի, հաղթանդամ մարդ կկարծեի, բայց դուն այսպես պատի՞կ եղեր ես:

Հիրավի, հանգուցյալը, թեև ջղուտ, բայց բարակ, նուրբ կազմվածքի տեր էր և կարճահասակ...

... Բայց ամենանուանդուն գործունեություն հանգուցյալը ցույց է տալիս 1898—99 թվերին, երբ Մոսկվայում կազմակերպվում է մի որբախնամ հանձնաժողով Աբդուլ Համիդի ջարդերից որբ մնացած մանուկներին խնամելու համար: Նա ընտրվում է այդ հանձնաժողովի նախագահ և անմիջապես ձեռնարկում է հանգանակության գործին, միաժամանակ գրելով Տեր Մաղաքիա պատրիարքին և խնդրելով մանրամասն տեղեկություն, թե ինչ պիտի նստի յուրաքանչյուր որբի պահպանությունը և որտեղ հարմար է և առանձին պետք ու կարևորություն կա որբանոցների պահելու: Հանգանակությունը կատարվում է մեծ հաջողությամբ և հավաքվում է մի պատկառելի գումար, որով և ապահովվում են չորս տարի շարունակ Մոսկվայի հայ գաղութի անունով բացված որբանոցները: Հանգանակության հաջողությանը շատ նպաստում է, բացի դործի համակրելի նպատակից, և հանձնաժողովի նախագահի ցույց տված առանձին եռանդը, որ փնքը առաջինը ստորագրելով յուր ունեցածի համեմատ մի խոշոր գումար, վարակում է և մյուսներին: Նա հանգանակությունը չի սահմանափակում միայն Մոսկվայի հայ գաղութի շրջանով, այլև դիմում է և ուրիշ քաղաքներ, կոչ անելով, ցնցելով ամենին, շարժելով ամենքի գուլթը և հրավիրելով ձեռնհաս մարդկանց «վերահաս փտանդի» առաջն առնելու: Այդ նպատակով հենց նա 1898 թվի դեկտեմբերի 25-ին դրում է մի զգայուն ժողովրդական ոճով ոտանավոր—կոչ՝ «Օգնեցեք» խորագրով և տպագրելով նրան յուր նամակաթղթի վրա, անձրևի պես հեղեղում է ամեն հայաբնակ տեղ, որտեղից միայն կարելի էր մի բան ստանալ...

Տենդային գործունեությունը այդ ժամանակները նրան հասցրել էր այն վիճակին, որ նա մոռացել էր յուր կյանքի հանգիստը, թողել էր յուր սովորությունները, խանդարել էր յուր կենցաղավարության կանոնադրությունը— գիշերները կիսաքուն էր տալիս, երկար նստում, պարապում էր և մինչև իսկ, հակառակ յուր սովոր-

րության, ճրագով նամակներ էր գրում, ժամանակին ամառանոց չէր գնում, անժամանակ վերադառնում էր ամառանոցից և այլն: Նա մինչև իսկ մտածում էր քաղաքի-քաղաք շրջել և անձամբ հանդանակություն անել ամեն տեղ, և եթե այդ նա չի իրագործում, դրա պատճառը լինում է այն, որ վստահանում է «բաղմաշյա Արգուսի» ուշադրությունը հրավիրելու և վնասելու գործին: Նա անդադար ձգում է համրիչի վրա, հաշիվներ է անում, այնպես որ, կարելի է ասել... բանաստեղծը դառել էր գրագիր:

«Ձեր բանաստեղծ հորեղբայրը,—գրում էր մեզ,— այժմ միանգամայն դառել է պրոդայիկ կամ, ավելի ճիշտ է ասել, հասարակ գրագիր: Ամեն օր երկու-երեք նամակ եմ գրում, հաշիվներ եմ կազմում, ցուցակներ եմ շինում: Եվ այս բոլորը հակառակ են բուն տրամադրությանս: Բայց որքերի խնդիրը այնքան անհրաժեշտ է, որ ուղես-չուղես պիտի անես: Ճեմարանում շատ ու շատ տղաւո էի, քան թե այժմ սրա համար շղերս ցնցված են ու գիշերներս կիսաքուն»: ...Հանգուցյալը, բացի Նաղարյանցի և Տեր-Հակոբյանցի ընտանիքներից, համեմատաբար հաճախ այցելում էր Մոսկվայում այլևս մի քանի ընտանիք, որոնց հետ ժամանակ էր անցկացնում, երբ զբաղված չէր լինում, կամ մի որևիցե պատճառով ժողովարան չէր գնում—Ստեփանյանների տունը, որ մի սրարդ հայկական հյուրասեր օջախ էր, որտեղ քաղցր ընդունելություն էին դտնում Մոսկվացի ուսանողները. Ջարմայր Մսերյանցի ընտանիքը, որի Լեոն որդուն նա շատ հավանում էր նրա բնավորության սրարդության, նրա աղնվության, լրջության և աշխատասիրության համար. Սարգիս Ջանումյանի, երբ մանավանդ սկսվել էր արժարծվել նրա աննիք կտակի խնդիրը. ժամհարյան եղբայրների, որոնցից նամանավանդ համակրում էր Իսահակին, որի հետ մինչև իսկ մտերմական նամակագրություն էր ունենում ամառները, երբ միասին չէին լինում...

Նա լինում էր «Հրապարակախոս ձայնը» տպագրող Սարգսյանի, Ստեփանյանների փեսա, Մոսկվայի համալսարանի ուսուցչապետ Ներսիսյանի, ճեմարանի հայոց լեզվի ուսուցիչ Խաչատուր Տեր-Հովհաննիսյանի, նույն ճեմարանի ուսողության ուսուցիչ Յուլի Ֆրանցովիչ Վիպպերի և հին լեզուների ուսուցիչ դանեմարքացի Տոր-Լանգեի և մյուսների տներում:

Ներսիսյանին հանգուցյալը շատ էր հավանում իբրև ընդունակ

մարդու ևս այն պատճառով, որ նա հասած լինելով ուսուցչատե-
տության աստիճանի և յուր դիտությամբ, դարգացմամբ ու հեղի-
նակությամբ պատվավոր դիրք գրաված լինելով պրոֆեսորական
ընկերության մեջ՝ լեզվով, հոգով և սրտով հայ էր մնացել, շնտե-
կով շատ անկիրթ հայերի օրինակին, որոնք հասնելով մի բարձր
աստիճանի, նախ՝ մոռանում ևն իրենց մայրենի լեզուն, հետո իս-
պառ օտարանում և ազգությունից։ Նրան միայն դուր չէր գալիս
ուսուցչատե-
տության այս հատկությունը, որ նա զգուշանալով ճշմար-
տությունը ամենքի առաջ բաց ճակատով ասել, աշխատում էր
ամենքին հավանելի լինել, ուստի և նրա համար երբեմն այնպի-
սի վիճակ էր ստեղծվում, որ նա, ինչպես ասում էր հանգուցյալը՝
«ընկնում էր երկու աթոռի արանքը»:

... Հանգուցյալը տրտեղ էլ լինում էր, խոսում, ծիծաղում,
զվարճացնում էր ամենքին և ինքն էլ զվարճանում էր, այդ պատ-
ճառով էլ ամեն տեղ, ծանոթ տներում, գլխավորապես նրան
շրջապատում էին կանայք և օրիորդներ, որոնք սիրում էին լսել
նրա սրաբանություններով համեմված խոսակցությունը և քաղցր
ղրուցը. յուր վառ երիտասարդության տարիներում նա շատերի
ալբոմում ի հիշատակ երկտող ոտանավորներ ու քառյակներ է
գրել, որոնք ժամանակի ընթացքում դժբախտաբար կորել, ոչըն-
չացել ու մոռացվել են: Բն ինչ բնավորություն են կրել հանգուց-
յալի հիշյալ հանրատրաստիցները, կարելի է տեսնել հետևյալ
միակ նմուշից, որ մեր ձեռքն է հասել օրիորդի ալբոմից.—

Մի զարմանալ, որ տխուր եմ ու չեմ խոսում,
Քո նոր բացված գեղեցկության,
Արմենուհի, փունջ եմ հյուսում:

Թուղթ խաղալու և ժողովարաններ ու ակումբներ այցելելու
սովորությունը նա արել էր հետո, երբ տարիքը առնելով՝ սկսել էր
մտավոր դբադմունքից ու մտածողություններից մի փոքր հան-
գիստ ու անհոգ ժամանցի տեղ որոնել: Վերջին ժամանակները նա
կանոնավորապես հաճախում էր, ինչպես ասել ենք, Մոսկվայի
վաճառականների ժողովարանը, որտեղ, ինչպես և ծանոթ տներում
եղած ժամանակ, նա երբեմն «վիճալ» էր խաղում, հաճախ էլ նըս-
տում կողքից նայում ծանոթների խաղին, հետաքրքրվելով ոչ
այնքան տանել-տարվելով, որքան խաղի բուն գործողությամբ,

թղթերի դարսվածքով և վարպետ խաղացողների տալու-առնելու հնարիմացությամբ:

Խոսակցության ժամանակ նա հաճախ կատակով այնպես էր հարմարեցնում յուր խոսքերն ու նախադասությունները, որ ոտանավոր էր դուրս գալիս: Երբ մեկը, օրինակի համար, ասում էր՝ «Սիմոն», նա անմիջապես վրա էր բերում. «Կամի՞ս լիմոն». երբ ասում էին՝ «Համենայն դեպս», նա պատասխանում էր՝ «Կարդացե՛ք վեպս». երբ մեկն ասում էր՝ «Երթամ, խմեմ նարզան», նա անմիջապես սովելացնում էր՝ «որ չլինի պաշարզան» և այլն:

Կիսլովոդսկում մի մեծատուն ռուս տիկին ծանոթանալով նրա հետ, շատ հավանում է նրան. նա սկսում է ստեպ-ստեպ հրավիրել նրան յուր շքեղ ապարանքը ու խոսակցության մեջ առաջարկում է նրան՝ ձմեռը փոխանակ Յալթա գնալու գալ Սոչի և ապրել նրա վիլլայում: Հանգուցյալը, ի պատասխան, կատակելով երգում է.

Ваши блуждающие очи

Прсят меня в Сочи.—

Ей, ей, мадам, ей, ей.

У меня нет мочи.

Հանգուցյալի խոսակցության ու զրույցների պես նրա նամակներն էլ համեմված էին լինում յուրջ դատողությունների հետ միասին և հաղար ու մեկ կատակներով ու սրաբանություններով...

... Իր կյանքի վերջին տարիները հանգուցյալը շատ մոռացկոտ էր եղել. նրա գրած-պատրաստած նամակները ու հեռագրերը ժամանակին իրանց հասցեներով չէին ուղարկվում: Կարգացածը, լսածը շուտով մոռանում էր: Նա ման էր գալիս մտադրադ, գլուխը կախ ու աչքերը մեկ կետի վրա հառած, ուստի և շատ անգամ չէր նկատում ծանոթներին, չէր բարևում նրանց և բարևները չէր առնում, որով և հարուցանում էր յուր բարեկամների արդարացի դժգոհությունն ու տրտունջը:

Մի անգամ տիկին Ստեփանյանը հրավիրում է նրան ճաշի, խոստանալով նրա համար պատրաստել նրա սիրած կերակուրներից մեկը: Նա մոռանում է, թե որտեղ է հրավիրված, և կարծելով, որ հրավիրողը Սարգսյանցն է, նշանակված օրն ու ժամին գնում է նրա մոտ: Սարգսյանցը, որ արդեն ճաշած ու պառկած է լինում հանգստանալու, շտապով վեր է կենում ու քնաթաթախ, աչքերը

տրորելով դուրս գալիս նրան ընդունելու: Եվ նոցա մեջ տեղի է ունենում հետևյալ ծիծաղաշարժ խոսակցությունը.

— Հը՞, ի՞նչ կա, բարով ես եկել:

— Աստծո բարին, ի՞նչ ես աչքերդ տրորում, քնե՞լ էիր:

— Այո՞, ճաշից հետո պառկել էի մի քիչ հանգստանալու:

— Ինչպե՞ս թե ճաշից հետո. եղբայր, ճաշելու չե՞նք:

— Ի՞նչ, դու դեռ ճաշած չե՞ս. դե կաց, էս բոպկիս մի հավ մորթել տամ քեզ համար:

— Վո՞նց թե մի հավ մորթել տաս...

Հարց ու պատասխանից վերջիվերջո պարզվում է, որ հրավերը մի ուրիշ տեղ պիտի լինի, և հրավիրողը՝ մի ուրիշ անձն: Նա մնաս բարե ասելով՝ դուրս է գալիս և քայլերն ուղղում դեպի ժամհարյանի տունը, կարծելով որ հրավերն այնտեղ պիտի լինի: Այնտեղ ճիշտ որ այդ օրը հրավերք է լինում, բայց հրավիրված են լինում ոչ այն մարդիկ ու ընկերությունը, որոնց հետ նա կարող էր հրավիրված լինել, ուստի թեև շատ սիրով ընդունվում է ու հրավիրվում սեղանի գլուխը բազմելու, բայց շուտով նկատում է, որ ինքն այնտեղ անկող հյուր է: Քաղաքավարության կանոնների դեմ շղնալու համար, նա մի կարճ ժամանակ մնում է, բերանը մի բան է դնում, հետո շուտով հրաժեշտ է տալիս և վերադառնում տուն, անդադար մտածելով ու չկարողանալով մտաբերել, թե որտեղ վերջապես պետք է ինքը հրավիրված լիներ և ո՞վ է հրավիրողը: Մի քանի օրից միայն պարզվում է խնդիրը, երբ նա պատահում է հրավիրող տիկնոջը, որ բարեկամաբար հանդիմանում է նրան, որ մինչև մութն ընկնելը սպասել է տվել իրան ու վերջն էլ բոլորովին չի եկել ճաշի:

... Նա սովորաբար դուրս էր գալիս Մոսկվայից մայիսի վերջերին, այնպես որ հունիսի գլխով արդեն լինում էր հանքալին ջրերում, որտեղ և մնում էր մինչև օգոստոսի վերջերը, անմիջապես ուղևորվում էր Ղրիմ: Ծանապալահին նա սովորաբար մի քանի ժամ հանգստանում էր մեզ մոտ՝ Նախիջևանում, ժամանելով առավոտյան դնացքով և երեկոյան մեկնելով, այնպես որ հազիվհազ տեսնվելու ու միասին ճաշելու ժամանակ էր լինում, և ոչ ոք նորա ծանոթներից և աշակերտներից միջոց չէր ունենում նրա հետ տեսնվելու:

Մի անգամ միայն, 1901 թվին, աշակերտները պատահամբ

խմանալով, որ նա պիտի գա, հավաքվեցին ու խնդրեցին նրան, որ մի գիշեր մնա՝ երեկոյան միասին ժամանակ անցկացնելու իրենց հետ: Հանգուցյալը թեև հակառակ էր ամեն մի հրապարակորեն իրան մատուցված պատվի ու մեծարանքի և խուսափում էր այդ տեսակ հավաքումներից և դրա համար, սովորաբար, այնպես էր անում որ ոչ ոք օտարներից իր գալն ու գնալը չիմանա, բայց այս անգամ չկարողացավ մերժել և մնաց:

Մայիսի վերջն էր. մեղմ երեկոներ. լուսնյակ գիշերներ: Նոր Նախիջևանի քաղաքային սիրուն պարտեզի մեկուսի անկյուններից մեկում, սովբյախիտ ծաղկած անուշահոտ ակացիաների տակ պատրաստված է մի համեստ ընթրիքի սեղան, որի շուրջը բոլորել են 10—15 մարդ Հաղարյան ճեմարանի նախկին աշակերտներից իրենց վաղեմի ուսուցչի հետ: Պարտեզում հնչում է երաժշտությունը, ծառուղիներում խոնված է բազմալեզու, խայտաճամուկ բազմությունը. ամեն կողմ խոսք, զրույց, քրքիչ ու բացազանչութուն. մի խոսքով՝ հասարակաց զբոսատեղերին հատուկ ժխորը, որի սակայն միայն խուլ արձագանքն է հասնում հիշյալ մենավոր անկյունը: Այստեղ կենդանի, մտերմական զրույցի մեջ աննկատելի սահում են ժամերը, և արդեն ժամացույցի սլաքը թեքվում է դեպի կես գիշեր: Մենք չենք մտաբերում մանրամասնությունները, բայց լավ հիշում ենք, որ լինում էին հիշողություններ ճեմարանի աշակերտական կյանքից, ուսուցչի դասերից, և ամենքը ուրախ էին, ամենքը կայտառ, մտքով սլացած դեպի իրանց մանկությունը, աշակերտությունը, դեպի առողջ մաքուր զգացմունքով համակված անցյալը: Հիշում ենք նույնպես, որ սեղանակիցներից մեկը՝ դպրանոցի ուսուցիչ Վահան Քիրլյանը, կարգաց յուր մի ոտանավորը, որ նա ձոնել էր «սիրելի վարժապետին», մի անարվեստ, անպաճույճ ոտանավոր, բխած սակայն սրտի անկեղծ զգացմունքներից...

Թե ինչ պատասխանեց հանգուցյալը, մենք լավ չենք հիշում. մեր միտքն է միայն, որ նա հորդորում էր յուր աշակերտներին՝ ապրել հասարակության համար, ոգևորել նրան ազնիվ գաղափարներով, առաջնորդ ունենալով խիղճը ու հասարակաց օգուտը: Հետո միայն նա, իբրև կողմնակի պատասխան կարգացված ձոնի, ուղարկել էր մեզ նամակով հետևյալ խրախուսական քառյակը.

Երկուսն է տված, որ մառդ չկաղա,
Որ երկուսովն էլ նա առաջ խաղա.

Երկուսն է տված, որ մենք լավ տեսնենք,
լույսն ու խավարը իրարից ջոկենք:

Կիսլովոդսկում նա, սովորաբար, ապրում էր «Պարկը» շրջապատող նարդանից ոչ հեռու գտնված հյուրանոցներից ու կահավորված բնակարաններից մեկում, վարձելով մի կամ երկու վայելուչ սենյակ: Յուր կյանքի սովորական կանոնավորութունը նա այստեղ հասցնում էր կատարյալ պեղանտիզմի, մոլության, նա անպատճառ պետք է վեր կենար առավոտ 5—6 ժամին. առավոտ, երեկո դրոսանք կատարեր դեպի Կարմիր ու գորշ ժայռերը. ժամը 11-ին նարդանի լոգարան ընդուներ, ժամը 1-ին ճաշեր և 9—10-ին անկողին մտներ:

Նրա նստելու, հանգստանալու սովորական տեղերն էին կամ արքայական հրապարակի շատրվանի մոտ դրված նստարաններից մեկը, կամ նարդանի ծաղկոցը, և կամ գրանտ-օթելի տակ, Օչակովի խանութի մոտ դրված նստարանը: Ամենքն էլ գիտեին, որ այդ տեղերից մեկում, որոշ ժամերին, կարելի է գտնել նրան, ու գալիս, հավաքվում էին ժանտթները, բարեկամները, և կազմվում էր, ինչպես նա լսում էր՝ Հայկական Յունդլի-յամենը...

... Հայկական «Յունդլի-յամենի» անդամները հաճախ փոփոխվում էին, նայելով թե ջրերի սեղոնին ով էր գալիս և ով գնում՝ Պերճ Պոռչյանց, բժ. Ավետիք Բաբայան, Ալեքսանդր Քալանթարյան, Ալեքսանդր Քիշմիշյան, բժշկապետ Տեր-Գրիգորյան և մյուսները: Բայց նրա բնավորութունը միշտ միեկնունքն էր մնում՝ խոսակցություն մեր առօրյա կյանքի շարն ու բարիքի մասին, հասարակաց խնդիրների քննադատություն, վիճաբանություն, սրաբանություն, կատակ և առհասարակ անձանձրույթ ժամանցը:

Ինչ ասել կուզի, որ Յամենի կենտրոնն ու նախագահը հենց ինքն էր, որ հավաքում, միացնում, կապում էր ամենքին յուր հաճելի ընկերակցությամբ, սրամիտ դատողություններով, բաղցր զրույցով և անվերջ սրաբանություններով:

Երկու անգամ Յամենը ստացել էր շատ լուրջ բնավորություն, արտահայտիչ հանդիսանալով շատ հայ առաջավոր մարդկանց կարծիքի մեր կյանքում տեղի ունեցած երկու նշանավոր երևույթի կամ դեպքի վերաբերմամբ: Այդ՝ հայոց եկեղեցական կալվածքների գրավման և նույն կալվածքների վերադարձման խնդիրներն էին, որոնց մասին եղած կարգավորության հրովարտակները հրատա-

քակվել էին հենց ամառը, ջրերի սեղոնին, երբ կովկասյան հանքային ջրերի կուրորտները լցված էին ամեն կողմից թափված հայ ալյուրներով: Առաջին դեպքում Յամենումն է միտք ծագում մի ժողով գումարելու և հավաքական ուժերով խորհելու ու միջոց որոնելու, թե ի՞նչ պետք է անել և ինչի՞ ձեռնարկել բռնության վտանգի առաջն առնելու համար: Երկրորդ դեպքում նույն Յամենումն է արձագանք գտնում դարձյալ ժողով կազմելու և պատգամավոր ընտրելու՝ կուրորտներում եղած հայերի կողմից փոխարքային շնորհակալություն հայտնելու, փոխարքային, որի գալուստը սպասվում էր Կիսլովոդսկում:

Առաջին ժողովը տեղի է ունենում Պյատիգորսկում, բժ. Բուդուղյանի տանը. խնդիրը քննվում է ամեն կողմից և որոշվում է ամեն տեղ խոսել, գրել, քարոզել և ուժ տալ այն տարածված կարծիքին, որ պետք է դեմ դնել, մաքառել եղած կարգավորության գործադրության դեմ, անիրավացի, անարդար և հայ եկեղեցու ու աղգի պատմական դարավոր իրավունքներին ներհակ հռչակելով նրան:

— Ո՛չ ամեն ժամանակ ու ո՛չ ամեն դեպքում ու տեղում,— ասում էր հանգուցյալը,— զորեղը հաղթող է հանդիսանում անվորի վրա. լինում են դեպքեր, երբ զորեղն էլ կանգ է առնում յուր առաջխաղացության մեջ, երբ տեսնում է յուր առաջ անվորի, թուլի յուր գոյությունը պաշտպանելու համար հերոսանալու ձգտումը և նահատակվելու վճռալիանությունն ու պատրաստականությունը: Այդպես է թուխսը յուր թևերը բացած ու կտուցը սրած՝ պաշտպան կանգնում իր ձագերին զորեղ գիշատիչների դեմ, թեև դժվար չէր զորեղին խորտակել թուխսի և՛ թևերը, և՛ կտուցը: Թուլի բարոյական ուժը հաճախ հաղթահարում է զորեղի անարդար բռնությունը:

Երկրորդ ժողովը լինում է Կիսլովոդսկում, հանգուցյալի նախագահությամբ: Որոշվում է շնորհակալություն հայտնել փոխարքային՝ նրա գործ դրած ջանքերի համար եղած կարգավորությունը հոս կոչելու վերաբերմամբ...

Նա ապրում էր կուրորտում, բայց բոլորովին անմասն ու անհաղորդ էր բուն կուրորտի կյանքին: Նա ունկնդիր չէր լինում պարկում առավոտ-իրիկուն հնչող երաժշտության, նա չէր այցելում կուրղալը, որտեղ լինում է կուրորտի բոմոնտը, չէր գնում

Թատրոն, որտեղ խաղում ու երգում էին նշանավոր դերասաններ և երգիչներ, չէ՛ր երթևեկում մեկ կուրորտից դեպի մյուսը, որ անգործ կուրորտավորների սովորական ժամանցն է համարվում, չէ՛ր այցելում Զիարշավը, որ դեպի ինքն է դրավում որոշ օրերին ահագին բազմություն, չէ՛ր դնում-դալիս շրջակայքում գտնված անվանի տեղերը, որոնք կուրորտների զբոսասեր հասարակության զբլխավոր զբոսանքի ու զվարճանալու տեղերն են։ Նա գլուխը կախ և աչքերը առաջը հառած՝ սովորական, անշտապ քայլերով, մտադբաղ, զբոսնում էր պարկի մենավոր ծառուղիներում, բարձրանում էր բլուրները՝ խուսափելով ուրախ-ղվարթ, կեր ու խումով, ֆիլտրով տարված ու հափշտակված ամբոխից, որ իրան պահելու շափաղանց համարձակ ու սանձարձակ ձևերով ու եղանակով և իր զգեստների արտառոց խայտաբղետ սեթևեթներով հուզում, զրդուում էր նրա ջղերը։ Նրա այդպիսի հուզված վիճակի մեջ գտնվելու արգասիք պետք է համարել նրա հետևյալ տողերը, որ գրել է մեյ 1902 թվի օգոստոսի 9-ին.

«Մինչև այսօր բան չկա քեզ գրելու։ Կուրորտների կյանքը նման է գետի հոսանքի, որ միակերպ դնդշալով, միակերպ էլ տալավորություն է թողնում մարդու վրա, և որովհետև մեր փոքրիկ գետակը համարյա պղտոր է, զանազան օրգանական մնացորդներով համեմած, մեր թթու ջրերի բաղմալեղու և խառնիճաղանչ հասարակությունն էլ չի ուզում դրանից հետ մնալ։ Մեր մեծ մասամբ բաղալկյան մեղման կանայք, լպստած ալֆոնսների երամակներով շրջապատված, օրը տասն անգամ իրանց լաթերն են փոխում, տասն անգամ քսվում։ Ահա հենց այս բույսիս մի կին, ըստ երկվույթին մոտ քառասուն տարեկան, շորերը մինչև ծունկը քշած, և ստալի կարմիր կանաչ կրունկներով աքլորի մահմուդի պես սրածայր, «գափա հարկանն ի հրապարակիս», որով սաստիկ ցնցում են մաղձոտ բանաստեղծի ջղերը։ Բարեկամներս այս տարի ալիլի շատ են «իբրև դաւազ առ ափն ծովու», բայց ոչ «որպէս զաստեղս երկնից», որովհետև դրանցից շատերը աստղերի պայծառությունը չունին։ Պոռշյանն այստեղ էր, որ այս օրերս դնաց էջմիածին՝ բահաւա ձեռնադրվելու նպատակով, և եթե ադա շհաջողի, մտադիր է տեղափոխվել Մոսկվա, հույս դնելով հարուստների վերա, մի անձնախաբեություն, որի մասին հս նրան զգուշացրի⁵։

Զ. Լեւոնյը՝ «Տիֆլիսսկի լիստոկ»-ի թղթակիցը, 1909 թվի-
հոկտեմբերի 24-ի համարում հետևյալ կերպով է նկարագրում՝
հանգուցյալ բանաստեղծի կյանքը Կիսլովոդսկում, նրա կյանքի-
վերջին տարին:

«Յուր կյանքի վերջին տարիները,— ասում է նա,— Սմբատ-
Շահադիղյանցը ամեն ամառ անց էր կացնում Կիսլովոդսկում:
Ամառները Կիսլովոդսկը կենդանություն է ստանում, և կյանքը նրա-
մեջ, ինչպես սովորաբար ասում են, աղբյուրի պես քլքում, լռում
է: Կուրորտավորների ուրախ, պճնված ամբոխը խոնվում, լցվում է
պարկը, նարզանի սրահը, կուրղալը, փողոցները, և ամենուրե-
րում է խոսակցություն, հնչում է ծիծաղը, թռչում, սլանում են
փողոցներով ձիավոր կանանց և օրիորդների կավակադները՝ «չե-
րիկ խշխանների» ուղեկցությամբ, սլանում են ղնդնգացնելով
իրենց բոժոժները կառքերը՝ լցված տղամարդկանց ու կանանց
ուրախ խմբերով, որոնք գնում են «Նենգության և սիրո դղյակը»:
Կրունկի վերա բաց պատուհաններից ու դռներից մարդու ականջի-
ն հասնում դաշնամուրի հնչյուններ և երգեցողության ձայնե-
ր: Վաղվում են լրագրավաճառ տղայքը՝ բարձրաձայն աղաղակելով
ու տալով վաճառելիք լրագրերի անունները: Կանչում են ծաղկա-
վաճառուհիները՝ համառորեն առաջարկելով իրանց բուրավետ,
պեղեցիկ վարդերը: Խաղալիքավաճառը փչում, հնչեցնում է թիթեղ-
յա փողը, շվացնում է, սուլում է մի ինչ-որ նորահնար շվի, միև-
նույն ժամանակ բռնած պահելով բարձր դլսի վերա թելին շար-
ված մանկական բազմերանգ օդասրարիկների մի ամբողջ կապոց,
որի շուրջը խոնվում, հավաքվում են մանուկները իրենց դայակնե-
րի ու դաստիարակչուհիների հետ: Պտղավաճառները ծոր տալով
գովում, դրվատում են իրենց ապրանքը:

Մթնում է, և փողոցներն ու պարկը ավելի ու ավելի են լցվում
աղմուկով ու ժխորով: Անընդհատ շարքերով շարժվում է ամբոխը
ծառուղիների մեջ: Խոսակցությունն ու քրքիջը մի բոսբո չի՝ դադա-
րում, չի՝ լռում: «Խաչի սարից» հրականչ օձի պես սլանում են դե-
պի մթնշաղ ու աստղալից երկինքը հրթիռները և ճայթյունով պայ-
թում են նրանք և գուլնզգուլն սիրուն աստղերի մի ամբողջ տարափ
տեղում, թափվում ցած: Կուրղալից դալիս, հասնում են երաժշտու-
թյան նվագներ: Ուրախ, անընդհատ մի տոնահանդես է, որ կատար-
վում է այստեղ:

Եւլ այսպիսի աղմկալից, ուրախ ժխորի և իրարանցումի մեջ թվում էր ինձ, թե Շահադիդն իրեն մենակ էր զգում, մենմենակ։ Ահա նա կենդանի կանգնած իմ առաջ, պարկի խորքում, ահա սովերախիտ ծառուղիներից մեկի միջով մտադբաղ, անշտապ քայլերով անցնում է բանաստեղծը, ահա նա մենակ նստած է սարի գլխին, կարմիր ժայռերի մոտ, իր մեկամաղձոտ, մտածկոտ հայացքը հառած դեպի արեւմուտք, որտեղ հեռավոր լեռների հետեւում մեղմ ու անդորր պլպլում, հանգչում է երեկոյան վերջալույսը։ Արդյոք իրո՞ք նա իրեն մենակ էր զգում, թե՞ գիտակցաբար խուսափում էր ժխորից, կյանքի այդ սին և նանիր ժխորից, կամենալով մեկուսացած, մենակ մնացած լինել բնության հետ, որ նա այնքան սիրում էր։

Ինձ թվում է, թե սարալանջի մայրիկները, զառամյալ կաղնիները, որոնք կախվել, հովանի էին արել ծառուղու վրա իրենց հաղթոսները, դետի մեղմ բլբլոցը, քամու մեղմ սոսափյունը, որ փչում, անցնում էր ձորով, կեռնեխի կանչյունը թավուտի մեջ, պայծառ արեւը, դաշտի պարզ, սիրուն ծաղիկներն ավելի մոտ էին բանաստեղծի սրտին, քան այդ պճնված աղմկահույզ ամբոխը, որ ևս ու առաջ էր գնում գալիս նարզանի սրահում և պարկի գլխավոր ծառուղում։ Եւլ հաճախ նա մեն-մենակ թափառում էր պարկի մեկուսի ծառուղիներում, սարերի վրա, ուր շէր հասնում ամբոխի զվվիլի աղմուկը։

Բայց նա, ինչպես ինքը կատակով ասում էր, ուներ մի բարեկամ։ Առավոտ, մոտավորապես ժամը 9-ին, երբ բանաստեղծը դուրս էր գալիս իր բնակաբանից, նրա առաջն էր ընկնում ուրախ վնգվնգոցով և հաշելով մի փոքրիկ, բրդոտագի, շիկամաղ շնիկ. նա քաղաքում տեր շուներ, նա մի աստանդական շնիկ էր, կոչվում էր «Կուտկա» և մոտենում էր միշտ բանաստեղծին, պոչը խաղացնելով և ուրախ կաղկանձելով։

— Դե՛հ, բարե, Կուտկա,— ասում էր ժպտալով բանաստեղծը,— ուղո՞ւմ ես ուտել։ Երթանք, կկերակրեմ, միայն թե մի ցատկոտիր, մի աշխատիր ցույց տալ ինձ քո սերը. դիտեմ, որ դու ինձ սիրում ես։

Եւլ առանց շտապելու դիմում էր դեպի խանութ։ Կուտկան էլ պոչը խաղացնելով, խելոք-խելոք հետեւում էր նրան։ Խանութում նա հաց էր զեւում, նստում էր Օչակովի վաճառանոցի առաջ

դրված նստարանին և սկսում էր կերակրել Կուտկային։ Մոտից-անցնողները ժպտալով նայում էին, ոմանք էլ շարժում էին գլուխները։ Երբ որ Կուտկան ուտում, վերջացնում էր վերջին կտորը, բանաստեղծը լրջորեն ասում էր նրան.

— Դեհ, այժմ կարող ես զնալ կամ քնել, կամ վազվզել, ինչպես որ կուզես...

Կուտկան նայում էր նրան իր խելացի աչքերով, հետո անհայտանում էր, իսկ մյուս առավոտ դարձյալ կանգնած սպասում էր նրան հյուրանոցի մոտ...

Առհասարակ նա ոչ ոքի չէր մերժում օգնելու, որի համար նրա ծանոթներից ոմանք հանդիմանում էին նրան, թե ինչո՞ւ նա փող է բաժանում արկածախնդիրներին, արբեցողներին, միևնույն է՝ պիտի խմեն, հարբեն։

— Այո՛, բայց չէ՞ որ նրանք անբախտ են,— պատասխանում էր բանաստեղծը,— քաղցած են, հիվանդ... Պետք է մեղքանալ և նրանց, շատ պետք է։

Այդ ամառը Կիսլովոդակում հաճախ էին պատահում փողոցներում կողոպտելու դեպքեր։ Ինչ-որ «երիտասարդ պարոններ» երեկոները հարձակվում էին այս կամ այն անցնող-գնացողի վրա և, ատրճանազարկ անելու սպառնալիքով խլում էին փող, ժամացույց և փախչում թաքնվում։ Մի այդպիսի հարձակման է ենթարկվում և բանաստեղծը։ Մեկ անգամ երեկոյան, մոտավորապես ժամը 9-ին, նա վերադառնալիս է լինում նարդանից իր բնակարանը։ Նրան արագ մոտենում են երկու անծանոթ մարդ։

— Խնդրում ենք չկանչեք, ասեք թե ոչ մենք ձեզ կսպանենք,— ասում է նրանցից մեկը, իսկ մյուսը այդ ժամանակ հանում է բանաստեղծի ոսկե ժամացույցը։ Կողոպտողները փախչում են։

Բանաստեղծը օգնություն չի կանչում և ոստիկանության էլ չի հայտնում։ Երբ նա այդ դեպքի մասին պատմում էր ծանոթներին, ավելացնում էր, թե այդ ամառ նրա բանը չի հաջողել. երկաթուղու գնացքում, Ռոստովում հանել էին նրա դրսևանից դրամապանակը, իսկ այժմ ահա կողոպտեցին, տարան ժամացույցը։

— Վատ նշան է, — ասում էր նա, — առաջ այդպիսի բան ինձ չէր պատահում։ Այո՛, այո՛, վատ նշան է. երեւի հասել է ժամանակը Շահազիզին հանգստանալու... Է՛հ, ժամանակն էլ է. նախկին կրակը չկա, իսկ ինչպես կարելի է ապրել առանց կրակի...

Եւ թափառում էր նա մեն-մենակ պարկի մենավոր ծառուղի-
ներում, բարձրանում էր կարմիր ժայռերը և երկար ու բարակ
դիտում էր, թե ինչպես մայր է մտնում արևը, ինչպես կամաց-
կամաց մթնում է օրը, վերջալույսը բոցավառվում էր, հետո հանգ-
չում, քարանձավները մռայլվում էին, խավարում: Գիշերը վրա
էր հասնում, վառվում էին աստղերը, իսկ բանաստեղծը՝ նստած
կարմիր ժայռերից մեկի վրա, նայում ու դիտում էր: Ցածր, քա-
ղաքում փայլում էին ճրագները, լսելի էր լինում շների հեռավոր
հաշոցը, սարալանջում մայրիների մեջ սոսափում էր քամին: Բա-
նաստեղծը նայում, նայում էր աստղերին...

Նա կարծես մնաս բարև էր ասում, կարծես հրաժեշտ էր տա-
լիս աշխարհին:

Իսկ աշնանը (ձմեռը) հեռագիրը գուժեց Կիսլովոդսկ բանաս-
տեղծի մահվան բոթը»:

Հանգուցյալը ընդհանրապես առողջ, ամուր կազմվածքի տեր
էր: Նա յուր կյանքում երբեք ծանր, երկարատև հիվանդություն չէր
քաշել: Երիտասարդ հասակում նա ինչ-որ զլխի մաշկի հիվանդու-
թյուն էր ստացել, որից արագորեն թափվել էին նրա սիրուն, եր-
կար դանդուրները, և հետզհետե գոյացել էր այն ճաղատությունը,
որ նա սովորություն ուներ մի կողմից վրա բերած երկար մազե-
րով ծածկել: Նա ուներ հնացած, քրոնիկական դարձած փորկապու-
թյուն, որ քանի երիտասարդ էր, այնքան զգալի չէր, բայց տարինե-
րի ընթացքում դնալով ավելի ու ավելի զորացել էր ու սկսել էր
նրան անհանգիստ անել, անընդհատ ծանրություն ու նեղություն
տալով նրան:

Ջարմանալին սակայն այն է, որ հանգուցյալը, որ ընդհանրա-
պես այնքան զգուշությամբ էր վերաբերում յուր առողջության...
ուշադրություն չէր դարձնում հենց այն հիվանդության վերա, որ
տարիներ առաջ բույն էր դրել նրա մեջ և որ, վերջիվերջո, գերեզ-
ման պիտի տաներ նրան՝ սրտի հիվանդության վերա: Ինչի՞ պատ-
ր էր վերադրել այդ կամ ինչո՞ւ կարելի է մեկնել այդ հանգամանքը:
Արդյոք նա չգիտե՞ր կամ չէ՞ր հասկանում յուր այդպիսի հիվան-
դության ունենալը կամ հիվանդության վտանգավոր լինելը: Չի մա-
նալ նա չէր կարող, որովհետև նրա բժիշկ Մկրտիչ Թանգյանը,
ինչպես ասել է մեզ, յուր ժամանակին հայտնել էր այդ մասին
նրան և նախազգուշացրել: Մնում է, ուրեմն, կարծել, որ նա մի

առանձին նեղութիւն ու ցաւ շղագլով սրտի կողմից՝ չէր հասկանում յուր հիվանդութեան այդ աստիճան վտանգավոր լինելը։ Նա ամենեւին չէ՛ր խոսում այդ հիվանդութեան մասին, չէ՛ր գանգատվում, չէ՛ր բժշկվում նրանից և ոչ մի բանով, ընդհանրապէս, չէ՛ր ցույց տալիս, չէ՛ր արտահայտում, որ ինքը սրտի հիվանդութիւն տւնի։ Նա երկար դրոսանքներ էր կատարում, բարձրանում էր բլուրները, գինի էր գործածում, սուրճ էր խմում, շատ սառը ջրում լողանում էր... մի խոսքով՝ այնպիսի կյանքի ռեժիմ և այնպիսի կենցաղավարութիւն ունէր, որ հատուկ կարող էր լինել միայն սրտով առողջ անհատներին։

Առաջին անգամ սրտի հիվանդութիւնն իր բնորոշ նշաններով արտահայտվում է նրա մեջ 1902 թվի փետրվարին... Փետրվարի 13-ին գրած նամակում նա հետևյալ կերպով է նկարագրում յուր կյանքում պատահած այդ առաջին հիվանդութիւնը.

«Բայց սիրտդ շտիպրի, եթե ասեմ, որ ես էլ կյանքումս առաջին անգամ հիվանդացա և բավական ծանր. կլուբում ընթրեցի ձըկնեղեն, որ այնքան էլ բարեմասն չէր. գիշերը զգացի մի անտանելի ցաւ ստամոքսիս մեջ, և ապա սկսեց սիրտս խառնել... Ջղերս առատիկ լարված, ինքս էլ կծկված՝ արյունը գլուխս խփեց ու մարմինս ու ոտքերս թուլացան։ Առավոտյան մարդ ուղարկեցի մեր մտերիմ Թանգյանի հետևից, որ իսկույն վրա հասավ և հարկավոր միջոցներ գործ դրեց։ Մկրտիչը մի եղբայրական փափկությամբ ու հոգատարությամբ և օրը երկու անգամ հաճախելով՝ խիստ շարժեց ինձ ու աչքերիցս արտասուք քամեց. իսկ դրա տիկինը, որ միշտ սիրով է վերաբերել դեպի ինձ, այժմ սկսել է պատվական մածուն պատրաստել ինձ համար։ Խորին շնորհակալութիւն այդ երկու ամուսիններին։ Այժմ լավ եմ»։

Վերջին տարին, ամառային սեզոնի վերջանալուց հետո, նա անմիջապէս չի գնում Յալթա, փնչպէս սովորաբար անում էր, այլ սեպտեմբերի վերջին ուղղակի վերադառնում է Մոսկվա և դարձյալ սենյակ վարձում «Շվեյցարիա» կահավորված օթևաններում, որտեղ նա բնակութիւն էր հաստատել վերջին տարիները։ Տեր Հակոբյանների գործի պատճառով նրա դրամական հաշիվները այնքան խճճված էին, որ նա այլևս տիրտ ու միջոց չունէր ոչ թէ միայն կուրորտների վրա մտածելու, այլև քիչ թե շատ հանգիստ ու անվրդով ապրելու։ Նա ամբողջ ամառն անց էր կացրել հուզված

կացութեան մեջ, բանագնացութեան անելով իրան զրկողներէ հետ
և մարդկային ապերախտութեան, անհավատարմութեան ու նենգու-
թեան թույնը ճաշակելով մինչև վերջին կաթիլը: Մոսկվայում ևս
դրութեանը չի փոխվում, որովհետև գործի խճճված հանգուցը ոչ
թե միայն չի քակվում այդտեղ, այլև գնալով ավելի ու ավելի
խճճվում է, նորանոր հուզմունքի և վրդովմունքի դուռ բանալով
նրա համար...

Արդ հասկանալի պիտի լինի, որ այդքան զորեղ, անընդհատ
ու երկարատև հուզմունքն ու հոգեկան ակեղծութեանը չէր կարող
անհետևանք մնալ, չցնցել նրա հիմնանդ սիրտը, որ շատ կարոտ
էր խաղաղ ու անդորր կացութեան:

... Այսպես հասնում է 1907 թվի դեկտեմբերի 24-ը: Այդ երե-
կոյան, ուսաց ծննդյան տոնի նախօրյակին, վաճառականների ժո-
ղովարանը, ուր նա ամեն օր գնում էր մի քանի ժամ ժամանակ
անցկացնելու, փակ է լինում, ուստի և նա գնում է յուր բարեկամ
խաչատուր Հովհաննիսյանի տունը, որտեղ սակայն երկար չի
մնում և վերադառնում է յուր բնակարանը ժամը ինն ու կեսին: Նա
մտնում է յուր սենյակը, հանում է վերնազգեստը և գնում է հար-
կավորութեան տեղը, բայց չի անցնում և մի հինգ բոպե, որ այն-
տեղից լսվում է ապակու ջարդվածի ղնգզնգոց: Այդ ձայնի վրա
վաղում, հասնում է օթեանների սպասավոր Նիկոլայ Եվդոկիմովը և
գտնում է նրան ուշաթափ նստած դրութեան մեջ գլուխը թեքած,
ընկած պատուհանի վերա: Իսկույն նա կանչում է օթեանների
կառավարիչ Դոլուբցովին, և երկուսը միասին բարձրացնում, տա-
նում են նրան սենյակը, որտեղ և հայտնվում է, որ նա մեռած է...
1913 թ.:

ՊԵՐՃ ՊԵՈՇՅԱՆՅԸ

1879 թվականն էր, հունիս ամիսը: Ես արդեն ավարտել էի իմ
լադարյան ճեմարանի ուսման գիմնադիրոնական ընթացքս և պետք
է շարունակելի իմ ուսման բարձրագույն ընթացքը՝ նույն ճեմարա-
նի արևելյան լիզվաց լիկեոնում:

9—10 տարի կլինեք, որ չէի տեսել մորս, և նա անհամ-
բեր սպասում էր մեր տեսութեան, և ես հուլիսին արդեն Աշտարա-

Ֆուլան էի: Ահա հենց այդ ժամանակ առաջին անգամ ես տեսա և ծանոթացա Պերճ Պողոսյանի հետ, որի բնիկ անունը Հովհաննես Տեր-Առաքելյան էր, իսկ գյուղում նա հայտնի էր պարզ Իվանուշկա անունով: Նա բացի նրանից, որ իմ հորապապիս՝ տեր Սիմոնի աշակերտն էր, այլև մեր տների մեջ մի «քավորական» մոտիկություն էլ կար. նրա հայրը՝ դերձակ Ստեփանը, մեր տունը մշտական զնալ-գալ է ունեցել թե՛ գործով և թե՛ այնպես, բարեկամաբար. մերոնց ասելով ողորմած հոգին շատ ուրախ և կատակասեր, քայց ձեռքը սլակաս մարդ է եղել: Այդ հանգամանքներն էլ ավելի նպաստում էին, որ մենք մոտիկանայինք կարճ միջոցում և սիրեինք իրար: Այդպես էլ սիրով մնացինք մենք մինչև վերջ, թեև հետո էինք ապրում միմյանցից:

Պերճն այդ ժամանակ արդեն գրել էր իր «Սոս և Վարդիթերը» (1860) և «Կուլածաղիկը» (1878), որոնցով անուն էր հասնել և անունն ու աղգանունը փոխած՝ վերադարձել էր գյուղ: Այդ անվանափոխության գլխավոր պատճառներից մեկն էլ հենց այն է եղել, որ դրանով նա կամեցել էր ազատվել «Իվանուշկա» անունից, նամանավանդ գրողի անուն վայելելուց հետո:

Այդ մասին նա ծիծաղելով պատմում էր մեզ.

— Աղբեր,— ասում էր նա,— ուղում էի մի շարիքից ազատվել, ընկել եմ մի ուրիշ շարիքի մեջ, այժմ էլ Իվանուշկա չեմ ասում, այլ՝ «Ճերպ»։ Էն օրը պատահեցի խուլ Հակոբ Աթունին, ճանաչո՞ւմ եք հո. հալ ու ահլալ հարցնելուց հետո ասում է. «Լսել եմ, որ անունդ փոխել ես, Ճերպ ես դրել»։

— Զե՛,— ասում եմ,— ափու ջան, Ճերպ չէ, այլև Պերճ»:

— «Հա, էլի, ես էլ հենց իդպես եմ ասում. Ճերպ»։ Ճերպ, դե դնա, բան հասկացիր:

Երեք հոգի էինք՝ ես, Պերճը և Հարությունենց Մնացականը (Բաղիշը): Ամեն օր տեսնվում էինք, երկար խոսում, վիճաբանում և կենդանի, ուրախ ժամանակ էինք անցկացնում: Մեր տեսնվելու, հավաքվելու տեղը Բաղիշենց տունն էր, որ գտնվում էր գյուղի Բերդաթաղում, հին, ավերակ. ս. Ծիրանավոր եկեղեցու մոտ, Զորաբաշին, որտեղից զեղեցիկ տեսարան էր բացվում դեպի Քասաղ գետի անդնդախոր ձորը, հին կամուրջը և Ուլատիտիկի կողմերը: Տունը թառած ժայռերի ծերին՝ կախել էր իր ծիծեռնակի բուն պատշգամբը խոր ձորի վրա, որի տակից մի սառնորակ աղ-

բյուր էր բխում ապառաժների ճեղքերից և քլքլալով գնում, թափվում գետի մեջ. տանտերերը, օգտվելով այդ հանգամանքից, հարմարություն էին ստեղծել իրենց համար, ուղած ժամանակ սառնորակ ջուր քաշելու աղբյուրից. մի ջրաման էր պարանով կախված պատշգամբից, որ գործ էին ածում այդ նպատակի համար: Ամառվա շոգերին հիանալի բան էր այդ:

Մեր խոսակցության և վիճարանության առարկան այդ ժամանակ գյուղում ծագած՝ պետական դպրոց բանալու խնդիրն էր, որի պատճառով գյուղը երկու մասի էր բաժանվել՝ շուղեցողների և ուղեցողների: Առաջինի կողմնակիցները գյուղացիների մեծամասնությունն էր, որոնց մեջ էր նաև Պերճ Պռոշյանը: Նա կատաղի հակառակորդ էր դրան, այսինքն՝ դպրոցի բացվելուն, և՛ սկզբունքով, և՛ տնտեսական տեսակետից, և չէր կարելի ասել, որ նրա դատողությունները առողջամիտ չէին: Նա ասում էր, թե գյուղը վաղուց ունի իր հայկական դպրոցը, և այդ էլ գյուղը պահում է մեծ դժվարությամբ: Նթն բացվի մի ուրիշ դպրոց, պետք է, ուրեմն, փակվի հայկական դպրոցը, որովհետև երկու դպրոց միասին չի կարող գոյություն ունենալ: Լավ չէ՞, որ մենք ունենանք մի հայկական դպրոց և լավ պահենք, քան հայկական և պետական, բայց երկուսն էլ աղքատ, խեղճ և, ուրեմն, անօգուտ: Հայկական դպրոցն ունի և ռուս լեզվի դասեր՝ հայ լեզվի դասերի չափով. ասել է, թե պետական դպրոցում դասատվությունը պետք է լինի պետության լեզվով, ուրեմն՝ մեր երեխաներն անծանոթ լեզվով՝ անծանոթ դիտություններ պետք է սովորեն... Կարո՞ղ են:

Հակառակ կուսակցությունը թեև շատ փոքրաթիվ էր, բայց գլուխ ունեւր «Միկիտան Սաքո» կոչված տերտերին: Այդ անունը տվել էր նրան Պերճը, որովհետև նա քահանա ձեռնադրվելուց առաջ գինու խանութ էր ունեցել Ղազախի շտաբում՝ Այդրգյոլ լճի մոտ: Դա մի ճարպիկ մարդ է եղել, գրագետ և աչքաբաց, բայց շատ փողասեր և անբարոյական, ինչպես ասում էր Պերճը: Այժմ էլ նրան խոստացել էին նոր բացվելիք պետական դպրոցում կրոնի դասերը և մի պատվո մեդալ: Նա այցելում էր ծխականների տները և հաջող քարոզություններ էր անում հօգուտ դպրոցի բացվելուն:

— Լազարյան ճեմարանը ինքն իր ոտքով մեր դուռն է եկել, և մենք քացի-քացի ենք անում հիմարաբար,— ասում էր նա...

Պերճը կատաղած էր նրա՝ այդ տեր Սարգիս Բղնունու դիմ:

Պերճն էր ամեն օր գյուղի նոր լուրերն այդ մասին մեզ հասցնում: Նա մի օր էլ մեզ հայտնեց, թե ինքը՝ գավառապետ Խանաղովը, «մախսուս» հենց այդ գործի համար մեր գյուղը պիտի գա...

Պետք է պատրաստվել, տղե՛րք...

Ինչ պատրաստվելու բան կար. եթե մեր կարծիքը հարցնենք, մենք էլ մեր իմացածը կասեինք. գյուղը շունկոտ է, երկու դպրոց չի կարող պահել, լավ է ասում Պերճը:

Դրա վրա սնցավ մի երկու շաբաթ: Պերճը մի օր էլ ասաց, թե շշուկ կա, որ էսօր չէ մյուս օրը Խանաղովը, որտեղից որ է, կիրևա այստեղ:

Կիրակի օր էր. առավոտյան ժամ էինք գնացել ս. Գևորգ Ամենափրկիչ եկեղեցին. մեզ հետ էր և Պերճը. նա շշնջաց, թե՛ եկել է: Պատարագիչը տերաբրացած Միկիտան Սաքոն էր: Վատ չէր կատարում պատարագի արարողությունը. նա հատիկ-հատիկ արտասանում էր աղոթքները, երևում էր, որ հասկանում էր իմաստը. ձայնը բամբ էր: Պերճն ասում էր, թե նա հիմա պատարագից հետո նշխարք կտանի աղային:

Երեկոյան յասավուլ հկավ և հրավիրեց ինձ ունկոթ Շահազիդենց քոռ Կարոյի տունը թեյի, որտեղ իջևանել էր գավառապետը: Գնացի և այնտեղ պատահեցի Բաղիշին, բայց Պերճը չկար, նա Խրեի հրավերը չէր ստացել, այլ միայն մենք՝ անփորձ հրիտասարդ-Ներս:

Գավառապետը սիրով ընդունեց մեզ. ինձ հարցրեց Լաղարյան ճեմարանի մասին, հորեղբորս՝ Սմբատ Շահազիդի մասին. շատ գովեց նրա «Լեոնի վիշտը», իսկ Բաղիշին՝ նրա հորեղբոր՝ Վեհապետյան Գևորգ արքեպիսկոպոսի մասին, որ հոգում էր նրա ուսման գործը:

Գավառապետը մի միջահասակ մարդ էր մեր հին պաշտոնյաների տիպարով, խոսելու և շարժվելու ձևերով: Խորոված կեռանք, դաթայով թեյ խմեցինք: Վերջը, կարծես ի միջի այլոց, նա ավելացրեց.

— Պետերբուրգից հրաման է եկել նահանգապետի վրա. նա էլ գրել է մեզ, որ այս ուսումնական տարվա սկզբից հայ և թուրք մեծ դյուղերում պետական դպրոցներ բացվեն և դրանց պահելու համար միջոցներ հայթայթվեն: Էլ մեզ չին հարցնում, թե չենք թուլում, հրաման է, պետք է կատարվի և կկատարվի: Բոլորը, ինչ

որ արվել ու խոսվել է գյուղում այդ մասին, մեզ հայտնի է:— Եւ ապա դառնալով մեզ՝— Դուք լավ կարծիքների տեր եք, բայց անփորձ երիտասարդներ եք և ծանոթ չեք մեր տերութեան քաղաքականութեանը, ուստի և կարող եք փորձանքի հանդիպել: Ձեր գյուղից հեռանալու ժամանակն արդեն մոտենում է. դուք կեղթաբ և ձեր գործով կլինեք, կմոռանաք ինչ որ եղել է, չի եղել, բայց Պերճի գլուխը կարող է ցաւել: Այնպէս մի թեթև հասկացրեք նրան, որ մի առժամանակ թողնի, հեռանա, մինչև որ ամեն բան խաղաղվի, վերջանա:

Եւ մենք թեթև հասկացրինք նրան, և նա գլխի ընկաւ: Մենք դեռ Աշտարակում էինք, որ նա Ռիֆլիս գնաց: Գաւառապետը մեզ վերա խելոք հայ պաշտոնյայի տպավորութիւնն թողնց:

Այնուհետև ես երկար ժամանակի ընդհատումներով էի տեսնում Պերճին՝ մերթ Աշտարակում, մերթ Հանքալին ջրերում և մերթ նոր Նախիջևանում, բայց անհրաժեշտորեն միշտ էլ հետևում էի նրա գրական գործունեության: Եւ այդ հասկանալի պիտի լինի, որովհետև մենք համագյուղացի լինելով, բարեկամ և կրտսեր ընկեր՝ նրա գրվածքներն իմ սրտին մոտ էին իրենց լեզվի և բնակչության վարք ու բարքի լուսանկարչական ճշտութեամբ նկարագրված լինելու հանգամանքով, չենք ասում արդեն այն, որ նրա գրվածքներն՝ տռնված լինելով Աշտարակի կյանքից, ոչ պակաս հետաքրքրում էին ինձ և իրենց բովանդակութեամբ: Ցավելով պիտի ասենք միայն, որ նրա վնասը՝ «Սոս և Վարդիթերից» և «Կրուժածաղիկից» հետո, սկսել էին հետզհետե կորցնել իրանց բարբառի հարազատութիւնը: Գրական լեզուն, կարծես թե, գալիս էր խեղդելու Աշտարակի ճկուն բարբառը:

Պերճ Պոռչյանը Աշտարակի Շապուհ Շահնաղարյան վարժապետի և Մոզնուս. Գևորգ վանքի վանահայր ՄԺԵՅՅԱՆԻ աշակերտն է եղել. Ներսէս կաթողիկոսը հավանելով նրա ուշիմութեան, 1852 թ. որդեգրելով նրան, տարել է Ներսիսյան դպրոցը, Պետրոս Շանշյանցի տեսչութեան օրով, որտեղ նա վերամկրտվել էր աղգային հոգով, մի հատկութիւն, որ նա խոստով պահպանել է մինչև իր կյանքի վերջը թե՛ իր ուսուցչութեան ընթացքում՝ Աշտարակում, Ագուլիսում, Շուշիում, Երևանում, Թիֆլիսում, Հաշտարխանում և թե՛ իր Երևանի թեմի դպրոցներում վարած տեսչական գործունեության ասպարեզում: Երանի թե նա նույնպիսի համառութեամբ ու

խստությամբ սլահայանած լինելու և իր դրվածքներում իր հարա-
դատ բարբառը, որ նրա վեպերի դարդն էր:

Սրա վրա անցան երեք-չորս տարի: 1882 թվականն էր: Մենք
ավարտել էինք մեր բարձրագույն ուսման ընթացքը և վերադարձել
հայրենիք՝ մի երկու ամիս հանգստանալու և հետո կյանք մտնե-
լու ու գործելու: Մենք արդեն նախկին անփորձ երիտասարդը չէինք.
ուսմանոգական կյանքն արդեն տրորել էր մեզ, և մենք որոշ շափով
հասկացել էինք ցարական կառավարութեան քաղաքականություն-
ներ... Պետական դպրոցը Աշտարակում բացվել էր, և երկու դպրոցն
էլ կողք-կողքի հաշտ ապրում էին: Բզնունի տեր Սարգիս քահա-
նան ստացել էր կրթնի դասերը, բայց մեղալն ստացել էր թե ոչ,
չենք կարող ասել. նա դնում-գալիս էր ինձ մոտ և ծածուկ ականջիս
ասել էր, թե ինքը մի այնպիսի վեպ է գրում, որ պիտի քուռացնի
Պերճի բոլոր վեպերը:

Պերճը գյուղումն էր. 1880 թվին նա գրել է իր լավագույն
վեպը՝ «Հացի խնդիրը», որի շատ հաջող տիպերից մեկն էլ Միկի-
տան Սաքոն էր: Նրա հարգանքն ու պատիվը գյուղում առաջվանը
չէր. էլ նրան «Իվանուշկա» կամ «Ճերպ» չէին ասում, այլ՝ «ադ-
ռավի միս ուտող», բայց այդ ասում էին կատակով: Ավլի Բաղդոն
էր գարձել. ամբողջ օրը հրացանը ուսը ձգած՝ ման էր գալիս ու
որս անում և, եթե կաքալ կամ դուռն չէր կարողանում սպանել,
գոնե ծիտ-միտ կամ ագռավ կարողանում էր ձեռք դնել:

— Էդ անիծածն էլ, եթե մի փոքր փափուկ միս ունենար... Թե
չէ՝ համով է, վատ չի, — ասում էր նա:

Ավլի Բաղդոն, այսինքն՝ որսորդ Բաղդասարը, Բաղիշի հայրն
էր, Ղարսից դուրս եկած, տնով-տեղով Աշտարակ գաղթած Մար-
գար Հարությունյանի եղբայրը: Քաջ մարդ է եղել:

Այս անգամ արդեն Պերճն էր ինձ մոտ գնում-գալիս: Մի թեթև
նախաճաշիկ անելուց հետո դուրս էինք ընկնում, այգի ու ձոր ոտքի
տակ տալիս: Գյուղում էլ բան չկար, որ նա շիմանար, թե՛ սլա-
մական հնություն և թե՛ ավան խաղողի տեղեր:

— Այս մեր ս. Ականատեսի առուն է, — ասում էր նա, — մեր
Երերը, Դառաբավորը, Գոմշախրամը, մեր հոջափալովի հին կա-
մուրջը, Շահաղիղենց ս. Սարգիս մատուռի ավերակը, Ավաղագյո-
լը, Տաշտաքարը, Զիաքարը, Պիտինի կավառը, Պատոնլակոնդը,
Ծրամենց լիւրը, Կատարի ղըռը և այլն և այլն:

Մի օր էլ ես նրան տարա Ղզըլթամուր-Աղթամուր գյուղը, որ պատկանում էր իմ եղբորս աներ Շահաղիզենց Հարություն աղային: Նա ունենալով բարեբեր հողեր և առատ ջուր՝ չէր օգտագործում այդ բարիքը, ուստի և գյուղացիները մնացել էին ձեռքերը ծոցին, աղքատ և փինթի: Դրանից մի երեք-չորս տարի առաջ գյուղացիներն իրենց կալվածատիրոջ խորհրդով բաժանել էին իրենց մեջ ջրովի հողերը և այգիներ ու պարտեզներ ձգել, և այդ օրն առաջին բերքի պատճառով տոն էին կատարում պատարագով, մատուղով, դափ ու զուռնայով ու կոոր պարով, որոնց ուրախակից և մասնակից եղանք և մենք:

Պերճը տիրում էր այդ գյուղական հանդեսները ոչ միայն սըրտով և ծափահարելով, այլև անձամբ մասնակցելով: Նոր կանաչ այգիների տակ, ցածր՝ ձորում, գետի ափին, սփռոց էր բացվել, և կոոր-պարը սկսվել: Մեր Պերճը, որ ոչ միայն պարաշարքն էր մտել, այլև պարագլուխ էր դարձել, որ չէր խաղացնում թաշկինակը, երկու քայլ առաջ գնում, մի քայլ՝ հտ, և օրորվում ոտքի վրա, կտտրատվում՝ ամենքին էշխի էր բերում: Աշխատանքի երգն էին բրգում, գութանի նրգը:

Հո՛, եզը, հո՛.

Աստված ճիշտ,

Աստված օրհնյալ

Հո՛, եզը, հո՛...

Պարը գնալով աշխուժանում էր, և Պերճը պարում էր այնպես սիրով, այնպես դաշն: Նրա ուրախ, անհոգ օրերն էին. վանքում նրան լավ խոստումներ էին արել, և նա ապրում էր լիակուրծ, վառ հույսերով:

Մեր հիշած Ղզըլթամուրը և Աղթամուրը, որոնցից առաջինը բուն գյուղն էր, մյուսը՝ հին գյուղատեղ, ներկայումս բոլորովին վերափոխվել, բարեշինվել և դարձել է մի մեծ այգեշատ գյուղ՝ հայտնի Ոսկեվազը:

Տոնի կառավարիչ կաղ ներսեսը, որ մի խելոք, առաջավոր մարդ էր գյուղում, եկավ և մեզ հրավիրեց վերև, որտեղ կանաչ այգիներից մեկում կալվածատեր Հարություն աղան առատ կեր ու խումի սեղան էր պատրաստել ի պատիվ գյուղի համբանների, և սպասում էին քահանային, որ դա, օրհնի սեղանը: Մեզ այնպես թվաց, որ այս գյուղում հաշտություն կա գյուղացիների և կալվա-

ծառիրոջ միջև, բայց հետո իմացանք, որ այդինների եկամտից կալվածատիրոջը հատուցանելիք տուրքի վերաբերմամբ անհամաձայնություն է ծագել, և գործը հասել է դատարան, և կաղ ներսեսը՝ գյուղի ներկայացուցիչը, տարել է գործը:

Իմ ծառայության գնալու օրերը մոտենցել էին. ինձ չէր հաջողվել ուղած պաշտոնս դտնել հայրենիքի սահմաններում, պետք է պնայի օտարություն, ճիշտ է՝ մի մեծ, շեն հայ գաղութ, բայց և այնպես՝ օտարություն, ուստի սիրտս կախ էր: Ա՛խ, էլի օտարություն...

Պերճը, կամենալով ինձ մի վերջին անգամ էլ պատվել և ուրախացնել, գտել էր մի հինգ հոգի ընկեր. սրտակից երեք տղերքի՝ ձուկ էր կալնել տվել, և նրանք նշանակված օրը վրա տվին, թե դնում ենք Հանալանքի զուլալ աղբյուրը ձուկ վայելելու:

Գնում էինք ուրախ երգելով՝ յաբուներս շափ ձգած: Պերճն՝ միտն էր պահել Ղզըլթամուրի երգը.

Հո՛, եզր, հո՛,
Աստված հիշյալ,
Աստված օրհնյալ.
Հո՛, եզր, հո՛...

Դեռ չհասած Հանալանքի աղբյուրին՝ տեսանք հնձվորներ, որոնք գերանդիները մի կողմ ձգած, ձեռքերն ու երեսներն էին լվանում, որ հացի նստեն: Գյուղից աղջիկները բերել էին տաք սպասը:

— Բարաջողում, տղե՛րք:

— Ա՛յ, աստծու բարին. մի-մի քթալ տաք-տաք սպաս, համեցեք:

Պերճն իրեն վայր ձգեց ձիուց, ինձ էլ վայր բերեց, և բոլորվեցինք մեծ քրեղանի շուրջը: Մի գթալը դարձավ երկու, երկուսը՝ երեք, և այսպես շարունակ. քրեղանը տաբան նորելու: Ես վեր կացա: Պերճը պարզ մարդ էր, իր ազգը սիրող, իր ժողովրդի հարազատ զավակը: Նրա ստեղծած տիպերը կա՛մ ծայրահեղ լավ են, կա՛մ ծայրահեղ վատ. նա իր առաջին վեպերում իսկապես տիպեր էլ չունի:

Դրա վերա անցան շատ տարիներ: Ես շատ հեռու էի ապրում՝ Նոր Նախիջևանում, առիթ չէր պատահում միմյանց հաճախ տեսնելու: Ես ոտով-գլխով խրվել էի իմ դպրոցական գործերի մեջ:

Ինչ որ այդ տարիները պատահել, տեղի էր ունեցել մեր ազգային-դպրոցական գործերում, պարզ չէին հասել մեզ կամ արձագանքային ձևով էին լսելի եղել մեզ: Ես, օրինակ, լսել էի, որ Պերճը վերջացրել է իր դպրոցական-կրթական գործունեությունը, սկսել է կենսաթոշակ ստանալ Ներսիսյան դպրոցից, ամսական մի 50 ռ.: Լսել էի նույնպես, որ նա շատ հաջողությամբ է կատարել իր թև-մական տեսչի պաշտոնը ևս, որ նա շատ հաջողությամբ իր սիրուն, պարզ և ամենիս հասկանալի լեզվով թարգմանել է Մատթեոսի ավետարանը, որի համար և ստացել է մագիստրոսի աստիճան¹. դարձյալ թե՛ Թիֆլիսում նրա հորեղյանն ևս կատարել և այդ առթիվ պարգևատրել են նրան մի ութ հազարի չափ դոնարով²: Բայց երբ երկար տարիներից հետո վերջապես պատահեցի նրան և ստուգեցի իմ հիշյալ լսածներս, նա պատասխանեց, թե մոտավորապես ճիշտ են, բայց բոլորովին չի հիշում, որ այդքան դոնար երբեիցե իրեն տված լինեն իբրև պարգև:

Այդ տարին, չեմ հիշում թիվը, ևս գնացել էի Թթու ջուր³ և իջևանել գերմանացի հայտնի Մակլայի ամառանոցում: Հորեղբայրս ինձանից առաջ էր եկել: Մի օր, չէի սպասում, հանկարծ մտավ մոտս Պերճը: Նա, իհարկե, այն չէր. ծերացել էր, մազերը ավելառնրվել և կուզը մի փոքր դուրս ընկել, բայց դեռ լավ էր. էլի էն ուրախ-ղվարթ, ասող-խոսող, ծիծաղող Աշտարակի Պերճը:

Շատ ու շատ ուրախացա, շատ երկար խոսեցինք և՛ անցյալի, և՛ ներկայի մասին:

— Երվանդ ջան, պետք է Սմբատի հետ մի ճար անեք, — ասաց նա, — ընտանիքս բաղմացել է, պահանջները, չեմ ասում շքեղություն, այլ էական պահանջները, անհրաժեշտները՝ խեղդում են. փարա չկա: Ասում ես՝ դրքերս, բայց ո՞վ է մեզանում գին դնում, դրանց փող տալիս. մի արի տես՝ տանը կիտուկ-կիտուկ թափված մնացել են:

Ես խոստացա այդ մասին խոսել հորեղբորս հետ. նա գնաց հուսադրված:

Առատաձեռն էր Պերճը և հյուրասեր. նա մի վայելուչ սենյակ էր վարձել խոհանոցով, պարկից ոչ հեռու, որ կիրակի օրերը լիքն էր լինում ճաշի հրավիրված հյուրերով: Մենք էլ մի կիրակի օր հորեղբորս հետ հրավիրված լինելով Աշտարակի կողակով քաշվում՝ գնացինք. ուրիշ հյուրեր էլ կային: Հորեղբորս անունը «Գաստրո-

նում» էր գուրս եկել, բայց նրա կերածը, սլարդ, սովորական կերակուրներ էին, միայն որ մթերքը պետք է թարմ լիներ, կամ, ինչպես ինքն էր ասում՝ «բարեմասն»:

Մասուցեցին կողակով քաշովին. հորեղբայրս փեշս քաշեց: Կողակի աչքերը փոս էին ընկած, ասել է, թե «անբարեմասն» էր: Քաշովին քիչ-միչ կեբանք, բայց կողակը միայն քրքրեցինք: Պերճը բարձր ծիծաղեց:

— Ի՛նչ ասեմ ձեզ պես աշտարակցիներին,— ասաց նա:

Դուրս եկանք:

— Երթանք խորոված ուտենք,— ասաց հորեղբայրս:

1892 թվի մայիսին կատարվել է Սմբատ Շահադիդյանցի ուսուցչության և դրական գործունեության շքեղ հոբելյանը, և աշխարհի ամեն կողմից բաղմամբիվ հեռագրական և գրավոր շնորհավորանքներ են ստացվել, որոնց մեջ մեկը և Պերճից՝ մի սիրուն սրտառու շնորհավորական, որ հիշեցնում էր հոբելյարին նրա հայրենիքը և հարազատ Աշտարակը: Դրա, այդ հոբելյանի, հետևանքն էլ եղել է հայտնի «Աբովյան-Նաղարյան» գրական ֆոնդի կազմվելը: Ես չէի մոռացել Պերճին տված խոստումս և իր ժամանակին խոսել էի հորեղբորս հետ: Եվ սիրելի Պերճը իր ժամանակին ստացել է Թումանյանի հետ միասին իր լիակատար բաժինը: Բերում ենք այդ ֆոնդի պատմությունից դրան վերաբերյալ տողերը: Ֆոնդի գումարը՝ 10,138 ռ., սկզբում հանձնված է եղել Թիֆլիսի <հայոց> բարեգործական ընկերության. ծրագիրը փոփոխված լինելով՝ վերստին ստացավ հիմնադիր Ս. Շահադիդը, որը տարին հինգ տոկոս տալով, այսինքն՝ 505 ռուբլի, բաժանում էր նյութապես պակասավոր հայ դրականագետներին: Ստացողների անվանացուցակից էլ երևում է, որ ամեն տարի բաշխվելու է 500 ռուբլի, ուրեմն՝ յոթ տարվա մեջ (մինչև հիմնադրման հը) 3.500 ռ.: Նպաստ ստացել են 14 հոգի, որոնցից մի քանիսը 2—3 տարի շարունակ (Հովհ. Թումանյան և Պերճ Պոռյան), նպաստի ամենամեծ քանակը եղել է 200, ամենապակասը 50 ռ. (տե՛հ մեր «Ս. Շահադիդի կենսագրությունը», էջ 38—39):

Վերջին անգամ ես տեսա Պերճին Նոր Նախիջևանում: Ռոստովի հրեական ջարդերին էր: Դժվար օրեր էինք ապրում. հարաբերությունը երկու քաղաքի մեջ, եթե շասենք, որ կտրված էր, համարձակ կարող ենք ասել, որ կտրվածի նման էր. վախվախելով էինք

գնում-գալիս: Օրեցօր սպասում էինք, որ կատաղի ամբոխը և նախիջևանի գլխին նույն խաղը կխաղա, որ մի շաբաթ շարունակ խաղում էր Ռոստովում՝ ջարդ ու դարհուրելի կողոպուտ, համարյա աշկարա, իշխանության աչքի առաջ: Մի խոսքով՝ գլուխներս շատ խառն էր:

Ահա այդ օրերից մեկն էր: Բեմական դպրանոցում մեծ դասամիջոց էր, երբ գիշերօթիկները նախաճաշում էին, և ես գտնվում էի սեղանատանը, իմաց տվին ինձ, որ մի հիվանդ մարդ է եկել և ուզում է տեսնել ինձ: Դուրս եկա. դեպի վերին հարկերը տանող մեծ սանդուղքի առաջ, երկար նստարանի վրա նստած էր հիվանդը, որ ինձ տեսնելուն պես, դողդողալով վեր կացավ և փաթաթվեց վզովս:

Առաջին նվազ չճանաչեցի, այո՞, շատ տարիներ էին անցել, որ ես նրան չէի տեսել. շատ փոխվել էր Պերճը՝ իմ սիրելի բարեկամը: Աղքատիկ զգեստ, աղտոտ, մազախուփ, երեսը թարշամած և մարմինը մի տեսակ կուչ եկած:

— Այո՞, դարմանալի չէ, այնքան բան է անցել գլխովս,— ասաց նա,— կինս հիվանդ, ես անսրաշտպան, անթոշակ և ձեռքս լիակատար պակասավոր,— և սիրտը լցվեց, տղամարդը արտասվեց:— Հույսս մնացել է դրսի հայության վրա,— ասաց նա:

Սիրտ տվի, մխիթարեցի, տարա առանձնասենյակս, պատվիրեցի տաք-տաք սուրճ տալ, ուտելիք, մինչև որ ուսման ժամերը վերջանան, և ես կարողանամ ազատ խոսել, իմանալ նրա գալու հանգամանքները և «հույսս դրսի հայության վրա է» խոսքերի բռն իմաստը, և ձեռքիցս եկածը անել: Նա իջևանել էր Ռոստովում, Մարսել (նախկին Մետրոպոլ) հյուրանոցը, № 22:

Նրա կինը հիվանդ էր, նրան սիրող, նրա բարի հրեշտակ կինը՝ Աննա Դուդյանը, զգլարցի բժիշկ Մարտիրոս Դուդյանի դուստրը, որի հետ կապված են եղել նրա այնքան վառ հույսերը: Բայց ինչո՞ւ պետք է անթոշակ մնացած լիներ, անպաշտոն... մտածում էի ես:

Մինչ ես մտածում էի մի բան անել նրա համար և գնում-գալիս էի բարեգործական ընկերության նախագահի մոտ, մի դայրացկոտ նամակ եմ ստանում նրանից, որ ինքը մեռնում է, իսկ ես չեմ գնում տեսնելու նրան: Դա նման էր Պերճին, նրա անհամբեր բնա-

վորութեանը, նրա շուտ վերավերվող, բարի սրտին. նա գրում էր ինձ.

«Երվանդ Շահազիզին,

Նոր Նախիջևան, 1905 թ., 18 հոկտեմբերի

Արեւիկի Երվանդ. առողջ մարդի խոսքը բանի տեղ չդնելը ներելի է ըստ չափու, իսկ հիվանդին անուշադիր լինելն ինչո՞ւ բացատրենք: Գիտեմ որ պաշտոնյա ես, գիտեմ որ ժողովներով գլուխդ խառն է, բայց երբ հոժարություն և կամք լինի, ամենայն դժվարություն կհաղթվի:

Շնորհ արա, խնդրեմ, այսօր, գոնե նաշից հետո, հիվանդին ալցելելով՝ ավետարանի պատվերը կատարած լինել:

Քույդ վշտալի Պերն Պոռշյանց»:

Թեև Ռոստոմովում ջարդերն ու կողոպուտները շարունակվում էին, և երեկոյան ուշ վտանգավոր էր, բայց պետք էր գնալ, երեւի տաքութիւնը բարձրացել էր: Գտա մի կիսահարբած կառապան, որ համաձայնեց ուրիշ-մոլոր փողոցներով հասցնել ցույց տրված հասցեով՝ Մարսել, Նախկին Մետրոպոլ հյուրանոցը: Մի փոքր, բայց վայելուչ սենյակ էր. ինքը պառկած՝ բարձր տնքում էր, իսկ խնամողը նրա կրտսեր դուստրն էր, ինչպես ծանոթացրեց, մի շենք ու շնորհքով հագնված աղջիկ:

Ես բացատրեցի դրամի իսկույն էլ շտապվելու, քաշքշվելու պատճառը՝ Ընկերության կանոնադրության հոդվածը չէր հրամայում օտարականին օգնություն հասցնել, այլ միայն և միայն նախիջևանցու: Իհարկե, կարելի էր միանվագ օժանդակություն, բայց այդ դեպքում դումարը մի շատ փոքր բան պետք է լիներ: Չենք հիշում, թե որքան էր ստացել, երբ հետևյալ օրը անձամբ գնացել էր, կարծեմ 150 ռուբլի, այդ էլ նախագահի պատատխանատվությանը:

Նա միտքն էր դրել անպատճառ արտասահման գնալ, որի համար պիտի կանգ առներ և Մոսկվայում ու Պետերբուրգում՝ ճանապարհածախս գտնելու համար: Ես չկարողացա համոզել, որ նա ետ կենար այդ մտքից...⁴

Իր հիվանդության մասին Պերնը ինձ ասում էր, թե դեղորայքով բուժվելու հիվանդություն չէ, այլ Աշտարակով:

— Մի հանգիստ երթամ Աշտարակ, լոք տամ մեր առվի վերա, մի բուռ ջուր վեր առնեմ, խմեմ և օխայ ասեմ, կբուժվեմ...

Դրանից հետո այլևս չտեսա նրան: 1907 թվին լրագրում կարգացի, որ նա գնացել է Աշտարակ: Հոկտեմբերին վերադարձել է Թիֆլիս և, առանց կանգ առնելու, գնացել Բաքու և նոյեմբերին վախճանվել քաղաքի հիվանդանոցում, բերվել Թիֆլիս ու հողին հանձնվել խոշիվանքի գերեզմանոցում:

Մի փանի դիտողություններ և բացատրություններ

1. Ես վերջացրի իմ հուշերը Պերճ Պռոշյանցի մասին. աշխատել եմ գրել զուսպ, առանց տարածվելու, միայն և միայն էականը և ամենահարկավորը:

2. Պերճը սիրահար էր հայ գրականության, նամանավանդ նոր գրականության, որի հիմնադիր Աբովյանի «Վերքի» ընթերցանության ազդեցության ներքո է ձեռնարկած եղել գրել, ցանկանալով նմանել նրան: Սակայն նրա հետևողությունը արտահայտվել է միայն նրանով, որ գրել է բարբառով և ժողովրդի ներկա կյանքից առած նյութերով. նրա գրվածները, սակայն, չունեն այն փոփոխականությունը, որով հագեցած է «Վերքը»: Ինչ վերաբերում է Աշտարակի բարբառին, միայն և միայն իր առաջին վեպն է եղել, որի մեջ նա պահպանել է քիչ թե շատ զուտ Աշտարակի բարբառը, իսկ մյուսները նա գրել է կիսաբարբառով և կիսադրական լեզվով: Նրա գլխավոր արժանավորությունն այն է, որ իր գրվածների մեջ լուսանկարչական նրբությամբ պահպանել է Աշտարակի կենցաղը, սովորությունները, վարքն ու բարքը:

3. Պերճ Պռոշյանցը, որքան մենք հիշում ենք, վերջերս վարում է եղել Երևանի հայ դպրոցների թեմական տեսչի պաշտոնը և անպաշտոն է մնացել այդ դպրոցների փակման պատճառով, իսկ զրկվել է ներսիսյանի դպրոցից ստացած 50 ռուբլի թոշակից, ինչպես ինքն էր ասում՝ Շանշիանյան լինելու պատճառով:

4. Պռոշյանցը ուներ հինգ զավակ. երկու դուստր և երեք ուսուրը, որոնց դաստիարակության և ուսման գործը, նրա շունևոր կացության մեջ, նրա ամենամեծ հոգացողության առարկան էն եղել: Նա դիմել է այդ մասին Բաքվի մարդասիրական ընկերության, Նոր Նախիջևանի եկեղեցական հոգաբարձության և, մինչև անգամ, Վենետիկի Մխիթարյանց ուխտին: Թե ինչ հետևանքներ են ունեցել նրա այդ դիմումները, մենք ստույգ չգիտենք. գիտենք միայն, որ Բաքվի մարդասիրական ընկերությունը մի ժամանակ

Թողակ է կապած եղել նրա զավակներին մեկի համար և հատուցել է տարեկան 300 ռուբլի, իսկ Ուխտն ընդունել է իր վանական դպրոցը իբրև գլխավոր թիկ սան նրա կրտսեր որդուն՝ էաչիին, որ և ուսել է և այնտեղ ավարտել իր ուսման ընթացքը, ինչպես ասել է ինձ ինքը՝ էաչին։ Բայց որ նա միշտ օգնության էր հասել նրան, այդ եղել է նրա ավագ դստեր ամուսին իրավաբան Տիգրայանցը, որի մասին նա միշտ խոսում էր մեծ երախտադարձությամբ։

5. Նրա վերջին գրվածքն եղել է «Հունոն», այդ հայկական Կարլ Մորը՝ զրկվածների, խեղճերի քաջ պաշտպանը։ Արդ՝ մենք մեր մանկության օրերում մեր մեծերից շարունակ լսել ենք մի ապարանցի աղնիվ հայ ավագակի մասին, որի քաջության և սխրագործության աղնիվ գործերի մասին գովասանքով էին պատմում. ինչպես ասում էին՝ դմբդմբացրել է ամբողջ Արագածի փեշերը և Արարատյան դաշտը։ Դա մի շնչին գործի համար «ղաշաղ» ընկած լինելով՝ մինչև իր կյանքի վերջն էլ անհաղթելի է մնացել։ Դա հայտնի է եղել Ապարանցի ղաշաղ Եղիկ անունով։ Արդյոք այդ Եղիկը չի՞ եղել, որին Հունո անունով նկարագրել է Պոռչյանցը՝ հավաքելով նրա կատարածները ժամանակակիցների բերանից։

6. Ս. Ականատեսը եղել է Սաղմոսավանքի վանահայր Գրիգոր Վարդապետը, որին վերագրում են աշտարակցիք իրենց առվի հանումը։ Նա տեսել է այն անշեջ կանթեղը, որ Գրիգոր Լուսավորիչը, ըստ ավանդության, վառել և անսրբան կախել Արագածի վրա, ուստի և կոչվել է «Ականատես»։ Նա թաղված է Սաղմոսավանքի մեջ։ Աշտարակցիք քար են քաշել նրա վրա և ուխտ են դնում նրա գերեզմանին։ Առուն հավանորեն ուրարտական ծագում ունի։

7. Երեբ (այրեբ) կամուրջի վերը գտնված ձորամասի ձախակողմյան ժայռերի մեջ եղած այրերն են, որոնց մեջ լազգիների և չերքեզների արշավանքների ժամանակ փախել, թաքնվել են աշտարակցիք։ Դրանցից ամենամեծ այրի մուտքի առաջ շինված է տախտակյա պատշգամբի նման մի բան, որ մինչև օրս էլ գոյություն ունի և կոչվում է Դառապավոր, այսինքն՝ մի այր, որ դառապա (արաբերեն՝ տախտակ) ունի։

8. Գոմշախրամ—գոմեշների իջնելու տեղը՝ գետից ջուր խմելու համար (բարձր ժայռերից մի պատռվածք, որ հարմարություն է տալիս ձորն իջնելու)։

9. Դառապալուորի դեմ-դիմաց, ձորի աջակողմյան բերդի պատերի նման բարձր ժայռերը կոչվում են Փոկաբերդ, բայց թե ինչու Փոկաբերդ՝ դժվարանում ենք մեկնել:

10. Քասաղ գետի հնագույն կամուրջը քանդված է եղել: Երևմտյան հարուստ վաճառական խոջափլավը, որ շինել է Երևանի Հրազդանի «Կարմիր» կամուրջը, շինել է և Աշտարակի կամուրջը՝ հնի մոտ, հնի ատաղձով: Դա իր վրա ունեցել է, ինչպես պարզ երևում է, և հիշատակարան. բայց հետո ջնջված է, անընթեռնելի է դարձել. թե ինչու, անհասկանալի է մնում, քանի որ այդ շինության մասին հիշվում է և Առաքել Դավրիժեցու Պատմության մեջ:

11. Ուլատիտիկը հին ուրարտական բերդի մնացորդներ են, Ուլատիտիկը նոր, հասկանալի անուն է:

12. Պատուհլակոնդը Քասաղ գետի բաղմաթիվ ձորաբաշերից մեկն է. թե ինչու է այդպես կոչվում այդ ձորաբաշը, մեզ անհասկանալի է:

13. Ի՞նչ է Երամենց լիճը: Առաջին բառը պետք է կարդալ «Արամենց», այսինքն՝ կամ Արամենց պատկանած, կամ նրանց այգու մոտ գտնված մեծ, խոր և երկար փոսը, իսկ լիճը այս փոսի հավաքական աշխատանքով կառարված լիցքը կամ լցվածքն է, որ հնարավորություն է տվել դրա վրայով անցկացնելու ջուրը մյուս կողմի «ղրո» տեղերը ևս ոռոգելու համար:

14. Մենք և՛ նամակագրություն ենք ունեցել Պերճ Պռոշյանցի հետ, և՛ բավական մեծ թվով նամակներ ենք ունեցել նրա ձեռքով գրված, որոնց մեծ մասը, դժբախտաբար, չի պահպանված, իսկ պահպանված մի քանիսը մենք իր ժամանակին նվիրել ենք Գրական թանգարանին: Պահպանվածներն ահա հենց այն նամակներն են, որոնք տպագրվել են «Գրական ժառանգություն» առաջին գրքում:

1948 թ., օգոստոսի 7, Երևան

ՂԱՋԱՐՈՍ ԱՂԱՅԱՆԸ

Ես կարդացել էի Ղազարոսի գրվածները, լսել էի նրա մասին, տեսել էի նրա լուսանկարը, բայց անձամբ ծանոթ չէի նրա հետ,

մինչև նրա արքայութեան, 1898 թվի մայիս ամիսը, երբ առաջին անգամ տեսաւ և մի քանի օրից հետո ծանոթացաւ հետը: Համենայն դեպս՝ պետք է տեսնուի, որ նա այդ ժամանակներն ո՛չ վառ երիտասարդ էր, ո՛չ էլ միջին հասակի ուժերը վրան տղամարդ, այլ ծերութեան 57—60-ի հասած մի մարդ, բանտ նստած, ընկճված...

Առաջին անգամ ես տեսաւ նրան մի քանի ուրիշների հետ քաղաքիս «ասֆալտապատում» զբոսնելիս, այսինքն՝ ասֆալտ արած ծառադարձ փողոցում, օրիորդաց դիմնադիմաց, նորաշեն թատրոնի և քաղաքային դպրոցի շէնքերի առաջ, որ քաղաքացիների սովորական զբոսավայրն էր: Ղաղարոսն իր բարձր հասակով ծղոտեղ զխարկով և անխնամ հագած ամառային վերնազգեստով ջոկվում, աչքի էր ընկնում մշտնջենի մեջ: Մայիսի վերջին օրերն էին, գլուխս խառն էր, թեմական դպրանոցի քննութիւնների օրերն էին, շտապում էի, ծանոթանալու համար տեղն էլ անհարմար էր, թեև շատ էի ցանկանում... Հետագայի, դպրանոցում այդ ամսին հայտնեցի: Շատերն արդեն իմացել էին: Իմիջիայլոց, խոսք ու գրույց եղավ, որ պետք է միջոցառել նրանց, մեղմացնել, որ նրանք շատ էլ չզգան իրենց արքայի դառնութիւնը: Այդ բոլորը, իհարկե, իմիջիայլոց էր, և թեթեւ մտքերի փոխանակութիւն, բայց այդպէս էլ կատարուեց....

Պատահեցի Միխայիլ Բերբերյանին, և որոշեցինք առաջին այցելութիւնն անել միասին և գնացինք երեկոյան: Սիրով ընդունեցին, քաղցրութեամբ, համբույրներով: Հայտնվեց, որ բնակարանը քաղաքի կենտրոնում էր, մոտ ամեն տեղից, հարմար և վայելուչ: Բերբերյանն էր հոգացել և տրամադրել Ղաղարոսին երկու սենյակ ընտանիքի հետ միասին և մի սենյակ նրա ընկեր Աղեքսանդր Ստեփանյանին մօր հետ միասին, երեք սենյակն էլ իր՝ Բերբերյանի բնակաբանի ցածի հարկումն էին:

Նստեցինք, թեյ մատուցեցին: Աղայանը կանչեց Ստեփանյանին, ծանոթացրեց մեզ հետ, հայտնվեց, որ դա՝ այդ Աղայանի հավատարիմ ընկերը, Թիֆլիսին լավ հայտնի Սև Սանդրոն է, թունդ մշակականը, Պետրոս Աղամյանի և նկարիչ Բաշինջաղյանի մտերիմ բարեկամը, Թիֆլիսի հայ հասարակութեան մեջ մի որոշ կշիռ ունեցող անձն: Խոսակցութիւն բացվեց նրանց գալու հան-

գամանքների մասին: Աղայանը շատ զոհ էր մնացել իրենց ծովով կատարած ճանապարհորդութունից:

— Հրաշալի էր, հրաշալի, — ասում էր նա լիաբերան. — ալիքների ծփծփոցը, ջրի ախորժելի հովը, գիշերվա լուսինը, դելփինների խաղը, շոգենավի հետեից՝ հանգստացնում էին մարդու շունչը, կուրծքը քաղաքի բռնված օդից, մանավանդ ինձ՝ բանտարկյալիս համար:

Խոսակցությունն անցավ նրանց գործին. մենք հարց ու փորձ արինք նրանց մեղադրական գործի մասին, և Աղայանը համառոտաբար բացատրեց, թե ինչ է եղել իրենց մեղադրանքը: Ես աշխատեցի միտս պահել նրա բուն խոսքերը, եթե ոչ բառացի, դո՛ւնե, մոտավորապես ճիշտ բովանդակությունը:

— Իմ գործը մի դո՛ւնքիշոտյան բան էր, ևս բարի եմ ցանկ, չար է բսնել, իմ բարեմտությունը չարամտություն է հասկացվել: Սխալանքը իմս չի եղել, այլ ժամանակինը, մութ, խառնրփեր ժամանակինը, երբ դժվար էր ջոկել շարժ բարուց, վնասակարն օդատվետից տարբերել... Իմ դատավորները մասնագետ, հասկացող, գիտուն մարդիկ էին, և տատանվում էին դատապարտել... Է՛հ, ինչ դլոսներդ ցավեցնեմ, ևս վատ բան չեմ արել, վնասակար մտքեր չեմ քարոզել, և ևս իմ արածներից և անածներից հիմա էլ չեմ հրաժարվում...

Ասաց և հուսահատությունը ղլուխը կախ ձգեց: Մենք ցավեցանք, նրա խոսքերը զուսպ էին, բայց հուզվեց և համոզվեց: Նա ժամանակից առաջ ծերացած և ընկճված էր երևում: Մխիթարեցինք և շտապեցինք դուրս գալ, չկամենալով ավելի ու ավելի ևս քրքրել նրա վերքերը: Նա ցանկություն հայտնեց ծանոթանալ զաղութին, հայկական հարստություններին, գործերին. մենք խոստացանք կատարել նրա ցանկությունը, ծանոթացնել:

Աղատ օր ունեի, գնացի խոստմունքս կատարելու: Աղայանը թեև տխուր, բայց առողջամիտ և համակրելի մարդու տպավորություն էր թողել ինձ վրա: Առավոտ էր, օրը կիրակի, դուռը ինքն՝ Աղայանը բաց արեց:

— Հա՛, եկար խոստմունքդ կատարելո՞ւ, — ասաց նա, — այն օրը տխուր բաժանվեցինք, այսօր, տեսնում ես, ուրախ եմ. բա ի՞նչ անեի, եղբայր, ինձ՝ վայրենի կխտարիս, որ սովոր էր փսրել բարձր լեռներին, խիտ անտառներին, փակել էին շորս պատի մեջ.

կրնկճվելի, բա ի՞նչ: Դե՛հ, գնանք, ո՞ր ես տանելու, տա՛ր, Սանդրո՛, արի գնանք,— ձայն տվեց նա:

Պետք է ասել, որ Աղայանն առանց Սանդրոյի տեղ չէր գնում: Եվ առհասարակ զարմանալի էր Աղայանի վերաբերմունքը նրա հանդեպ, հարաբերությունը նրա հետ, մի տարօրինակ, մի եղակի բան էր: Սանդրոն Աղայանի վրա հսկողի, խնամակալի պաշտոն էր կատարում, և Աղայանը բոլորանվեր հնազանդում էր, կատարում էր նրա պատվերները:

— Ղազա՛ր, շարժդ կապիր, սառը ջուր մի՛ խմիր, Ղազա՛ր, վերարկուդ կոճկիր, դուրսը ցուրտ է, մի՛ խոսիր, և այլն,— և Աղայանը շտապում էր կատարել նրա ղգուշացնող հրամանները. երեկ, բժշկի տված պատվերներն էր, որ կատարում էր Սանդրոն՝ սիրով, առանց ձանձրանալու:

Գնացինք. ս. Լուսավորիչ եկեղեցին՝ Ղրիմից բերված ուշագրության արժանի ձեռագրերը տեսնելու: Մտանք եկեղեցին, պատարագը վերջանալու վրա էր, պետք էր սպասել վերջանալուն: Երգում էր երգեցիկ խումբը, և լավ էր երգում, մեղմ, դուրեկան... շնկատեցինք, թե ինչպես անցավ ժամանակը, և մեր առաջ բաց արին ձեռագրատան դուռը: Մի բավարար մեծության լուսավոր սենյակ էր, երկու-երեք հարյուր ձեռագիր կարգով շարված էին նորաշեն ընդարձակ պահարանում, լավերն առանձին դրված էին մի փոքրիկ պահարանի մեջ... Ձենք կարող չհիշել այստեղ, որ հարմարությունները բոլորն էլ ստեղծված էին Լազարյան լիկեոնի հոգևոր բաժնի երբեմնի ուսանող, եկեղեցուս տվագ քահանա Տեր-Խաչատուր Զարիֆյանի ձեռքով, մի բան, որ քանիցս Աղայանի գոհունակության և գովասանքի առարկան եղավ:

— Ո՞ր էր, որ հայ եկեղեցիներից շատերն այդպիսի քահանաներ ունենային,— ասում էր նա:

Սկսեցինք նայել ձեռագրերը, և հարմարության համար հանեցինք ընտիր ձեռագիրը փոքր պահարանից և կարդով շարեցինք սեղանի վրա: Ես ուսումնասիրել էի պատմական նախիջևանը և այդ ձեռագրերը, ի վիճակի էի Աղայանի պարզ հարցմունքներին գոհացուցիչ պատասխան տալու,— թե որտեղի՞ց են բերված եղել ձեռագրերը Ղրիմ, ո՞ր շրջանի ձեռագրեր են, այսինքն՝ մոտավորապես ո՞ր թվականների, ձեռագրերի մագաղաթը, ձեռագիրը, ի՞նչ

նշանավոր ձեռագրերը կան, ի՞նչ առանձին հատկություն ունին ձեռագրերը, և այլն, և այլն:

Իր այդ հարցմունքների բացատրությունները լսելուց հետո Աղայանը ինքն ուշագրությամբ մեկիկ-մեկիկ աչքի անցկացրեց ընտիր 10—12 ձեռագրերը և գտավ ինձ հայտնի 1643 թվի Շարակնոց—Սաղմոսարանը, որի վերջին բաց թերթի վրա տղեղ շեղագրով գրված է մի ներբող, նվիրված Աստվածամոր կուսին. նա այնքան հավանեց, որ առաջ բարձր ձայնով կարդաց և հետո թուլլովություն խնդրեց արտագրել և սլահել իր համար, իբրև հիշատակ: Մենք էլ, որ ցույց տված լինենք, թե մեր հին երգերից ինչպիսիներին սիրահար էր մեր Ղազարոսը, ավելորդ չենք համարում այդ գովասանական հակիրճ երգն այստեղ մեջ բերել:

Աննաոին տանար,
Բանին հաշտարար
Դերագույն գտար, Մարիամ:
Դուռն երկնից գովեալ.
Երգեն Սերովբէք,
Ջարմանան Քերովբէք,
Երանեալ սուրբ կոյս, Մարիամ:
Ընտրյալդ ի Փրկչեն,
Բազրդ պարճանաց,
Ժառանգ անտեաց,
Իսկուհի մաքուր, Մարիամ:
Լուսին աննման,
Խորան խրնդալի,
Ծառ նարնջենի,
Կախալ փայտախօս, Մարիամ:
Հալիկ սխրալի,
Ձայն քո տատաղիկի,
Ղամբար գիշերի,
Ճրագ լուսատու, Մարիամ:
Մըքան գիշերի,
Յեռեալ ընդ ոսկի,
Նարդոս քրքումի,
Շուշան ի դաշտի, Մարիամ:
Ոսկի ծովածուի,
Չի կա քեզ նման
Պտուղ ցանկալի,
Ջուր մաքուր, հստակ, Մարիամ:
Ռանդդ վերին,

Սատաֆ ի ծովին,
Վանիչ մարգարտին,
Տանաւ տիրունի, Մարիամ:
Բարունուն վերին,
Յոզ ցարնանային,
Քո ճոխ պատկերին,
Ի հիւսեալ ոսկով,
Փալիագեալ ցանկամ, Մարիամ:

Չէինք նկատել, որ արդեն ուշ էր, ձեռագրերով էինք եղել: Շտապեցինք հավաքել, բանալիները հանձնել ու դուրս գալ: Աղայանը միտն էր պահել ներքողի լավ տողերը և հաճախ կրկնում էր. «Լուսին աննման, խորան խնդալի, ծառ նարնջենի, կաքաւ քաղցրախօս, Մարիամ...»:

Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիո թեմական դպրանոցի ուսուցչական խմբի մեջ մի լավ սովորութիւն կար, որ, երբ ուսման տարին վերջանում էր, մի համեստ տոնակատարութիւն էին կազմում դպրանոցի բակում և շնորհավորում հաջող տարեւլները, և հետո միայն ցրվում արձակուրդները վայելելու: Այդ տարին էլ նույնը կատարվեց, միայն այն փոքրիկ փոփոխութեամբ, որ հրավիրված էր մասնակցութեան և Աղայանը, իբրև քաղաքս նոր ժամանած օտարական հայ ուսուցիչ և գրականագետ մանկավարժ՝ իր ընկերի հետ Պատրաստված էր, ըստ սովորութեան, Դոնի անուշ ձուկն և մատղաշ դառան մսի խորոված՝ պիթայով և հունական սանտուրին անուշահամ գինիով:

Հրավերքին ես տարաւ Դեռ կանուխ էր, ուստի և հարկավոր համարեցի մեր հյուրերին մի քանի նախագիտելիք հաղորդել դպրանոցի մասին: Վեհափառ Գևորգ Չորրորդ կաթողիկոսի ժամանակներն են եղել. նախապես բացվել է չորսդասական հոգևոր դպրոց, տարիներ անցնելուց հետո, երբ փակվել է խալիբյան դպրոցը Թեոդոսիայում, եղած հոգևոր դպրոցը վերափոխվել է թեմական դպրանոցի, կայսերական հաճութեամբ, ժառանգելով խալիբյան դպրոցի թանկարժեք շէնքը, տպարանը, մատենադարանը և տեքունական կանոնադրութիւնն ևս և քաղաքի «Խոնախ» կոչված շէնքը:

Եկանք դպրանոց, և մեր հյուրն իր ընկերի հետ ընդունվեցին քաղցրութեամբ: Խոսք ու ղրուլց, ծիծաղ ու երգեր, ճառեր ու կենաց-

ներ մինչև գիշերվա կեսը: Ղաղարոսի քեֆը բացվեց, և նա երգեց իր Քյոոզլիին.

Ա՛յ Քյոոզլի, ջա՛ն Քյոոզլի,
Ա՛յ Քյոոզլի, ջա՛ն Քյոոզլի,
Քեզ խաբեց Համզան, Քյոոզլի, հա՛յ, հա՛յ, հա՛յ...
Բայց որ դառել էս ջաղացպան,
Կանչիր քող գա դա՛ն, Քյոոզլի, ջա՛ն,
 Ջա՛ն Քյոոզլի, ջա՛ն,
 Ջա՛ն Քյոոզլի:

Մարդու բախտն էլ անա այսպես
Պտրտվում է ջրաղացի պես.
Մեկ օր անոնի վիշապ էս,
Մյուս օր ջաղացպա՛ն, Քյոոզլի:

Բայց դու էլի Քյոոզլին ես,
Ժողովրդի սիրելին ես:
Թեկուզ ջաղացպան էլ լինես,
Քեզ պատիվ կրտա՛ն, Քյոոզլի:

Թեև Ղոաքիցդ գրկված,
Բայց քուր ունիս վրադ կապած.
Համզան ստրուկ, քակից փախած,
Իսկ դու ազատ, խա՛ն Քյոոզլի:

Մոտրդ կանչիր հրսկաներիդ,
Հավատարիմ կտրիններիդ,
Թող գան, գտնեն փախած գերիդ,
Չրկորչի Համզա՛ն, Քյոոզլի:

— Ղաղար, կես գիշեր է, քեզ այդպես բարձր երգելն վնաս է,— ասում էր ընկերը:

— Այո՛, իհարկե, բայց քեֆս բացվել է, Սանդրո ջան, եթե այսօր մի լավ քեֆ չանեմ, էլ որտե՞ղ պիտի դռնեմ այսպիսի ընկերություն:

Նա մի առանձին ձայն չուներ, բայց որ քեֆն տեղն էր լինում, իր այդ պարզ երգն երգում էր այնպիսի ոգևորութ՜յամբ, այնպիսի շեշտերով, որ վարակում էր ամենքին, և ամենքը միանում էին նրան և կրկնում նրա բառերը. «Ջա՛ն Քյոոզլի, ջա՛ն, ջա՛ն Քյոոզլի, ջա՛ն» և այլն, ստացվում էր մի անուշ երաժշտություն... Նա կարո-

տած լինելով Թիֆլիսին՝ երգում էր և մի ուրիշ երգ, որ վերաբերվում էր Թիֆլիսին. «Ճանապարհս ընկավ Թիֆլիս...», որի բնագիրը միտս չի մնացել:

Անցավ մի քանի օր: Առավոտ էր: Եկավ իմ մոտ Սև Սանդրոն և հաղորդեց ինձ, թե Ղազարոսը շատ հիվանդ է, գլխածիպես է, ինքն իրեն խոսում է... Վախեցա և շտապեցի գնալ տեսուկյան: Տեսա նրան հագնված, նստած անկողնում, գլխին և ճակատին սառը կոմպրես դրած: Այդ օրերը նա շատ զբաղված էր երևում Ղարաբաղի Բարբառի քննության գործով². այդ գիշերն էլ իսպառ չէր կարողացել քնել, որի հետևանքն այն էր եղել, որ տաքությունը. գլուխն էր տվել, և նա իրեն կորցրել էր և անմիտ ու անկապ բաներ էր դուրս տվել և վախեցրել ընտանիքը... Պետք էր նրան զբաղեցնել մի բոլորովին այլ խնդրով, ուստի և ես առաջարկեցի գնալ զբոսնելու Դոնի ափը և դիտելու գետի երկու ճյուղի բաժանվելու տեղի գեղեցիկ տեսարանը, գոյացած կղզին, լաստակամուրջը և այլն: Այդ ժամանակ եկավ և ուսուցիչ Ստեփան Սըմբատյանը, որ բազմաթիվ զվարճալի պատմություններ գիտեր նոր նախիջևանի կյանքից և համով-հոտով պատմում էր:

Եվ մենք հիվանդին մեր մեջ առնելով՝ սկսեցինք քաղաքի բարձրավանդակից իջնել դեպի ցած, գետի ափը: Մի կողմից այն գեղեցիկ տեսարանները, որոնք իրար հետևից բացվում էին մեր առաջ, մյուս կողմից էլ այն զվարճալի պատմությունները, որ պատմում էր Սմբատյանը, շուտով մոռանալ տվին նրա գիշերվա քաշածները, և նա ինքն էլ սկսեց ասել, խոսել, ծիծաղել և պատմել իր գլխով անցած-գնացածներից: Վերադարձանք մեր տունը, ճաշեցինք հապճեպ պատրաստած տանն եղած բարիքից և ճանապարհ դրինք մեր սիրելի Ղազարոսին իր բնակարանը՝ ուրախ, զվարթ և առողջ, ի ուրախությամբ իր ընտանիքի և մեզ բոլորիս: Նա շթողեց մեզ իսկույն էլ վերադառնալու, այլ իր ծղոտին և «կրիլատկան» հանեց, ձգեց բազմոցի վրա և պատվիրեց բերել Բերբերյանի իրենց նվիրած «Դոնի շամպայնը» և իրեն հառուկ շեշտով ասաց.

— Այսօր իմ այստեղ անցկացրած օրերից լավագույնն է, և որովհետև դրա պատճառը իմ սիրելի Երվանդն է, ես գրկում, համբուրում եմ նրա ճակատը, առաջարկելով խմել նրա կենացը և «ի հիշատակ» նվիրում եմ նրան այս իմ ձեռագիր զրվածքը:

Ես բաց արի և կարդացի գրվածքի խորագիրը՝ Ղազարոս Աղայանի բննադատականը Այվաղովսկի Գաբրիել եպիսկոպոսի «Հաղար ու մի առակավոր բանքի» վերաբերմամբ³։ Այս նվիրական գրվածքը ես սիրով կարդացի և պահեցի թղթերիս մեջ, և երբ, 1922 թվի հունիսին, ես հրավիրված լինելով ծառայության Հայաստան, փոխադրվում էի Սբեան, հետո բերի և այդ «Թանկարժեք հիշատակը» և նվիրեցի Թանգարանի գրական բաժնին, որի վարիչ էի կարգվել ես։

Մենք ստույգ չգիտենք, թե Աղայանն ո՞րքան ժամանակով է աքսորված եղել։ Որքան մենք գիտենք՝ նա աքսորված է եղել 1898 թվի մայիսին և մնացել է աքսորի մեջ մինչև 1899 թվի նոյեմբեր ամիսը։ Այդ միջոցին, մի ամբողջ տարի՝ 1898 թվի մայիսի 18-ից մինչև 1899 թվի ապրիլը, նա ապրել է նոր Նախիջևանում, իսկ մնացած 8 ամիսը՝ Հին Ղրիմում և Թեոդոսիայում, և վերադարձել է Թիֆլիս, որտեղ 1902 թվին կատարվել է նրա հոբելյանը։

Նոր Նախիջևանում մնալու ամառվա ամիսները, մինչև նոր տարին, նա, ըստ ամենայնի, գոհ է եղել իր կենցաղից թե՛ բարոյապես, թե՛ նյութականապես, և կամեցել է շարունակել մնալ և ձմեռը, ուստի և իր փոքր որդի Մուշիկին օգոստոսին, նոր դպրացական տարեկվբին, ուղարկել է ուսանելու Թեմական դպրանոցը, որտեղ երեխան, ըստ իր գիտության և տարիքի, ընդունվել է բարձր նախակրթարանը (Թեմական դպրանոցն ուներ երեք նախակրթարանի բաժին՝ ստորին, միջին և բարձր)։ Ըստ մեր դիտողության՝ նա լավ պատրաստված էր այդ բաժնի համար, որ, իհարկե, պետք էր վերագրել մանկավարժ հորը. նա լավ խոսում էր հայերեն, վարժ կարդում էր և կարդացածը հասկանում. նա ինքն էլ մի թուփռ, աչքաբաց և սիրելի մանուկ էր։

Աղայանը ծայրահեղ բժախնդիր և խստապահանջ էր ուսուցիչների վերաբերմամբ, որի հետևանքով հաճախ մեր մեջ ծագում, տեղի էր ունենում տաք վիճաբանություն, որ սակայն միշտ էլ վերջանում էր փոխադարձ համաձայնությամբ, մի բան, որ մեղավելի մոտեցնում էր և հարգել էր տալիս իրար։ Իսկ ինչ վերաբերում էր նրա՝ ձմեռը ևս Նախիջևանում կենալուն, մենք միշտ զգուշացնում էինք նրան, ի նկատի առնելով Նախիջևանի կլիմայի խստությունը ձմեռնորդ, խստություն, որին դժվար թե կարողանար դիմանալ նրա հյուծված մարմինը և խախտված առողջու-

Յյուներ: Փորձը ցույց տվեց, որ մեր կարծիքը ճիշտ էր. արդեն դեկտեմբերին և հունվարին նրա տաքության աստիճանը սովորականից միշտ բարձր էր, իսկ հունվարի վերջերին երբեմն այնքան բարձրանում էր, որ հասնում էր 38—39-ի:

Ընտանեկան մի խորհրդակցություն եղավ, որին մասնակցեցի և ես, և որոշվեց, որ նա մի դիմում գրի ում, ուր հարկն է, խընդրի թույլտվություն՝ փոխադրվելու բնակության էսքի—Ղրիմ: Գործը, ըստ սովորության, ձգձգվեց, և նա ստիպված եղավ սպասել մինչև մարտի վերջերը, երբ վերջապես ստացվեց ցանկալի թույլտվությունը:

Հիշում ենք, ապրիլի առաջին օրերն էին, երբ ճանապարհ ձգեցինք նրան. նա սիրում էր ջրով ճանապարհորդել, ուստի և սիրող-հարգողների մի խմբակ նշանակված օրը և ժամին խմբվել էինք Ռոստովի նավահանգստում, նրանց ճանապարհ ձգելու համար. ուղեկցեցինք նրա նավը և մնացինք նրան շրջապատած մինչև վերջին նշանը և բաժանվեցինք նրանից՝ գրկախառնությամբ և համբույրով:

Սանդուխքը, որ միացնում էր նավը քարափի հետ, հանեցին, խարխսիք, որ բռնում էր նավը, շառաշյունով բարձրացրին, և նավը սկսեց շարժվել և կամաց-կամաց հեռանալ մեզանից: Իսկ մեր Ղազարոսը շարունակում էր կանգնած մնալ տախտակամածի վրա. նա շարունակ օդային համբույրներ էր ուղարկում մեզ և ի հիշատակ իր Նախիջևանում գտն ու միտիթարված մի ամբողջ տարի մնալուն, երգում էր Լուսավորչի ձեռագրի աստվածամոր կուսի արդեն մեր մեջ բերած սիրուն ներբողը.—

Հաիկ սխրալի
Ձայն քո տատրակի,
Ղամբառ գիշերի,
Ճրագ լուսատու, Մաբիամ:

Իսկ մենք, որ նրա օդային համբույրներին պատասխանում էինք թաշկինակներիս թափահարությամբ, երբ նավը բոլորովին հեռացավ և աննկատելի դարձավ, տխուր ու տրտում վերադարձանք Նախիջևան՝ կարծես մի լավ բան կորցրած:

Մի վերջին անգամ էլ ես տեսա նրան Թիֆլիսում, երբ 1908 թվին շտապ դնում էի հայրենիք և մի երկու օրով կանգ էի առել Թիֆլիսում՝ բարեկամներիս տեսնելու համար: Ժամանակու մյուս

օրը, առավոտյան դուրս եկա «կալկադ» հյուրանոցից, որտեղ իջե-
վանել էի, ցանկությունս կատարելու համար ես ուզում էի առաջ
ու առաջ տեսնել Ղազարոսին, բայց բնակարանի տեղը լավ չէի
իմանում, ուստի և քայլերս ուղղեցի Հովհաննես Միրաքյանի բնա-
կարանը. երբ անակնկալ պատահեցի հենց իրեն՝ Աղայանին, որ
դբոսնում էր մի կարճահասակ, ծեր մարդու հետ: Շատ ուրախա-
ցավ, մնաս բարով ասաց այդ մարդուն, թեև մտավ, և մենք գնա-
ցինք: Արեաշող օր էր, նա ուզում էր ինձ տանել մի հով տեղ, որ
հարմար լիներ երկար ու հանդիսալից ուղևորության համար:

Կանգնեցինք Փունեկուլյորի մոտ և սարն ի վեր բարձրանալով՝
բռնեցինք սրճարանի սեղաններից մեկը. նա սուրճ պատվիրեց:

— Դեհ, հիմա ասա, ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա, ո՞ւր ես գնում, ինչո՞ւ
ես այդպես շտապում,— իրար հետևից շուտ-շուտ ասում էր նա:

Ես մի լավ նայեցի, տնտղեցի նրան: Նա շատ ծերացած, ալի-
խառնված երևաց ինձ:

— Ես ուզում եմ քո կարծիքդ իմանալ Աբովյան—Նաղարյան
գրական ֆոնդի մասին⁴, որ հիմնել էր Սմբատ Շահազիզը՝ քո լավ
բարեկամը,— հարցրի ես:

— Այդ ի՞նչ հարցմունք է, դրան երկու պատասխան չի կարող
լինել, այլ միայն մի՛, մի՛, լսո՞ւմ ես: Նա անպատկերելի սիրող
մարդ էր, և կամենալով փր անձի, մտքի և հոգու ազատությունը
ապահովել, չքաշվեց փարել բորսայի դոներին և հասավ իր նպա-
տակին, դարձավ հայ լեզվի աղա, ուսուցիչ և հայ աղա գրականա-
դետ, և դրանով էլ շատանալով՝ կամեցավ իր նմաններին էլ
ազատել շունեմությունից, և հիմնադիր հանդիսացավ հիշյալ ֆոն-
դին: Եվ շատ լավ է արել: Չունեմությունը մաշել էր և մաշում էր
հայ գրականագետների հոգին, նվաստացրել էր և նվաստացնում
է մեզ և մեզ հետ էլ ազնիվ և կարեւոր ազգային գործը, որին
ծառայում ենք մենք,— ասաց նա:

Ես նայեցի նրան. նա բարձրացել էր տեղից, շիտկվել բոլոր
հասակով, աչքերը ցոլում էին. նա առաջվա Ղազարոս Աղայանն
էր: Ես սեղմեցի նրա ձեռքը:

Ես աշխատում եմ միայն էականը գրել, ուստի և սեղմում եմ
գրվածքս՝ հաղորդելով միայն մեր խոսակցության համառոտ, բայց
ճիշտ բովանդակությունը. հիշողություններս ընթերցողները թող
ավելին հասկանան և ընդարձակեն:

Նա ինձ ճանապարհ ձգեց հյուրանոց, խոսք առնելով ինձանից մյուս օրը, ճաշին լինել իր մոտ, թարմ լոքո վայելելու անուշահամ հաշենի գինով:

Մյուս օրը, ճիշտ նշանակված ժամին, նրա մոտ էի. հրավիրված էին այլևս մի քանի հոգի մեր ընդհանուր տեսուճանաչներից: Շատ լավ ժամանակ անցկացրինք. ես մի անգամ էլ լսեցի նրա «Քյոռօղլին» և նրա հետ երգեցի. «Ա՛յ Քյոռօղլի, ջա՛ն Քյոռօղլի, ջա՛ն», և իբրև վերջաբան երգեց Նոր Նախիջևանից բերած «Հաբբան Միկիտի» զվարճալի «խաղը».

Այո՛ւ, այո՛ւ, դեվե՛,
Տունը յալիին բով է՛.
Դրացիին ինադեն,
Սամսան կրակն կեռե՛:

Այս վերևի «խաղը» (երգը), իբրև գաղութային երգ, իր բովանդակությամբ և Ր տառի՝ Նախիջևանի բարբառին հատուկ Ժ-ով արտասանելու սովորությամբ, շատ զվարճացրեց բոլորին, ուստի և ամենքն էլ հռհռալով բաժանվեցին: Ես վերջինը դուրս եկա: Համբուրվեցինք: Ես ասացի.

— Մնաս բարով չեմ ասում, այլ ցտեսություն:

Նա պատասխանեց տխրությամբ.

— Չեմ կարծում: Ես հիվանդ եմ, լուրջ հիվանդ, Հին Ղրիմում շնչարգելս այնքան թեթևացել էր, որ կարողանում էի, առանց նեղության, տեղի բարձր սարերը հլնել, իսկ ներկայումս այստեղ դժվարանում եմ և շատ ման գալ, խեղդում է...

Անցան տարիներ: 1911 թվին սրտիս դառնությամբ կարդացի, որ նա հունիսի 20-ին հանկարծամահ է եղել: Խեղճ և ամենիս սիրելի Ղաղարոս, ինչքա՛ն լավ իղձեր ուներ:

1948 թ. սեպտեմբեր 8, Երևան

ՄԻ ՔԱՆԻ ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՍ ՈՐՈՇ ԿԵՏԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄԱՄԲ

1. Ո՛ւշք են եղել մյուս արսորյալները: Մենք այդ հարցմունքին ասուլյո պատասխան տալ չենք կարող. Նախիջևան եկած մյուս արսորականներից մենք մոտ ճանաչել ենք և հետները հաբաբերու-

թյուններ ենք ունեցել Հովհաննես Միրաքյանի, իր կնոջ հետ և Ատրպետ կամ Սարգիս Մուրաջաջյանի, իր կնոջ հետ:

2. Ներքողի հեղինակի ուլ լինելը մեզ անհայտ է. ձեռագրի մեջ մի անորոշ ծանոթագրություն կա. «եպիսկոպոսին դրած է», որից երևում է, որ ժամանակակիցներին հայտնի է եղել դրա ուլ լինելը, ուստի և հարկավոր չեն համարել, որ իրենց հետնորդներն իմանային: Պարզ է, սակայն, որ այդ եպիսկոպոսը հայտնի երգահայտ է եղել:

3. Մենք տարել ենք նրան Ս. Խաչ վանքը, ակումբի ամառվա շենքը, դպրոցները, քաղաքային վարչությունը և այլն:

4. Ծանոթացրել ենք Տեր-Խաչատուր ավագ քահանայի ազգային արդյունավետ ծառայության և մյուս վաստակավորների հետ:

5. Աղայանը Սմբատ Շահադիդին այնքան սիրում էր, որ նրա մասին խոսելիս, չէր ասում Սմբատը, այլ՝ «Սմբատոս». որքան մենք գիտենք, նրանք անձամբ ծանոթ էլ չեն եղել, այլ միայն նամակագրությամբ: Ֆոնդի տոկոսներից Շահադիդն ուղակում էր նրա բաժինը ինքնաբերաբար, առանց նրա դիմելուն, խնդրելուն: Նրա հարցմունքին, թե ինչո՞ւ եմ այդպես շտապում հայրենիք, ես չէի պատասխանել, այլ միայն ճաշի ժամանակ փսփսացել էի նրա ականջին, որ շտապում եմ հայրենիք՝ հարուցանելու կիսամեռիկ ֆոնդը:

Այստեղ, այս ծանոթության մեջ, ես կուզեի պարզել այդ խնդիրը, որ հիշողություններին մեջ պատշաճ չեմ համարել պատմել, քանի որ այդ վերաբերում է ինձ և իմ հղբայրներին: Հորեղբայրս վախճանվել է 1907 թ. դեկտ. 24-ին, առանց տնօրինելու ֆոնդի խնդիրը: Հանդուցյալին թաղելուց հետո, իրը թաղման հանձնաժողովը վերջնական հաշիվ էր տեսնում, ինձ, որ նույնպես մասնակցում էի ժողովի այդ նիստին, հարցրին նրա թողած կտակի և ֆոնդի գումարի մասին, ես պատասխանեցի, որ այդ մասին ես մի որոշ բան չեմ կարող ասել, ես միայն գիտեմ, որ նա կտակ արել էր, բայց մանրամասնությունը չեմ կարող ասել: Ինչ վերաբերում է ֆոնդի գումարին, ես չեմ կարծում, որ նա խառնած լիներ իր սեփական դրամի հետ. նա, որքան մեզ հայտնի է, սովորություն է ունեցել ֆոնդն աճեցնելու համար պարտք տալու իր բարեկամներին ոչ պետական հինգ տոկոսով, այլ ավելի շատ տո-

կոսով: Պետք է, ուրեմն, հարց ու փորձ անել, և անպատճառ կգտնվի:

Դրանով սպառնաց խնդիրը, և ժողովականները սկսեցին ցրվել: Ժամհարյան Նիկողոսն ինձ, Գրիգոր Խալաթյանին և այլ երկու մարդ հրավիրեց մի ուրիշ սենյակ և ցույց տվեց մի ծրար, որի վրա գրված էր ռուսերեն «Шах-Азиз»:

— Հանգուցյալը, — ասաց նա, — այս ծրարն էլ իր կարողության հետ միասին հանձնել է մեր բանկին ի պահպանություն... Մենք չենք իմացել, թե ի՞նչ է դրա մեջ, և այժմ էլ չգիտենք, — և դառնալով ինձ, իբրև ժառանգներից մեկին, խնդրեց թույլտվություն՝ բանալու:

Ծրարը բացվեց, և հայտնվեց այնքան մուրհակ, որքան ֆոնդի գումարն էր, ասել է թե դրանք հենց ֆոնդի գումարն էին, որ պարտք է տրված եղել մի մոսկվաբնակ Նոր Նախիջևանցի ունևոր վաճառականի:

Այսպիսով, ուրեմն, ֆոնդի գումարը գտնվեց, բայց այդ միայն մեր հաշվով, բայց պետական օրենքով այդ գումարն արդեն ֆոնդի գումար չէր, այլ գտնված լինելով Շահազիզի անունով՝ նրա կարողության մի մասն, որ պիտի խառնվեր Շահազիզի կարողության հետ և, երբ ժառանգները հաստատվեին իրենց իրավունքի մեջ, բաժանվեր նրանց մեջ:

Մնում էր միայն մի միջոց, որ ժառանգները իրենք ինքնաբերաբար, յուրաքանչյուրն իր ստացածից, բաժին հաներ հօգուտ ֆոնդի այն չափով, որ չափով որ ստացել էր ֆոնդի գումարից: Ահա թե ինչու համար ես շտապում էի հայրենիք: Ինձ հաջողեց այդ կատարել: Ժառանգներից միայն հանգուցյալի եղբայրն էր, ուր մերժեց կատարել իր բարոյական պարտականությունը. կիսամեռիկ ֆոնդը հալուցվեց և հանձնվեց բարեգործական քնկերության՝ գործադրել իր նպատակի համար:

6. Աղայանը մի առողջակազմ տղամարդ էր, ծնված և մեծացած մաքուր օդի մեջ: Նրա առողջության վրա չի ազդած եղել և նրա գրաշարական պարապմունքը Թիֆլիսում, Թեոդոսիայում, Մոսկվայում և Պետերբուրգում, այլ միայն և միայն բանտարկությունը չորս պատի մեջ, ճնշված անմաքուր օդում, որ ազդել և զորեղ ազդել է նրա թոքերի վրա: Հին Ղրիմում նրա շնչարգելն այնքան թեթևացած է եղել, որ նա կարողացել է առանց դժվար-

ըության ոչ միայն բարձրանալ տեղի սարերը, այլև կամեցել է մինչև անգամ ոտով շրջագայել Ղրիմի հայ դադութ հանդիսացած պատմական տեղերում, բայց երբ վերադարձել է Թիֆլիս, դարձյալ վերանորոգվել և ավելի զորեղ աստիճանով, որին և զոհ է գնացել նա:

ՀՌԶԱԿԱՎՈՐ ԴԵՐԱՍԱՆ ՊԵՏՐՈՍ ԱԴԱՄՅԱՆԸ

1882 թվի մայիսի վերջերին և հունիսի սկզբներին, հաջողությամբ վերջացնելով իմ ավարտական քննությունները, կադարյան ճեմարանի արևելյան լեզվաց լիկեոնում և սահմանված վկայագիրը ստանալով՝ ես պատրաստություններ տեսա հայրենիք վերադառնալու, որտեղ մայրս՝ աչքը ճանապարհին, իմ վերադարձին էր սպասում:

Ես որոշել էի մնալ հայկերում և ուսուցչության պաշտոն վարել մեր հոգևոր դպրոցներից մեկում կամ Գևորգյան հոգևոր ճեմարանում: Նախքան հայրենիք ճանապարհվելը, հորեղբորս խորհրդով, ես հարկ համարեցի այցելության գնալ երկու նշանավոր անձանց և նրանց խորհուրդները լսել իմ այս որոշման մասին: Դրանցից առաջինը կադարյան ճեմարանի տեսուչ Գևորգ Քանանյանն էր, իսկ երկրորդը՝ Կարապետ Եղյանը, որը այդ ժամանակ Մոսկվայումն էր գտնվում: Քանանյանը խորհուրդ չտվեց, իսկ Եղյանը, ընդհակառակը, և՛ խորհուրդ տվեց, և՛ զոմեց իմ որոշումը:

Մոսկվայում ես ապրել էի 13 տարի ու թեև ընտելացել էի այդ մեծ քաղաքի կյանքին ու հայլանիլ, բայց ուշ ու միտքս հայրենիքս էր:

Դե՛հ, հայրենիքը քաղցր է լինում... Ու ես հայրենիք վերադարձա:

Երեք ամիս ապրեցի հայրենիքում—մերթ Երևանում, որտեղ սնվել ու մեծացել էի, մերթ Աշտարակում՝ իմ հորենական գյուղում, մերթ Ղզըլթամուր (Ոսկեկաղ) գյուղում, ուր բժիշկ մեծ կա: Բայց ընտանիքով հանգստանալու էր եկել իր անհրոջ մոտ, որն այդ գյուղի կալվածատերն էր:

Այդ երեք ամսվա ընթացքում ես ամեն միջոց դործ գրի, բայց ինձ չհաջողվեց իմ մասնագիտության համապատասխան

պաշտոն գտնել մեր դպրոցներում և ստիպված եղա վերստին օտարութեան դիմել, ընդունելով հայտնի մանկավարժ Առաքել Բահաթըրյանցի հրավերը՝ Նոր-Նախիջևան տեղափոխվելու և Բեսարաբիայի ու Նոր-Նախիջևանի թեմական դպրոցում ուսուցչութեան հանելու մասին, հուսալով որ հաջորդ տարում ինձ կհաջողվի նորից հայրենիք վերադառնալ:

Ես Նոր Նախիջևան ղնացի, ինչպես ասում են, հայրենիքիս կարոտը սրտումս: Մորս էլ հետս տարա, որպեսզի օտարութեան մեջ կարոտս գոհն նրանից առնեմ: Բայց, հանգամանքների բերմամբ, մի տարին դարձավ 40 տարի, և երբ հայրենիք վերադարձա, խեղճ, բազմաշաղար մորս այնտեղ թողի...

Սեպտեմբերի 22-ին Ռոստով հասնելով՝ մենք իջևանեցինք «Ֆրանսիա» հյուրանոցում, որը քաղաքի կենտրոնումն էր գտնվում և վայելուչ հյուրանոց էր համարվում: Այստեղ, հյուրանոցում նկատեցի, որ սանդուխթի գլխին, աչքի զարնոդ տեղում, ռուսերեն լեզվով, խոշորատիպ մի աֆիշ էր կախված, որով ծանուցվում էր, թե այսինչ օրը Նոր Նախիջևանի թատրոնում տեղի պիտի ունենա ներկայացում՝ հռչակավոր հայ դերասան Պետրոս Ադամյանի մասնակցությամբ:

Ես անշափ ուրախացա, քանի որ մեր լրագրերում շատ էի կարդացել ու շատ բան էլ լսել մեր այդ հռչակավոր դերասանի մասին, բայց երբեք չէի տեսել նրան ու նրա խաղը. ես մտածեցի, որ նա, անկասկած, Նոր Նախիջևան եկած պիտի լիներ Թիֆլիսից և այն էլ ոչ մի ներկայացման համար միայն, ուստի մտքումս դրի անսպասելի տեսնել նրա խաղը ու ծանոթանալ հետը:

Ռոստով ժամանելուս առաջին օրերը շատ էի զբաղված և հնարավորություն չունեի բնակարան փնտրելու, դրա համար էլ մի շաբաթ շարունակ հյուրանոցում մնացի. առավոտները ղնում էի Նոր Նախիջևան ու երեկոները ուշ վերադառնում՝ մորս հետ միասին ճաշելու համար, որը ռուսերեն չիմանալու պատճառով առանց ինձ շատ նեղություն էր քաշում: Մի շաբաթից հետո, վերջապես, կարողացա մի հարմար բնակարան գտնել և Նոր Նախիջևան տեղափոխվել, որ հնարավորություն տվեց ինձ թե՛ ազատ շունչ քաշելու և թե՛ ուրիշ բաների մասին մտածելու—և առաջին հերթին Ադամյանի ու Ռափայել Պատկանյանի հետ ծանոթանալու մասին:

Թեմական դպրոցի ուսուցիչներից մեկը, որը մասնակցում էր ներկայացումներին, ինձ հաղորդեց Ադամյանին Նոր Նախիջևան հրավիրելու մանրամասնությունների մասին² և այն մասին, որ ներկայացման համար պատրաստվում է «Համլետը»՝ Ադամյանի սիրած պիեսը։ Նա խմիչիայլոց հայտնեց նաև, որ Ադամյանը արդեն լսել է իմ մասին և կամենում է ծանոթանալ ինձ հետ ու «Համլետ» պիեսում մի դեր առաջարկել, որի համար տակավին կարող անձ չէր գտել։

Ես պատասխանեցի, որ բնիմ դուրս գալու շնորհիվ չունեմ. բայց սիրով կուղենայի ծանոթանալ մեր հռչակավոր դերասանի հետ։

Մի որոշ ժամանակ անց կայացավ «Համլետի» ներկայացումը, և ես տեսա նրան... Իմ վրա, խոստովանում եմ, թե ինքը և թե իր խաղը ասլեցուցիչ տպավորություն թողին... Հայ լեզուն նրա բերնում քաղցր երաժշտականությամբ էր հնչում, զարմանալի ներդաշնակություն կար նրա կեցվածքի ու խաղի միջև և հոյակապորեն էր մեկնաբանում նա պիեսի հեղինակի մտահղացումները։

Համլետի դերում ես տեսել էի նաև Սամոյլովին, Սալվինին, Ռոսին, բայց այդպիսի նրբություն նրանց խաղի մեջ չկար, չէի տեսել։

Չհամբերեցի, վաղեցի կուլիսների ետևը և նրա հետ ծանոթանալով՝ իմ հրճվածքն արտահայտեցի իր ճշմարտացի ու հոյակապ խաղի համար։

— Դուք Շահադի³ չե՞ք, նոր եկած ուսուցիչը, — հարցրեց նա, — շնորհակալ եմ ձեր լավ կարծիքի համար, ես ուզում էի տեսնել ձեզ և խոսել ինձ համար կարևոր մի դրոշի մասին, բայց այժմ ժամանակ չկա, խնդրում եմ հաճեք շնորհ բերել ինձ մոտ, Ռոստով, — այս ասելով նա ինձ տվեց իր այցեխոսքը, որի վրա նշանակված էր հասցեն։

Ադամյանի հետ Օֆելիայի դերը խաղում էր ոտից-գլուխ սպիտակ հագած մի սիրունիկ հայ աղջիկ՝ անմեղ, միամիտ մի տղա-րած։ Ադամյանը թախծոտ ձայնով ասում էր նրան. «Գնա՛ կուսանոց, մոտիկ կուսանոց», իսկ նա էլ երկշոտ կերպով հեռանում էր նրանից, կարծես հզոր արծվի բերնից խուսափած թռչնակ լիներ։ Ադամյանը նրան այնպես էր նախապատրաստել, սովորեցրել, և նա իր դերը խաղում էր այնքան գեղեցիկ, այնքան բնական, որ կարծես թե հենց այդ դերի համար ստեղծված լիներ։ Իզուր չէր, որ

Յիսիակէլ Պատկանյանը այդ աղջկա անունը Օֆելիա էր դրել ու այդպէս էր կանչում նրան, շնայած նրա իսկական անունը Հեղինե էր (Հեղինե Սալտիկյան):

Հեղինեն պատմում էր, որ Ադամյանի հետ բեմի վրա խաղալու ժամանակ ինքն այնքան էր տարվում նրա խաղով, որ հաճախ մոռանում էր իր դերը, իր ասելիք բառերը, և Ադամյանը ստիպված էր լինում աչք-ունքով հասկացնել նրան, սթափեցնել, որպեսզի շարունակի իր ասելիքները: Ո՞վ կարող էր գուշակել, որ այդ սիրունիկ, անմեղունակ աղջիկը մի օր իմ հարսնացուն պիտի լիներ:

Ադամյանը իր դերի «լինել, չլինել...»-ն արտասանելու ժամանակ մի փոքրիկ, փայլուն, աչքի ընկնող դանակ էլ էր պահում ձեռքին, որպէս չլինելու նշան: Մյուս Համլետ խաղացողների ձեռքին հս նման բան չեմ տեսել և կարծում եմ այդ տեղին էր և ոչ ավելորդ, ինչպէս որ կարծողներ կան:

Մի տոն օր էլ հս գնացի Ռոստով, Ադամյանին այցելելու համար, իր հրավերի համաձայն: Նա ապրում էր Շչոլոկովի հյուրանոցի ցածի հարկի մի վայելուչ սենյակում: Երբ ներս մտա, տեսա, որ նա թե՛ նախաճաշում էր և թե՛ ձիթապտուղ էր ուտում: Իսկույն կանչեց սպասավորին ու պատվիրեց սուրճ բերել:

— Ես, — գիտեք, շատ եմ սիրում այս պտուղը, — ասաց նա, — մեղ մոտ շատ ընդունված է և սննդարար: Այժմ եկեք խոսենք ինձ կարեւոր այն դործի մասին, որի համար խնդրել էի Ձեզ շնորհ բերել ինձ մոտ: Ես մինչև օրս հանդես եմ եկել մեր հայկական փոքրիկ բեմերի վրա ու հայտնի դառնալ միայն հայ աշխարհին: Ներկայումս իմ ցանկությունն է հանդես գալ ավելի մեծ բեմերի վրա ու հայտնի դառնալ նաև ռուս մեծ ազգին, իսկ դրա համար: պահանջվում է մերայնոց օգնությունը, ոչ այնքան դրամական, որքան բարոյական օգնությունը: Ինձ թվում է, որ եթե հնարավորություն ստեղծվի իմ մասնակցութեամբ մեկ-երկու ներկայացում կազմակերպել Մոսկվայում, իմ ցանկությունն էլ կատարված կլինի, մեր ազգն էլ բարոյապէս շահած կլինի: Կարծում եմ, որ ձեր հորեղբայրը, եթե կամենա ու տրամադրված լինի, ի վիճակի կլինի այդ օգնությունը ցույց տալու ինձ. նա, իբրև ուսուցիչ Լազարյան Ճեմարանի և իբրև անվանի քանաստեղծ, մեծ ազդեցություն ունի Մոսկվայի հայ գաղութի ու հայ ուսանողութեան վրա և կարող է նրանց տրամադրել, որպեսզի նսպատեն իմ ցանկու-

Յլան իրագործմանը: Արդ, խնդրում եմ ձեզ, գրել ձեր հորեղբորը, հարցնել նրա կարծիքը, և, ըստ հնարավորության, աշխատել տրամադրել նրան, իսկ մնացած ինքնըստինքյան ղլուխ կգա:

Ես խոստացա և խոստումս էլ կատարեցի, որքան իմ համարձակությունս ու կարողությունս ներում էին:

Եվ այդ բոլորը դրական արդյունք ունեցավ. Ադամյանը զնաց Մոսկվա, սովորեցրեց ուսանողներին ինչ պետք էր, և ներկայացումները կայացան: Մոսկվայից տեղեկություն ստացա, որ տպավորությունը ապշեցուցիչ է եղել. թերթերը մեծ գովեստով էին արտահայտվել տաղանդավոր արվեստագետի մասին, անվանելով նրան մի «նոր Համլետ», որը աշխարհ էր եկել իրենից առաջ եղած բոլոր «Համլետներին» վրա սովեր նետելու համար³:

Այս հաջողության հետևանքով հետագայում կատարվել է նրա և մյուս ցանկությունը՝ այցելության գնալու անծայրածիր Ռուսաստանի մեծամեծ քաղաքները⁴: Նա զնացել ու վերադարձել էր փառավոր հաղթանակներով՝ իր հետ բերելով մի ճամպրուկ լի, «ի հիշատակ» ստացված թանկագին ընծաներ⁵: Եթե չլինեին էլ այդ թանկագին ընծաները, որոնք վկայում էին ամեն տեղ նրա փառքով ու պատվով ընդունված լինելու մասին, գոյություն ունի, սակայն, ռուսերեն լեզվով տպագրված մի բրոշյուր ևս⁶, որի ռուս հեղինակը անաչառ կերպով նկարագրել է այն փառքն ու պատիվը, որին արժանացել էր Ադամյանը իր այդ շրջադայության ժամանակ: Թի ի՞նչ եղան հետագայում այդ ընծաները, մեզ ստույգ հայտնի չէ, միայն գիտենք, որ երբ հալվել են նրա գրականներում պարզևների հետ միասին բերված ռուբլիները, և նա կարոտ է մնացել հնչուն դրամի, Նոր Նախիջևանի դրամատոնից ժամանակավորապես վերցրել է 500 ռուբլի դրամ, որպես գրավական թողնելով վերոհիշյալ իրերը: Հետագայում նա այլևս հնարավորություն չի ունեցել որպես գրավական թողնված իր այդ իրերը հաղնելու, ու նրա մահվանից հետո դրանք մնացել են դրամատոնը: Դրամատոն վարչությունը, անհարմար համարելով սովորական եղանակներով հնչուն դրամի վերածելու հռչակավոր Ադամյանի ստացած այդ ընծաները՝ մնացել էր շվարած և չգիտեր ինչպես փակել նրան պարտք տրված 500 ռուբլու հաշիվը: Ահա հենց այդ ժամանակ նոր նախիջևանցի հայտնի փաստաբան Գրիգոր Չալխուշյանը վճարել է հանգուցյալի պարտքը ու դրամատոնից հոտ

վերցրել նրա հրավ դրած իրերը: Մենք լսել էինք, որ Չալխուշ-
յանն այդ իրերը ուղարկել է էջմիածնի թանգարանը, բայց մեր
պրպոտումները այս ուղղությամբ մինչև օրս էլ դրական ոչ մի ար-
դյունք չեն տվել և չգիտենք, թե ի՞նչ եղան ու ո՞րտեղ են գտնը-
վում Ադամյանի նվեր ստացած այդ արժեքավոր իրերը:

Ադամյանի առաջին անգամ Մոսկվա գնալու տարվա գարնան
վերջերին ես առիթ ունեցա տեսնվելու հորեղբորս հետ, երբ ես
նրան հարցրի Ադամյանի մասին, նա պատասխանեց.

— Այո, սիրելիս, դու ճիշտ էիր գրել նրա մասին, Ադամյանն
արժանի է այն հարգանքին, որ վայելում է: Նա այցելեց ինձ, ես
էլ փոխայցելության գնացի ու իմ գրքերը նվիրեցի նրան, իբրև
ամենարժանավորին: Նրան այցելության էին եկել Մոսկվայի
ամենահայտնի արվեստագետները ու իրենց այցետոմսերը թողել
նրա սեղանի վրա, մի բան, որ նշան է համարվում նրա խաղի
բարձր գնահատման⁷:

Ադամյանը, երբ խոսք էր լինում իրեն նոր նախիջևան հրա-
վիրելու մասին, միշտ գանգատվում էր երկու բանի մասին. առա-
ջինը, որ իրեն հասանելիք գումարը տրվում է թղթադրամով և ոչ
ոսկեդրամով, երկրորդը, որ ինքը ստիպված է լինում շատ մեծ
դժվարին աշխատանք կատարել իր հետ խաղացողներին սովո-
րեցնելու համար:

Սակայն ես աշխատում էի նրան համոզել, որ այդտեղ ոչ մի
շահագործում գոյություն չունի, փնչպես որ ինքն էր կարծում, այլ
առաջինը ուղղակի թյուրիմացություն է, իսկ երկրորդը կապված է
թատերասիրաց ընկերության նյութականի⁸ սղության հետ: Ադամ-
յանը դեռ չգիտեր, որ Ռուսաստանում թղթադրամը շրջանառու-
թյան մեջ է դրվում ոսկե ռուբլուն հավասար արժեքով, այդ բանը
նա իմացել է միայն Պոլիս վերադառնալիս, երբ ռուսական թղ-
թադրամի փոխարեն ստացել է նրան հավասարարժեք ոսկե դրամ:
Ինչ վերաբերվում է Ադամյանի կատարած ծանր աշխատանքին,
ապա մեզ ստույգ հայտնի է, որ թատերասիրաց ընկերությունը
գիտեր, թե ինչ մեծ աշխատանք է թափում նա իր խաղացողներին
սովորեցնելու համար, և պատրաստ էր նրա աշխատանքը թեթե-
վացրած լինելու համար մի երկու հմուտ դերասանի ևս հրավիրե-
լու, բայց շունեք դրա համար պահանջվող միջոցները. Թատերա-
սիրաց ընկերությունը, նոր կազմակերպված ու հաստատված լի-

նելով, տակաւին հազիւ-հազ էր կարողանում ծայրը ծայրին հասցնել:

Իսկ որ նրա աշխատանքը տաժանելի էր, այդ բոլորովին ճիշտ էր, և ես այդ իմացա հետեւյալից. մի կիրակի օր ես ներկա շաւր-վեցի նրա մի փորձին, որը կատարւում էր թեմական դպրոցի քննական դահլիճում, բավականին մարդիկ էին հավաքւել: Ադամյանը հագել էր իր սովորական զգեստներից մեկը, որը շատ սաղական էր նրա նուրբ կազմվածքին ու հասակին. նա լուրջ կերպով կատարում էր իր պարտքը, սովորեցնում էր մեկին, որը պիտի սպասավորի դերը կատարելու ու մի քանի խոսք ասել: Նա առաջ կարդաց նրա դերին վերաբերող մասը, հետո ցույց տվեց, թե ի՞նչ պես պետք է մտնել ու ի՞նչպես արտասանել իր դերը. ապա աթոռի վրա նստելով խնդրեց, որ նա ներս մտնի խոսի այնպես, ինչպես որ ինքը ներս եկավ ու խոսեց. սիրողը կատարեց նրա պատվերը, բայց շատ անշնորհք ձևով ու եղանակով: Մի քանի անգամ նույնն անելուց և նրան ասարդյուն կրկնել տալուց հետո Ադամյանն ասաց.

— Է՛հ, բավական է, հոգնեցանք:

Հավաքված երիտասարդներից մեկը նկատելով նրա անբավական մնալն ու նեղանալը՝ ծիծաղելով բացականչեց.

— Է՛հ, ինչ եղել է, որ կնեղանա, խոմ միզ համար այս ամենը «էգլենջե» է:

Նս նկատեցի, թե ինչպես Ադամյանը կարմրեց ու ապա արտասովալից աչքերով պատասխանեց.

— Բան չունիմ ձեզի ըսելու, այլ միայն կանիծեմ, որ ձեզի ալ մեկն այնպես «էգլենդրմիշ» ընե, ինչպես որ դուք ինձ «էգլենդրմիշ» կընեք:

Ապա դառնալով հավաքված մարդկանց ասաց.

— Բարեկամներ, թատրոնը ուրախ ժամանացի տեղ մը չէ, ինչպես որ կկարծեք դուք, այլ սուրբ դպրոց մը, շատ լուրջ տեղ մը, ուր մարդիկ հաճախեն պիտի կյանքը ճանշնալու համար, ուստի և թատրոնի բեմին վերա պիեսը այնպես պիտի ներկայացվի, որ ճշտությամբ համապատասխանի իրականությանը, իսկ «էգլենջեով» այդ կարևոր նպատակին հասնել կարելի չէ:

Նս հասկացա, թե ինչ էր նշանակում ինձ անծանոթ «էգլենջե» բառը և ցավելով թողի դահլիճը: Հետո տեղեկացա, որ փորձն այ-

լեւս չի շարունակուել Ադամյանի հոգնած ու հիվանդ լինելու հետեանքով:

Ադամյանի ներկայացումները կայանում էին Նոր Նախիջևանում և երբեմն էլ Ռոստովում, Հայրապետյանցների ունեցած փայտաշեն թատրոնում: Նոր Նախիջևանի թատրոնի շենքը հատկապես այդ նպատակի համար կառուցված չենք չէր. նախկինում նա ցորենի շտեմարան էր եղել ու պատկանել էր մասնավոր մի մարդու, որից գնելով՝ վերածվել էր թատրոնի: Այդ տեղի էր ունեցել 60-ական թվականներին, երբ նոր նախիջևանցիների հրավերով Պոլսից պիտի ժամաներ հայտնի Ֆասուլաճյանը՝ իր դերասանական խմբով: Հասկանալի պիտի լինի, որ շտեմարանի շենքի վերածումը թատրոնի կատարված լինելով շտապ, հարկավորության դեպքում և ժամանակավորապես, չէր կարող պահանջված հարմարությունն ունենալ թատրոնի համար: Ադամյանը ինքն էլ լավ հիշում էր այդ հանգամանքը, քանի որ հիշյալ խմբի անդամներից մեկն էր եղել իր վաղ երիտասարդության տարիքում:

Ադամյանի կազմակերպած ներկայացումների ժամանակ, որքան հիշում ենք, Նոր Նախիջևանում բեմադրվել են հետևյալ թատերական դործերը՝ «Համլետ», «Երկու քույր», «Ոճրագործի ընտանիքը», «Անսանձի սանձահարումը», «Ուրիշ Ակոստա», «Քին», «Դիմազահանդես»: «Համլետը» քանիցս կրկնվել էր, իսկ Շեքսպիրի «Արքա Լիրը» և «Օթելլոն» նրա բեմադրությամբ չենք տեսել, քանի որ Նոր Նախիջևանում եղած ժամանակը նա դեռ նոր միայն ուսումնասիրում էր «Արքա Լիրը», «Օթելլոն» և մյուսները:

Մենք Ադամյանին հիշում ենք Համլետի դերում նաև խառն լեզուներով կազմակերպված ներկայացման մեջ: Ռոստով էր եկել ֆրանսիացի դերասանների մի խումբ, որը ֆրանսերեն լեզվով ներկայացումներ էր տալիս: Ահա հենց այստեղ էլ ծանոթանալով Ադամյանի հետ, ֆրանսիացիները հրավիրում են նրան մասնակցել իրենց ներկայացմանը և հանդես գալ Համլետի դերում: Ադամյանը համաձայնում է իր դերը միայն հայերեն լեզվով խաղալու պայմանով: Եվ այդպես էլ հիշված էր աֆիշում⁹:

Մենք մեր թատերասերների հետ միասին գնացինք Ռոստով՝ այդ ներկայացումը դիտելու համար: Թեև Նոր Նախիջևանում և Ռոստովում ֆրանսերեն լեզուն հասկացող շատ քիչ մարդիկ կա-

յին, բայց այդ օրը հետաքրքրությունը շատերին էր դրդել թատրոն շտապելու, այնպես որ թատրոնը ծայրե ի ծայր լիքն էր:

Ճիշտ է, սկզբում երբ վարագույրը բարձրացավ, և լավեցին հայերեն ու ֆրանսերեն լեզուների հնչյունները, այստեղից ու այնտեղից ծիծաղ ու փռթկոցներ սկսվեցին, բայց հետո, երբ Ադամյանը հետզհետե իր խաղով բոլորի ուշադրությունն իր վրա բեռեց, դահլիճում այնպիսի լուսթյուն տիրեց, որ ճանճի թռչելն անգամ կղզացվեր: Այդ նշան էր, որ հանդիսականները տարվել էին արդեն մեծ արվեստագետի խաղով: Այնուհետև նրա ամեն մի մենախոսությունը արդեն բուն օլաջիա էր առաջացնում, որ հետզհետե ավելի ու ավելի որոտընդոստ էր դառնում: Երբ վարագույրը վերջին անգամ իջավ, ամենքն էլ տեղերից վեր կացան ու խռնվեցին բեմի առաջ, կամենալով մի անգամ ևս տեսնել նրան: Վարագույրը վերստին բարձրացավ, և Ադամյանը հրեաց ֆրանսիացի դերասաններով շրջապատված, որոնք «Բրավո, վիվատ» գոչելով՝ ծափահարում էին տաղանդավոր դերասանին: Մենք դուրս եկանք նրան ընդառաջ և ուղեկցեցինք մինչև իր բնակարանը:

Նոր Նախիջևանում պայմանագրով սահմանված ներկայացումները տալուց, Մոսկվա մեկնելուց և Ռուսաստանի մեծ քաղաքները շրջագայելուց հետո, Ադամյանը մեկ-երկու անգամ ևս այցելեց Նոր Նախիջևան ու Ռոստով, որտեղ, դրամի կարիք զգալով, երկու ներկայացում կազմակերպեց փր նախկին ընկերների մասնակցությամբ. այդ ներկայացումներից մեկը լավ մուտք ունեցավ, իսկ մյուսի մուտքը չնչին էր: Թե ինչ պիեսներ բեմադրվեցին, չենք հիշում, բայց կարծում ենք, որ այն պիեսը, որի բեմադրումը շրջնին մուտք բերեց, պետք է որ դարձյալ «Համլետը» հղած լինի: Դա շատ տարօրինակ էր, որովհետև հենց «Համլետին» բեմադրությունն էր, որ միշտ լիակատար մուտք էր բերում... Սակայն այս հանգամանքը չաղդեց նրա վրա, և նա, ընդհակառակը, շատ ուրախ էր տրամադրված. ասում, խոսում, ծիծաղում, կատակներ էր անում: Այդ օրերին նա լուր էր ստացել Ռումանիո կառավարությունից, որ ռումանական թագավորն ու թագուհին հրավիրում են նրան:

Ըստ սովորության՝ մենք թատրոնից դուրս գալով, ցանկացանք նրան ուղեկցել մինչև իր բնակարանը. վեց-յոթ հոգի էինք: Նա մեզ ընթրիքի հրավիրեց իրեն լավ ծանոթ իտալացու ճաշա-

րանք: Մենք չեմ ուզում արինք, պատճառաբանելով որ արդեն ուշ է, որ մենք պետք է նոր նախիջևան վերադառնանք, որ չենք ուզում նրան ավելորդ ծախսեր պատճառել: Սակայն մեր պատճառաբանություններից ոչ մեկն էլ նա չընդունեց:

— Ով չի գա, նա ինձ բարեկամ չէ,—ասաց նա կտրականապես:

Մենք ստիպված եղանք դնալու:

Իտալացին մեզ ընդունեց պատվով: Աղամյանը գարեջուր ու կովկասյան խորոված պատվիրեց. մենք նկատեցինք, որ նա սահուն խոսում է իտալերեն: Շատ ուրախ ժամանակ անցկացրինք: Սև, փրփրան գարեջրով լիքը բաժակները բարձրացնելով՝ խմեցինք նրա քաղցր կենացը և շնորհավորեցինք Ռումինիայից հրավեր ստացած լինելու առթիվ: Հետագայում իմացաք, որ Պոլիս վերադառնալով՝ նա այլևս Ռումինիա չէր գնացել մեզ անհայտ պատճառով:

Աղամյանը սիրում էր նոր նախիջևանը և մինչև իսկ նրա ցորենի շտեմարան թատրոնը, որովհետև այդ բոլորը նրան հիշեցնում էր իր վաղ երիտասարդության օրերը, երբ նա Ֆասուլճյանի խմբի հետ առաջին անգամ լիկել էր նոր նախիջևան ու մնացել այդտեղ մի ամբողջ թատերական սեզոն: Այն ժամանակվա նոր նախիջևանի և այդտեղ իրենց վարած անհոգ կյանքի մասին նա շատ հիշողություններ էր պահել: Ավելորդ չենք համարում այստեղ մեջ բերել նրա այդ հիշողություններից մեկը, որը դեռ չենք մոռացել:

— Ես ու Թըրյանը ապրում էինք մի սենյակում,—պատմում էր Աղամյանը:— Մի օր դերեր սերտելով շատ զբաղվեցինք ու տնից ուշ դուրս եկանք. երեկոյան ժամը 10—11-ը կլիներ. սոված էինք, ուզում էինք ուտելու մի բան գտնել, բայց ամեն տեղ արդեն փակ էր, ո՛չ հացի փուռ և ո՛չ էլ խորովածանոց կար բաց: Դեռ ընկանք, դեն ընկանք, բայց ուտելու ոչինչ չգտանք. արդեն տուն պիտի վերադառանայինք՝ սոված փորով քնելու համար, երբ նկատեցինք մի տուն, որը ընդհանուր մթության մեջ փայլում էր վառված ճրագներից: «Արի՛ մտնենք այս տունը», ասացի ես Թըրյանին, «հայի տուն է, դուրս չեն անի, ի՞նչ պիտի լինի, երևի կամ տոն—շնորհավորանք է, կամ նշանդերք, կամ կնունք, կամ էլ հարսանիք, դու կասես՝ Մեծ օրնիդ շնորհավոր, ես էլ կասեմ՝ Բարի սհաթի, բարի

պսակ առնուն»։ Դուռը բաց էր, և ներսը, դռան մոտ, կանգնած էր դռնապանը։ «Ուշացանք, հա՛», — ասացինք մենք։ «Ի՞նչ կասիք, աղաներ, դեռ նոր միայն նշանը բերին», — պատասխանեց դռնապանը։ Արդեն իմացանք ասելիքներս, նշանդրեր էր։ Վեր բարձրացանք. դեմներս ելավ զարդարուն «վրայնոց» հագած տանտիկինը, և մեր շնորհավորանքը՝ «Բարի սհաթի, բարի պսակ առնունը» դեռ լրիվ չլսած ասաց. «Ասա՛, ասա՛ աղջիկս նշանեցի, ներս համեցեք, ներս համեցեք» ... այս ասելով նա մեզ տարավ հանդիսականներով լի դահլիճը և «վերի թաղը» (այսինքն՝ պատվավոր տեղը) բազմեցրեց։ Թեյ մատուցեցին, բաղցրավենիք, անուշ պարսիմատ։ Մեր տրամադրությունը բացվեց, մենք պարեցինք տեղական «Օլին հավան», երգեր երգեցինք, ճառեր արտասանեցինք։ Նորանշանների կենացի վրա, փիլավ կերանք, անուշ գինի կոնծեցինք, մի խոսքով՝ լավ քեֆ արինք մինչև գիշերվա կեսը և առոքփառք դուրս եկանք ու տուն գնացինք, հրավեր ստանալով կրկին այցելելու. «Գենե արեցեք, գենե», — ասում էին նրանք։ Գլուխներս գինուց տաքացել էր, դնում էինք թևանցուկ ու մեղմ ձայնով երգում Թիֆլիսի երգը՝ «Քեֆ սիրողին քեֆ չի պակսիլ, քեֆ արա, հունկիլ, քեֆ արա»։

Նոր Նախիջևանի թատերասիրաց ընկերության ժողովները սովորաբար տեղի էին ունենում ամառները՝ ակումբի ամառային շենքում, իսկ ձմեռները՝ ձմեռային շենքում, որտեղ դրա համար հատուկ առանձնացված սենյակներ կային։ Ընկերության նախագահ, եթե չասենք ընդմիջտ, շատ հաճախ ընտրվում էր իրավաբան Գևորգ Զուբարը, մի շատ ընդունակ, ուրախ-զվարթ մարդ, որ իսկական թատերասեր էր և ինքն էլ մասնակցում էր ներկայացումներին։ Ժողովներին միշտ հրավիրվում էր նաև Ադամյանը, երբ նա Նոր Նախիջևանում կամ Ռոստովում էր լինում։ Սրբ ժողովի քննելիք խնդիրները սպառվում էին, և նիստը հայտարարվում էր փակված, ժողովականները սովորաբար չէին ցրվում, այլ համարյա թե ամենքն էլ մնում էին սեղանի շուրջը բոլորված՝ կա՛մ ընթերցելու, կա՛մ էլ ազատ մտերմական զրույցների համար, զրույցներ, որոնք դարձյալ պատվում էին թատրոնի շուրջը։

Ահա հենց այդ մտերմական զրույցներն էին, որոնց Ադամյանը կենդանի, աշխույժ, մասնակցություն էր ցույց տալիս, նա այնպիսի կարծիքներ էր հայտնում, այնպիսի մեջբերումներ անում,

այնպիսի գիտելիքներ ցուցաբերում, որ կարող էր միայն անհի-
թատրոնն ու նրա պատմությունը լուրջ ուսումնասիրած մի մաս-
նագետ: Արդ, որտեղի՞ց էր, ո՞ր աղբյուրից նա կարող էր քաղած
լինել իր այդ լուրջ գիտությունը թատրոնի մասին և ինչպե՞ս: Այդ
հարցմունքին հեշտ Ալինի ճշտությամբ պատասխանել, եթե մենք
ի նկատի առնենք, որ Ադամյանը, բացի թուրքերենից, սահուն և
վարժ խոսել և կարգալ գիտեր իտալերեն և ֆրանսերեն: Հասկա-
նալի պիտի լինի, ուրեմն, որ նա իր այդ գիտությունը քաղած է
եղել իտալական և ֆրանսիական աղբյուրների ընթերցանությամբ:

Երբեմն էլ ծոցից հանում է իր նոր դրած ոտանավորներից մե-
կը և իրեն հատուկ վարպետությամբ արտասանում՝ ղենելով նրա-
մեջ իր շունչն ու հոգին¹⁰: Մենք ծափահարում էինք, և նա ուրա-
խանում էր, կարծելով թե ոտանավորն ենք գովում, այնինչ
մենք ծափահարում էինք նրա արտասանելու վարպետությունը: Այդ
բոլորը վերջանում էր նրանով, որ մենք խմբովին դուրս էինք գա-
լիս ու մեղմ երգելով նրան ուղեկցում մինչև Ռոստով:

Ադամյանը նոր նախիջևանում սիրելի բարեկամներ շատ ու-
ներ, որոնց տներն այցելելով՝ սիրալիր ընդունելություն ու բարո-
յական օժանդակություն էր գտնում, բայց ամենից շատ նա լինում
էր ծերունի Սիմեոն (Սիմավոն) աղա Ալաջալյանի տանը, նրա վաղ
այրիացած դուստր Օլգա Սիմեոնովնա Շահբաղյանի մոտ, ուր իր
զարգացմամբ, պետք է ասել, նոր նախիջևանի կանանց մեջ ամե-
նաառաջավորն էր: Նրանց հարաբերությունը քույր ու եղբայրական
էր. Ադամյանը նրա մոտ էր գնում իր ուրախություններն ու հաջո-
ղությունները հայտնելու, իր ցավերն ու հոգսերը պատմելու,
խորհուրդներ հարցնելու համար. իսկ երբ ուրիշ տեղ էր գնում,
այն ժամանակ էլ այդ բոլորի մասին հեռվից նամակներով էր խո-
սում նրա հետ¹¹:

Այստեղ ես ուզում եմ Ադամյանի մասին մի բան պատմել,
որը, գուցե, շատ-շատերին տակավին հայտնի չէ: Ադամյանը,
ինչպես հայտնի է, բոլոր տվյալներն ունեւր սիրվելու համար, և
իրոք, ուր էլ որ նա գնում էր, կանայք ու աղջիկները սիրահարվում
էին նրան. նա շատ լավ գիտեր ուրիշներին սիրելի դառնալու հնա-
րը, բայց ամուսնանալու մտադրություն չուներ. նա ասում էր, որ
սրտիստը մի հարաշարժ թուշուն է, այսօր՝ այստեղ, վաղը մի

ուրիշ տեղ, նա ամուսնացած է արդեն իր բնի հետ, իր դերերի հետ:

Բայց ահա մի դեպք, որ պատահել է հենց իր, Ադամյանի հետ, գալիս է հակառակն ապացուցելու: Ռոստովի թատրոնի երգեցիկ խմբի կազմում կար մի երգչուհի՝ Նվգենյա (Ժենյա) խախտվա անունով, մի մանկահասակ, սիրոսնիկ ու թուլուռն աղջիկ: Աղջկը ծանոթանում է Ադամյանի հետ ու սիրահարվում, իսկ նա էլ, իր հերթին, հավանում է աղջկան: Հետևանքն այն է լինում, որ նրանք սկսում են միասին ապրել, իրրե ամուսիններ: Ադամյանը շատ քմահաճույքներ ուներ, սակայն աղջիկն այնքան էր սիրում նրան, որ համբերությամբ տանում էր նրա բոլոր քմահաճույքները: Բանն այնտեղ է հատնում, որ Ադամյանը սկսում է խանդել և ազատության դռները փակել նրա առաջ: Այս անգամ արդեն աղջիկն այլևս չի համբերում ու բոլորի մասին պատմում է իր եղբայրներին, իսկ սրանք էլ Ադամյանին սպառնում են խայտառակ անել: Եթե նա կշարունակի այդպես վարվել իրենց քոջ հետ: Ադամյանը գալիս է Օլգա Սիմեոնովնայի մոտ ու բոլորը խոստովանում նրան: Տիկինը, իբրև խելոք կին, խրատում է նրան և ասում.

— Ձեր արածը ազատ կենակցություն է, որ կյանքում ներկայումս հաճախ է պատահում. բայց որ դու՝ օգտվելով այն բանից, որ նա քիզ շատ է սիրում, բռնանում ես նրա վրա, այդ աղնիվ բան չէ, և դու ոտից գլուխ մեղավոր ես նրա առաջ: Իմ խորհուրդն է, որ դու մի կողմ թողնելով քմահաճույքներդ, նամանավանդ խանդդ ու բռնությունդ, սիրով հաշտվես նրա հետ և աշխատես հետզհետե հեռանալ, բաժանվել նրանից, թե չէ կարող է մի խայտառակություն տեղի ունենալ և սե բիծ թողնել քո մաքուր անվան վրա, որ, իհարկե, և՛ դու, և՛ մենք չէինք ուզենա:

Թե ինչով վերջացավ այս գործը, մեզ հայտնի չէ, բայց որ նա չհրապարակվեց, հասկանալի պիտի լինի, որ խաղաղությամբ ու հաշտությամբ է վերջացել. հավանորեն Ադամյանն ընդունել էր տիկնոջ խորհուրդները և ըստ այնմ վարվել: Այդ դեպքի մասին, իր էական մասերով, գիտեին Ադամյանի մոտ դնացող-եկողները, բայց մանրամասնությունները միայն ինձ հայտնի էր, քանի որ տիկին Օլգա Սիմեոնովնա Շահբադյանը իմ կնոջ մորաքույրն էր, և իմ ու նրա մեջ մի որոշ մոտիկություն ու մտերմություն կար,

որի հետևանքով էլ նա չէր քաշվում Ադամյանի մասին իր իմացածներն ինձ հաղորդել:

Վերջին անգամ, 1937 թվին, երբ ես Երևանից Նոր Նախիջևան դնացի, շատ հաճախ էի տեսնվում տիկին Օլգայի հետ՝ կամ ես էի գնում նրա մոտ, կամ նա էր գալիս ինձ մոտ, և երկար զրույցների էինք ունենում Ադամյանի մասին: Տիկինը նաև նամակագրութուն էր ունեցել Ադամյանի հետ, բայց դժբախտաբար նրանից ստացած նամակների մեծ մասը, ինձ անհայտ պատճառով, այրել էր արդեն. իր մոտ մնացած մի երկու նամակն էլ, Ադամյանի մի շատ սիրուն լուսանկարի հետ մասին, տվեց ինձ, որ ես բերի Երևան ու նվիրեցի գրական թանգարանին:

Մենք հիշում ենք «Դիմակահանդեսի» մի ներկայացումը, երբ Արբենինի դերը կատարում էր Ադամյանը, իսկ Նինայի դերը՝ Օլգա Շահբադյանը: Կարծում էի, որ ռուսական այդ պիեսի ներկայացման ժամանակ Ադամյանը նույն հաջողությունը չպիտի կարողանար ունենալ, ինչ որ ունենում էր շեքսպիրյան պիեսների ներկայացման ժամանակ: Սակայն սխալված էի, Արբենինի դերում նույն ժամանակահատվածում էր և նույնպիսի վարպետություն ցույց տվեց, ինչ որ ցույց էր տալիս Համլետի դերում: Օլգան էլ չփչացրեց իր դերը: Այդ միակ անգամն էր, որ ես Օլգային տեսա բեմի վրա՝ Ադամյանի հետ խաղալիս:

Ադամյանը իր աղատ ժամերին զբաղվում էր նաև նկարչությամբ. նա հաջողակ վրձին ուներ. Ռոստոմովում նկարել էր իրձնահարգող մի երկու ռոստովցի ռուս ունեոր բարեկամների պորտրետները, վերջիններիս պատվերով ու վճարովի. մենք չենք տեսել Ադամյանի վրձնի այդ արտագրանքը, բայց տեսնողները շատ էին գովում ու պատմում այն մասին, որ պատվիրողները շատ զոհ են մնացել¹²:

Ես լսել էի, որ Ադամյանը հայ-կաթոլիկ ծնողների զավակ է, բայց չգիտեի, թե ինքն ինչպես է վերաբերվում այդ հանգամանքին: Մի օր գնացել էի Նոր Նախիջևանի Ս. Լուսավորիչ եկեղեցու ծաղկազարդ պարտեզում հանգստանալու: Տեսա, եկեղեցու արևմրտյան դուռը բաց էր, և ներս մտա: Տեսնեմ, Ադամյանը պատկերներից մեկի առաջ կանգնած ներկերը ձեռքին՝ վրձինով նկարում էր: Ողջունեցի ու հետաքրքրվեցի, թե ինչ է անում. ողջունես առնելով նա պատասխանեց.

— Պետրոս առաքյալի պատկերն է, նա իմ առաքյալն է, իմ անվանակիցը, խունացել, խավարել է, վերանորոգում, ներկերը պայծառացնում եմ:

Մենք Ադամյանի գրպանները որակում էինք «անհատակ» բառով, որով կամենում էինք ասել, որ նա թեև շատ դրամ էր ստացել, բայց ավելիքով էլ ծախսեր էր ունեցել: Ուստի բնականապես նրա գրպանը չէր կարող լցվել, այլ նմանիլ էր մի անհատակ տակառի: Եվ հետո. նրա ստացածը կանոնավոր ռոճիկ կամ եկամուտի չի նմանիլ, այլ երբեմնական ստացածի, որի հետևանքով էլ նա դժվարացել էր համաշափիլ իր կյանքի ապրուստը:

Ի՞նչ ծախսեր ուներ նա. դժվար է դրանք մեկ-մեկ մեջտեղ բերել. ընդհանուր մտքով միայն կասենք, որ նա իր դիրքին, իր հռչակին համեմատ իր մշտական բնակության տեղում պետք է վայելուչ կենցաղավարություն ունենար. իբրև դաստրույոթ, գնալու ժամանակ վայելուչ հարմարությամբ գնար ու վերադառնար: Արդ, որքա՞ն պետք է ծախսեր նա այդ բոլոր վայելքների և հարմարությունների համար. անկասկած, ոչ մի հարյուր ռուբլի և ոչ էլ մի հազար՝ չափավոր գներով:

Ադամյանը իր աղատ ժամերը նվիրում էր նաև գրականությանը. նա գրել է շատ ոտանավորներ ու մի երկու էլ հակիրճ արձակ գրվածք, սակայն նրա գրիչը չի նմանվել նրա գեղեցիկ վրձնին. որքան որ նրա վրձինը գեղեցիկ ու հաջող էր նկարչական արվեստի տեսակետից, այնքան էլ նրա գրիչը պակասավոր էր բանաստեղծական ստեղծագործության որակի տեսակետից: Նրա բավմաթիվ ոտանավորների մեջ կան և շատ թեքիչ հաջողված գործեր, բայց մեծ մասամբ նրանք անհաջող գործեր են. այդ է պատճառը, որ նրա ոտանավորների ժողովածուն՝ տպագրված վենետիկի Մխիթարյան տպարանում, չի կարգացվում կամ, լավ է ասել, դժվարությամբ է կարգացվում:

Նոր Նախիջևանում այդ ժամանակները դեռ քիչ կային ոչ տեղական բարբառով, այլ մաքուր լեզվով խոսողներ, դրա համար էլ հաճախ դժվար էր լինում որոշ դերերի համար կարող անձինք գտնել, քանի որ բարբառով խոսողներին իրենց դերերը սովորեցնելը կապված էր մեծ դժվարությունների հետ: Պատմում էին, որ մի անգամ չենք հիշում, թե որ սիեսի ու դերի համար խաղացող չի գտնվել: Ադամյանն այս մասին հայտնել է Ղուկաս Ալաջալյանին:

որի պարտականութիւններն մեջ էր մտնում այդ մասին հոգալը։ Աւազանը պատասխանել էր, թե՛ սպասեք, երթամ զբոսանքի, այդո՛ւմ որոնեմ մեկին, գտնեմ ու բերեմ։ Աղամյանը հազիւ ծիծաղը պահելով նկատել է.

— Ղուկաս հղբայր, ձեր զբոսանքի այգին դերասաններու արվեստանոց է, ինչ է, ես հո ամեն մեկին չեմ կրնար սովորեցնել։ Ծիծաղ է բարձրացել, որին միացել է և ինքը՝ Աւազանը։

Թեմական դպրոցում ուսուցչի պաշտոն էր վարում Վահան Քիրիլյան անունով մի մարդ, մի մաքուր, ազնիւ, հմուտ ուսուցիչ, լավ բնկեր, եռանդուն ու համեստ հասարակական գործիչ, Աղամյանի կազմակերպած ներկայացումներին մասնակցող շնորհալի դերասան և Աղամյանին սիրող ու պատվող անձնավորութիւն։ Բայց մի հանդամանք կար, որ զայրացնում էր Աղամյանին։ Այդ այն էր, որ Քիրիլյանը փորձերին չէր հաճախում։ Նա այդ անում էր ոչ թե՛ դիտմամբ, այլ որովհետեւ աղատ ժամանակ չէր ունենում, նա կարողում էր իր դերը, լավ սովորում և մասնակցում միայն վերջին փորձերին։ Լավ չեմ հիշում, թե որ պիեսն էին ներկայացնում, կարծում եմ «Քինը» պիտի եղած լինի, Քիրիլյանը այնքան լուր է խաղացել, որ Աղամյանին համասար օվացիայի արժանացաւ։

Նոր նախիջևանում Աղամյանի սիրելի բարեկամներն էին հանդիսանում Զալսուշյան երկու հղբայրները՝ նոտար Խաչատուրը և հայտնի փաստաբան Գրիգորը, Թիթրյանը, Ղուկաս Աւազանը, Թադևոս Պոպովը, Խաղամյանը, Սաթունյանը, մեր հիշած Օլգա Սիմեոնովնա Շահբաղյանը և ուրիշներ։

Այստեղ վերջացնելով մեր հուշերը Աղամյանի մասին, անհրաժեշտ ենք համարում կցել նրանց Աղամյանի 1885 թվին Ռոստովից և 1888 ու 1890 թվերին Պոլսից դրած ու Խաչատուր Զալսուշյանին հասցեագրած նամակներից մի քանի քաղվածքներ, որոնք կապված լինելով մեր հուշերի հետ, լրացնում են նրանց թերին։

Քաղվածք 1

(1885 թ., Ռոստովից)՝

Այն ռուս խումբը, որն որ կազմեք էի չորս կամ հինգ ներկայացումներ տալու համար, երբորդ ներկայացումից հետո ցրեցի, ահագին վնաս կրելով։

12 օրի շափ Խաղկով մնացի. չորս ներկայացում տվի և մեծ նեղութուն ու

հիվանդություն կրելուց հետո, ոչ մի ռուբլի չշահելով, ահա վեց օր կա, Բ. վերադարձած էմ տուն՝ Ռոստով։ Ռե խարկովում և քե այստեղ ներկա գտնվեցա Սալվինիի ներկայացմանց. տեսա կիր, Օրելլոն և Համլետը։ Խարկովի մեջ բնակվում էի միևնույն պանդոկում, ուր որ ինքն էր. առիթ ունեցա շատ մոտիկից հետը ծանոթանալ, պատկերներս տվին փոխադարձաբար։ Առաջին անգամ տեսա կիրի մեջ և, անշուշտ, իտալերեն լեզվին հմուտ լինելովս և իբր արվեստագետ, սառն արյամբ դատելով՝ կասեմ ձեզ, որ շատ ուժեղ ձայն և կուրծք ունի, բայց երգում է... *declamation*—ի օրենքին հպատակվելով. խաղին մեջ լավ տեղեր ունի շատ և միայն կարող է ներկայացնել ռոբերգական դուցազանց ուժեղ հասակավոր դերեր...

Կիրի մեջ լավ էր, Օրելլոյի մեջ գերազանց, միայն կոստյումը սխալ էր պատմության դեմ, իսկ Համլետի մեջ...

Քոլոր ներկա եղողները՝ Բիշ-շատ հասկացող անձինք, խորհում էին, որ երեզվառական մի ռուս դերասան ներկայացներ Համլետը այնպես, ինչպես որ Սալվինին, անխնա կսուլեին...

Երեկ երեկո ստացա մի հեռագիր Կիևից, ուր հրավիրում են ինձ 6 ներկայացման համար, երեկոն 150 ռուբլի. ամսույս 8-ին նախապահ կլինեմ. հուսամ Աստուծով, որ գեթ այս անգամ աշխատանքս ի դերս չլլեր։

Խարկովի մեջ հայ, ռուս և հրեա ուսանող մատուցին մի ուղերձ (*underses*) 90 ստորագրությամբ և մի արժաբեղեն առարկա. այս երկուսն էլ ինձ համար սիրելի են և զին չունին։

Քաղվածք 2
(1888 թ., 4. Պոլսից)

Ձեզանից բաժանվելիս ի վեր բոլոր պտտած Բաղաճներում ինձ պատահած արկածները այստեղ մի առ մի հիշելը երկար և ավելորդ կլինի։ Անշուշտ, իմացած կլինեմ, որ անցյալ ամառվա վերջերում հրավիրվեցա ի Ռոմինիա՝ քաղոնվույն ընդառաջ ներկայացնելու մեկ երկու դրամատիֆական երեկույթ, սակայն բաղդի բերմամբ քաղոնվույն և քաղավորին հիվանդանալն և Դանեմարկա շվեդին ի դերս հանեց բոլոր իմ տաժանելի նախապահորդությունս և հույսերս, այնպես որ հուսակտուր Քուլդարիայից անցնելով՝ մի սարսափելի առամնացավով տանջյալ, եկա հասա ի Պոլիս՝ տեսնելու սիրելիս։ Սկած օրիցս 25 օր շարունակ տանջվեցա այդ անիծյալ առամնացավով. բժշկվելուց հետո, առաջին ներկայացումս եղավ «Օրելլոն», որն որ այնքան ընդունելություն գտավ, որ հետգհետե հինգ անգամ ներկայացուցի, նույնպես և Կորբադոն և Քինը, սակայն Համլետի և կիրի համար ներկայացնելու հրաման չկա գրաֆենիշից։

Սառա Բերնարը այստեղից մեկնեցավ երեկվան օրը. զնացի տեսնելու իր խաղը, և տրամադիր էի ծափահարել իրեն, սակայն, երբ ամբար շիներ, խաղի միջին դուրս պիտի էլլեի քատրոնից... մեր տիկին Հրաշյան, Սիրսնուլը, ռուսաց Սալինան, Եմբուվան նրանից շատ բարձր են. նորա փառքը միայն ռեկլամների շնորհիվ է և այլ ոչինչ. երբ այդ է փարիզեցոց նաշակը... ցավալի է. կարող եմ ասացուցանել կարծիքս ամեն կողմերով...

Ի՞նչ են անում տեղվույդ բարեկամներս՝ Ղ. Ալաշայանց, Թիրբյան, Թադիոս

Պապով և այլք: Խնդրեմ տեղն ի տեղը գրեցեմ ինձ, տալով իրենց իմ սիրո և կարոտո ռոշույններս:

Դրեցեմ ինձ, որ զիտեմամ, քե երե հանկարծ հարկ լինի ձեր բանկում պահեստի դրած քանկագին իրեղեններս առնել, կարո՞ղ եմ արդյոք (երե, անշուշտ, անձամբ չկարողանամ գալ) խնդրել ձեզանից, որ բարեհաճեմ գրել ինձ, քե ո՞ր-
ֆան է առ բանկն ունեցած պարտես, այսինքն պահեստի վճարքը որն որ կարծեմ երեսուն ռուբլի կընե, որպեսզի ուղարկեմ ձեզ գումարը, որ իմ կողմից քուղքն էլ ներկայացնելով վճարեմ և ուղարկեմ ինձ, ուր հարկն է... Ասացեմ պարոն Բադեոս Պապովին, որ շատ զոն պիտի ըլլամ և պիտի պատասխանեմ. երե ինձ գրե:

Երե տեսնեմ տիկին Օլգա Շահպազյանին, ասացեմ, որ ֆրիստոնեական չէ այսֆան երկար ֆեն պահել մի եղբոր դեմ, քաղ գրե ինձ. ես իրեն համար նույնն եմ, ինչ որ էի 6 տարի առաջ Նախիջևան եկած օրս:

Քաղվածք 3
(1890 թ. նոյեմբ. 5, 4. Պոլսից)

Անշուշտ երկու տարի կա, որ կտառապիմ զարհուրելի կոկորդի մի հիվանդությամբ. նշանավոր մասնագետ մի բժիշկ շաբաթը երկու անգամ վիրաբուժական գործողություններ կկատարե կոկորդիս մեջ, մինչև կտրմա միջից այրելով, կտրելով և այլն, և այլն. խոսելու անգամ ձայն չունիմ, օրովնետե խոսելու գործարաններս ամբողջ մի վերք են վերեկից ի վայր: Բժշկի ու դեղի ծախսերից ցամաքեցա, քող բարոյական վաստակագուրկ վիճակս հիմա լիովին բժշկվելու համար դրամի պետք ունիմ. բժիշկս օղափոխություն է պատվիրում: Մոսկվայից, Տիֆլիսից և Բաքվից 8 ամիս առաջ կարեկցեցան իմ վիճակին և դրամական օգնություններ դրկեցին: Իսկ Նախիջևանի մեջ, երևի ոչ մի բարեկամ չունիմ եղբր, անշուշտ բացի ձեզանից և Բադեոս Պապովից, որ, զոնե, ինձ մի ցավակցական նամակ գրեք. դուք էլ, երևի, ոչնչից տեղեկություն չունիք, քե ոչ կգրեիք անշուշտ:

Դեռ առնվազն մի տարի լոռւյան դատապարտված եմ, երևակայեցեմ իմ դրությունը ու վիճակը: Ապրուստ ու վաստակ չկա, ցավ ու հիվանդություն և տնօրոշ, անտույզ կացություն: Երե դիպվածով գտնվի մեկը, որ այս գրածներուս մեջ ավելորդ մի բան տեսնե և հարգած լինի, երե ոչ կյանքս, զոնե տաղանդս, հայնժամ կխնդրեմ նորանից, ի սեր այդ հարգանաց, նամակով դիմել բժշկիս և ստուգել նշմարտությունը:

Այստեղ ոչ մի դրամական նպաստի աղքատը կամ նույս չունիմ, ոչ ոքի էլ դիմել չեմ ուզեր, որ չի նեղեմ, ուրեմն, մնում է ինձ գրվել այն արժաթեղեն ու ռսկեղեն ընծաներից, որ ձեր միջոցով պահել տված եմ Նախիջևանի բանկում, ուստի կխնդրեմ ձեր անգուցական սիրելիությունից, որ բարեհաճեմ արժեցնել տալով, ծախել այդ բոլորը, և պահեստի համար բանկում վճարվելիք հատուցանելով, գումարը ինձ ուղարկել, դրանում Բադեոս Պապով բարեկամս ձեզ կօգնի, որին խնդրեմ կարդաք նամակս և ռոշույնեմ սիրով իմ կողմից:

Կարծեմ այդ բանում օրե է դժվարություն չի կարող լինել, ֆանի որ ունիք ինձանից գրապես լիովին իշխանություն, որ պիտի ներկայացնեմ ում որ հարկն է, այն կվիտանցիայի հետ, որ բանկը տվել է ինձ:

Անշուշտ, կներեմ իմ տված նեղությունը, մանավանդ երբ մտածեմ, որ այդ գումարը իմ բժշկությանն համար պիտի գործադրվի և իմ վաստակի պակասը մասամբ զոհեմ պիտի լեցնեմ. հավատացեմ որ ուրիշ շունիմ հաստատ, բացի Ոստուման: Կարող եմ երևակայել, քե ինչ անհամբերությամբ սպասում եմ ձեր պատասխանին, որպեսզի ուղարկեմ կվիտանցիան. երբ բանկին էլ հարկ է նամակ գրել, իմաց տվեմ, որ գրեմ:

Քաղվածի 4

(1890 թ. 2 դեկտ., Կ. Պոլսից)

... Սակայն մի կողմից էլ կցավիմ, որ իզուր տեղը ձեզ նեղություն պատճառեցի նամակովս, և դուք, ինչպես և իմ Թաղևոր խնդն, անպիտո մարդկանց դիմել եմ ինձ նպաստելու համար. և ինքս շատ լավ նախաշնորհով նախաշնորհիմ չխնդրեցի այդ ձեզանից:

Ասացեմ, խնդրեմ, իմ սիրելի Թաղևորին, որ շարժեր դիմել Թատերասրահ ևս ի նպաստ ինձ ներկայացնելու համար, որովհետև երբ նոքա (որ տուրակուսելի է) բարեհաճեն ներկայացնել, ժողովուրդը շերբար, երբ միայն իմանա, որ իմ օգտիս համար է այդ երեկոյքը: Իմ քանի մը իրավացի, բայց կրակոտ վարմունքներես վշտացած է նախաշնորհին, և դեռ դժբախտաբար այնքան նորա միտքը մշակված չէ, որ իմ խոշոր հատկությանս մոտ ներքի հանդիսացնե իմ փոքրիկ պակասությունը, մանավանդ երբ խորհելու լինի, որ իրենց հայրենակից և օտարներից զնախաշնորհ արվեստագետը այսօրվա օրս երկու նշանավոր բժշկաց վկայությամբ անօգ և լիջալ կտառասկի կոկորդալին հյուսիստ կոչված նիվանդությամբ, և որ բժշկվելու համար պետք ունի դրամի և օդ փոխելու նախապահորդության:

Ձեր քարեկամական առաջարկը «Մշակին» գրելու մասին ավելորդ կհամարիմ, չէի ուզեր, որ այդ մարդը (Արժուրին), որին կհամակրեմ, ձեր միջոցով անուղղակի ուզած օգնությունը մտքեն անցնե, քե իր հոբելյանին օրը ուղարկած քանաստեղծությանս համար փոխարենը պահանջած լինիմ: Ահա միմիայն այս տեսակետով չէի վախճալ, որ գրեմ իրեն:

Իրավունք ունիմ, որ այդ իրեղենները ծախսվելով մեծ բան մը չենք կարող ձեռք անցնել, ուստի մնում է միայն վիճակահանությանն դնելու գաղափարը. որ, գուցե, կարելի լինի իրագործել, երբ ազդու անձի մը ձեռքով վիճակս բացատրվի ուսումնականության և առանձնաշնորհաբար հրաման խնդրվի նույնից. չեմ հուսար, որ մերժեն, երբ տեղյակ լինին նշմարտության: Եվ այդ նշմարտությունը կարող են իմանալ դիմելով ուսաց դեսպանատան քարգման պարոն Վաղիմիր Մայկովին՝ որդի Մայկով քանաստեղծին, որի հասցեով և միջոցով սրանից 2 ամիս առաջ 170 ուրլի ուղարկել էին ինձ օգնություն ուսումնական մասին, իմանալով իմ դրությունը: Ինչ էլ որ պատահի, խնդրում եմ գրեմ ինձ, վստահ լինելով, որ ձեր նամակները միխրարական և սիրելի են ինձ համար: Նույնը կխնդրեմ իմ անգուղական Թաղևորից, սրտագին ողջունենես մատուցանելով իրեն¹³:

Այս քաղվածքները հանել ենք Ադամյանի նամակների բնագրերի մեր ընդօրինակած նմուշներից՝ փոփոխելով ուղղագրությունը, անկանոն կետադրությունը և հատուկ անունների արևմտահայ արտասանությունը. միաժամանակ ուղղել ենք նկատված վրիպակները, պահպանելով նամակների բուն կառուցվածքը:

Այդ փոփոխությունները մենք անհրաժեշտ ենք համարել կատարել նրանց բովանդակությունը մեր ընթերցողների համար դյուրըմբռնելի դարձնելու նպատակով: Նամակները, գրված լինելով Ադամյանի վարհուրելի հիվանդության օրերին, իրենցից ներկայացնում են արևմտահայ և արեւելահայ լեզուների մի խառնուրդ. գրված են նրանք շտապ ու խառնուփնթոր: Բերված քաղվածքները լրացնում են մեր հուշերը, բացի նրանց մեջ շոշափված մի կարեւոր խնդրից, որը մեզ համար տակավին մնում է չպարզված, դա նրա ստացած ընծաների խնդիրն է: Ադամյանը գրում է, որ դրանք տրված են եղել բանկին պահելու համար, և չի հիշում, որ դրա փոխարեն ինքը բանկից վերցրել է 500 ռուբլի: Այդ բոլորը կատարվել է նոտար խաչատուր Չալխուշյանի միջոցով:

ԾՈՎԱՆԿԱՐԻՉ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻ

Այվազովսկին ծնվել է Թեոդոսիայում, 1817 թվին: Նրա հոր անունն է Կոստանդին, մորը՝ Հելփսիմե: Նա հայտնի է եղել Ռուսաստանում «Ծովանկարիչ Իվան Կոստանտինովիչ Այվազովսկի» անունով:

Այվազովսկին մանկությունից սիրել է նկարչությունը և աչքի է ընկել իր նկարչական բացառիկ ընդունակությամբ, ուստի և գնացել է Պետերբուրգ և ընդունվել Գեղարվեստական ակադեմիան, որի ուսման ընթացքն ավարտել է 1833 թվին, մեծ հաջողությամբ: Հաջորդ 1834 թվին նա գնացել է արտասահման, աշխատել է Իտալիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Անգլիայում և Իսպանիայում:

Հռոմում նա նկարել է իր «Փոթորիկը», «Քաոսը», «Ծովահեն չերքեզների նավակը» և «Կապրի կղզին»: Նա մասնակցել է 1842 թվին Փարիզի գեղարվեստական ցուցահանդեսին և պարգևատրվել: 1848 թվին ստացել է կենդանագրության (живопись) պրոֆե-

սորի կոչում: 1874 թվին Խոալիայի Ֆլորենցիա քաղաքում նա կազմակերպել է իր նկարների ցուցահանդեսը և ձեռք բերել համաեվրոպական հռչակ, իբրև վարպետ ծովանկարիչ: Արժանի են ուշադրության և նրա հրկու մեծ նկարները՝ «Ջրհեղեղը» և «Աշխարհի ստեղծագործությունը», որոնք նա նկարել է 1846 թվին և այլն:

Գանք այժմ իմ հուշերին:

Ես երկար տարիներ ապրելով Նոր Նախիջևանում, լավ ծանոթացած լինելով Անի քաղաքից դուրս եկած այդ հայ գաղութի կյանքին, վարք ու բարքին, լեզվին, պատմական հանգամանքներին և այդտեղ դրած լինելով իմ առաջին գրվածքները, որոնց մի խոշոր մասն էլ վերաբերվում են հենց այդ գաղութին², բնականապես, ցանկանում էի և կարեոր էի համարում, գոնե մի անգամ, լինել Ղրիմում և իմ աչքով տեսնել այն երկիրը, որտեղ այնքան երկար ապրել էին նախիջևանցիք և հետագայում էլ դեռ երկար տարիներ կապված մնացել նրա հետ իրենց սովորություններով, հիշողություններով և հիշատակներով:

Լավ շեմ հիշում, թե ո՞ր թվին էր, կարծեմ թե անցյալ դարի 90-ական թվականներին պիտի լիներ, ամառը, երբ որոշեցի իմ այդ վաղեմի ցանկությունս կատարել, ուստի և գործերս շտապ վերջացնելով՝ զնացի Թեոդոսիա:

Երբ ես տեղ հասա, առաջին նվազ իջևանեցի հյուրանոցում, որ արդեն մյուս օրը որոնեմ գտնեմ մի ամեն տեսակիտից հարմարավոր սենյակ: Ինձ հյուրանոցում մատնացույց արին մի տան վերա, որի մեջ սենյակներ էին վարձու տալիս ամառվա սեզոնի համար: Գնացի նայելու Այդ մի ընդարձակ, հոյակապ ասպարանք էր, մեծ դահլիճներով և զանազան մեծություն սենյակներով, որոնցից ես ընտրեցի մի փոքրիկ, վայելուչ սենյակ՝ առանձին մուտքով և այլ հարմարություններով: Ինձ մի տան հասցե տվին, որտեղ ապրում էին տան տերերը, ուր պետք է զնայի ես խոսելու պայմանների մասին: Գնացի, դռա տուներ և զանգը քաշեցի: Դուռը բաց ալեց մի տարեց մարդ, որ իմանալով, թե ինչու համար եմ եկել, ինձ ներս հրավիրեց, ասելով, որ այդ մասին պետք է խոսել քոռջը հետ և կանչեց նրան:

Դուրս եկավ մի կին՝ ծիծաղերես և շատ դուրեկան: Խոսեցինք և շուտով էլ համաձայնության եկանք: Պարզվեց, որ հայ են և

Այվազովսկիներ. տարեց մարդը՝ ծովանկարիչ Այվազովսկին է, իսկ կինը՝ նրա քույրը: Ես հայտնեցի իմ ով լինելս և ինչ նպատակով Թեոդոսիա գալս: Նրանք ուրախացան, ստիպեցին ինձ նստել, սուրճ բերին, հյուրասիրեցին:

Ահա թե ինչպես էղավ իմ առաջին ծանոթությունը հռչակավոր ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկու հետ:

Երբ ես քաշվեցի իմ սենյակը և հանգստացա, առաջին այցելությունս, որ ես արի, եղավ ծովանկարչի մոտ գնալը: Նա իր քրոջ հետ չէր ապրում, այլ իր սեփական տանը, իր կնոջ հետ: Նա երկու անգամ էր ամուսնացել: Նրա առաջինը կինը կաթոլիկ անդուհի էր եղել, որից նա ունեցել է, կարծես, չորս աղջիկ, որոնց չորսին էլ կինն ամուսնացրել է օտարազգիների հետ: Եվ, առհասարակ, կինն իր ամուսնուն չի սիրել, չի սիրել և նրա աղգականներին, աղդն ու եկեղեցին: Նա մինչև անգամ թշնամացրել է երեսնամեկը իրենց հոր հետ:

Ծովանկարիչը, վերջապես, զգլել է և ապահարգանի խնդիր է հարուցել էջմիածնում: Խնդրի լուծումը շատ ձգձգվել ու երկարել է, որովհետև կինը չի ուզեցել, կաթոլիկ հոգևոր իշխանությունն էլ կնոջ կողմն է սահել: Էջմիածինը վերջապես տեսնելով որ արդեն մի տասնյակ տարի տևում է խնդիրը, ինքը լուծում է խնդիրը՝ իրավունք վերապահելով մարդուն ամուսնանալու: Եվ նա շտապում է, ամուսնանում տեղացի մի վաճառականի շատ սիրուն և շատ պարկեշտ դստեր հետ:

Ծովանկարիչ Այվազովսկին մեծ համբավ ուներ ամեն տեղ, իսկ Թեոդոսիայում երեսնաներն անգամ ճանաչում էին նրան և նրա բնակարանը: Նա ունեւոր մարդ էր համարվում: Սե ծովը Թեոդոսիայի ափերին կազմում է մի կիսաբուլորակ ծոց, որի ափերին գույացել է մի կիսաբուլորակ փողոց, որ քաղաքի ամենալավ, ամենագեղեցիկ մասն է կազմում: Ահա այդտեղ, ծովի եզերքին, շինված էր և նրա, չեմ ասում տունը, այլ երկհարկանի, բարձր սլատշամբով միլլան, որը շեշտակի նայում էր դեպի ծովը, որի ալիքները փոթորկի ժամանակ սիրում էր հանգուցյալը: Նա սիրով ընդունեց ինձ, իբրև արդեն ծանոթի, և ծանոթացրեց ինձ կնոջ հետ: Մենք դուրս եկանք, նստեցինք պատշգամբում և զրուցի բռնվեցինք հինհին դարերի հիշատակներից, իր մանկության օրերից, խալիբյան դպրոցից³, մինչև որ սե սուրճը մատուցեցին, որը կինն էր պատ-

րաստել Ղրիմի եղանակով, ինչպես որ հուարտանալով հայտնեց ծովանկարիչը: Սուրճն, իրավ, շատ լավն էր, արժանի էր պարաստողի դեղեցկությանը: Ես վեր կացա, որ գնամ: Նա ինքն էլ վեր կացավ, ձեռս բռնեց, ուշադրությունս հրավիրեցի տեսարանի վերա.

— Աղբար, որ երախտիքը չին հասկնա, ինչ անեմ: Խնդրեցին, թե գնա Պետերբուրգ: Գնացի, գլուխ քերի գործը: Երկաթուղին շիտակ քաղաք ներս բերին: Ի՞նչ անեն, որ լավ լինի,— ասում էր նա ցաված սրտով,— հենց առաջին հերթին իմ սիրուն տեսարանս փչացրին. երկաթուղուն հարկավոր շենքերը շիտ-շիտակ իմ տունս առջևը շինեցին...⁴:

Դուրս եկա և մտա պատկերասրահը, որ կից էր վիլլային, բայց երկար չմնացի, մի թեթև նայեցի և թողի մյուս անգամվա, մարդ շատ կար, մանրամասն նայելու համար հարմարություն չկար:

Դուրս եկա: Նախաճաշելու ախորժակ չէր մնացել, նոր միայն պաքսիմատով սուրճ էի խմել: Ուղեցի քաղաքի այդ լավագույն կիսաբուրակ փողոցով մի ծայրեծայր դրոսանք կատարել, ծովի օդը ներշնչել, տեսնել ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա: Բայց դեռ իմ ծանոթ հյուրանոցին չէի հասել, որ պատահեցի իմ հրկու բարեկամներին՝ Լադարյան ճեմարանի նախկին աշակերտ Խաչատուր Հովհաննիսյանին, որ գրում էր մեր թերթերում «Շուլբյան» կեղծանունով, և զրիմցի Թևմենջյանին, որ ապրում էր Ռոստովում և հայոց լեզվի մասնավոր դասեր էր տալիս: Շատ ուրախացանք և միասին, քաղցր զրուցելով, կատարեցինք այն դրոսանքը, որ ես մենակ պիտի կատարեի:

Բարեկամներս եկել էին Սև ծովի սառնորակ ջրերում լողանալու: Պետք է նկատել, որ Ղրիմի ափերին թառած բոլոր մեծ ու փոքր քաղաքներում էլ լողարաններ կային, բայց ոչ մի տեղ այնպիսի հարմար լողարաններ չկան, ինչպես որ Թեոդոսիայում: Այդտեղ ծովափնյա մասերը այնքան խոր չեն, այնպես որ, երբ իջնում ես ջրի մեջ, դեռ բավական տարածություն պետք է առաջ գնաս, որ խոր տեղերին հասնես, և հետո, որ գլխավորն է, ջրի տակը քաղ չկա, այլ ավազ է և փափուկ ջրաբույս: Չեմ խոսում արդեն բուռն մակընթացությունների և տեղատվությունների մասին, որոնք այդտեղ շատ ավելի խաղաղ են կատարվում: Ես եղել եմ և Ալուս-

կայում, Յալթայում և Գուրզուֆում, և նրանց համեմատությամբ
եմ ասում:

Բարեկամներիցս բաժանվելուց հետո, ես մտա խանութներից
մեկը՝ տեղի մի քանի լուսանկար գնելու: Խանութպանը «կարայիմ»
էր: Երբ վերադարձա սինյակս, հարցրի, թե ի՞նչ ազդ է կարայիմը:
Պատասխանեցին, թե հրեաներ են, միայն ուրիշ դավանության:
Նրանք ապրում են միայն Ղրիմում: Նրանց թիվը շատ չէ, ընդամե-
նը մի տաս հազար հոգի: Պարապում են առևտրով, ունենոր մար-
դիկ են, լավ տներ ունեն:

Մյուս օրն, առավոտյան կանուխ, վեր կացա, գնացի լոգա-
րան՝ սառը անապական ջրերում լողանալու, քանի որ արևի ճառա-
գայթնիքը չէին տաքացրել ջուրը: Ախորժակով լողացա և՛ լոգա-
րանում քաշված պարանների սահմաններում, և՛ դուրսը, խոր տե-
ղերում: Վերադարձա տուն, թեյ խմեցի Ղրիմի տաք խալաջով (կա-
լաջ) և գնացի ծովանկարչի պատկերասրահը կամ, ինչպես ասում
էին, Բիոդոսիայի «Գալերեան», ինչպես խոսք էինք կապել բարե-
կամներիս հետ, որոնք արդեն այնտեղ էին: Ժամը 11-ը կլինե-
ր: Ծովանկարիչն էլ էր եկել և նստած իր սովորական տեղում, նկա-
րում էր: Շատ մարդ չկար:

Պատկերասրահը մի շատ մեծ, ընդարձակ, բարձր դահլիճ էր,
ինչպես ասում են, երկու լուսավորությամբ այսինքն՝ երկաշք, իրար
վրա մեծ ու փոքր լուսամուտներով:

Դահլիճի պատերը զարդարված էին վարպետի գործերով՝ մեծ
ու փոքր նկարներով, բայց այնպիսի վարպետությամբ դասավոր-
ված, որ բոլոր նկարներն էլ հավասարաչափ լույս էին ստանում:
Դահլիճի ճակատին կախված էին, երկու մեծ նկարների մեջ,
ծովանկարչի ձեռքով քաշված իր ծնողների՝ Կոստանդինի և Հովի-
սիմի փոքր նկարները, այնպես, որ երբ դահլիճ էիր մտնում, հենց
առաջին նկարները, որոնք աչքի էին ընկնում, նկարչի ծնողների
նկարներն էին:

Մուտքից դեպի աջ, դահլիճի խորքում, շինված էր մի բե-
մանման քարձրություն (էստրադա), որտեղ նստում էր ինքը և
նկարում: Այդտեղ էլ դրված էին նրա մոլբերգը և նկարչական
գործիքները:

Ես մոտեցա բեմին և հարգանքով բարեկեցի նրան: Նա վեր կա-
ցավ, իջավ ցած, բարեւ ընդունեց: Ես նրան ծանոթացրի իմ երկու

բարեկամների հետ: Իմանալով, որ Ռեմենջյանը ղրխմյի է, նա հաբց ու փոքր արեց նրա ծնողների և այլ հանգամանքների մասին, հետո առաջ ընկավ և սկսեց ինքը ցույց տալ նկարները, որ մեզ համար մեծ պատիւ էր: Նա ամեն նկարի առաջ չէր կանգնում, այլ միայն կարեորների, և անհրաժեշտ էր համարում նշել, թե որ նկարը ե՞րբ է նկարւած, ո՞ր թվին և ո՞ր տեղ, որ ցույց տւած լինի, թե ինչպիսի հետեղութեամբ է զարգացել իր հաշտութեանը: Հայանի է, որ նրա տաղանդի զարգացումն է եղել 50--60 թվերին:

Երբ հասանք նրա ծնողների նկարներին, նա ծիծաղելով ասաց. թե՛

— Իմ այս նկարում արվեստը համակւած է եղել որդիական սիրո զգացմունքով:

— Ես երեկ շատ ուրոնեցի այս պատկերը խանութներում, բայց չգտա,— ասացի ես:

Նա պատասխանեց:

— Այս պատկերները տնային բնույթ կրելով՝ շուկա չեն հանւել՝ բայց ես ձեզ մի դույզ կտամ:

Նա վերջացրեց ասելով.

— Այս էլ ձեզ մի պատիւ, իբրեւ հեւլից եկած հայրենակիցներիս: Մնաք բարյաւ, հաճախեցեք, ես ուրախ կլինեմ: Իսկ դուք մնացեք,— դարձաւ նա ինձ,— ես մի երկու խոսք ունեմ ձեզ հետ խոսելու:

Բարեկամներս զնացին:

Բարձրացանք բեմը և նստեցինք:

— Երեկ ես առիթ ունեցա տեսնել մեր ս. Սարգիս եկեղեցու երեցփոխ պ. Ներսես Մաղերովին— ասաց նա,— և խոսակցութեան մեջ հայտնեցի ձեր դալու մասին որոշ նպատակով, ինչպես որ դուք մեզ ասել էիք: Արդեն լսել էր ձեր մասին: Նա հաղորդեց ինձ և այն, որ դուք ուզում էիք նյութեր հաւաքել եղբորս՝ Գաբրիել վարդապետի մասին, և որ դուք արդեն տպագրել եք ձեր Նալբանդյանի մասին գրքում: Ես հանձնելով ձեզ երկու վալերականները՝ կուղեի որ դուք ճշտեիք Նալբանդյանի գրածները իմ եղբոր՝ Գաբրիելի մասին իր «Երկու տող»-ի մեջ: Ես չեմ ասում, որ իմ եղբայրս սխալներ չի արել, բայց սխալներ անելը մի բան է, հոգին

ծռելը՝ ուրիշ բան: Իմ հղբայրս սխալներ արել է, ո՞վ է աշխարհումս անսխալական, բայց հուղայություն և վասակություն՝ երբեք...

Նա պատասխանեցի մոտավորապես հետևյալը.

— Նախ՝ նյութեր հավաքելը մի բան է, գրելը՝ ուրիշ բան: Բայց խոստանում եմ, համենայն դեպս, ձեր տվածները տպագրելիս ծանոթություններով: Իսկ եթե հաջողի, որ և գրիմ և տպագրեմ, միայն և միայն ճշմարտությունը կգրեմ. միամիտ եղեք, ես անձնական շահեր չունեմ: Հայրենիքի շահը բարձր է ինձ համար ամեն ինչից: Իմ կարծիքով՝ Գաբրիել վարդապետը, իբրև հայ վարդապետ, չպետք է առանց կաթողիկոսի հավանության բանագնացություն վարեր պետության և հալիբի հետ, չպետք է դպրոց բանար, առաջնորդության պաշտոն ընդուներ, իրավունք ունենար Նախիջևանի եկեղեցական դոմարները ծախսել մի ինչ-որ հալիբյան դպրոցի վերա, որ ոչ մի գույն չի ունեցել. չպետք է տալին մի անգամ մի առանձին մարդ ուղարկեր Թուրքիա՝ հայ աշակերտացուներ հավաքելու ու բերելու դպրոցի համար: Իմ կարծիքով՝ Գաբրիել վարդապետը պիտի հասկանար, որ ինքը կրակի հետ է խաղում:

Նա նյութեր հավաքեցի Գաբրիել վարդապետի մասին, որի համար մի անգամ էլ ես ուշի-ուշով կարդացի և Նալբանդյանի «Երկու տողը» և եկա այն եզրակացության, որ նա ոտից գլուխ մեղավոր է, ուստի և չգրեցի կենսագրությունը, և եթե գրած էլ լինի, չէր կարող այն ժամանակները տպագրված լինել: Իսկ ինչ վերաբերում է այն երկու թղթին, որ նա տվել էր ինձ, դրանցից մեկն արդեն հայտնի է և օգտագործված, իսկ երկրորդը վավերական չէ, այլ ոտանավոր ողբ, որը գրել է Գաբրիել վարդապետ Այվազովսկին հալիբյան դպրոցի փակման առթիվ: Բնե դա մի առանձին գրական արժեք չունի, բայց պատկանելով հայտնի գրաբարադետ և Մխիթարյան վանքի «Բաղմավեպ» հանդեսի հիմնադիր Գաբրիել վարդապետ Այվազովսկու գրչին՝ կարող էր հետաքրքիր լինել մեր ընթերցողին, ուստի և ավելորդ չենք համարում այստեղ մեջ բերել այն, ինչպես որ և խոստացել եմ հանգուցյալին:

ՅԱԻՆՐԱԿՍ ԽԱԼԻՊԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻՆ

Եկայի Եղբարի, մեր պատուական, (աւաղ)

Նստիմի ի կոծ, յողբ, յեղեր,

Ձի հալիպեան մեր վարժարան (աւա՛ղ)
Կործանեցաւ հիմն ի վեր:

Հանդիսարանն այն նոխանեմ (աւա՛ղ)
Հայ ճաննարոյ և ջանից,
Անա՛ դարձաւ ի կոյտ նըսեմ, (աւա՛ղ)
Բոյն շրջիկանց և նայից:

Յիշեմք ըզմեր երգ քաղցրածայն, (աւա՛ղ)
Յիշեմք զաղօքս ըղծակար.
Զիա՞րդ լրոնաց այն ամենայն, (աւա՛ղ)
Ողբք արդ լսին յուսանատ:

Սաղարթագեղ ծառոյ նըման, (աւա՛ղ)
Որ բողբոջէ զարնայնի,
Եւ այս ծաղկէր պերն վարժարան, (աւա՛ղ)
Ուսմամբ, կարգաւ գեղանի:

Հանգոյն ծագուց մեր ծիծեռանց, (աւա՛ղ)
Ճրոռաղելով խընդագին՝
Ձանմեղութեան և գիտութեանց, (աւա՛ղ)
Ընտանեաց ջամբ անգին:

Շընչեալ զանկարծ խորշակ նողմոյ, (աւա՛ղ)
Հեռ և նախանձ Արամեան,
Խամբեալ ըզգեղ ծաղկանցրոյ քոյ, (աւա՛ղ)
Ըզմեզ արար ցիր և ցան:

Նոր դու լիցիս ազգիս լալօնք, (աւա՛ղ)
Ձերդ զողբալին մեր Անի,
Յորչափ կեցցեն հայոց մանկունք, (աւա՛ղ)
Յորչափ այդ ծով ծածանի:

Մյուս օրը կիրաւի էր: Մենք խոսք էին կապել լինել Թեոդոսիայի ս. Սարգիս մայր հեկեղեցում սլառարագին: Գնացինք: Ժամը դեռ նոր էր սկսել: Թեմանշյանը և Շուրջյանը դեռ չէին հրեում: Նախապես ես աչքի անցրի հեկեղեցու շենքը դրսից. դա մի միջին մեծության և բարձրության հեկեղեցի էր: Եկեղեցին սակավիկ մի փլած է հղի և վերանորոգվել է խնամող և հասկացող մարդու հսկողութեամբ: Պահպանված են հղի ճարտարապետութիւնը, մեծութիւնը և հին դռները, ըստ հնարավորութեան, և փոքրիկ խաչքարերը և, մինչև անգամ հողն ու քարերը:

Պատարագը սկսվեց, և ես մտա հեկեղեցի. Եկան և իմ բարե-

կամները: Տարօրինակ էր այդ եկեղեցին և իր ներքին տեսքով, սեղանը իր աջ և ահյակ խցերով փոստումն էին, իսկ երեցփոխն իր մոմավաճառության սեղանով և աղոթողների բազմությունը՝ վերը, բարձրության վրա: Աղոթողները կանգնած չէին, այլ՝ նստած աթոռների վրա: Պատարագը վերջացավ, նշխարք բաժանեցին: Ես ծանոթացա երեցփոխ Ներսես Մաղերովի, մի բարեկիրթ և համակրելի անձի հետ, ծանոթ Ղրիմի գաղութահայության պատմության և նրա թողած պատմական հիշատակներին: Նա իմ ուշադրությունը հրավիրեց եկեղեցու և մի ուրիշ հանգամանքի վերաբերյալ: պարզ երևում էր, որ Ղրիմի եկեղեցիներն էլ հնումն ունեցել են երկու վարագույր՝ մեծ և փոքր, որ ապացուցվում է նոր նախիջևանի եկեղեցիների օրինակով, որոնք բոլորն և այսօր երկու վարագույր ունեն: Ես ուշադրություն եմ դարձնում այդ մանր հանգամանքի վերաբերյալ, որովհետև մի ժամանակ մեղանում վեճ է տեղի ունեցել այդ մասին և վեճն էլ կապված է եղել այդ եկեղեցու վերանորոգող հայտնի մանկավարժ-գրականագետ Խորեն վարդապետ Ստեփաննի հետ:

Մյուս օրը պատահեցի Մաղերովի հետ լոգարանում, և միասին զննեցինք ծովանկարչի մոտ, նրա պատկերասրահը: Ընկերս լավ գիտեր, թե որ օրերն է հատկապես ծովանկարիչը պատկերասրահում լինում: Բարձրացանք էստրադան, ողջունեցինք և նստեցինք: Նա ուրախացավ:

— Ա՛յ, այդպես, շուտ-շուտ եկեք, ես ուրախ կլինեմ, կխոսենք հնից-նորից: Դուք, երևում է, լոգարանից եք դալիս, ուրեմն սուրճ չեք խմել: Գնանք վերև, նստենք պատշգամբում: Ծովի հոտ չնշենք, ես սիրում եմ: Տիկինը մեզ սուրճ կտա, կարժեմ նոր պաքսիմատ է պատրաստել:

Գնացինք և բազմեցինք ծովանկարչի վիլլայի պատշգամբում: Ճշմարիտ շատ լավ էր, ծովից մեղմիկ քամի էր փչում, առավոտյան արևի շողերը ցլում էին ջրերի մեջ, և ալիքները, ինչպես ասում են, ծափին տալով, լափին տալով՝ դալիս, բախվում էին եղերքին և մոմռալով փշրվում, ետ քաշվում:

Ծովանկարիչը տեսնելով, որ ես տարված եմ Սև ծովի գեղեցկության հմայքով, բացագանչեց.

— Հը՛, ինչպե՞ս է: Աչքդ սիրեմ, հենց այդ է, որ ինձ կյանք է տալիս:

Ներս մտավ տիկինը՝ ոտից գլուխ սպիտակներ հագած, «նա-

զերի, փողփողենի, շողշողենի...», ինչպես կասեր Գրիգոր Նարեկացին: Մաղերովը վեր թռավ տեղից, ողջունեց նրան և ձեռքը համբուրեց. ես էլ հետևեցի նրա օրինակին:

— Հաքա, աղավնիկս, միսաֆիրներ եմ բերել, հյուրասիրե մի-մի ֆինջան ղահվեով, քեզ հատուկ սիրալիրությամբ, թաղեպաքսիմատով:

Տիկինը ծիծաղեց և զնաց սուրճ պատրաստելու:

— Այս ոսկի մարդուն ալ ո՞րտեղից գտար, Մաղերով. մաղերով է, ինձ պես անմաղ չէ:

— Դնացել էի եկեղեցի, այնտեղ ծանոթացա,— պատասխանեցի ես:

— Եկեղեցին փլած է եղած, նորոգվել է խորին վարդապետ Ստեփաննի ձեռքով: Այս խորեն վարդապետ Ստեփաննի աչքը սիրեմ: Եթե նրա պես ունակ վարդապետների շատ ունենայինք, ազգերս այսպես խեղճ չէր լինիլ: Ս. Խաչ վանքը կնստեր՝ վանքի մաքրությունը նայելի: Քաղաք կուգար՝ եկեղեցիների բարեկարգությունը տեսնելի: Գիտությամբ, լեզու-բերնով մարդ էր, «միքամ բյուբյուլ»... օտարների առաջ պատիվներս ավելցուց:

Ես ինքս աշխատում էի քիչ խոսել, աշխատում էի թողնել, որ այդ երկու հին ղրիմցիները խոսեն, որ կարողանամ հին շիրակացիների, անցյալների շունչն ու հոգին ղգացած լինեմ: Նոր Նախիջևանցիք այնքան օտարազգի բառեր են մուծել իրենց ճկուն բարբառի մեջ, որ անախորժ ժարգոն է դարձել այն:

Այսպես դուրեկան ժամանակ էի անցկացնում ես Թեոդոսիայում իմ երկու բարեկամներիս՝ պատվարժան ծովանկարչի և Մաղերովի շրջանում: Շատ հաճախ լինում էի նամանավանդ պատկերասրահում, ծովանկարչի մոտ, որ շատ սիրում էր Ղրիմը, իր Թեոդոսիան. նա հատուկ սիրում էր իր մեծերից լսած պատմությունները Ղրիմի կյանքից, սիրում էր լսել և գրավոր աղբյուրներից հավաքածները նոր Նախիջևանի «Հայսմապուրքի հիշատակարան»-ից: Ես համեմատում էի նրա պատմածները գրավոր աղբյուրներից քաղածներին հետ և լրացնում, շտկում: Այսպես՝ ես գրել եմ, օրինակի համար, «Հայոց բերդի պատմությունը», որ ամբողջությամբ համարյա թե նրա պատմածից եմ դադել: Նա է ինձ ցույց տվել «Իսկելե ղափուսի»-ն:

Բերում եմ այդ պատմությունը.

«Ղրիմում նախիջևանցոց նախահայրերի գլխավոր բնակության տեղը լինում է Ռեոդոսիան կամ Կաֆան, որի բերդի («Ֆրանկ հիսարի») մոտ գաղթական հայերը առաջին անգամ հաստատել էին իրենց բնակությունը: Բերդը՝ Ֆրանկի հիսարին, շատ փոքր է եղել, և նրա մեջ տեղ չի հղել նորեկների բնակության համար, ուստի և հայերը բնակվել են բերդից դուրս, հին բերդի արևելյան կողմը:

Իրենց նոր բնակության տեղում 44 տարի ապրելուց հետո հայերը նկատելով, որ քաղաքը իր բերդով պատսպարված է, իսկ իրենց բնակության տեղը բոլորովին բաց է ու անպաշտպան, մտածում են և հայոց թաղը ամրացնել պարիսպներով: Այդ նպատակով նրանք պատրաստություն են տեսնում քաղաքի բերդի պարիսպների պես մի նոր, ավելի հաստ ու բարձր, ավելի մեծ տարածություն բռնող աշտարակազարդ և մեծամեծ դարպասներով պարիսպ քաշել և շրջապատել հայոց թաղը: Որոշվում է, որ մեծատուն հայերից ամեն մեկը, որ պիտի մասնակցեր շինության գործին, հանձն առներ պարիսպի մի մասը շինելու և նախապես դրա համար հարկավոր քարն ու ատաղձը բերել հավաքել նշանակված տեղը: Դրա համար իրավունք էր տրվում յուրաքանչյուրին իր անունով կոչելու իր շինած պարսպի մասը և իր հիշատակարանը գրելու նրա վերա: Դրանից էլ ասում են, առաջ է եկել Ղրիմի հայերի մեջ նրանց միմյանց հարստությունը չափելու տարօրինակ սովորությունը: Կաֆայի հայերը երբ որ կամեցել են ասել, թե այս մարդը այսքան հարստության տեր է, ասել են, թե այս ինչ մարդը կարող է քաղաքի ամրությունների համար այսքան քար տալ:

Հայերը մեծ թափով կաշում են շինության գործին և կարճ միջոցում գլուխ են բերում ահագին պարիսպ, որ ամեն մի 20, 40 և 60 սաժեն տարածության վերա ունենում է մի աշտարակ (բուրգ-բուրջ) և իր բոլոր երկայնության վրա 9 դարպաս: Այդ նոր պարիսպը, որը սկսված լինելով ծովափի հարավային կողմից, անցնում, զնում է եղել լեռների վերայով դեպի նույն ծովափի հյուսիսային կողմը՝ պաշտպանում է եղել քաղաքը ամենավտանգավոր կողմից և կոչված է եղել «Հայոց բերդ»:

Ծովանկարչի և Ներսես Մաղերովի բերանից ես առաջին անգամ քաղել եմ Ղրիմի հայերի կոտորածի և զանազան կողմեր

ցրվելու կրճատ պատմությունը, որ հետագայում ընդլայնելով գրավոր աղբյուրներից՝ տպագրել են իմ «Նոր Նախիջևանը և նոր նախիջևանցիք» գործի մեջ:

Բերում ենք այստեղ և այդ պատմությունը, իբրև ծովանկարչի և Մազերովի պատմածները:

«Հայերը բարվոք վիճակի մեջ ապրում են Ղրիմում մինչև 1475 թիվը, երբ գալիս, տիրապետում են Ղրիմին (Կաֆային) օսմանցի թուրքերը: Օսմանցոց սուլթան Մեհմեդը, որ նոր միտյն առել էր Կոստանդնուպոլիսը, կամենում էր տեր դառնալ և Ղրիմին: Այդ նպատակով նա ուղարկում է իր հզոր նավատորմիդր գեպի Ղրիմի հարավային ափերը: Նավատորմիդի գլխավոր Ահմադ Կետիկ Կապուտան փաշան, հասնելով Կաֆայի նավահանգիստը, նախապես թնդանոթներն ուղղում է դեպի քաղաքի պարիսպները և ուժակոծում, հետո ղորք է իջեցնում ցամաքը ու շորս տեղ մարտկոցների շինելով՝ շարունակում է ուժակոծել քաղաքը ծովից և ցամաքից: Երբ այսպես, հինգ օր շարունակ, տևում է ուժակոծութունը, և ամուր պարիսպները շղիմանալով՝ փլչելու նշաններ են ցույց տալիս, ջննովացի իշխանները դուրս են գալիս քաղաքից և հանձնում փաշային քաղաքի բանալիները, նախապես խոսք առնելով նրանից, որ նա չի վնասի քաղաքացիներին և ձեռք չի տա նրանց ունեւն-շունեւնին, ստացվածքին:

Ահմադ փաշան, սակայն, մտնելով քաղաքը, դրժում է իր խոսքը և ընդհանուր կոտորածի և կողոպուտի է ենթարկում բոլորին և, գլխավորապես, հայերին: Նա առաջ սեր է ցույց տալիս և հաճախ խնջույքի հրավիրում իր մոտ հայ առաջավորներին, քաղցր խոսում նրանց հետ և առաջարկում թողնել իրենց կրոնը և հարել մահմեդականության և համոզվելով, որ այդ լինելու բան չէ, մտածում է վրեժխնդիր լինել: Մի օր էլ նա մեծ խնջույք է սարքում և համոզում է նրանց առանց զենքի գալ: Երբ խնջույքը վերջանում է, հրավիրյալները դուրս են գալիս ապարանքից, որ գտնվում է Իսկելե դափուսի մոտ, և սկսում են վայր իջնել բարձր սանդուղքով, նա հրամայում է դահիճներին՝ մեկ-մեկ սպանել նրանց և մարմինները ծովը նետել:

Այնուհետև պակասում է հայերի թիվը Ղրիմում. սպանվածք սպանված է մնում, գերվածք՝ գերված, և կենդանի մնացածներիք

էլ մի խոշոր մասը թողնում, փախչում է զանազան երկրներ՝
Լեհաստան և ուրիշ տեղեր»:

Մի օր էլ ամենքս, ընկերությամբ, ծովանկարչի առաջնորդությամբ,
գնացինք տեսնելու «Հայոց բերդի» մնացորդները, որտեղ այդ ժա-
մանակները «կարանտին» էր: Մեզ կարանտինի մարդիկը ընդու-
նեցին պատվով, որովհետև մեզ հետ էր և ծովանկարիչ Այվազովս-
կին, որը Թեոդոսիայի ամենապատվավոր, ամենահարգի քաղա-
քացին էր: Ճիշտ որ պարիսպներն ահագին են եղել և՛ իրենց հաս-
տությամբ, և՛ բարձրությամբ: Շինողների հիշատակաբանների տե-
ղերի միայն ծակերն էին մնացել, խաչերն իրենց վերա գրված հի-
շատակարաններով քանդված, հանված էին: Երկու կիսավեր մա-
տուռներ տեսանք, մի փոքրիկ խաչազարդ հայ եկեղեցու հետ միա-
սին, որն առաջներում փլված է եղել, հետագայում վերանորոգ-
ված և դարձած ուղղափառ եկեղեցի: Մի առատաջուր աղբյուր էլ
տեսանք հին հայ արձանագրությամբ: Վերադարձին ծովանկարիչը
մեր ուշադրությունը դարձրեց մի հին, շատ բարձր աշտարակի վե-
րա, որ մնացած էր համարվում ջենովցիների ժամանակից և այդ-
պես էլ կոչվում էր՝ «Ջենովական աշտարակ»:

Ինձ շատ հետաքրքրում էին հալիբյան դպրոցը և դրա շուրջը
ծագած խնդիրները: Նոր Նախիջևանում շատերը կային, որ սովո-
րել էին այդ դպրոցում, դրանցից մի խոշոր մասը կիսավարտ էին,
մի շնչին մասը՝ լիակատար ավարտված, Գաբրիել վարդապետն էլ
դպրոցի հիմնադիրն է եղել և գրել է այդ դպրոցի միակողմանի
պատմությունը:

Դպրոցը գոյություն է ունեցել, համեմատաբար, շատ կարճ
ժամանակ և փակվել է պահելու միջոցների չունենալու պատճառով:
Արդ՝ Գաբրիել վարդապետ Այվազովսկու դպրոցի փակման առթիվ
գրած ողբից երևում է, որ նա դպրոցի փակման պատճառը հա-
մարում է մի ինչ-որ Արամյան հեռն ու նախանձը: Այդ մի պարզ
ակնարկություն է, ուղղված բարեհիշատակ Միքայել Նալբանդ-
յանի հիշատակին, որովհետև հանգուցյալն է եղել, որ առաջ «Հյու-
սիսափայլում», հետո էլ իր «Երկու տող»-ում բուռն բողոք է հա-
րուցել նրա ապօրինի գործողությունների դեմ: Իսկ թե ի՞նչ ապօ-
րինի գործողություններ են եղել, որ գործել էր Գաբրիել վարդա-
պետը, այդ մասին մենք արդեն վերը հիշել ենք: Մենք չենք երկա-
րում, մեզ համար կարևորն է իմանալ միայն այն, թե ի՞նչպես էր

վերաբերվում այդ հանգամանքներին ծովանկարիչ Ալվադուլսկին։ Արդ՝ մենք գնացինք տեսնելու Խալիբյան փակած դպրոցը։ Ծովանկարիչը մեզ շնորհակալ, ասելով թե ինքն այն օրից, երբ փակվել է դպրոցը, այլևս չի եղել այն կողմերում։ Պարզ է, ուրեմն, որ նա այդ գործերին նայում էր իր եղբոր աչքերով։ Եվ նրա այդպիսի վերաբերմունքը մեզ համար հասկանալի էր ու ներելի։ Պետք էր ճանաչել նրան։

Ծովանկարիչ Հովհաննեսը, իբրեւ նկարիչ, մի մեծ տաղանդ էր, բայց իբրեւ մարդ և հայ մարդ, գիտության տեսակետից պակասավոր էր։ Նա մի բարի, հյուրասեր, իր ազգը սիրող մարդ էր, բայց իր ժողովրդի պատմության, նամանավանդ նորագույն բազմակնճիւ պատմության հետևած, միջամուխ եղած մարդ չէր, և եթե այս բոլորին ավելացնենք, որ նա խանդակաթ սիրով սիրում էր իր եղբորը և մեծ կարծիք ուներ նրա գիտության և գործունեության մասին, կարծում եմ, որ բոլորովին պարզած կլինենք նրա դեմքը այդ խնդիրներում։

Մենք հասանք փակված դպրոցի հոյակապ մեծ շենքին։ Մեզ առաջնորդում էր Մադերովը, որը ճիշտ մոտեցումն ուներ դպրոցի բացման և փակման խնդիրներին։ Շենքը գտնվում էր քաղաքի կենտրոնից հեռու, ծովեզերքի մոտ, մի ընդարձակ բաց տարածության վերա։ Թույլ հսկողություն էր ունեցել շենքի պահպանությունը. գիշատիչ ձեռքերը անապատ էին դարձրել այն։

Բաց արին դպրոցը և մենք ներս մտանք։ Վեր բարձրացանք, բոլոր դասարանները շրջեցինք, մտանք մեծ դահլիճը։ Հիանալի տեսարան էր բացվում մեծ լուսամուտներից դեպի ծովը։ Շրջեցինք և մյուս սենյակները, ննջարանները, սեղանատունը և այլն, և այլն։

Շրջում էինք լուռ ու մունջ, ճնշված սրտով, ծանր թախիծով։ Որքա՞ն աշխատանք, որքա՞ն նյութական միջոցներ էին ծախսված։ Մեռած, խամրած դպրոց էր, և մենք ման էինք գալիս՝ խոսելով մենք մեզ հետ, մեր սրտի հետ։ Խղճով հայ դրպրոց էր, որ ծնվել էր դժգոհության և խռովության մեջ, ապրել էր դժգոհության և խռովության մեջ և փակվել էր դժգոհության ու խռովության մեջ։ Ո՞վ էր մեղավոր։ Կարդացեք «Հյուսիսափայլը», «Երկու տողը», «Մասյաց աղավին»...

Վերադարձանք սրտակտուր։ Ծովանկարիչը հարցրեց ինձ.

— Տեսա՞ք դժբախտ հալիբյան դպրոցը:

— Է՛հ, տեսա,— պատասխանեցի:

Նա հասկացավ իմ հոգեական կացությունն ու այդ մասին ալիքս խոսակցությունը շարունակեց:

Մի օր էլ, երբ մենք հավաքված, նստած էինք Այվազովսկու մոտ, պատկերասրահում և զրուցում էինք մեր անցյալի մասին, նա ուրախ տրամադրությամբ վեր կացավ տեղից և ասաց.

— Տղա՛ք, չըլլար, շատ զրուցեցինք մեր տխուր անցյալի մասին: Այսօր ես կուզեմ ձեզ հետ մի թեթև Ղրիմի խորոված ուտել: Հրամեցեք իմ վիլլայի պատշգամբը, երեկոյան ես իմաց կուտամ և մեր սիրելի Մազերովին ալ:

Մենք զնացինք ճաշելու ակումբը: Կերածներս ձկնեղեն էր, Ղրիմի Սև ծովի համադամ ձկնեղենը՝ կեֆալ, մի աչքանի կամբալա, մանր սուլթանկա: Ղրիմում ձկների առատ տեղը համարվում է Բալակլա քաղաքը, որից երեւի և ստացել է իր անունը՝ «Բալըկլու»:

Երեկոյան շատ ուրախ ժամանց ունեցանք ծովանկարչի մոտ. խորովածը շատ համով էր, գինին էլ մի փոքր դառնություն ուներ և միջակ կտրկություն: Շատ խմեցինք, բայց շարքեցանք: Տնատերը մեծափառ ծովանկարիչ Այվազովսկին չէր, այլ բարի, հյուրասեր Հովհաննեսը: Նա ասում, խոսում, ծիծաղում էր, ուրախանում և մեզ էլ ուրախացնում: Մազերովը շատ խիստ թամադա էր: Տիկինը, որ սովորաբար քիչ էր խոսում և շատ լսում, այսօր լեզուն բաց էր արել, մի հանգամանք, որ ավելի հարմարվում էր նրա գեղեցկությանը: Վերջին բաժակաճառը ինձ բաժին ընկավ խոսելու: Գինին մի բաժակ ավելի էի խմել, և խոսեցի տաք-տաք և քաղցրաշուրթ: Գովեցի ծովանկարչի բարությունը և այն մեծ հյուրասիրությունը, որով նա ընդունել էր ինձ՝ օտարականիս: Ես այդ հանգամանքը վերագրեցի ոչ իմ արժանիքիս, այլ մեզ հյուրասիրողի սիրած այն գործին, որի համար ես եկել եմ քաղաքս: Գոհությունս և հազար-հազարան շնորհակալությունս հայտնեցի նրան՝ ինձ մատուցած թանկարժեք օգնության համար: Հետո, իմ խոսքը դարձնելով տիկնոջը ասացի.

— Դուք, ներեցեք ինձ. երբ ես առաջին անգամ տեսա ձեզ՝ պարկեշտ, քիչ խոսող, շատ լսող, կարծեցի, որ այդ արտաքին երևույթ է միայն, բայց հետո ես համոզվեցի, որ այդ հանգաման-

քը հատուկ է ձեր բնավորության, իսկ այսօր դուք, մնալով պարկեշտ, փոխվել եք, ասում, խոսում, ուրախանում եք մեզ հետ, մի վարմունք, որ պիտի ասեմ, ձեզ, ձեր կացության, ձեր տարիքին ավելի է վայելում,—և մեջ բերելով մեր վաղեմի ասացվածքը՝ «Կին ժրագլուխ պսակ է առն իւրում»,— ցանկացա նրան իր ամուսնու թագն ու պսակը դառնալ: Մաղերովը իմ մեջբերած դրաբար ասացվածքը թարգմանեց տիկնոջը և փակեց երեկույթը:

Մենք դուրս եկանք: Ախորժելի հով էր փշում ծովիցը: Խաղաղ գիշեր էր, և լիալուսինը լողում էր ծովի ջրերում: Մեր գլուխները տաքացած էին հին դինու շոգիներից, ուստի շոգեթափ լինելու համար մի կես ժամ էլ զբոսնեցինք ծովեզերքում և հետո բաժանվեցինք, զնացինք, որ մյուս օրը վերստին հավաքվենք, զնանք մի պտույտ անելու «վերերում», ծովանկարչի առաջնորդությամբ, ինչպես պայմանավորվել էինք:

Մյուս օրը ժամը 11-ին մենք արդեն պատկերասրահում էինք, սպասում էինք ծովանկարչին: Շուտով նա էլ եկավ, և մենք ուրախ-զվարթ զնացինք մեր պտույտին: Սսել-խոսելով բարձրացանք վերև: Այդտեղից ոչ միայն ծոցը, այլև ամբողջ ծովն իր ընդարձակ, անեղր տարածությամբ, հայելու պես պարզ, մեր առաջն էր. մենք հմայված կանգնել, նայում, նայում էինք և չէինք կշտանում: Այվազովսկին բարձրաձայն ասաց մեզ.

— Է՛յ, տղաք, եթե մենք այդպես կանգնենք, մեր պտույտը կերկարի: Չմոռանանք, որ մեր նախաճաշը թաթարի դաֆնխանումն է՝ ժամը 1-ին: Ես արդեն իմաց տվել եմ թաթարին:

Առաջին նվագ մենք կանգնեցինք Այվազովսկիների հին տան առաջ, որի մեջ ծնվել, մեծացել էին երկու եղբայր Այվազովսկիները: Այդտեղ, այդ տան մեջ են ապրել ու վախճանվել Կոստանդին և Հռիփսիմ Այվազովսկիները: Տան առաջ էլ գտնվում էր մի աղբյուր, որ կոչվում էր Այվազյանների անունով՝ «Հոռոփենց աղբյուր»:

— Իսկ որտե՞ղ են եղել «հողե տները», որոնց մեջ ապրել են Ղրիմի հայ բարեպաշտ ճգնավորները և դրել իրենց ձեռագրերը,—հարցրի ես:

Նա պատասխանեց:

— Հենց այդտեղ, քաղաքիս այս վերին մասերում, որտեղ այն ժամանակները տակավին բնակություն չի եղել: Ապա, մենք

ձգնավորներ էլ ենք ունեցել, որոնք ձեռագրեր են գրել: Ես ուզում եմ ձեզ ցույց տալ և ս. Նիկողայոս եկեղեցու ավերակները, որ շինված է եղել այս բարձրության վրա, բայց շնո գտնում: Եկեղեցին, ասում են, շատ լավն է եղել, հին, երկար արձանագրություն է ունեցել: Դրա շինողներն էլ Ղրիմի երկրորդ մեծ գաղթականության իշխաններն են եղել, որոնք եկած են եղել Հայաստանի Սյունյաց երկրից:

Այո՞, ծովանկարիչը մի քան լսած է եղել այդ մասին իր մեծերից, բայց ոչ լիակատար: Երկրորդ մեծ գաղթականություն Ղրիմ եղել է Շահ Աբբաս մեծի ժամանակները: Ս. Նիկողայոս եկեղեցու շինողն է եղել Տրդատ իշխանը իր քրոջ՝ Աննայի հետ միասին, բարձր լեռան վերա, ի հիշատակ 1475 թվի հայ նահատակների և իրենց ծնողների, և իրենց անունները գրել են տվել եկեղեցու արտաքին դռան վերա:

Այդ Տրդատը և Աննան են եղել, որոնք գրել են տվել և մեր քանիցս հիշած Ղրիմի գաղթականության պատմության նշանավոր «Հայսմավուրքի հիշատակարանը»: Այդ ս. Նիկողայոս եկեղեցու անունով է, որ շինել են իրենց նույնանուն եկեղեցին նորնախիջևանցիք:

Այնուհետև ծովանկարիչը մեզ առաջնորդեց Թեոդոսիայի թանգարանը, որի փոքր, բայց կոկիկ շենքը նույնպես կառուցված է այդ բարձրության վերա: Շնորհիվ ծովանկարչի՝ մեղքնդոնեցին մեծ պատվով: Առանձին ուշադրության արժանի էին թանգարանում հնագույն դրամները, որոնք գտնվել էին ծոցի քարափը շինելու ժամանակները, և Անվո անունով կոչված հին դռները, որոնք Այվազովսկիների ընծան են թանգարանին: Այդ, ինչպես և ս. Սարգսի հին դռները, Անիից բերված են համարվում, բայց այդ՝ ըստ ավանդության և ոչ հավաստի: Նոր նախիջևանի ս. Խաչ վանքում էլ եղել է մի այդպիսի իսկական արձանագրությամբ վկայված դռան փեղկ, որ վանքում դործ են ածել դրսում թեյ խմելու ժամանակ իբրև սեղան, և երբ շատ աղտոտվել է, քերիչով մաքրել են արձանագրության հետ միասին: Այդ էլ այդպես պատմվում էր, իբրև ավանդություն:

Վերջինը, որ մեզ ցույց տվեց ծովանկարիչը, մի մատուռ էր Աստվածամոր անունով, որ փլված է եղել և վերաշինվել է Գաբ-

րիել վարդապետ Այվաղովսկու ձեռքով: Թնոգոսիացւոց ուխտատեղին էր այդ:

Իջանք վայր, Թաթարի սրճարանը, որտեղ պիտի նախաճաշէինք: Թաթարը սպասում էր, ուշացել էինք: Նա, ի պատիւ ծովանկարչի, զարդարել էր սրճարանը և փակել մուտքը իր մըշտական հաճախորդների առաջ: Ուտելիքները և ըմպելիքները պատրաստ էին, բոլորն էլ Ղրիմի: Սուրճի անուշ հոտը տարածված էր սրճարանում: Բոլորվեցինք սեղանի «չորս դին»: Մուտուցին տաք-տաք շըռշըռ սամսան, խղամուխ-չայը, խայմախով, բոզան, տաք խալազը, պանիր կանաչիններով՝ ըստ արևելյան սովորության:

— Դեհ, տղաք, անուշ արեք, ուշացանք, ախորժակներդ բացված կլինի,— ասաց ծովանկարիչը:— Աս ամենին մենք սովորել ենք, շգիտենք, դուք ի՞նչպես եք:

Ծովանկարիչը, Մաղբուղը և Թեմենջյանը սովոր էին և ուտում էին ախորժակով: Ես էլ երկար տարիներ ապրած լինելով՝ Նոր Նախիջևանում՝ ընտելացել էի նրանց ուտելիքներին և խմելիքներին, որոնք նույն Ղրիմինն էին, միայն նոր նախիջևանցիք այդ բոլորը պատրաստում էին կարագի վերա, իսկ Ղրիմում՝ դմակի: Նախիջևանում, պետք է ասել, որ այդ բոլորը պատրաստում էին ավելի նուրբ, Ղրիմում՝ ավելի նախնական ձևով: «Բողա»-ն, որ պատրաստվում էր կոթեկից, գարեջրի նման, նախիջևանում արդեն վերացել էր. «Սամսա» նախիջևանում ասում են կարկանդակին, որն այնպես նուրբ են պատրաստում, որ երբ բերանդ ես տանում, ջուրը միջից թափվում է, ուտի և ասում են «շըռշըռ սամսա»:

Երբ նախաճաշը վերջացրինք, դուրս եկանք սրճարանից, ընկերությամբ ճանապարհ ձգեցինք ծովանկարչին մինչև իր վիլլան, որտեղ մեր խորին շնորհակալությունը հայտնելուց հետո, բաժանվեցինք, հեռացանք:

Մեր վերադառնալու ժամանակը մոտենում էր: Օգոստոսի կեսն էր արդեն: Երբ այս մասին խոսակցություն բացվեց պատկերասրահում, կարծես թե ծովանկարիչը տխրեց և ասաց.

— Է՛հ, ի՞նչ պիտի անեք, գործի տեր եք, պետք է գնաք, բայց Ղրիմի ամենալավ ամիսներն են. խաղողը հասնում է,

պտուղները, զինջերմեն... շիտակն ասեմ՝ ես ալ կասես թե սով-
րեցա ձեր գալն ու դնալուն, ձեր ասել-խոսելուն, է՛յ, իշտե՛...

Որոշել էինք վանք գնալ տեսնելու։ Ծովանկարիչը աշխտի մեզ
առաջնորդեր։ Մաղերովն էլ խոստացել էր մեզ հետ գալ։ Նախի-
ջևանից էլ եկել էին երկու ծանոթ օրիորդ, որոնք նույնպես ցան-
կացան մեզ ընկերանալ։ Պայմանավորվել էինք նախաճաշիկը
անել էսկի խրիմում, ճաշը՝ վանքում, և նույն օրն էլ վերադառ-
նալ։

Պայմանավորված օրը, առավոտյան կանուխ, երկու կառ-
քով գնացինք։ Ժամանակին հասանք էսկի խրիմ։ Հայ ավան էր,
կանաչ, անտառոտ լեռների մեջ կորած։ Հանգստացանք, նախա-
ճաշեցինք և բուլղարանոցը (բուլղար գաղութ) անցնելով՝ մտանք
հոնի անտառները։ Ծանապարհը շարունակ բարձրանում էր լեռն
ի վեր, մինչև որ հասանք և կանգնեցինք վանքի երկաթե դար-
պասի առաջ։ Վանահայրը դուրս եկավ մեր առաջ և սիրալիր
ընդունելություն ցույց տվեց։ Ծիշտ որ տեղը շատ գեղեցիկ էր.
վանքը գտնվում էր բարձր լեռան լանջին, որտեղից մի սիրտ
հանկուցիչ տեսարան էր բացվում դեպի հեռուն, անծայրածիր ան-
տառները. կարծես մի անեղր ծով լիներ։ Իսկ և իսկ հանգստա-
նալու տեղ էր, հեռու քաղաքների ժխորից, բնության գոգուի։
Աղբյուրի սառը ջրով ձեռներս, հրեսներս լվացինք և վանահոր
առաջնորդությամբ գնացինք վանքը նայելու։ Տաճարը մի փոք-
րիկ, տիրուն եկեղեցի էր, պայծառ, լուսավոր։ Վանահոր սենյակ-
ները և մյուս վանքապատկան շինությունները կոկիկ, մաքուր,
հնացածները՝ նորացած, քանդվածները՝ վերաշինված։ Ամեն բա-
նից երևում էր, որ հսկող, հոգացող աչք կա, որի համար պարտք
համարեցինք մեր գոհունակությունը և շնորհակալությունը
հայտնել վանահայր Մելիք-Թանգյանին։ Զուր չէր ծովանկարչի
գովասանքը։

Ծաշի սեղանը պատրաստված էր աղբյուրի մոտ, վայելչու-
թյամբ։ Ծաշեցինք, հանգստացանք և վերադարձանք տխուր, շատ
տխուր մտածմունքներով։ Ուշ երեկո էր, որ մենք հասանք քա-
ղաք։ Ծնշված այդ տխուր մտածողություններով՝ վերադարձա-
տուն և հոգնած, ջարդված՝ իսկույն անկողին մտա։ Բայց քունը
մոտ չէր գալիս ողորմելի աչքերիս. սիրտս էր լաց լինում, սիրտս.

մինչև որ ջերմ, առատ արցունքը շթրջեց աչքերս և չհանգստացրեց ներքին հուզմունքս:

Առավոտյան զարթնեցի գլխացավով: Զերմաշափ դրի, ցույց տվեց 37: 5, ուրեմն մի բան կար, պետք էր ղդույշ կենալ: Այնուամենայնիվ վեր կացա, բայց լոգարան չգնացի: Ժամը 12 էր, որ դուրս եկա: Միտքս էր տեսնել ծովանկարչին, որ հաշիվ տված լինեմ նրան, թե ի՞նչպես գնացիներ, ի՞նչպես վերադարձանք և ի՞նչ տպավորություն ստացանք: Գիտեի, որ նա սպասելիս կլիներ:

Երբ ես եղա նրա մոտ, նա խնձ ասաց.

— Ես ցավում եմ, որ չկարողացա ընկերանալ ձեզ վաճառ գնալու ժամանակ: Այժմ ես և տիկինս ուղում ենք ծովը ցույց տալ ձեզ:

— Ի՞նչ եք ասում, ծովը միշտ մեր առաջն է,— պատասխանեցի ես, ծիծաղելով:

— Զե, մենք կուղեինք ձեզ հետ մի ծովային դբոսանք կատարել: Մեր տանը կերակուր կոտենք, հետո բարկաս կնստենք և կլողանք հեռու, հեռու ծովի խորքը:

— Զեր կամքն է, արեք ինչպես կամենաք, մենք ձեզ երախտապարտ ենք, երախտապարտ էլ կմնանք... հատկապես իմ առի սրտե շնորհակալությունը կխնդրեմ մատուցանեք տիկնոջը՝ նրա սիրալիրության համար,— ասացի ես և սրտաշարժված, դուրս եկա:

Պատահեցի բարեկամներին: Նրանք դբոսնում էին ծովնդերքում. Մաղերովն էլ նրանց հետ էր: Ես հայտնեցի նրանց ծովանկարչի և կնոջ հրավերքի մասին և ավելացրի, որ ես միանգամայն սրտաշարժված եմ նրանց վերաբերմունքից. ինչ են տեսել նրանք մեր վարմունքի մեջ իրենց նկատմամբ:

— Երթանք ակումբ,— ասաց Մաղերովը,— դուք նույնն է, պետք է ճաշեք, ես էլ եմ ուղում այսօր ձեզ հետ ճաշել, այնտեղ կխոսենք:

Ծովանկարչի և նրա պարկեշտ կնոջ հյուրասիրությունը տեղի ունեցավ վիլլայի դահլիճում, որի մեծ, լաճն լուսամուտները բացվում էին պատշգամբի վերա, որտեղ մենք մի անգամ չէ, որ սուրճ ու թեյ էինք վայելել և ծովի հովերով ղվարճացել: Մենք բոլորվել էինք առատ սեղանի «չորս դին», ինչպես ասում էր

.Հովհաննեսը, այսինքն՝ շորս կողմը: Օտար մարդ չկար, մենք էինք: Բերին ծաղկեփուռները, որ Մազերովն էր պատրաստել տվել քաղաքի ամենահայտնի ծաղկանոցում, ժամանակի ընտիր ծաղիկներից:

Ես վեր կացա տեղիցս և փնջերից մեկը հենց այնպես, ինչպես որ կար, իր ծաղկամանով, առա և դրի ծովանկարչի առաջ, մյուսը՝ տիկնոջ առաջ, և վերադառնալով տեղս՝ բաժակ բարձրացրի նրանց կենացը և այդ առթիվ մի երկու տաք խոսք ասացի:

— Մենք այդ ծաղիկները, — ասացի, — որոնք քաղված են քաղաքիս ամենալավ ծաղկանոցից և ամենաընտիր հոտավետ տեսակներից, նվիրում ենք ձեզ ո՛չ իբրև ցույց, ո՛չ իբրև արտաքին երևույթի համար, այլ իբրև առ ի սրտե խորին շնորհակալության ձեր մեղ ցույց տված սիրալիր ընդունելության և օգնության համար: Խմում ենք ձեր կենացը, ցանկանալով ձեզ՝ հաճառեղ ծովանկարիչ և պակեշտ տիկին, երկար կյանք: Վաղը մենք պետք է մեկնենք երեկոյան նալով: Չենք ասում ձեզ՝ մնաք բարյավ, այլ՝ ցտեսություն նախիջևանում, որ ձեզ օտար չէ, այլ հարազատ:

Ծովանկարիչը բացվեց, ուրախացավ և պատվիրեց տիկնոջը Ղրիմի «Օյին հավան չալեկ», այսինքն՝ պարի եղանակը նվագել, և ինքը ձեռքերը բարձրացրեց և ցույց տվեց, թե Ղրիմում ի՞նչպես են պարում: Մենք էլ հետևեցինք նրա օրինակին, և ուրախությունը ընդհանրացավ: Խմում էինք, պարում էինք, բաժակաճառեր էինք արտասանում, ծափահարում իրար:

Եկան, ասացին, որ «բարկասը» պատրաստ է: Դուրս եկանք, նստեցինք նալը, և մարդ ու կին տարան մեզ ծովը ցույց տալու, և իսկապես քաղաքից ծովը չէր երևում, այլ միայն ծոցը: Դրա համար էլ բարկասով էինք գնում, և ոչ թե սովորական նավակով: Բարկասը ավելի մեծ է, ավելի խոր է նստում ջրի մեջ, շորս թիավարով էլ լողում, երկուսը մի վողմից, երկուսը մյուս կողմից: Օրն երեկոյանում էր, ծովը խաղաղ ծփծփում էր:

Մենք բոլորս մի-մի բաժակ ավելի էինք խմել, ուստի և ասում, խոսում, ծիծաղում էինք: Ամենքիցս ավելի ուրախանում էր ծովանկարիչը. նա ձեռքը ջրիցը չէր հանում, ջուրը բռնն էր առնում, վեր շարժում և ասում.

— Աչքդ սիրեմ, մի սրա պարզության նայեցեք: Նորերը իմ

նկարներին շեն հավանում, ասում են, որ իմ նկարները մտացածին, անբնական են: Զարմանալի է: Պատիվս լկա, ես ծովը ճանաչում եմ երկու մատիս նման, նրա բոլոր տեսակ կացության մեջ. ես ծնվել եմ նրա եղերքին, սնվել, մեծացել եմ նրա եղերքին և ապրում եմ նրա եղերքին... ծովն իմ տարրն է...

Վերադարձանք, արդեն մուլն էր: Մի-մի բաժակ թեյ էլ վայելեցինք և համբուրելով տիկնոջ ձեռքը և գրկախառնվելով ծովանկարչի հետ, մնաս բարյավ ասացինք և բաժանվեցինք:

Մյուս օրն երեկոյան, ինչպես սասցի, պետք է մեկնեինք: Պատրաստվելու համար, սակայն, մի առանձին հոգացողություն չունեինք, նավի տոմսակները առնված էին, տան հաշիվը տեսնված էր: Պարզվեց, որ ապարանքը, որի մեջ սենյակ էի վարձել ես, Այվազովսկիներինը չէր, այլ նրանց քրոջ ամուսին, թիֆլիսաբնակ ունեոր Աղեքսանդր Թաշիրյանինը: Հոգացողություն չունենալով՝ հանգիստ քնեցի, առավոտյան մի վերջին անգամն էլ լոգաբան զնացի, «աչքը սիրեմ» ասացի, ինչպես որ ասում էր ծովանկարիչը, և նավի մեկնելուց մի կես ժամ առաջ զնացի նավահանգիստ:

Նավը բեռնավորվում էր, և հաճախ լսվում էր «մայնա» և «վիռա» շղթաների իջեցման և բարձրացման շառաչյունը: Եկան և մերոնք, եկավ և Ներսիս Մազերովը՝ մեր սիրելի և հավատարիմ ընկերը: Վերջապես, անսպասելի, եկավ և ծովանկարիչը իր տիկնոջ հետ, և մենք կրկին գրկախառնվեցինք, քաղցր համբուլներով բաժանվեցինք և բարձրացանք նավը: Հնչեց վերջին զանգակը, կամուրջը բարձրացավ, և նավը դանդաղ շարժվեց, հետը հետևեց արագացնելով իր ընթացքը՝ հեռացավ Ղրիմի հյուրընկալ ափերից:

Անցան տարիներ: 1895 թվին եկավ Նոր Նախիջևան Տեր Մկրտիչի Ա. Խրիմյան կաթողիկոսը, երեք թե ավելի ամիս մնաց և հետո մեկնեց Պետերբուրգ՝ կայսեր տեսության: Ահա այդ ժամանակներն էլ եկավ և ծովանկարիչ Այվազյանը իր կնոջ հետ, և ես առիթ ունեցա երկրորդ անգամ տեսնելու նրանց: Նրանք իջևանել էին «Ռոստով» հյուրանոցում: Ես զնացի տեսության: Ծովանկարիչը շատ ծերացել էր, բայց տակավին աշխուժությունը չէր կորցրել: Նա մահ էր գալիս հաստատուն ոտքերով, ուրախ-ուրախ:

ըստ իր սովորության, ասում, խոսում էր, ծիծաղում: Տիկինը չէր կորցրել իր գեղեցիկությունը, բայց հաստացել էր և նախկին նազելին չէր: Շատ խոսեցինք, հիշեցինք անցյալը, մեր պատկերասրահի զրույցները, մեր պտույտները, ծովային զբոսանքը: Նա պաււմեց ինձ իր գալու պատճառը...

Ես հրավիրեցի նրանց թիմական դպրանոց, որ ցույց տվա՜յ լինեմ նրանց դպրանոցի և նրա այն պայծառ դահլիճը, որտեղ պետք է կախված լինե՜ր ծովանկարչի մի նկարը, որը գնված էր 10,000 ուրլով և նվիրված թիմական դպրանոցին: Այդ «Նոյի էջքը Արարատից» (տապանից) նկարն էր: Ծովանկարիչն իր հետ բերել էր և մի ուրիշ փոքրիկ նկար՝ «Ծովում փոթորկի հանդիպած նավը», որ նա նույնպես նվիրեց դպրանոցին, ի հիշատակ իրենց դպրանոցին արած այցելության:

Վերջին անգամ հստակ նրան այն բանկետի օրը, որ սարքել էին նախիջևանցիք ի պատիվ Վեհափառ Կաթողիկոսի, որ պիտի արդեն մեկնե՜ր Մոսկվայի վրայով Պետերբուրգ: Բանկետին հրավիրված էր և ծովանկարիչը: Երբ նա մտավ հացկերույթի դահլիճը, հրավիրյալները, որոնք արդեն բոլորվել էին հացկերույթի սեղանի շուրս կողմը, պատվեցին նրան՝ տեղերից վեր կենալով, կանգնելով, իսկ Վեհափառը հրավիրեց իր մոտը նստելու: Բանկետը բացվեց Վեհափառի հայտնի ճառով «Հովվի և ոչխարների մասին», որով նա կոչ էր անում օգնության հասնել սասունցի փախստականներին, որի հետևանքն եղավ երեսուն հազար մի գումարի հավաքումն ու մատուցումը Վեհափառին, ի գործադրություն:

Ծովանկարիչը վերջացրած լինելով իր գործը՝ պիտի վերադառնար: Գնացի ճանապարհ ձգելու: Նա համալված էր տխուր տրամադրությամբ: Նա ասում էր, որ հույս չունի այլևս տեսնելու, և համբուրեց ճակատս. հս էլ համբուրեցի նրանց ձեռքերը, և նրանք գնացին: Եվ ես այլևս չտեսա նրանց...

Վրա հասավ 1900 թվականը, և լրագրերը գուժեցին նրա մահը: Նա թաղվել է Թեոդոսիայի ս. Սարգիս եկեղեցու բակում: Նրանից հետո կինը գեռ ապրում է եղել: Զգիտեմ, թե որ թվին, նա էլ վախճանվել է՝ կտակելով իրեն թաղել իր ամուսնու դամբարանում:

Մենք՝ բանաստեղծ Սմբատ Շահազիզյանցի եղբոր որդիքս, երեք հոգի էինք՝ Արմենակ, Սիմեոն և Նրվանդ։ Մեր հայրը՝ աշտարակցի Հովակիմ աղա Շահազիզյանցը, վախճանվել էր 1857 թվին, և մենք որք էինք մնացել. մեր դաստիարակության, ուսման ու կրթության հոգսը մնացել էր հորեղբորս վրա, որ այդ ժամանակները վարժապետ էր Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում։ Նրա ջանքով ու աշխատությամբ մենք երեքս էլ ընդունվել էինք Լազարյան ճեմարանի գիշերօթիկ սան։ Առաջ գնացել էր Մոսկվա և մտել ճեմարան մեծ եղբայրս՝ Արմենակը, հետո՝ Սիմեոնը, և վերջապես՝ ես, ամենափոքրս։ Մենք երեքս էլ մեր նախկին ուսումնապետացել էինք Նրեանի գավառական դպրոցում։ Արմենակը գնացել էր արդեն գավառական դպրոցի ուսման ընթացքն ավարտած, Սիմեոնն՝ երկրորդ դասարանից, իսկ ես՝ բարձր նախակրթարանից։

1870 թվականի հուլիս ամսին էր, որ երեանցի վաճառակոն Կաթճախողենց (Գուլամիրյանց) Արզարը հասցրեց ինձ Մոսկվա և հանձնեց մեծ եղբորս՝ Արմենակին, որ արդեն ավարտել էր ճեմարանի գիմնադիոնական դասարանների ուսման ընթացքը և այդ տարին պետք է մտներ համալսարան։ Նա դուրս էր եկել ճեմարանից և ժամանակավորապես ապրում էր հորեղբորս բնակարանում, ճեմարանի շենքի մեջ, իսկ հորեղբայրս քաղաքում չէր, այլ ամառանոցում (Ցարիցինո գյուղում)։ Արմենակը ինձ թողնելով բնակարանում՝ ինքը գնաց Ցարիցինո, հորեղբորս հայտնելու իմ գալու մասին և պատվեր ստանալու, թե ի՞նչ պետք է անել։

Առաջիկա կյուրակի օրն եկավ հորեղբայրս. նա ինձ գրկեց, համբուրեց, հարցրեց մորս ու աշտարակեցիների առողջությանը. նա մի միջահասակ մարդ էր, լավ հագնված, ընչացքն ու մորուքը ածիլած։

Եկավ ժամանակը, և ինձ ուղարկեցին ճեմարան քննվելու։ Պարզվեց, որ ես տարիքիս համապատասխան գիտություն չունեմ—կարդում գրում եմ հայերեն, ռուսերեն կարդում եմ կապալեով և տառերը դժվարությամբ եմ ջոկում, իսկ խոսել ռուսերեն իսպառ չգիտեմ և չեմ հասկանում։ Ես 12 տարեկան էի և

իմ այդ տարիքին համեմատ պետք է նստեի, գոնե, երկրորդ դասարանում, բայց նստեցրին առաջին դասարանում, ասելով թե՝ աշխատասիրությամբ կհասնի իր ընկերներին, Շահազիզյաններին է։

Մեր առաջին դասարանը մի բարձր առաստաղով ընդարձակ, լուսավոր սենյակ էր ճեմալանի ստորին երեք դասարանների շարքում, որի լուսամուտները բացվում էին փողոցի վրա. 30—40 աշակերտ նստած էին հասակի բարձրության չափով, և տարիքով ամենքն էլ հասակակից էին, բացի ինձանից և մի տղայից, որ քահանայի որդի էր և եկել էր Սիմֆերոպոլից. նա էլ տարիքով մեծ էր և գիտությամբ՝ պակասավոր, ինչպես ես, մի հանգամանք, որ բախտակից էր անում մեզ, մոտեցնում իրար և համակրել տալիս միմյանց։

Ձաբմանալի էր այդ տղան, որի անունը Վարդգես էր, ազգանունը Սուրենյանց, դա տղայական շարություններ անել չգիտեր, աշխույժ վազվզել, խաղալ չգիտեր, այլ ծանրաբարո էր, դանդաղ և անսահման համբերող, բարի, պարկեշտ և խոնարհ։ Դրա այդպիսի բնավորության համար ամենքն էլ սիրում էին, կատակներ անում հետը և աշխատում զայրացնել, բայց չէին կարողանում. նա ամեն բանի էլ համբերում էր և պատասխանում բարի ծիծաղով. ուստի և սովորություն էին արել նրան կոչել «փաստա», այսինքն՝ դանդաղ, դժարաշարժ, անզգա, որ նրան չէր բարկացնում։

Այդ բոլորի փոխարեն, սակայն, բնությունը նրան դարդարել էր այնպիսի շնորհքով, որ մեղանից ոչ ոք չուներ. այդ նրա արտաքին կարգի նկարչական ընդունակությունն էր։ Նա դասերով քիչ էր պարապում, ուստի լավ էլ չէր սովորում, բոլոր ժամանակ նստած նկարում էր ընկերներին, ուսուցիչներին և այլ պատկերներ, և այդ բոլորը դաբմանալի նբությամբ և նմանությամբ։

Մեր գծագրության և նկարչության ուսուցիչ ժերենը, որ շատ էր բարկանում նրանց վրա, ովքեր ձեռքով, առանց քանոնի և հինգ կոպեկանոցի օգնությամբ, ուղիղ գիծ և շրջագիծ չէին կարողանում քաշել, խոսք չէր գտնում գովաբանելու մեր Վարդգեսին, միշտ նրան մեզ օրինակ էր բերում, և գուշակում էր նրան մեծ ապագա։

— Տղայք,—ասում էր նա,— ես մեռած, դուք կենդանի, ձեր

ընկեր Սուրենյանցը ապագայում մեծ նկարիչ պիտի դառնա, հիշեցեք այն ժամանակ իմ ասածները:

Սակայն այդ դավասանքը մեր սիրելի Վարդգեսի քթից շուտով հանեց մեր ֆրանսերեն լեզվի ուսուցիչ Ալգուստիչ Սեմենը, որին մենք անվանում էինք «կապիկ»:

Ճեմարանում լուր տարածվեց, որ ճեմարանի հոգեբարձու, ծերունի եռաշիկ աղա Լազարյանն եկել է Պետերբուրգից և պիտի իր այցելությամբ «բախտավորեցնեն» ճեմարանը: Որոշված օրը, ժամը 10—11-ին առավոտյան, մեզ հազցրին, զուգեցին ու առաջն շարքով և կանգնեցրին մեծ դահլիճում. կանգնած էինք լուռ. ճանճ թռչեր, կլավեր: Հանկարծ դուռը բացվեց, և ներս մտավ հագաբարձուն. նա շատ ծերացած էր և դժվարությամբ էր ման գալիս. նրա մի կողքից թեև էր մտած մեր վերատեսուչ Նիկոլայ Դավիդիչ Դելյանովը, մյուս կողքից՝ վերատեսչի ամուսին, իշխանուհի Գալիցիան, հետևից՝ մեր տեսուչ Գևորգ Քանանյանը, վերատեսչի երկու աղջիկը և բոլոր ուսուցչական կազմը: Նա համարաբայ մոտեցավ աշակերտներին և հաղիվ լսելի ձայնով ողջունեց՝

— Ողջունյա աշակերտացս:— Հետո էլ ավելի մոտեցավ աշակերտներին և ամեն մեկիս միևնույն հարցմունքը տվեց և պատասխանը ստացավ.— Ո՞վ ես, ուստի՞ ես, յորո՞ւմ դասարանի, քանի՞ ամաց:— Հետո դառնալով բոլոր աշակերտներին, ասաց.— Որդեա՛կք. դո՞հ եմ ի ձէնջ, ջանասէր լերուք— և մնաք բարև ասելով՝ նույն կարգով դուրս եկավ գնաց: էլ մենք շտեպանք նրան:

Վերադարձանք դասարաններս և շարունակեցինք դասերս: Վարդգեսը ժամանակ էր գտել նկարելու հոգաբարձվի շատ նման պատկերը, որ դուրս էր եկել ճշտությամբ, տգեղ, հայկական մոծ քթով: Մենք առանք նրա ձեռքից այդ պատկերը և կախեցինք բարձր, դասարանի պատից: Մտավ ֆրանսերենի ուսուցիչ Ալգուստի Սեմենը, որին, ինչպես ասացի, մենք կոչում էինք «կապիկ», բարձրացավ ամբիոնը և հանկարծ նկատելով տգեղ պատկերը և կարծելով, որ այդ ծաղրանկար է, վազեց և բերեց տեսչին: Հարցուփորձ եղավ, թե ո՞վ է դրա հեղինակը: Վարդգեսը խոստովանեց, թե ինքն է, բայց այդ ծաղրանկար չէ, այլ իսկական: Տեսուչը բարկանալով՝ էլ չլսեց նկարչին, այլ կանչեց վերակացվին, հրամայեց փակել նրան պատժասենյակում: Եվ փակեցին մեր խեղճ «փաստացին» լոկ հացի և ջրի սնունդով: Լուրը տա-

բաժվեց բոլոր ճեմարանում. դալիս էին, նայում էին պատկերը և շատ հաջող էին համարում նկարը:

Մենք ասացինք, որ Վարդգեսը լավ չէր սովորում և մի առանձին աշխատասիրություն էլ չէր ցույց տալիս: Չենք հիշում, թե որ դասարանից նա դուրս եկավ, մտավ, կարծեմ, Մոսկվայի գեղանկարչական ուսումնարանը²: Հետո լսեցինք, որ նա գնացել է Գերմանիա, մտել Մյունխենի ակադեմիան. ավարտել և դարձել անվանի նկարիչ³: Պարզվեց, որ համալսարանը վերջացնելուց հետո վերադարձել է և հրավեր ստանալով Հայրիկից, մեկնել էջմիածին, որտեղ երկար մնալով՝ ուսումնասիրել է հայ հին ձեռագրերի զարդանկարները և, հատկապես, Մայր տաճարը և Հովնաթանի զարդանկարների մնացորդները և ներկայացրել տաճարի վերանորոգության ծրագիրը⁴:

Անցան տարիներ: Ես արդեն ավարտել էի և ծառայում էի Նոր Նախիջևանում, երբ մի օր անհրաժեշտ գործի համար գնացած լինելով Ռոստով՝ փողոցում հանկարծ պատահեցի նրան: Կորուստս գտնվեց, ուրախացանք, գնացինք նախաճաշելու և զբոսեցինք սրտակից ընկերոջս հետ:

Նրա կարծիքով՝ կատարված բոլոր նորոգությունները, չհասնելով իրենց նպատակներին, փչացրել են տաճարի տանիքը, խախտել հիմքը և այլանդակել հնագույն ճարտարապետության գեղեցիկ տեսքը: Պետք էր վերականգնել հիմքի աստիճանները, Գևորգ Գ-ի հավելումին տալ հին ճարտարապետության ձևը և բանալ տանիքը և նոր սալաքարերով ծածկել՝ վարպետությամբ հյուսելով միմյանց քարերը և մածուցելով: Նրա ասելով՝ նա անձամբ էլ հաճախ եղել է Վեհափառի մոտ և մեկնել տաճարի վտանգավոր կացությունը:

Վերանորոգության գործը երկարել, ձգձգվել է, և նա, չկարողանալով այլևս սպասել, վերադարձել է Ռոստով և ընդունել արձավիրացող հրավերը՝ իրենց նորաշեն եկեղեցու խաչկալի պատկերը նկարելու համար: Նախաճաշելուց հետո, նա ինձ տարավ իր սենյակը և ցույց տվեց իր նկարած և համարյա թե վերջացրած Աստվածամոր պատկերը, որը նա արտանկարել էր էջմիածնից բերած մի հնագույն պատկերից: Նա սպասում էր եկեղեցու շինության ավարտմանը, որ ինքն անձամբ տանի և ղեկավարի իր տեղում:

Մենք Վարդգեսի հետ ունեցած մեր բացսիրտ ընկերական

գորույցներից այն տպավորությունն ստացանք, որ գործադրած է հզել բոլոր հնարավոր միջոցները՝ լրացնելու իր գիտությունը և կատարելագործելու իր նկարչական արվեստը, որի հետևանքը հզել է այն, որ նա իր գիտությունը դարձել է մի լուսավորյալ, դարձացած մտավորական և ըստ ամենայնի հմուտ, բաղմակողմանի նկարիչ:

Նա հզել է Իտալիայում, Իսպանիայում և Պարսկաստանում, ուսել այդ երկրների լեզուները և վերադարձել բաղմաթիվ էտյուդներով: Նա ուսած է հզել եվրոպական որոշ լեզուներ այն կատարելությունով, որ կարողացել է թարգմանել Շեքսպիրի «Օթելլոն», «Հոլիոս Կեսարը» և «Անսանձի սանձահարումը»⁵, որոնց ձեռագիր տետրակները ներկայումս պահվում են մեր գրական թանգարանում:

Նա առանձնապես սիրել է հայկական հնությունները, որի համար երկու անգամ հզել է էջմիածնում: Առաջին անգամ նա կանչված է հզել Հայրիկի՝ Մկրտիչ կաթողիկոսի կողմից, իսկ երկրորդ անգամ՝ իր հոժար կամքով, Վանի գաղթականության ժամանակ, և երկու անգամ էլ երկար մնացել այնտեղ: Առաջին անգամ նա ուսումնասիրել է հին ձեռագրերի զարգանկարները, Մայր տաճարը, Հովնաթանի զարդանկարների մնացորդները և նրանց պատճեններից մի 130 թերթանոց արժեքավոր ալբոմ կազմել, տաճարի ընդհանուր վերանորոգության ծրագիրը կազմել և մի տարի շարունակ Գեորգյան ճեմարանում գեղարվեստի դասընթացքն ավանդել, իսկ երկրորդ անգամ (1915—1916 թթ.) սլատրաստել է վանեցի գաղթականների էտյուդների սերիան⁶:

Արժանի պիտի համարվեն ուշադրության՝ Յուրի Վեսելովսկու «Հայ բանաստեղծ Սմբատ Շահադիդը» գրքի մի քանի պատկերները, որ նկարել է Վարդգես Սուրենյանցը. նաև՝ Սմբատ Շահադիդյանցի «Հորեկյանի տարեդարձը» գրքուկի զարգանկարները և պատկերները, որոնք նույնպես Սուրենյանցի վրձնի արդյունքներն են:

Սպենդիարյանի «Ալմաստ» օպերայի սկզբնապատճառն էլ նույն Սուրենյանցն է հզել: Նա հորդորել է իր մոտ բարեկամ Սպենդիարյանին՝ հայերի անցյալ պատմական կյանքից Հովհաննես Թումանյանի քերթվածի նյութով մի օպերա գրել, և որպեսզի հրաճրած լինի նրան, ինքը նախապես պատրաստել է դեկորացիա-

ները և գործող անձանց ղեկստների նկարները: Սպենդիարյանը ձեռնարկել է, և հրկուսն էլ երազել են շուտով տեսնելու բեմի վրա առաջին հայ օպերան, բայց նրանց այդ երազն իրականութուն չի դարձել. նրանք երկուսն էլ ժամանակից առաջ վախճանվել են, և ձեռնարկած կարևոր գործը կիսավարտ է մնացել, և այդ կիսատ մնացած գործը վիճակվել է իրագործել Սովետական Հայաստանի մեր կառավարությանը, որ կարող ուժերի ձեռքով լրացնելով օպերան, բեմ է հանել այն նորաշեն բալետի ու օպերայի շքեղ թատրոնի բեմի վերա:

Սուբենյանցը ուսած լինելով գեղանկարչության, քանդակագործության և ճարտարապետության ուսումնարանում և ավարտած այդ դպրոցի ճարտարապետական բաժինը, արտասահմանում էլ կատարելագործված լինելով և այդ արվեստի գիտության մեջ, առողջամիտ ըմբռնողություն և հասկացողություն է ունեցել և հնագույն էթնոլոգիկականության վերանորոգության գործում, ինչպես եղել է էջմիածնի տաճարի նորոգության գործը:

Յա:վում ենք, որ մինչև այսօր տակավին երևան չի եկել նրա՝ կաթողիկոսին ներկայացրած էջմիածնի տաճարի վերանորոգության ընդարձակ նախագիծը, որ պարզվեր մեզ համար, թե ի՞նչ և ո՞րպիսի հիմունքների և տվյալների վրա է կառուցած եղել նա իր այդ նախագիծը:

Ռոստովում մենք երկար ժամանակ անցկացրինք իրար հետ, մինչև նա զնաց Արմավիրի Այստեղ մենք ուզում ենք մի քանի խոսք էլ ավելացնել մեր բուժանման մասին, որ լրացրած լինենք մեր հուշերը նրա մասին:

Նախիջևանի քաղաքային ճարտարապետ Դուրբախի հատակագծով շինվող՝ Արմավիրի հայ եկեղեցին ավարտվել էր, և կատարվում էր նրա եկեղեցական կահավորումը, ուրեմն, խաչկալի պատկերն էլ պետք է օծվեր և իր տեղը ղետեղվեր: Վարդգեսը այդ բոլորի մասին ինձ հաղորդելով ասաց, որ իր գնալու վերջին օրը որոշել է ինձ հետ լինել, ինձ մոտ: Օրը մառախլապատ էր, անձրև էր մաղվում. նա եկավ ճանապարհի համար պատրաստված, հրկուսս էլ տխուր էինք, որին համապատասխանում էր և օրվա եղանակը: Լուռ ու մունջ նստեցինք ճաշելու. մի-մի բաժակ անուշահամ հունական, նախիջևանում շատ ընդունված՝ սանտուրի՝ կտրուկ գինին երբ իմեցինք, կարծես լեզուններս բացվեց:

— Հին ընկեր ջան, հիշո՞ւմ եմ,—ասաց նա իմ կենացը խմելու ժամանակ,— այս բոլոր միջոցում, որ ես այստեղ եմ, քո տունը իմ տունն է եղել, քո սփռոցը՝ իմը, քո օջախը՝ իմը, ես հանգստացել եմ քեզ հետ, քեզ մոտ: Ես շատ եմ թափառել օտար հորիզոններում, տառապել եմ, հոգնել: Հավերժ բնություն,— ավելացրեց նա աչքերը վեր բարձրացնելով,— արդյոք մի օր էլ լուսո աստղ կծագի՞, որ կարողանանք խաղաղ, անդորր մեր հացուղիով ապրել, մեր մաքուր օդը շնչել, մեր հովուղովով լիանալ, մեր հալալ աշխատանքով հագննալ. մեր տառապանքին արդյոք վերջ կլինի՞:

Ես նրա հուսահատական խոսքերին, ըստ էության, չկարողացա պատասխանել. իմ սիրտս առանց այն էլ լցված էր, վախեցա, որ կաբտասվեմ, այլ միայն մի քանի մխիթարական խոսքեր ասացի:

Օրն երեկոյանում էր. նա վերկացավ գնալու և խնդրեց, որ չերթամ իրեն ճանապարհ ձգելու, ինքը չի սիրում այդ: Մենք գրկախառնվեցինք, ես ջերմ արցունքով թրջեցի նրա երեսը:

Նա գնաց. ես էլ շտեպս նրան: Ես կորցրի նրան աչքիցս, և այլևս չդառա կենդանի: Անցավ ոչ շատ ժամանակ, ես տեղակացա, որ նա ընդունել է Բաքվի ունևոր Ղուկասյանների պատվերը՝ նկարադարձելու իրենց Յալտայում շինվող եկեղեցին, և գնացել Ղրիմ: Նա այնտեղ հիվանդացել է և վախճանվել 1921 թվի սեպտեմբերի 7-ին:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ.— Իմ աշակերտության օրերում, Լադարյան ճամբարում, կրոնուսույց էին առաջ Մսեր կամ Մսուր Մսերյանը, նրա մահից հետո Մոսկվայի եկեղեցիների ավագ քահանա Տեր Հարություն Քյուրբչյանը, վերջինիս մահից էլ հետո Տեր Հակոբ Սուրենյանցը՝ Վարդգեսի հայրը: Առաջինը հայտնի գրարագետ, կրոնագետ էր, բայց վատ ուսուցիչ, երկրորդը՝ լավ քահանա էր, բայց թեթև գիտության տեր, իսկ երրորդը՝ և՛ լավ քահանա էր, և՛ լավ ուսուցիչ:

Տեր Հակոբը բնիկ ախյցխացի էր, այնտեղ ծնված, սնված, մեծացած, հայկական կրթություն ստացած և այնտեղ էլ քահանա ձեռնադրված: Հետագայում, երբ իր փոքրիկ որդին՝ Վարդգեսը, ղեռ յոթնամյա մանուկ է եղել, նա նույն քահանայական պաշտոնով փոխադրված է եղել Ղրիմի Սիմֆերոպոլ քաղաքը, որտեղից էլ, վերջապես, փոխադրվել է Մոսկվա, քահանայի և ճամբարանի կրոնուսույցի պաշտոններով:

Տեր Հակոբի այս տեղից-տեղ փոխադրությունը պետք է մեկնել այն հանգամանքով, որ նրա համարվել իբրև լավ քահանայի, տարածված է եղել, և շատ տեղերից ցանկացել են նրան կամ նրա նման քահանա ունենալ:

Վարդգեսը ունեցել է և մի ավագ եղբայր Սուրեն անունով, որը շատ օգ-

Նեկ է նրան նյութականապես և բարոյապես՝ նրան արտասահման զնալու և այն-
տեղ գտնվելու ժամանակ։ Սուրենը ինքն է ուսել արտասահմանում բժշկություն,
ամուսնացել մի գեղեցիկ, պարկեշտ գերմանուհի օրիորդի հետ և վերադարձել իր
ձեռողների մոտ՝ Մոսկվա։ Եվ որպեսզի կարողանա Ռուսաստանում ևս բժշկություն
անել, կրկին ենթարկվել է քննության և ստացել պահանջված իրավունքը։ Նրա
անունը հայտնի է մեր զրականության մեջ էլ։ Նա գրել է մի փոքրիկ ռոման՝
«Մի գեղեցիկ»^[1] խորագրով, որ կարծում եմ իր ամուսնության սիրավեպն է։

ՍԱՇԿԱ ԴԱՎԻԴՈՎ

Մեր ուսանողության օրերին, 1879—1882 թվերին, Մոսկվայում
ապրում էր մի հայ երիտասարդ, որ եկել էր ուսանելու։ Շնորհալի
էր նա, արևելյան գեղեցկություն ուներ՝ բոյ-բուսաթ, ագռավի թև
սև մազեր, ցուլուն աչքեր, դալամով քաշած թոսխ-թուխ հոնքեր,
սիրուն, կոկ շարժվածք, մեկանույշ խոսք ու զրույց, սրտի խորքից
կրակուբոց հրգիչ։ Մայրաքաղաքի բոմոնդի մեջ հռչակ ուներ, սի-
րուն աղջիկներին և գեղանի կանանց խելքամաղ անել գիտեր...
Ո՞րն ասեմ, մի վստքով՝ մի սրտակեր, սրտակեղ երիտասարդ։

Զգիտե՛ք՝ կոնսերվատորիան ավարտե՛լ էր, թե ոչ, բայց ձայ-
նը կանոնավորել էր։ Նա ստեղծել էր իր համար երգելու մի ինք-
նուրույն ժանր, որին համապատասխան երգեր էր ջոկում, երբեմն
էլ և գրել տալիս... Նրա սիրած երգն էր «Очи черные» և դրա
նմանները։

Նրդե՛լու ժամանակ քաղցր ժպիտը խաղում էր նրա երեսին, և
նրա երգի մեջ շատ զգացմունք կար, իր երգի հետ միասին նա
կասես ապրում էր և ապրեցնում իր ունկնդիրներին։ Նրա ձայնը
վերին նոտաներում կարկաշտն էր, ինչպես հորդառատ, բյուրեղ
աղբյուր, ցած նոտաներում՝ խոխոջուն, ինչպես կանաչների մեջ
վերից վայր հոսող առվակների ջրերը։

Մենք լսել ենք նրա երգերը, բայց դժվարանում ենք նկարա-
գրել այն քաղցրությունը, որ զգացել ենք։ Նրա ձայնը մերթ բարձ-
րանում էր, կլկլում, դալալում, մերթ նվազում, մարում, ծավալ-
վում, և երկու դեպքումն էլ ոչ մի կոպիտ հնչյուն, այլ ջինջ ու նիր-
հող քաղցր մեղեդի, որ խոսում էր կյանքի, զվարճ կյանքի գրգան-
քի և վայելքի մասին։

Եւ դահլիճը, որտեղ մինչև այդ իշխում էր քար լռութիւնը, լցվում էր բուռն աղմուկով, որոտընդոստ կեցցեններով.

— Բռավո, Սաշկա, բռավո, Դավիդով:

Եւ բեմը լցվում էր երփներանգ ծաղկեփնջերով և արժեքավոր բնածաներով: Նրա անունը Ալեքսանդր էր, աղջանունը՝ Դավթյան: Նա հայտնի է Մոսկվային հենց այդ անունով, միայն ուսանողական ձևի փոխված և ժողովրդականացված՝ Սաշկա Դավիդով:

Ես նրա հետ ծանոթացել էի հորեղբորս՝ բանաստեղծ Սմբատ Շահազիզյանի մոտ, որին նա երբեմն այցելում էր. հորեղբայրս ինձ ծանոթացրեց նրա հետ ասելով.

— Ծանոթացիր, սա մեր հայրենակիցն է, լսած կլինես անունը՝ երգիչ Դավիդովն է:

Համեստ մարդ երևաց ինձ, այնինչ համբալը շատ մեծ էր ու տարածված. նրա հաղթանակների, հաջողութիւնների մասին հրաշքներ էին պատմում:

Թե ի՞նչ էր նա, ես լավ էի ճանաչում. նա համբավավոր երգիչ էր, քայց թե ո՞վ էր նա, ես շատ կցկտուր տեղեկութիւն ունեի. հորեղբայրս էլ շատ բան չգիտեր: Ես շատ քիչ հաւաստի աղբյուրներից իմացել էի, որ նա Վաղարշապատցի էր. լավ ձայն է ունեցել, դուրս է եկել իր գյուղից՝ բախտ որոնելու, և առաջին անգամ ընկել է Թիֆլիս, որտեղ և եկեղեցիներից մեկում տիրացուի պաշտոն է վարել: Մի օտարական և օտարազգի, ինչպես երկվում է, տուրիստ, մտել է եկեղեցին՝ հայոց պատարագը տեսնելու, և լսելով տիրացուի ձայնը, այնպես հմայվել է, որ մնացել է մինչև վերջը, ծանոթացել է նրա հետ և տարել իր հետ Մոսկվա, և հագացել նրա ձայնի կանոնավորման մասին:

Մեր ծանոթութիւնը նրա հետ հարեանցի էր և այդպես էլ հարեանցի մնաց դեռ երկար ժամանակ: Անցան տարիներ: Ես արդեն տարիներ շարունակ ուսուցչութեան պաշտոն էի վարում նոր նախիջևանի թիմական դպրանոցում, երբ մի վերջին անգամ էլ պատահեցի նրան այդտեղ, և բնականապես նորոգվեց մեր ծանոթութիւնը: Ինչպես երևում էր, նա առաջին անգամը չէր, որ այցելում էր այդ շեն հայ գաղութը, որովհետև ծանոթ էր նախիջևանցոց բարբառին, գիտեր և ճաշակով երգում էր նրանց՝ Ղրիմից բերած երգերը՝ «Ալ գեղինը», «Օյին-հավան», «Ղալմուխ—հավան», «Զալ ձիին—հավան», «Պատին տակը» և այլն:

Նա վարձել էր քաղաքային պարտեզը, որ գտնվում էր հայոց ս. Գևորգ եկեղեցու մոտ, Նախիջևանից Ռոստով դնալու մեծ ճանաչարհի վրա և հարմարություն ունեւ երկու քաղաքի բնակիչներին այցելութան համար, ուրեմն և՛ որոշ չափով գործն ապահովված է էր եկամտի տեսակետից: Բերել էր իր համար երկու շատ վառարան ջութակահար, կազմակերպել էր ընտիր օրկեստր, որ կարող էր բավարարել ամեն մի հրաժշտասեր հասարակության պահանջներին:

Այսպես, ուրեմն, ամեն բան կատարված, պատրաստված է եղել գործի հաջողութան համար՝ և՛ ծառադարգ ու ծաղկազարդ պարտեզը, և՛ երկու անվանի ջութակահարը, և՛ լավագույն օրկեստրը, և՛ համբավը, և միայն պակասել է համբավի իսկական տնորը՝ Սաշկա Դավիդովը, կրակուբոց երգիչ Դավիդովը, այլ ներկա է եղել նրա սովերը, մնացորդը: Տարիները դրել էին նրա վրա իրենց կնիքը, շոշափելի դրոշմը: Նա ծերացել էր, շարժվածքը՝ դանդաղ, երեսահարքը՝ թորշոմած, մազերը՝ ալիքավորված, բայց այդ բոլորը դեռ ոչինչ, փառավոր սովերը, պատկառելի մնացորդն էլ դեռ մի բան արժեին: Այդ չէր դեռ գլխավորը, գլխավորը և, մենք կասենք, ողբերգականը այն էր, որ նա կորցրել էր իր հրաշալի ձայնը... Ո՞ւր էր այն կարկաշուն աղբյուրը, այն խոխոջուն առվակը, ո՞ւր այն ծորուն, ծավալուն, քաղցր մեղեդին... Նա այլևս չէր կարողանում բարձր երգել, այլ թիվ էր ասում երգը, այսինքն՝ ասում էր ուղիւստիովով...

Հիշում եմ. Նախիջևանի մայիսյան սիրուն արե—արեգակ օրերից մեկն էր, երբ պիտի լիներ պարտեզի բացումը, և տեղի ունենալը համբավավոր երգչի առաջին ելույթը երկու քաղաքի ընտիր հասարակությունների առաջ: Ժամը տասին արդեն այնքան մաղդ էր հավաքվել, որ և՛ ոտ-ոտի առաջ շարված բազմաթիվ աթոռները, և՛ երկար նստարանները արդեն բռնված էին, բայց մուտքի տոմսակների վաճառումը շարունակվում էր, և այցելուների խմբերը դալիս ու գալիս էին: Վերջապես զանգը ղողանջեց, և երաժշտությունը սկսեց նվագել մի ինչ-որ ուրախ եղանակ, նստելու տեղ գտած մարդիկ խռնվեցան ով որտեղ կարող էր. ժամը 12-ն էր, և որոտընդոտ ծափերը և «Время! Время!» կանչյունները զնալով խլացուցիչ էին դառնում: Նա վերջապես դուրս եկավ. նա ոտից գլուխ ամառվա սպիտակ զգեստ էր հագած, երկար մազերը խնամ-

քով սանրված: Ծանոթ ժպիտը խաղում էր նրա երեսին. նա վարժ ձևերով մի երկու քայլ առաջ եկավ. կանգնեց օրկեստրի մեջտեղը, գլուխ տվեց հասարակության և սկսեց երգել իր սիրած երգերից մեկը, կարծես «Очи черные». նա երգում էր մեղմ երգախառն ունչիտատիվով և այնքան քաղցր, անուշ հղանակով, որ հմայում էր լսողներին, այնպես որ, երբ վերջացրեց, առաջվա պես որոտընդոստ ծափահարության արժանացավ: Այդպիսի հաջողությանմբ մի քանի երգ երգեց. նա երգում էր մեջ ընդ մեջ, այսինքն՝ մեկ ինքն էր երգում, մեկ օրկեստրն էր նվագում, մեկ էլ առաջին և երկրորդ վարպետ ջութակահարները:

Նրա վերջին երգն էր նախիջևանցիների սիրած «Ալ գելինը», որի բառերն արդեն մոռացված են, և պահպանվել է միայն սիրուն, սրտառու հղանակը. հարսին տանում են հոր տանից և նա լալով բաժանվում է իր ծնողներից: ... Երգը նրա բերանում այնքան անուշ էր հնչում, որ արտասուք էր քամում մարդու աչքերից: Նա որպեսզի ուրախացնի նախիջևանցոց, լալուց հետո, մի վերջին անգամ էլ երգեց «Օյին հավան», որ պարի եղանակ է. նա այդ պարերգն երգում էր շրթիկի տալով, շրթունքներով ցփցփացնելով, շվշվացնելով և այնպիսի շարժումներով, որ կարծես թե ինքն էլ պարում էր... Եվ, իհարկե, ստացվում էր մի շատ ուրախ պատկեր, որ ֆուրոր էր անում:

Նա ամեն օր չէր երգում, այլ շաբաթը մեկ-երկու անգամ, նվագում էր օրկեստրը և երկու ջութակները. նա այդ ժամանակները ձեռքերը դրպաններում կանգնում էր ռոտտոտնդոյի մոտ և լսում երկու ջութակներին, որոնց, ինչպես երևում էր, շատ էր սիրում:

Այսպես շարունակվեց, մինչև օգոստոս, սեզոնի վերջը: Հասարակությունը շատ գոհ մնաց: Եկամուտը քավարար էր, այնպես որ ծածկեց ծախսը և մի բան էլ իրեն մնաց: Փակումն էլ նույն ֆուրորով եղավ, ինչպես բացումն էր եղել. երփներանգ ծաղկի փունջի հետ միասին մատուցվեց նրան մի թանկարժեք ընծա:

Հիշում ենք՝ խորոված էր պատրաստվել, և մի տասը մարդ բոլորել էին մնաս-բարովի սեղանի շուրջը, ինքը շատ տխուր էր, որ այդ իր վերջին ելույթն էր, այլևս չի ուզում այսպիսի խղված ձայնով դուրս գալ իր սիրած Մոսկվայի հասարակության առաջ, Մոսկվայի, որ իրեն սովորեցրել է, փայփայել, խրախուսել, վաղ-պես երգչի պատվին արժանացրել:

— Ես իմ տեղից կտրվել եմ,— ասում էր նա,— հարազատացել եմ Մոսկվային, այնտեղ էլ կմնամ:

Նա թեև հայերենն իսպառ չէր մոռացել, բայց սովորաբար ռուսերեն էր խոսում:

Ես է՛լ չտեսա նրան: Ասում են, որ նա վախճանվել է 11 թե 12 թվին, և Դարաշևիչը «Русское слово» թերթում մի երկարաշունչ, դրվատական մահախոսական է գրել նրա մասին:

<1947 թ.>

ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՎԱՀԱՆ ԲԱՍՏԱՄՅԱՆՑԸ

Ես դեռ 9—10 տարեկան տղա էի, երբ մի անգամ մորս հետ գնացինք Երևանից Աշտարակ, տատոնցս տունը՝ միառժամանակ մնալու և ժամանակ անցկացնելու համար: Աշտարակը, իբրև մեր հայրենական գյուղը, մենք շատ էինք սիրում. Երևանում էլ մենք ունեինք մեր սեփական տունը, այգին և պտղատու պարտեզը, բայց այդպես էր արդեն մեր սովորությունը հորս կենդանության օրերից:

Մենք սիրում էինք Աշտարակը, նրա օդն ու ջուրը, հացն ու կերակրեղենը, կյանքն ու սովորությունները, այգեկույթն ու դրա հետ կապված ուրախությունները, տատոնցս տունը իր կրկնակի «յազմայով», այսինքն՝ իրար վերև շինված երկու պատշգամբով, վերին սենյակը իր պարսից ձևի լուսամուտներով, մեր թուրքի իգին (այգին), ածեբը, միջնահանգը: Սովորաբար, մենք գնում էինք Աշտարակ օգոստոսի վերջերին, բայց այդ տարին շտապել էինք, որպեսզի համբարձման տոնին արդեն այնտեղ լինեինք և մերայնոց հետ Ծաղկեվանք գնայինք ուխտ: Մայրս ուխտ էր արել ծաղկաբաղին Ծաղկեվանք գնալ՝ սրբուհի Վառվառե կույսի գերեզմանին, Մողնուխտներին էլ Մողնի գյուղի Ս. Գևորգ վանքը՝ Ս. Գևորգի նշխարներին:

Ծաղկեվանքը վանք չէր, այլ մի այր, որի մեջ գտնվում է սրբուհու գերեզմանը, իսկ այրը գտնվում է մեր աշխարհագրության մեջ հայտնի Արայի սարի մեջ, Արայի, որ Արագածի մի ոստն է: Այդ Արայի սարը կոչվում է թուրքերեն «Ղառնի—յարըխ», հայերեն, ըստ Ալիշանի, «փորահերձ»: Եվ, իրոք, սարը հեռ-

վից նմանում է մի փորը ճզված, թևերը աջ ու ձախ տարածած հսկա մարդու:

Մենք հասանք Աշտարակ և գտանք մերոնց արդեն պատրաստություն տեսած: Մյուս օրն, որ բուն ծաղկաքաղի օրն էր, մենք կանուխ վեր կացանք և գնացինք: Հրաշալի եղանակ էր արև—արքայություն, սլալալով փշոմ էր ավորոժելի հովը, ճանապարհն էլ Աշտարակից հեռու չէր, դնում էինք ուրսխ-ուրախ, մատաղացու ոչխարն առաջներս ձգած և շրջապատված ուրիշ ուխտավորներով: Փորահերձն առաջներս էր: Տեղ հասանք, ներս մտանք աջ ու ձախ փոված թփերի միջով. սարի ստորոտը մի մեծ, հարթ տարածություն էր, որի կեսը բռնված էր թփուտներով՝ հնում եղած անտառի մնացորդով, մնեն տեղ լիքն էր ուխտավորների վրաններով: Մինչև որ մերոնք ուտելու-խմելու պատրաստություն կտեսնեին, մենք գնացինք մեր ուխտերը կատարելու:

Դեպի այրը տանող ճանապարհը մի նեղիկ, քարքարոտ, դժվարակոխ շավիղ էր, որով ես ու մայրս չպետք է կարողանայինք բարձրանալ, եթե մեզ հետ եղած տղամարդկանց օգնությունը չլիներ: Այրի մուտքի առաջ կանգնած էր հրացանն ուսին վանքի «թվանքիչներից» մեկը, որ հսկում էր, կարգ էր պահպանում, որ ուխտավորները հերթով մտնեն այրը, և խառնաշփոթություն չլինի: Մենք էլ մեր հերթին մտանք այրը. չորս կողմը մաքուր սրբված էր, գերեզմանի գլխավերևը նստած է մի քաղցր երեսահարքով երիտասարդ վարդապետ՝ դա կաղարջան ճեմարանը ավարտած և Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետի ընթացքն վերջացրած հայտնի Վահան Բաստամյանն էր, որ ձեռնագրվել էր աբեղա և ս. էջմիածնի միաբանության շարքը անցել:

Մենք կատարեցինք մեր ուխտը, չոքեցինք, համբուրեցինք գերեզմանը, գանձանակ ձգեցինք. մայրս մոտեցավ վարդապետին, աջն առավ և հրավիրեց մեր վրանը՝ մեր մատաղը օրհնելու և հակերույթին մասնակցելու: Վերադարձանք, իջնելն ավելի հեշտ էր, բայց և այնպես տղամարդկանց օգնությունը տեղ-տեղ անհրաժեշտորեն պետք էր լինում: Հացի սփռոցն արդեն պատրաստ էր՝ կանաչին, պանիրը, խաշած ձվերը, խաշած ու տապակած ճուտերը շարված էին փոփրի նման լավաշի հետ միասին: Բոլորեցինք վրանում սփռոցի շուրջը, տղամարդիկ բաց արին Աշտարակի կրտուռկ գինու տկճորի բերանը և դեռ «գիլակը տալու» կամ «ընդու-

նկի լինելու շնորհավորանքը մի-մի բաժակ շխմած՝ ելեցան լինելիք փոթորիկի նշանները:

Մի սառը քամի փչեց, երկինքն ամպեց, արևը խավարեց և սկսեց զարհուրելի որոտ, կայծակների շանթոց, անձրևը մաղեց հետո, անձրևը փոխվեց ձյունի, ձյունը՝ խոշոր կարկուտի. տարերքը խառնվեցին իրար, և շուտով մի այնպիսի կացություն ստեղծվեց, որ մենք տեղերիցս կանգնեցինք և շվարած մնացինք, թե ի՞նչ պետք էր անել: Փախե-փախն ընկավ ուխտավորների մեջ, մերը մանուկն, ինչպես ասում են, ուրացավ, թփուտում կապված ձիերը կտրեցին իրենց կապերը և արշավում էին դեռ ու դեռ, ամեն բան ոտքի տակ տալով:

Հենց այդ ժամանակ, երբ ճարճատում էր խոշորացած կարկուտն, ես մորս կապծ տղում էի ցրտից ու լալիս, հայտնվեց վարդապետը, ձի նստած իր ձիավոր թվանքու հետ:

— Տվե՛ք, տվե՛ք ինձ երեխային, թե չէ կարող է բքախեղդ լինել,— ձայն տվեց նա, և մերոնք ինձ փաթաթեցին մի հաստ վերմակի մեջ, դրին նրա ձիու գավակը: Նա մտրակեց ձին, քշեց, թվանքին էլ նրա առաջն ընկած՝ մտրակով ճանապարհ էր բաց անում նրա համար փախչող ուխտավորների բազմության մեջ:

Դեռ մինչև Աշտարակ մի կես ճանապարհը չկտրած՝ մենք ընկանք պարզ, արևոտ երկնքի տակ, գետինն էլ չէր թրջված, ասել է թե՛ փոթորիկն եղել էր միայն Ծաղկեվանքում և մոտակա լեռներում:

Հասանք Աշտարակ, մեր տունը. վարդապետն ինձ հանձնեց տատիս, ասելով.

— Նանի ջան, նանի, երբ Սմբատին նամակ գրելու կլինես, ինձանից նրան բարևներ կգրես:— Ասաց ու ձիու գլուխը շուռ տվեց դեպի էջմիածին:

Սրա վերա անցան տարիներ, ինձ Մոսկվա Լազարյան ճեմարանն ուսման ուղարկեցին, և ես այդտեղ սովորում էի և արդեն հասել էի երրորդ դասարանը: Մեզ ամեն կիրակի օր եկեղեցի էին տանում, ս. Խաչ եկեղեցին, որ գտնվում էր նույն «Հայոց փողոցում», ճեմարանի դեմ-դիմաց,— ընդարձակ բակում մի սիրուն, միջին մեծության եկեղեցի էր: Այդտեղ, եկեղեցում աշակերտները բարձրանում էին վերնատունը, իսկ ես ճեմարանի վարչությունից պատվեր ունենալով՝ գնում էի դասը, որտեղ որոշ ծառայություն-

ներ էի կատարում. քոց էի բռնում, դանձանակ շփեցնում, նշխար բաժանում:

Մի կիրակի օր էլ ինձ կանուխ ուղարկեցին եկեղեցի, որտեղ իմացա, որ ս. էջմիածնից մի գիպուն վարդապետ է եկել, և այդ առթիվ հանդիսավոր պատարագ պիտի լինի, քարոզ պիտի խոսի և վեհափառ կաթողիկոսի կողմից մի կարևոր բան, բարի լուր հաղորդի ժողովրդին:

Դեռ ժամը չէր սկսվել, սպասում էին ավագ քահանային և վարդապետին, որ իջևանել էր նրա մոտ: Առավոտը ժամը 11-ն էր, որ նրանք եկան, և սկսվեց ժամը. վարդապետը մտավ խորան զգեստավորվելու, ես էլ, ժամաշապիկը հագիս, բարձրացա բնմը՝ քոց բռնելու: Ես նկատեցի, որ նա ժամակարգության շատ վարժ էր և քարոզն էլ շատ պարզ և ոգևորված խոսեց Միածնի տեղից և կաթողիկոսի կողմից հոգևոր ողջույնը տալուց հետո հաղորդեց, թե վեհափառ հայրապետից պատվեր ունի ավետելու, որ հայ ժողովրդի դարավոր ակնկալիքը կատարված է: Հոգևոր ճեմարանը պատրաստ է, դասատուները՝ հրավիրված և ամեն բանի պատրաստություներ տեսած, և մեր ամենքիս Հայր վեհափառ հայրապետը սպասում է իր արժանավոր զավակների գալուն և վայելելու ուսման քաղցր պտուղները:

— Ես՝ Ս. էջմիածնի հետին ծառայս, ահա եկել եմ հավաքելու այդ արժանավորներին: Հայ ժողովուրդ, դուք դիտեք, որ մեղանում որտեղ եկեղեցին է, այնտեղ էլ դպրոցն է, այնտեղ էլ լեզուն է, աղգն, աղգային գրականությունը, աղգային մշակույթը, որոնցից կախյալ է մեր ազգի գոյությունը, բախտը:

Ահա այսպես էր նրա քարոզը, նրա քարոզի բովանդակությունը: Վարդապետի քարոզն ամենալավ տպավորությունը թողեց ժողովրդի վերա: Մինչև այդ ժողովուրդը սովորած, ընտելացած էր ս. էջմիածնից եկած հոգևորականների քարոզների մեջ դրամ գանձելու խնդիրն էր, այժմ ահա նույն ս. էջմիածինը հրավիրում էր ժողովրդի արժանավոր զավակներին՝ զնալ ս. էջմիածին, ուտել, խմել, հագնել, նստել և վայելել ուսման քաղցր պտուղները: Այդ մի վաղուց ի վեր չլսված, շտեմնված երևույթ էր, որ էլ ավելի քաղցրանում էր գիտուն վարդապետի սիրուն քարոզով: Դրա հետևանքով էր, որ ուսս հին մայրաքաղաքի հայ գաղութը պատվասիրեց վարդապետին մի շքեղ խրախճանքով Թիֆլիսի Մարիամ-

յան—Հո:լնանյան օրիորդաց դպրոցի հիմնադիր Անանյանի տան շքեղ դահլիճում, որով նա, ի դեմս Մայր Աթոռի մի վարդապետի, կամեցավ պատված և հարգած լինել ս. էջմիածինը, նորաբաց հոգևոր ճեմարանը և դրա հիմնադիր, Ամենայն հայոց պատրիարք կաթողիկոս Գևորգ Դ. Մեծին: Իսկ Լազարյան ճեմարանի հայ աշակերտների բերանում ավանդ մնաց նրա քարոզի մի քանի խոսքերը. «Որտեղ հայ ազգն է, այնտեղ էլ հկեղեցին, որտեղ հկեղեցին՝ այնտեղ էլ դպրոցն, որտեղ դպրոցն՝ այնտեղ էլ լեզուն, որտեղ լեզուն՝ այնտեղ էլ գրականությունն ու հայ մշակույթն»:

Բայց մենք չասացինք, թե ո՞վ էր այդ վարդապետը. ես ճանաչել էի նրան, իսկ նա ինձ չէր ճանաչել. պետք է կարծել, որ Ծաղկեվանքի փոթորիկն իմ մանուկ հասակում իմ երևակայությանը ավելի էր ազդել, քան նրա, կամ ես ավելի էի փոխվել, քան թե նա: Ես սպասում էի հարմար թույլի և տեղի, որ հիշեցնեի: Այդ տեղի ու թույլի հարմարությունը գտա ես, երբ նա պատարագից հետո մտավ խորանը՝ զգեստները հանելու, և ես օգնում էի նրան:

— Հայր սուրբ,— ասացի ես,— ես Ձեզ ճանաչում եմ, ես այն տղան եմ, որին Դուք Ծաղկեվանքի փոթորկից ազատեցիք:

— Ուրեմն, դու Թելու խանումի Երվանդ որդի՞ն ես, քո հիշողությունդ ավելի թաքմ է, ես չճանաչեցի, մեծացել ես, շատ փոխվել,— ասաց նա, և գրկեց ու համբուրեց ինձ:

Վարդապետը Լազարյան ճեմարանը և Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը ավարտած Վահան Բաստամյանն էր, որ ձեռնագրվել էր ևս էջմիածնի միաբանության մի այնպիսի հայտնի անդամն էր դարձել, որ նրան էր Վհափառ կաթողիկոսը արժանի համարել ուղարկել հիշյալ բարի հրավերքը հաղորդելու:

Այստեղ անտեղի չինք համարում հաղորդել Վ. Բաստամյանցի անվան հետ կապված և մի ուրիշ ավանդ, որ պահպանվել էր ճեմարանում: Պատմում էին, որ Վահան Բաստամյանցի աշակերտության օրերում ճեմարանում ուսանում է եղել նաև գիտնական Մկրտիչ էմինի միակ որդին: Մի օր պարտեզում, այդ երկուսը միմյանց հետ խաղալու ժամանակ, Բաստամյանցի նետած քարն զաւլիս, կպչում է էմինի որդու քունքին և շարժում ուղեղը, որի հետեւանքով նա հիվանդանում և վախճանվում է խելագարների հիվանդանոցում: Թե ո՞րքանով, ո՞րչափով ճիշտ է այդ, մենք չենք

կարող ասել, բայց որ էմինի միակ որդին վախճանել է խելագարների հիվանդանոցում, այդ մենք ստուգապես գիտենք:

Ս. էջմիածնի միաբան, ծայրագույն վարդապետ Վահան Բաւտամյանցի անունը հայտնի է և մեր գրականության մեջ. նա ս. Գայանէ վանքի վանահայրն է հղել և այդտեղ նորաշէն սենյակներում տպարան է բաց արել և 1874—1876 թվին հրատարակել «Դպրոց» անունով մանկավարժական ամսագիրը: Սակայն նրա անունն էլ ավելի հռչակվել է, երբ 1879 թվին «Փորձում» լույս է տեսել նրա մի շատ ընդարձակ ուսումնասիրությունը մեր հին գրականության մեջ հայտնի Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» մասին: 1880 թվին նա տպագրել է նույն Մխիթարի «Դատաստանագիրքը» ս. Կաթողիկե էջմիածնի տպարանում, որին կցել է և իր հիշյալ իրավաբանական ուսումնասիրությունը:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԲԱՆԱՍԻ ԽԱՆԱԹՅԱՆՅԸ

Գրիգոր Խալաթյանցը գյումրեցի էր (այժմյան Լենինական), ունեւոր ծնողների զավակ: Նա ուսել է Լազարյան ճեմարանում, որի դիշերթիկ աշակերտներից է հղել: Եւ լավ ճանաչում էի նրան, որովհետեւ եւ էլ նույն ժամանակներն ուսանում էի ճեմարանում, իբրեւ դիշերթիկ սան: Նա միայն ինձանից երկու դասարանով բարձր էր. նա հինգերորդ դասարանումն էր, ես՝ երրորդ:

Սովորում էր նա միջին հառաջագիմությանը, շատ հաջող և առաջընթաց էր հայ լեզվի գիտության մեջ: Վարք ու բարքով խոնարհ էր ու հնազանդ, բայց իրեն թանկ գնահատողներից էր, շատ մեծամիտ և իր մեջ կենտրոնացած: Մի խոսքով՝ նա այն աշակերտներից էր, որոնց մասին մենք՝ աշակերտներս, սովորություն էինք արել լատիններեն ասել. «Noli me tangere», այսինքն՝ ձեռ մի տաք ինձ, մի կպչեք ինձ, ապա թե ոչ, ատամներ ունիմ, կխաժնեմ:

Եւ առաջին անգամ լավ ծանոթացա նրա հետ, երբ դեռ մենք երկուսս էլ աշակերտներ էինք ճեմարանի գիմնագիտական դասարաններում: Հիշում եմ, մի տարի մոտենում էին բարեկենդանի օրերը, և մենք՝ երրորդ և չորրորդ դասարանների աշակերտներս, պատրաստվում էինք աշակերտական ներկայացում սարքելու սովորական կարգով, ինչպես ամեն տարի: Մենք լսել էինք, որ հինգե-

տորդ դասարանի աշակերտ հալաթյանցի մոտ «Վարդանանց պատերազմ»¹ խորագրով մի ձեռագիր պիես կա, որ հենց մեր ուղածն է: Մեզանից ոչ ոք չէր կարդացել այդ ձեռագիրը, բայց որդա Վարդանանց պատերազմն էր, մեր ուղածն էր: Ո՞վ վերթախնդրելու, ո՞վ չի երթալ:— Շատերը հրաժարվեցին դնալ ասելով. «Քթի մազ է, չի տալ»: Վերջապես, իմ վրա մնաց «քթի մազից» «պատերազմը» ստանալու դժվար և անախորժ գործը:

Հարմար բոսի գտնելով՝ ես մոտեցա նրան և խնդրեցի ձեռագիրը:

— Իսկ ո՞վ ձեզ ասաց, որ իմ մոտ կա այդ ձեռագիրը... այո՛, կա, բայց ո՞վ է տվողը,— ասաց նա:

Ջրուցելով, մենք մտանք հինգերորդ դասարանը: Նա բաց արեց արկղը և թղթերը դես ու դեն խառնեց, գտավ ձեռագիրը և դրեց առաջս:

— Ահա՛, Շահազիզ Երկրորդ², ձեր ուղածը, բայց դեհ, ո՞վ կա ձեր մեջ, որ կարողանա խաղալ այս,— ասաց նա քմծիծաղ տալով,— սրա մեջ մոգպատի խոսակցությունը թագավորի հետ ամբողջությամբ գրաբար է... է՛հ, տեսնե՛ք, թող մնա վաղը, կտեսնեմ...:

Մյուս օրը, վերջապես հազար ու մի թոհ ու լոհով ստացա ձեռագիրը և ուրախ-ուրախ բերի, հանձնեցի ընկերներիս, խնդրելով որ լավ պահեն, «քթի մազի» ապրանքն է:

Այնուհետև մենք հետզհետե շատ մոտեցանք իրար: Այդ մոտեցմանը նպաստեց և այն, որ ես էլ իմ ծննդի տեղով ալեքսանդրապոլցի էի, ևնքված «Յոթն վերաց Ս. Աստվածածնի» պատկերի առաջ, ճոճքս էլ զցված Հաբեճա վանքում: Քանի որ ճեմարանում էինք, մենք միշտ միասին էինք լինում, ասում, խոսում և երազում: Նա ինձանից այլևս գաղտնիք չուներ: Նա ասում էր, որ որոշել է համալսարանի դասընթացն ավարտելուց հետք փրեն նվիրել հայ լեզվի և գրականության գիտական մշակույթին, որի համար և պետք է մտենք համալսարանի պատմա-բանասիրական բաժինը: Նա կարծում էր, որ իր ընտրած նպատակին կարող է հասնել իր աշխատասիրությամբ և ճեմարանի լիկեոնի հայոց լեզվի և գրականության դասախոս, հայագետ Մկրտիչ էմինի միջոցով, եթե կարողանար դուր գալ նրան: Մի անգամ, խոսակցության ժամանակ բացահայտ ասաց ինձ.

— Հուլիս ունեմ, որ այդ ինձ կհաջողվի, որի համար ես պիտի գործադրեմ իմ բոլոր կարողութիւնս և միջոցներս. ես էմիխինընտրել եմ իմ առաջնորդ աստղ, ես նրան բոլորանվեր հետևող և, գուցե, գերազանցող հանդիսանամ:— Ապա, տեսնելով, որ ես ժպտում եմ, նա ավելացրեց,— դու ծիծաղում ես՝ լավ երազ համարելով այդ բոլորը, բայց դու չսկսե՞ր է մոռանաս, որ քաղցր երազներն երբեմն կատարվում են և ավելիով:

Այս խոսակցութիւնը մեր մեջ տեղի ունեցավ, երբ նա արդեն ավարտական դասարանումն էր: Նա ինձանից, իհարկե, ավելի շուտ ավարտեց, որովհետեւ ինձանից, ինչպէս ասացի, երկու դասարանով առաջ էր և ապա՝ նրա ժամանակ ավարտում էին յոթերորդ դասարանից, իսկ իմ ժամանակ՝ ութերորդ դասարանից:

Նա մտավ համալսարանի իր ընտրած բաժինը: Ես էլ հետո ավարտեցի և մտա իմ ընտրած «Լազարյան ճեմարանի Արևելյան լեզվաց լիկեոնը», որ երեք կուրս էր և երեք տարվա դասընթաց ուներ: Ուսման այդ տարիներին մեր միջև փոխհարաբերութիւնը չփոխվեց, նույնը մնաց. մենք հաճախ տեսնվում էինք միմյանց հետ, գնում գալիս էինք իրար մոտ: Խալաթյանցը հաստատ էր մնացել իր մտադրութեան վրա. նա հաճախում էր էմիխի բնակարանը, կանոնավոր կերպով և լրջորեն ուսանում էր նրա մոտ հայ գրականութիւնը. նրանք քննաբար կարդում էին Ղազար Փարպեցին, օգտվելով այն հանգամանքից, որ 1853 թվին Ս. Էջմիածնի ձեռագրերի մեջ գտնվել էր Ղազար Փարպեցու «Թուղթ առ Մ. միկոնելից տերն Վահան», որ առաջին անգամ տպագրել էր էմիխը ընդարձակ առաջաբանով³, մի թուղթ որ հարուստ ուսումնասիրութեան նյութ էր հաղորդում իրեն՝ Փարպեցու մասին: Նա, բացի դրանից, դեռ չավարտած համալսարանի իր ընտրած բաժնի դասընթացը՝ հաճախում էր լիկեոնը և լսում էմիխի դասախոսութիւնները և, վերջապէս, գնում-գալիս էր ճեմարանի տեսուչ Գևորգ Քանանյանի մոտ և սիրալիր ընդունելութիւն գտնում նրանից:

1881—1882 ուսումնական տարին էր, իմ լիկեոնի դասընթացն ավարտելու տարին: Իմ գլուխը խառն էր քննութիւններով, որոնք այդ տարին, չգիտեմ ինչու, կատարվում էին մի առանձին հանդիսավորութեամբ՝ Կորշի, Գերիեի, էմիխի, Խալմազորովի և Քանանյանի ներկայութեամբ, ուստի և ազատ ժամանակ չունիի Խալաթյանցի հետ լինել և միայն շատ կարճ միջոցներով էի կարողանում:

տեսնվել նրա հետ, նամանավանդ որ նա շատ էլ դժբաղված էր իր Ղազար Փարպեցու ուսումնասիրության գործով, որ անհրաժեշտորեն պատրաստված և տպագրված պետք է լիներ 1882—1883 ուսումնական տարվա համար:

Էմինն որոշել էր հրաժարվել պաշտոնից և դրա վրա ադիտի հիմնել իր կարծիքը, երբ պաշտոնապես դիմելու լիներ ճեմարանի վերատեսչության՝ հալաթյանցին իրենից հետո լիկեոնի հայոց լեզվի և գրականության դասախոս հրավիրելու մասին: Այդ, իհարկե, միայն գործի պաշտոնական ձևակերպության համար էր, թե չէ, իրոք, արդեն ամեն բան վերջացած էր էմինի և Քանանյանի մեջ, որ ճեմարանի վերատեսչու Նիկոլայ Դավիթիչ Դելյանովից հետո արդեն ժառանգել էր գաղտնի խորհրդականի աստիճանի հետ միասին նաև ճեմարանի վերատեսչության բարձր պաշտոնը:

Քննություններս վերջացան 1882 թվի հունիսին, և ես պատրաստվում էի վերադառնալ հայրենիք: Ես պետք է մի վերջին անգամ էլ տեսնվեի հալաթյանցի հետ, որ ինձ ճաշի էր հրավիրել: Գնացի: Այս անգամ նրա սեղանը շատ առատ էր՝ հայկական փլավ անուշեղեններով, գինի, գարեջուր, թանկանոց <ճաշեր> և այլն: Ուրախ էինք երկուսս էլ. ես հաջողությամբ ավարտել էի իմ բարձրագույն ուսման դասընթացն և մտնում էի կյանքի ասպարեզը, նրա քաղցր երազներն էլ լիակատարորեն հաջողելու վրա էին: Կերանք, խմեցինք իրար կենաց և շնորհավորեցինք իրար, ցանկանալով իրար հաջողություն կյանքի ասպարեզում: Երբ ես վերկացա դուրս դալու, և մենք մնաս բարով ասելով իրար, գրկախառնեցինք, ես շոռացա շնջալ նրա ականջին:

— Չմոռանաս հայրենիքը:

Անցավ ամառը: Ես չկարողացա հայրենիքում, իմ մասնագիտության համապատասխան, ուսուցչի պաշտոն գտնել մեր հոգևոր դպրոցներում կամ մեր Հոգևոր ճեմարանում և ստիպված եղա գնալ նոր Նախիջևան, որն այն ժամանակվա ծաղկած հայ գաղութներից մեկն էր: Այդտեղ արդեն լսեցի, որ հալաթյանցը հրավիրվել է ճեմարանի արևելյան լեզվաց լիկեոնը՝ դասախոսելու էմինի տեղը, որ հրաժարվել էր պաշտոնից: Հետո ստացա իրենից՝ հալաթյանցի «Ղազար Փարպեցի և գործք նորին, պատմական և գրական քննություն Գրիգորի հալաթյան, ի Մոսկվա, 1883» աշխատությունը:

Ես սիրով կարգացի այդ սիրուն գրքույկը, որի մեջ բուն քննական մասը պատկանում էր էմինին, որովհետև, ըստ ամենայնի, համապատասխանում էր նրա՝ մեզ դասախոսածին լիկեոնում: Նյութի շարահյուսումը և դասավորումը, որ պահանջել էր ոչ սակավ աշխատանք և հմտություն, պատկանում էր Խալաթյանցիին: Լեզուն երկուսինն էր՝ Խալաթյանցի դրածը, էմինի ճշտածը. ընդհանրապես, ըստ մասանց բանի քերականության՝ ճիշտ, բայց ոգով ենթարկված աշխարհաբարի ազդեցության: Կարելի էր ավելի կարճ կապել և չմոծել գրքույկի մեջ Մամիկոնեից տեր Վահանի մեծ պայքարը Պարսից դեմ, բայց ինչ որ էլ լինի, համեմայն դեպք, դա մի լավ ընծա է եղել ժամանակի հայ գրականության համար:

Այդ բոլորից հետո ես առիթ ունեցա այլևս մի երկու անգամ տեսնելու նրան, խոսելու նրա հետ ազատորեն, իբրև հին ընկեր, մեր երազների մասին, որոնք առաջ երազներ էին, իսկ այդ ժամանակ արդեն իրականություն էին դարձել:

Առաջին անգամ ես պատահեցի նրան Կիսլովոդսկի հանքային ջրերում: Ես համարյա ամեն տարի ամառները գնում էի Կիսլովոդսկ. հարմարություն կար. ճանապարհը կարճ էր. երեկոյան ժամը 11-ին դուրս էի գալիս Ռոստովից, մյուս օրը ճաշին արդեն այնտեղ էի լինում: Զգիտեմ, չեմ հիշում, թե ո՞ր տարին էր, որ անակնկալ հանդիպեցի նրան: Նա գիրացել էր: Մանրացել էր իրեն պահելու, խոսելու, գիտնական պրոֆեսորի ձևեր ընդունելու տեսակետից:

Գնացինք խորովածանոց, ոչխարի սպիտակ մսի հայտնի անուշ խորովածը ուտելու և հանգիստ դրուցելու:

— Է՛հ, բարե, հազար բարի,— ասացի ես,— տեսնում եմ, որ դու առողջ ես, ես էլ հիվանդ չեմ, չեմ ուզում մեր անցյալին դառնալ: Ինչ որ էլ լինի, դու հասել ես քո նպատակին, ես էլ իմ նպատակին...

Ուզում էի շարունակել, բայց նա ընդհատեց ինձ:

— Ես գիտեմ, թե դու ինչի վրա ես ակնարկում. ես խոստացիլ եմ և խոստանում եմ մեր նոր գրականության ուսումնասիրության մը զբաղվել... խոստացել եմ և պիտի կատարեմ,— ամբողջացրեց նա:

— Անցյալի դարձը չկա. դու այնքան խորն ես մտել էմինին

նմանելու ձգտումիդ մեջ, որ նմանել ևս նրան և քո կյանքով,—
ասացի ես:—Բայց ես այդ չէի ուզում ասել,— շարունակեցի ես,—
այլ մի ուրիշ բան, որի մասին մենք շատ ենք խոսել: Իմ ասելիքը
մայրաքաղաքի հայ ուսանողությանը կաղարջան ճեմարանի լի-
կեոնի հայ լեզվի և գրականության ամբիոնի հետ կապելու մա-
սին է: Մեր հրկրում ամեն տարի շատ հայ երիտասարդներ հն-
ավարտում գիմնազիտներում, որոնց մի խոշոր մասը թափվում է
Մոսկվա՝ բարձրագույն դպրոցները մտնելու համար: Դրանք, սո-
վորաբար, իրենց պատմության և գրականության անժանոթ են
լինում: Դրանք կարող են լսել լիկեոնի պրոֆեսորին և խորթ շմեալ
իրենց հարադատ գրականության և պատմության: Առաջ, քանի որ
էմինն էր, այդ անկարելի էր անել, որովհետև նրա ուսուցման
սխտեմը հին վարժապետական էր, իսկ դու կարող ես և պետք է
անես:

— Այո՞, — ասաց նա, — մենք այդ մասին շատ ենք խոսել.
կփորձեմ, ևս աշխատանքից վախեցող չեմ...:

Նա դնաց. կարճ ժամանակով էր եկել:

Անցավ ժամանակ: Մի ձմեռ, չսպաւած, ստացա նրանից վի-
մագրված թերթեր. դրանք, փնչպես երևում էր, մեր Մեծն Տիգրա-
նի մասին լիկեոնում նրա դասախոսության սղագրությունն էր:
Կարդացի և շատ հավանեցի. ափսոս, որ բոլորը չէր: Վերջացե՞լ է,
թե չի վերջացել, հայտնի չէ. դրա անունը չի հիշված նրա թողած
գրավոր ժառանգության ցանկի մեջ:

Երկրորդ անգամ ևս առիթ ունեցա տեսնել նրան, երբ գնա-
ցել էի Մոսկվա, հորեղբորս թաղման: Ես հալաթյանցին տեսա թաղ-
ման օրը եկեղեցում, երբ նա դուրս եկավ դամբանական խոսելու:
Նրա և հանգուցյալի հարաբերությունը լարված էր, ուստի և ես շատ
զարմացա, երբ նրա բերանից լսեցի այնպիսի ճիշտ, անաշառ, ար-
ժանավոր և, ըստ ամենայնի, վայելուչ, խելոք բնութագրում. երե-
վում էր, որ նա խոսում էր իր սրտից բխածը, աննախանձաբար և
ոչ թե կեղծ ու պատիր ուռուցիկ խոսքեր: Երբ եկեղեցում կատա-
րելիք ծեսը վերջացավ, և հանգուցյալին դուրս էին հանում հուղար-
կավորելու դեպի հավիտենական հանգիստ, ես մոտեցա նրան, և
մենք զրկախառնվեցինք: Ժամանակ չկար խոսելու. արտասուքը,

ջերմ ու առատ արտասուքը ոլոռն-ոլոռն թափվում էր մեր աշ-
քերից և խեղդում մեզ...

Ամեն բան կատարվելուց վերջացնելուց հետո տեղի էր ունե-
նում թաղման հանձնաժողովի հաշվետու նիստը Գասպարյան ան-
կեղանոցում, որին ես էլ հրավիրված էի: Խալաթյանցը, որ նույն-
պես հանձնաժողովի անդամներից մեկն էր, ինձ հանդիպելով հարց-
քեց, թե ե՞րբ պիտի վերադառնամ և հրավիրեց ճաշի:

Գնացի ճաշի: Եկել էին և մի քանի հին բարեկամներ: Բնա-
կարանը, որքան ես հիշում էի, միևնույնն էր մնացել, միայն կահ-
կարասիքն էր վերանորոգվել: Մեծ գրասեղանը խառն ի խառն լըց-
ված էր թերթերով ու գրքերով. նա սիրում էր, որ իրեն տեսնեն
շրջապատված թղթերով, պարապելիս: Կավ ժամանց ունեցանք, մեր
անցյալը հիշեցինք, մեր ոսկե ուսանողության անցյալը: Հիշեցինք
և նորոգ հանգուցյալին: Ես գովեցի խալաթյանցի դամբանականը,
Ծատուրյանի կարգացածը և գերեզմանի վրա Վեսելովսկու սրտանց
արտասանած մի երկու խոսքը...

— Այո՛, այո՛, — պատասխանեց խալաթյանցը, — պետք է
ամեն գործիչ զնահատվի համապատասխան իր ժամանակի հան-
գամանքներին. մեղանում հաճախ այս ճշմարտությունը մոռացու-
թյան է տրվում:

Նա ակնարկում էր եկեղեցում իր խոսածը:

Ես մի երկու օր ևս մնացի Մոսկվայում՝ նոր տարին էլ այնտեղ
արի և վերադարձա Նոր Նախիջևան: Ճանապարհ ընկնելուց առաջ
մի վերջին անգամ էլ զնացի Վազանկա հայոց գերեզմանատունը:
Ցուրտ, քամոտ օր էր. գերեզմանները ծածկված էին խոր ձյունով:
Հանգուցյալի գերեզմանաթումբն էլ իր վրա մի կիտուկ ձյուն ու-
նեիր: Չոքեցի ձյունի վրա և իմ հրախտագիտության զգացմունքներս
հայտնեցի. նա էր, որ բերել էր մեզ՝ երեք եղբայրներիս, Լազար-
յան ճեմարան ուսման: Վեր կացա, չորս կողմս նայեցի: Խորին
լուսթյուն էր, ոչ ոք չկար, ինչ եմ ասում, ընդհակառակը, շատիշ
կային, բայց ամենքն էլ լռիկ-մնջիկ քնած էին խոր ձյունի տակ:—
Ահա՛ նազարյանցը, ահա՛ Մսերը, ահա՛ իմ կրոնուսույց Տեր Հարու-
թյուն Քյուրքչյանը, ահա՛ իմ կրտսեր ընկեր, վաղարշապատցի
Մուշեղյանը, որ մահացել էր ճեմարանում, և ես ամբողջ գիշեր
սաղմոս էի քաղել նրա վրա... Ցուրտ էր, շատ սառը քամի էր
փչում: Վերադարձա քաղաք և վերջին երեկոն էլ անցկացրի իմ

նախկին ծառայակից Նախիջևանում, պատվական բարեկամ, ղըղ-
լարեցի Սահակ Թանգյանի ընտանիքում, որ միխթարիչ էր հան-
դիսացել ինձ իմ սգալից օրերին Մոսկվայում: Վերադարձիս եղա-
նակը մի փոքր ինչ մեղմացել էր, այնքան փոթորկալից չէր, որքան
Մոսկվա մեկնելու օրերումս էր:

Բայց ես իմ հուշերում սակավ ինչ առաջ գնացի և չհիշեցի իր-
տեղը մի կարևոր հանգամանք, որ վերաբերում է հալաթյանցին:
Ես մոռացա ասել, որ Քանանյանի վերատեսչության օրերում,
երբ նա բռնել էր Դելյանովի տեղը (1890 թ.), և տեսչության
պաշտոնը թափուր էր մնացել, հալաթյանցը հրավիրվել էր այդ
պաշտոնին: Այն օրերից նա լիկեոնի դասախոսի պաշտոնի հետ
միասին վարել էր տեսչի պաշտոն և խաղաղ կառավարել ճեմա-
րանը: Այդ դժվար և գլխացավ դործը կարողացել էր կատարել
Քանանյանի ցուցմունքով: Քանանյանը վախճանվել է 1897 թվին,
և ճեմարանի վերատեսուչ է կարգվել Մոսկվայի համալսարանի
գիտնական դասախոս Վ. Միլլերը, որի ժամանակ ճեմարանում
տեղի է ունեցել մի ներքին սովորական փոթորիկ, որ չի կարողացել
կամ չի կամեցել հենց տեղն ու տեղը վերացնել Միլլերը: Նորամուտ
ուսուցիչներից մեկը, ազգային խտրականություն նկատելով
հալաթյանցի վարմունքի մեջ, ամբաստանել է դպրոցական բարձր
իշխանության առաջ: Պահանջվել է բացատրություն: Պատվասեր
հալաթյանցը մի ընդարձակ հերքումն է ուղարկել և դրա հետ միա-
սին և իր հրաժարականը, որ ընդունվել է:

Ի նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ ճեմարանն ուներ մի
հիմնական օրենք, որ պահանջում էր, որ ճեմարանի կա՛մ վերա-
տեսուչը, կա՛մ տեսուչը հայազգի լիներ, Միլլերը հրավիրել էր
տեսչության պաշտոնի համար Սահակ Թանգյանին:

հալաթյանցը պետական աստիճանների կամ աստիճանավո-
րության շատ սեր շուներ, բայց մեծ գիտնականի անուն վաստա-
կելու համար մեռած էր: Նա դրա համար և՛ գրականության խոր-
քերը, անկյունախորշերը քրքրելու, քջջելու մի առանձին սեր ու
ընդունակություն ուներ, և՛ աշխատասիրությունն էլ չէր պակա-
սում նրան:

Նրա օրոք մի ժամանակ հղավ, որ մի ղորեղ հոսանք փչեց մեր
գրականության մեջ. ամենքը թափվեցին ճշտելու հորենացու Հա-
յոց պատմության աղբյուրները, որոնք 1400 տարուց ի վեր առն-

ձեռնմխելի էին մնացել: Կարծեմ այդ հոսանքն արտասահմանի հայազեաներից եկաւ⁴: Դեռ առաջ էլ, թե՛ մեղանում և թե՛ արտասահմանում, սկսւիած էր մեր հին գրականության ուսումնասիրությունը, դրա արժեքը գնահատելու համար: Բայց այդ կատարւում էր հետզհետեւ, գիտնականության հատուկ կարգով: Ս. էջմիածնում, օրինակի համար, «Միաբանը» հանգիստ նստած խցում՝ երբեմն իր խորենացու ուսումնասիրություններից այնպիսի հայտնություններ էր տպում «Արարատում», որ դարմացնում էր ամենքին⁵: Բայց այս հոսանքն այդպես չէր. ամենքն էլ կարծես գտել էին մի վտանգավոր հանցավոր և շտապում էին հանցավորի հանցանշանները գտնել:

Ո՞վ էր հանցավորը:— Մեր բովանդակ հին գրականության միակ աստղը՝ հայրենասերների հայրենասեր Մովսես խորենացին:

Ի՞նչ ծանր հանցանք էր կատարել նա:— Նա գրել է 2—3000 տարի անհայտ, անհիշատակ մնացած իր աղգի ծագման պատմությունը:

Ի՞նչ միջոցներ է գործադրել նա այդ անհիշելի ժամանակների պատմությունը վերականգնելու համար:— Նույն միջոցները, որ գործադրել են նույն կացության մեջ գտնւած մյուս պատմիչները. նա հավաքել է աղգի մեջ պահպանւած և մինչև իր ժամանակները հասած բոլոր առասպելները, երգերը, ավանդությունները, հիշողությունները, իրար մոտ բերել և այդ բոլորից բանաստեղծորեն կազմել իր գեղեցկահյուս պատմությունը:

Ի՞նչ հանցանք է, ուրեմն, գործել նա:— Նա որտեղ որ պակաս է աղբյուրը, գտել և օգտագործել է օտար աղբյուրներ, սակայն առանց ստուգելու նրանց ճշտությունը:

Ահա այդ հոսանքի այդպիսի հախուռն գրականագետներից մեկը և ամենահռանդունը հանդիսացել է մեր խալաթյանցը, որ խորենացու պատմության հիշյալ աղբյուրները դրնելու և նրանց ինչ և ինչպիսին պարզելու գործում գործադրել է իր բոլոր ուժն ու կարողությունը և ծայրահեղության հասել: Նա, վերջապես, ճիշտ է, մի որոշ շափով դրական եզրակացություններ արել է, բայց ի՞ր աշխատանքի ընթացքում չի կարողացել պահանջւած սահմանը պահել և երախտամոռ է դառնւել պատմության հեղինակ՝ խորենացու նկատմամբ՝ իր կրիտիկական գրւածներում թույլ տալով նրա վերաբերմամբ անվայել արտահայտություններ: Նրա արած դրական եզրակացություններն էլ շատ թույլ են եղել:

Այս մասին նրա եզրակացությունների քննադատ Մանուկ Աբեղյանն ասում է. «Պ. Խալաթյանի հիմունքները շատ թույլ ու խախուտ են և հաճախ վեպի հետ կապ չունեցող: Բայց և այնպես նա այդպիսի նախադիրներով շատ հեշտությամբ եզրակացություններ է անում: Ռեպետ անվերջ կրկնած «հավանական է», «գուցե», «կարելի է կարծել», «ինձ թվում է» և նման դարձվածքներով լիքն է նրա աշխատությունը, սակայն, կարող է վերջը ո՛չ մասնագետի և ո՛չ քննադատական աչքով կարդացողի համար ընդունելի լինել հոգեբանական այն պարզ օրենքով, որ թույլը թույլի հետ միանալով, իրար զորացնում են և վերջը գորեղ տպավորություն թողնում: Սակայն, առաջին հայացքից, հենց նրա եզրակացության շափաղանցությունը, ուստի և սխալ լինելը, թվում է ընթերցողին» և այլն⁶:

Այժմ էլ մի քանի խոսք Խալաթյանցի հայերեն գրածների և, հատկապես, նրա խմբագրությամբ հրատարակված Ռաֆայել Պատկանյանի երկհատորի մասին: Ինչ վերաբերվում է խմբագրության, այդ կատարված է, ըստ ամենայնի, բարեխղճաբար, իսկ ինչ վերաբերում է կենսագրության, որ զետեղված է այդ հրատարակության մեջ, նույնը չի կարելի ասել: Անհրաժեշտ է նկատել, որ Ռաֆայել Պատկանյանը մեր նոր գրականության հեղինակների մեջ առնանալու արժանի է. նրա ո՛չ հոբելյանն է տոնվել, ո՛չ էլ, մինչև այսօր, ստույգ կենսագրություն գրվել:

Պետք էր սպասել, որ կենսագրությունն այս անգամ դուրս կգար ամենայն կատարելությամբ, քանի որ դրա գրողն էր Լազարյան ճեմարանի լիկեոնի պրոֆեսոր Գրիգոր Խալաթյանցը, բայց մեր սպասածը չի կատարվել, կենսագրությունը վերստին լույս է տեսել նախկին անկատարությամբ, պակասություններով, սխալներով ու կցկտորությամբ, որ պատիվ չէր կարող բերել մեր ընկերոջ գրչին: Ահա դրա մեջն էլ արտահայտվել է նրա կտրված, խզված լինելը մեր նոր գրականությունից. նա ծանոթ չի եղել Ռաֆայել Պատկանյանի կյանքին և գործունեության, ծանոթ չի եղել աղբյուրներին, վավերագրերին, որ անհնար էր նամակներով հեղինակից ստանալ...

Ռաֆայել Պատկանյանի ընտիր երկերի հրատարակողն եղել է Վառվառե Քանանյանը, որ կամեցել է դրանով նյութական օժանդակություն հասցրած լինել իրեն՝ հիվանդ Պատկանյանին և նրա

ընտանիքին: Նա նամակ է գրել նրան և գրավոր թույլտվություն խնդրել: Պատկանյա՛նը շնորհակալությամբ ուղարկելով նրան թույլտվությունը՝ ավելացրել է, որ եթե այդ արվում է իրեն նյութական օգնություն տալու նպատակով, չի կարող հասած լինել նպատակին, որովհետև հայ մարդը տակավին սովորած չէ հաջգրքին փող տալ, գնել: Բայց այդ նախադրուշացումը չի ընդունվել: Երկհատորները ապագրվել են Պետերբուրգում, 1893 թվին, երբ բանաստեղծն արդեն վախճանված է եղել 1892 թվին, և մաքուր խնամքով ապագրված երկհատորները, կապույտ, սիրուն կաղմերի մեջ, թափված են մնացել հումայետս: Այնինչ Քանանյաններն ունեցել են այնքան կարողություն, որ եթե ուղենային, ազատ կարող էին ամոքած լինել իրենց մտերիմ բարեկամի կյանքի վեղձին տարիների խղճուկ կացությունը, նամանավանդ նրա վերջին երկու տարվա հիվանդության օրերում, որով գուցե և երկարացրած լինեին մի քանի տարով նրա հայ գրականության համար այնքան արդյունավետ կյանքը:

Ահա՛ և մի դրվագ ևս, և ես վերջացրած կլինեմ իմ հուշերդ հալաթյանցի մասին:

Զգիտեմ, չեմ հիշում, թե որ թիվն էր, որ ես Թիֆլիսի Ղուկասյան կրոնա-սպասմական թանգարանի վարչությունից մի գրքի հետ միասին ստացա մի ծրար, որի մեջ վարչությունը խնդրում էր, որ ես կարգամ գիրքը և իմ կարծիքը հայտնեմ նրա մասին, առանց հաշտեելու, թե ինչո՛ւ համար է այդ:

Դիրքն ինձ համար մի անհայտ բան չէր, դա առաջ տպվում էր մաս-մաս Ս. էջմիածնի «Արարատում», և ես, բնականաբար, կարդացել էի և հավանել:— Դա Մանուկ Աբեղյանի ուսումնասիրություններն էր, երբ 1899 թվին արտատպված լինելով «Արարատից», դարձել էր մի ամբողջություն և, ուրեմն, ավելի հեշտամատույց՝ կարդալու և գաղափար կաղմելու նրա արժանավորության մասին: Ես սպասեա՞ռ չունեի հրաժարվելու, ուստի և մեկ էլ ուշի-ուշով կարդացի ամբողջությունը միասին, այսինքն՝ գիրքը, և եկա այն եզրակացության, որ հորենացու աղբյուրների քննադատներից և ոչ մեկը մինչ այդ այնպիսի ճշտությամբ չի հասկացել հորենացուն, ինչպես որ հասկացել է Մանուկ Աբեղյանը, և այդպես էլ գրեցի վարչությանը:

Զգիտեմ, թե ո՞ր աղբյուրից կարող էր հալաթյանցն իմացած

լինել իմ տւած աշդպիսի կարծիքի մասին, և խորին կերպով վիրավորվեց, մի հանգամանք, որ պատճառ եղավ մեզ իրարից դժգոհելու: Չէի կարծում, որ ընկերական սերն ու հավատարմությունը կարող էր արգելք հանդիսանալ ընկերներից մեկի ազատ կարծիքի արտահայտութեան:

Դրա վրա անցավ մի ժամանակ, և ես սրտի ցավոք լսեցի, որ նա հիվանդացել է Թիֆլիսում և վախճանվել է, մարմինը տարվել է Մոսկվա և այնտեղ մեծ հանդիսավորութեամբ հողին հանձնվել:

ԻՄ ՏԵՍՈՒՉ ԳԵՎՈՐԳ ՔԱՆԱՆՅԱՆԸ

Գեորգ Եղիայի Քանանյանը ղղլարցի էր, չքավոր ծնողների զավակ: Նա ծնվել էր 1834 թվին և ուսել Ստավրոպոլի գիմնազիոնում, Կովկասին լավ հայտնի Նեերովի վերատեսչութեան օրերում: 1854 թվին, ավարտելով աշդտեղ իր միջնակարգ ուսման ընթացքը՝ վերատեսչի խորհրդով մտել է Մոսկվայի համալսարանի պատմա-բանասիրական բաժինը, որտեղ նույն ժամանակները դասախոսում էր միջին և նոր դարերի պատմութեանը Նեերովի մտերիմ բարեկամ հուշակավոր Տիմոֆեյ Գրանովսկին:

Քանանյանը դեռ իր աշակերտութեան օրերից գիմնազիոնում սիրել է պատմութեանը, իսկ այստեղ, համալսարանում, լսելով Գրանովսկու հմայիչ դասախոսութեանները՝ կատարելապես հափըշտակվել էր և պատմութեան իր համար մասնագիտութեանը քնտրել, մտադրվելով հատկապես գիտութեան դույն պատմական ճշտողից պատրաստվել և, ավարտելուց հետո, դույն գիտական ճանապարհով ընթանալ: Ի բնե ընդունակ, ի բնե աշխատասեր՝ նա շուտով աչքի է ընկնում և գրավում իր ուսուցչապետների ուշադրութեանը, և 1858 թվին, երբ շատ հաջողութեամբ ավարտում է իր ուսման ընթացքը, ֆակուլտետի խորհրդի որոշմամբ թողնվում է համալսարանում՝ պատմութեան ամբիոնի համար պատրաստվելու և կատարելագործվելու նպատակով:

Սակայն բախտի բերմունքը նրա համար գործունեութեան մի այլ ուղի է պատրաստած եղել: 1861 թվին, երբ Մկրտիչ էմինը թողնելով իր տեսչութեան պաշտոնը Լազարյան ճեմարանում վերատեսչութեան պաշտոնով փոխադրվել է Վլադիմիրի գիմնազիոնը,

և ճեմարանի տեսչության պաշտոնը թափուր է մնացել, առաջ է քաշվել Քանանյանի թեկնածությունը դույն պաշտոնի համար՝ իբրև հայի (ըստ գոյություն ունեցած օրենքի՝ կաղարջան ճեմարանի տեսուչը կամ վերատեսուչը պետք է հայ լինի—Յ. Շ.), իբրև հայոց լեզուն իմացողի և մանկավարժական գործին էլ որոշ շահով ծանոթ անձի թեկնածություն, որ սիրով ընդունվել է դույն ժամանակները վերատեսչության պաշտոնով ճեմարան փոխադրված Նեվերովի կողմից, որ դեռ Ստավրոպոլի գիմնազիոնից արդեն ճանաչում է եղել Քանանյանին՝ իր «Յգորուշկային», ինչպես որ նա սովորություն է արած եղել նրան կոչել գիմնազիոնում:

Եվ 1861 թվին, մարտի 8-ին, 25 տարեկան վառվռուն, արուս-քին փայլուն տեսքով, գիտական ասպարեզի համար պատրաստվող երիտասարդ Քանանյանն առաջին անգամ ոտք է դնում ճեմարանի տեսչի պաշտոնակատարի պաշտոնով և 36 տարի շարունակ մնում այդտեղ իբրև տեսուչ, 20 տարուց հետո՝ իբրև վերատեսուչ, մինչև որ կնքում է իր մահկանացուն 1897 թվի հուլիսի 1-ին:

Քանանյանը գտած է եղել իր տեղը, իր գործունեության ասպարեզը. նա այնպես սիրել ու կապվել է ճեմարանի հետ, որ դրա համար մոռացել է և իր սիրած պատմությունը, ու ոտից-գլուխ խրվել է ճեմարանի կառավարության գործի մեջ, կառավարություն, որ սակայն հեշտ բան չի եղել:

Ճեմարանը մի մեծ դպրոց է եղել, որտեղ հավաքված են եղել լայնածավալ Ռուսաստանի, կարելի է ասել, բոլոր հայաբնակ տեղերից և, մինչև իսկ Պարսկաստանից հայ մանուկներ, որոնց պետք է եղել մի առանձին հայրական խնամք ու վարվեցողություն: Նա, իբրև մի գիշերօթիկ դպրոց, ունեցել է մեծ տնտեսություն, որ պահանջել է հաշիվ, տնտեսագիտական որոշ հասկացողություն, հոգացողություն ամեն բան ժամանակին և տեղին պատրաստելու և եղած բազմաթիվ պահանջները բարելավելու, շմեղանչելով ոչ չափավորության և առողջամիտ տնտեսական խնայողության կանոնների դեմ, ոչ էլ ավելորդ ձեռնառատության կանոնների: Նա մի մեծ, ընդարձակ հաստատություն է եղել, որ իր նախակրթարանով, գիմնազիոնական դասարաններով և լիկեոնական արևելյան լեզվաց բարձրագույն մասնագիտական կուրսերով՝ կառավարման մի բարդ սիստեմ է ունեցել, որի ընթացքը կանոնավորելու համար հարկավոր է եղել մշտական արթուն հսկողություն,

ջանք և, որ զլխավորն է, ըստ էության մի հայկական հաստատություն է եղել, որ հիմնադրված լինելով մի առանձնահատուկ նպատակով՝ կրչված է եղել ծառայելու միաժամանակ և՛ հայության, և՛ պետության շահերին, սակայն այնպես, որ այդ բոլորը կատարված լիներ ոչ ի վնաս մյուսին, մի հանգամանք, որ կառավարիչներից պահանջել է գործելու մեծ տակտ, խոհեմություն, հեռատեսություն և զգուշություն: Հայտնի բան է, այդ բոլորի համար գոյություն են ունեցել որոշ կանոններ և օրենքներ, սակայն օրենքը օրենք է մնացել, կանոնը՝ կանոն, բայց մարդկանց հայացքները ժամանակի ընթացքում փոփոխության են ենթարկվել, և ցարական կառավարության ղործակալների ոտնձգությունները դույն անխախտելի օրենքների կիրարկության գործում չափ ու սահման չեն ունեցել, որի հետևանքով ո՛չ մի անգամ և ո՛չ սակավ դեպքերում հարուցվել են փոթորիկներ, որոնք սպառնացել են ամեն բան տակն ու վերա անել, ամեն բան սրբել, տանել, որոնց դեմ և հարկավոր է եղել բուռն դիմադրություն, անընդհատ պայքար, մաքառումն՝ եղածն անխախտ պահելու և հայ կուլտուրական գործի այդ փոքրիկ նավակը զգուշությամբ մրրկահույզ ծովի կոհակներից և այլ խռուխուրից անվնաս անցկացնելու համար:

Բացի այդ՝ այսպես կոչված արտաքին փոթորիկներից, որոնք հարուցվել են դարձողական բարձր փշխանության կողմից, տեղի են ունեցել փոթորիկներ նաև ճեմարանի ներքին կյանքում, որոնք, ճիշտ է, այնպիսի սուր ու վտանգավոր բնույթ չեն կրել, ինչպիսին եղել են արտաքինները, բայց և այնպես փոթորիկներ են եղել, որոնք մշտական և հարատև լինելով՝ շատ արյուն են պղտորել և երբեմն իսկ պատճառ դարձել և արտաքին վտանգավոր փոթորիկների:

Դրանք էլ, այդ ներքին փոթորիկները, առաջ են գալիս եղել ճեմարանի բազմաթիվ ոչ հայ ուսուցիչներից ու դաստիարակներից ռմանց ճեմարանի էական ու սկզբնական նպատակներից բխած և մեկ անգամ ընդմիշտ հայ աշակերտների վերաբերմամբ ընդունված դաստիարակության սիստեմի չճանաչելուց, կամ ճանաչել չուզենալուց և չափազանց խստապահանջ լինելուց, որին պիտի հետևած լինեին խստագույն պատիժներ, արձակումներ ճեմարանից և արտաքսումներ հայ աշակերտների՝ նրանց ոչ հիշյալ պահանջածի չափով գովանի վարք ու բարք և հառաջդիմություն ցույց

տված լինելու համար, մի հանգամանք, որ պիտի վարկաբեկ արած լինե՞ր ճեմարանն աշխտեղ հայաբնակ տեղերում ժողովրդի աչքին և վնաս հասցրած նրա հիմնարկութեան բուն էական նպատակին:

Այդ բոլորին պետք է ավելացնել և այն, որ նրա տեսչութեան երկար ու ձիգ տարիների ընթացքում վերատեսչութեան պաշտոն է կատարել ճեմարանում նիկողայոս Դիլանյանը (նիկողայ Դավիդովիչ Դիլանով), աղգային լուսավորութեան նախարար Հովհաննես Դիլանյանի եղբայրը, նախկին փայլուն ղինվորական, որ մի բարի մարդ լինելով հանդերձ, ամեն կողմից անպատրաստ է եղել այդ պաշտոնի համար և կարգված է եղել այդ բարձր, պատվավոր պաշտոնին միայն իբրև Լազարյանների փեսա և հիշյալ Հովհաննես Դիլանյանի եղբայրը:

Հասկանալի պիտի լինի, որ այդպիսի հանգամանքներում և ճեմարանի վարչութեան ոչ թեթև պաշտոնի կատարումը բարդվել, մնացել է Քանանյանի վրա, որ այնքան ճկուն, այնքան տոկուն և ընդունակ է գտնվել, որ կարողացել է այդ բոլոր դժբերի ծանրութիւնն իր ուսերի վրա կրել ու պարզերես դուրս գալ և՛ ճեմարանի սկզբնական նպատակն անփոփոխ պահպանելու, և՛ պետական ու հայկական շահերը փրար հետ հաշտեցնելու, և՛ ներքին դժգոհութիւնների ու արտաքին փոթորիկների առաջն առնելու տեսակետներից, և, որ գլխավորն է, այդ բոլորի հետ միասին նա կարողացել է իր դիրքը պահպանել, իր բարձր իշխանավորների համակրութեան և գնահատութեան արժանանալ, մեծագույն պատիւների ու աստիճանների տիրանալ, մնալով մինչև իր կյանքի վերջը իրեն հատկացված պաշտոնում:

Քանանյանի դժբերեցութեան ահա այդ դրական կողմերի վրա է եղել, որ տիրապես կանգ են առել ճեմարանի ուսուցչական և պրոֆեսորական կազմերի ներկայացուցիչները՝ լիկեոնի արեւելյան պատմութեան դասախոս, նրա ուսանողական ընկեր, պրոֆեսոր Դիրին և զիմնաղիտական բարձր դասարանների ուս գրականութեան ուսուցիչ Ն. Ի. Վինոգրադովը, 1897 թվին, նրա գերեզմանի վրա իրենց արտասանած հակիրճ, բայց բովանդակալից դամբանականների մեջ: Դրանցից առաջինը՝ Դիրին, իմիջիայլոց ասել է.

— Նա տիրող սիրտ ուներ, որով և անքակտելի կապերով կապվել էր ճեմարանի հետ և այդպես էլ կապված մնացել 36 տարի

շարունակ: Նրան է նա նվիրած եղել իր բոլոր ուժերը՝ թողած լինելով մի կողմ իր արդեն սկսած գիտական աշխատանքները. նա իր սրտին շատ մոտ է ընդունել այն վտանգը, որ սպառնացել է ճեմարանին ղրկելու նրան, խլելու նրանից նրա սկզբնական բնույթը և վերածելու նրան մի սովորական հասարակ գիմնաղիտնի. նա չի խնայել իր ուժերը կանխելու այդ վտանգը: Եվ նրան է պարտական ճեմարանը, եթե մինչև այժմ հաստատ է մնացել իր սկզբնական կացության մեջ: Հաստատություններն աճում են և ծերանում մարդկանց պես, իսկ եթե նրանք ամրանում են, բարգավաճում, այդ լինում է այն ժամանակ և այն դեպքում, երբ մարդը դնում է նրանց մեջ իր կենդանի հոգին: Նա սիրում էր ճեմարանը իբրև իր գործունեության մշտական և բացառիկ ասպարեզը. նա նրա մեջ տեսել է հոգեկան և կուլտուրական զարգացման գրավականը այն ժողովրդի, որին իր ծագումով պատկանել է ինքը. նրա բախտին ու վիճակին են նվիրված եղել և նրա վերջին խոհերն ու տենչերը: Այն, ինչ որ տեսականը բաժանում է, ինչ որ վերացական միտքը անջատում ու հակադրում է, մարդու սիրող սիրտը հաշտեցնում է իր մեջ և մեկնաբանում: Ո՞վ իր մանկության օրերում բարեկամներ չի ունեցել, բայց նրա բարեկամներն այդպես էլ մնացել են բարեկամ մինչև վերջ...

— Նա գիտակցությամբ, հենց սկզբից, սիրել է ճեմարանը և այդ ջերմ սերը վառ է պահել իր մեջ մինչև իր կյանքի վերջին օրը, և ինձ թվում է, — ասել է Վինոգրադովը, — որ հենց այդ անշահախնդիր սերն է եղել, որ տվել էր նրան այն մեծ հեղինակությունը, որ նա վայելում էր ճեմարանում, ամենքի կողմից: Նրա այդ սիրո և հոգացողության գլխավոր առարկան եղել է ճեմարանի հեռավոր տեղերից հավաքված գիշերօթիկ աշակերտությունը: Պետք էր տեսնել, թե ինչպես տանջվում էր նա, երբ լիակատար անընդունակությունը կամ անուղղելի վարք ու բարձր արգելք էին հանդիսանում ժառանգավորներից մեկին ավարտելու իր ուսման ընթացքը. նրան մաշում էր այդպիսի աշակերտի վիճակը, ապագան. նա վախենում էր, որ չլինի թե այնտեղ, հեռավոր ծայրագավառներում, ժողովրդի հավատքը, վստահությունը ճեմարանի հանդեպ դրա հետևանքով փորձի ենթարկվեր...»:

Այս բոլորը Քանանյանի գործունեության դրական կողմերն են եղել, և դրանց մեջ նրա՝ ճեմարանի արտոնությունները և սկզբնա-

կան բնույթը, իբրեւ հայ դպրոցի, պահպանելու գործում ցույց տված եռանդն ու արիությունը կազմել են նրա փառքի պսակը:

Այդ բոլորի հետ միասին, սակայն, նրա նկարագրի մեջ նկատվել են և բացասական գծեր: Նրա գործունեության մեջ ճեմարանում շատ թերի և պակասավոր կողմեր են եղել, որոնք չեն նպաստել ու չէին էլ կարող նպաստած լինել ճեմարանի բարի անվան և հռչակի տարածվելուն ո՛չ բուն հայրենիքում, ո՛չ էլ հայ գաղութներում:

Հայոց լեզուն և դրա ուսուցիչը, օրինակ, իհարկե, վայելել են նույն արտոնությունները և իրավունքները, ինչպիսիները վայելել են և մյուս առարկաները և դրանց ուսուցիչները, բայց պաշտոնապես հաստատված ծրագրի մեջ հայ լեզվի դասերի թիվը քիչ է նշանակված եղել, նախատեսված չի եղել ո՛չ լեզվի տեսություն և ո՛չ գրականության պատմություն, և, որ գլխավորն է, միանգամայն մոռացված է եղել հայոց նոր աշխարհաբար գրական լեզվի դասատվությունը, այլ միայն հին գրաբար լեզուն, և այն էլ իր դասատվության եղանակով ոչ իբրեւ մայրենի լեզու, այլ իբրեւ մի օտար, մեռած լեզու, հավասար լատիներենի ու հունարենի: Կարդացվել են հայ հին հեղինակները և թարգմանվել ողոսերեն. գրավոր աշխատանքները կատարվել են ողոսերենից հայերեն թարգմանելու վարժության մե, իսկ Սալլանթյանի, Էմիլի, Մսերի ուսուցչության օրերով և գրաբար շարագրություններ գրելու վարժության մե: Վերջին ուսուցիչները՝ Ս. Շահագիդյանից սկսած, այդ չարիքի առաջը գոնե մասամբ առնելու համար, մոծել են իրենց դասատվության մեջ և աշխարհաբար շարագրություններ գրել տալու գովանի սովորությունը, բայց այդ կատարվել է ոչ ազատորեն, այլ գաղտագողի:

Երբ 1873 թվին Մսեր մագիստրոսը վախճանվել է, և Ս. Շահագիդյանը բռնել է նրա տեղը ճեմարանի բարձր դասարաններում, և դրա դասերը ստորին դասարաններում թափուր են մնացել, Քանանյանը հրավիրել է այդ դասարանների համար ուսուցիչ Ներսիսյան դպրանոցի նախկին վատահամբավ վերակացու, գրաբար ոտանավորներ գրող Երեմիա Իսահակյանին, մի հիվանդ, աննորմալ մարդու, որի ուսուցչությունն ամոթ ու խայտառակություն էր ճեմարանի համար և որ, բարեբախտաբար, շուտով վերջացել է նրա մահվամբ՝ խելագարների հիվանդանոցում:

Ճեմարանում գոյություն ունեւ մի շատ կարեւոր ցուցակ, որի մեջ մուծում էին հերթականութեամբ, ըստ խնդրատւութեան, ընդունւիլիք գիշերօթիկ աշակերտների անունները և դրանց ծնողներին իմաց էր տրւում, որ տեղ բացւիլու դեպքում նրանք կհրավիրւեն ուղարկելու իրենց որդիներին, որոնք պիտի լի վիճակի լինեին այդ ժամանակ մտնելու իրենց հասակի համապատասխան դասարանները: Արդ՝ այդ ցուցակի մեջ երբեմն քանանայանի ցանկութեամբ և, համեմատեալ դեպք, ոչ առանց նրա գիտութեան, ետ ու առաջ ձգումներ էին տեղի ունենում, որի հետեանքով և ետ ձգւածներից շատերը զրկւում են հղել ճեմարանում ուսանելու հնարաւորութեանից:

Մեր աշակերտութեան օրերում ճեմարանի աշակերտութեան ընթերցանութեան կարեւոր գործը բարձիթողի արված վիճակի մեջ էր: Ընթերցանութեան համար գոյություն ունեւ միայն մի ընդհանուր, հիմնական գրադարան, որ սակայն ընթերցանութեան գրքեր չունեւ և ամեն տարի չէր լրացւում նոր գուրս եկած գրքերով, ուստի և կարելի է ասել, որ գիրք կարդալու գործը թողնւած էր իրենց, աշակերտների կամքին: Ուղեցողները կարդում էին, չուղեցողները չէին կարդում: Գրքեր ձեռք էին բերում դրսից. ինչ գիրք որ ձեռք էր ընկնում, այն էլ կարդում էին. հսկողութեան չկար, հաշիւ պահանջող չկար: Պետք է ասել, որ մեր աշակերտներն ընդհանրապէս սիրում էին կարդալ և կարդում էին հափշտակւած՝ Մայն Ռիդի, Կուպերի, Վալտեր Սկոտի և այլ գրքեր: Ճեմարանում գոյություն ունեւ մի այլ եղանակի կամ ձևի ընթերցանութեան. այսինքն՝ իսկապէս ոչ ընթերցանութեան, այլ գրքերի բովանդակութեան պատմելու ունկնդրութեան: Դրամ ունեցող գիշերօթիկ աշակերտներից մի քանիսը ձեռք էին բերում դրսից այս կամ այն գիրքը և իրենք այնքան կարդում, որ բովանդակութեանը համարյա թե բերան արած լինում և հետո գիրք չունեցողներից խմբակներ էին կազմում և ոգևորւած հեքիաթի նման հայերեն պատմում դրանց բովանդակութեանը: Որքանօգտագետ էր այդ:

Ճեմարանը չի ստացել հայ թերթեր ու պարբերականներ աշակերտների ընթերցանութեան համար: Մեր աշակերտութեան օրերում մենք՝ բարձր դասարանի աշակերտներս, մեր մեջ դրամ ենք հավաքել և, վարչութեան թույլտւութեամբ, նոր գրքեր ենք բերել

ալել, թերթերի և այլ պարբերականների բաժանորդագրվել և այդպիսով աշակերտական դրադարանի հիմք դրել:

Ճեմարանն ուներ հարուստ ֆիզիկական կաբինետ, բայց մենք՝ ֆիզիկա սովորողներս, չգիտեինք, թե ո՞ր կողմից է բացվում այդ կաբինետի դուռը, և մենք սովորում էինք ֆիզիկան առանց փորձերի, և այդպես էլ ավարտեցինք: Ի՞նչն էր դրա պատճառը: Մեր բարձր դասարանների վաղեմի ուսուցիչ Յուլի Ֆրանցովից Վիպերը, որ դասատուն էր այդ առարկայի, հմուտ էր փորձեր անելու գործին, և մեկ ուրիշը հատուկ դրա համար չէր հրավիրվում:

Գիշերօթիկ աշակերտների սնունդը, հագուստը բավարար էր, բայց հսկողութուն չկար, որ հագուստը շնորհքով, հագնողների հասակի չափերով կարված լիներ, կերակուրը մաքուր պատրաստված ու մատուցված լիներ, փլավի բրինձը ընտրված լիներ, թեյը գույն ունենար և բավարար անուշութուն: Երբ աշակերտները ցույց տալով կերակրի մեջ ընկած մի աղտոտութուն կամ որդ՝ զանգառվում էին տեսչին՝ սովորաբար պատասխանը լինում էր.

— На ловца и зверь бежит.

Եւ պակասութունները հարատևում էին:

Քանանյանը հնար է ունեցել այդ բոլորի առաջն առնելու, բայց անտարբեր է դառնալ կամ չի ուղեցել. և այդ չարիքները ու դրա պեսները հարատևել են ճեմարանում՝ խոշոր վնասներ հասցնելով հատկապես ճեմարանի հայ տարրին: Ինչը՝ Քանանյանն էլ անձամբ ճեմարանում հայերեն երբեք չի խոսել, սովորութուն չի ունեցել մոտենալ աշակերտներին, դուրգուրել, մխիթարել ծնողների տեսութունից տարիներով զրկված աշակերտներին. նա ժամանակի հայ մաքուր դրական լեզվով խոսել էլ չի իմացել, այլ խոսել է Ղզլարի՝ սովորական բարբառով, որի մեջ «մազամ» խոսքի հաճախակի կրկնվելու հետևանքով նալբանդյանը, Սուլթանշահը, Ս. Շահագիզը, մի խոսքով՝ «Հյուսիսափայլի» խմբակը, ծաղրելով նրան անվանել են «Մազամյան»:

Տեսուչ Քանանյանի և ուսուցիչ Շահագիզյանի հարաբերութունները բարեկամական չեն եղել, դրա հետևանքով 1877 թվին, երբ բանաստեղծի աշակերտ-ուսանողները ընտանեբար տոնել են նրա 25-ամյակը Մոսկվայում, և հեռավորներն էլ մասնավոր լուրերից տեղեկանալով այդ մասին շտապել են շնորհավորական հեռագրեր ուղարկել հոբելյարին, Քանանյանը Պատկանյանին

գրած մի նամակում, որը նույնպես հեռագիր է ուղարկած եղել-
գրել է.

«Քու հեռագիրը հասուցի Շահազիզյանին: Այս ի՞նչ հոբել-
յաններ են: «Ha без рыбе и как рыба», Ուրախ եմ, որ մեր ու-
սանողական դասը կամենում է Շահազիզյանների առիթով պատ-
վել իր մայրենի լեզուն: Ուրիշ ներքին խորհուրդ չկա այդպիսի 25-
ամյա աննշան ծառայությունը տոնելու... Մոլորյալ, կարճատե-
ս պատանիներ. եթե դոքա ունենային հասկացողություն, թե ո՞վ է
եղել մայրենի լեզվի պահպանիչը այս կենտրոնական հայ ուսում-
նարանի մեջ, սոսկալի ալեկոծության ժամանակը: Եթե իմանային
ո՞ր պետք է ոտից գլուխ ընկղմած և անհետացած լինեին Շահա-
զիզյանները... Բայց թող միամտությամբ տոնեն և փառավորվեն...
վնաս չկա»:

1892 թվին էլ, երբ հրապարակորեն և աշխարհախումբ հան-
դիսով տոնվել է նույն ուսուցչի մանկավարժական և գրական գոր-
ծունեության հոբելյանը, Քանանյանը ոչ միայն ինքը ներկա չի
գտնվել, այլև արգելել է աշակերտներին ներկա գտնվել:

Ես մի խոնարհ աշակերտ էի և վարքիս համար երբեք պատժ-
ված չէի: Ես վաղամեռիկ Լազարյանի անվան թոշակով էի սովոր-
ում և լավ ձայն ունեի, ուստի ինձ կիրակի օրերը կանուխ էին
ուղարկում հեղեղեցի՝ դանազան ծառայությունների մատուցելու
համար. քշոց էի քոնում, գանձանակ շրջեցնում և նշխար բաժա-
նում: Մի կիրակի օր էլ, ըստ սովորության, նշխար բաժանելու
ժամանակ առաջ Քանանյանին մոտեցա, էմինին, Նաղարյանցին և
մի անճանաչ մարդու, այսինքն՝ այնպես, ինչպես որ շարքով կանգ-
նած էին. նկատեցի, որ տեսուչն անհաճո աչքերն ուրրեց վրաս:
Ժամն արձակվեց. ես վերադարձա ճեմարան. հետևիցս մտավ և
Քանանյանը, բարձր ձայնով կանչից վերակացվին և ցույց տալով
իմ վերա, պատվիրեց ինձ կարգեր փակել:

— Ի՞նչ եմ արել, — հարցրի ես:

— Դուք նշխարքն ամենից առաջ պիտի տայիք ճեմարանի
պատվավոր հոգաբարձու Աբամելիք Լազարեկին:

— Ես չէի ճանաչում նրան, — պատասխանեցի ես:

— Այդ միևնույն է. դուք պետք է ճանաչեք ձեր իշխանավոր-
ներին... Այդ ի՞նչ վարմունք էր:

Մի օր, դասերի ժամանակ, մեր երրորդ դասարանում բաց

դաս էր ուսուցչի բացակայութեան պատճառով. մեր ընկերներից մեկը բռնել էր ուսուցչի տեղը ամբիոնի վրա և բարձր-բարձր խոսում էր, ծիծաղում և բնականապես խանգարում կից դասարանի պարսպմունքը: Եկավ տեսուչը և մի այնպիսի ասպտակ ծեփեց երեսին, որ տղայի աչքերը, ինչպես ասում են, պեծին տվին, և ձայնը հնչեց շենքի կամարների տակ:

Դասը վերջացավ, և կից դասարանների աշակերտները թափվեցին մեր դասարանը և հարց ու փորձ էին անում, թե այն ի՞նչ ձայն էր, ի՞նչ էր պատահել. մենք պատմեցինք: Այդ օրից ավանդ մնաց «Գյորգիլիչի ասպտակը» ճամարանում, և տեղն եկած ժամանակ շարունակ հիշվում էր և պատմվում:

Ցավալին այն էր, որ Քանանյանի այդպիսի ասպտակները միշտ ուղղված էին լինում լեզու շունեցող, որբ, խեղճ գիշերօթիկ հայ սաների դեմ:

Մենք արդեն վեցերորդ դասարանում էինք. մի օր երեկոյան, սերտողութեան ժամանակ, երբ մենք դասարանում նստած պատրաստում էինք մյուս օրվա դասերս, նկատեցինք, որ Քանանյանը մեր դասարանի առաջից անցավ, դնաց միջանցքով. դրա վերա մի 10—12 րոպե չբաշած՝ ժամացույցի տակից մի հայհոյական դայրույթով լի գոռոց լսվեց: Քանանյանը լեղապատառ վազելով հտփախավ նույն միջանցքով: Խլրտում ընկավ, աշակերտները դուրս թափվեցին դասարաններից. ոչ ոք չգիտեր, թե այդ ի՞նչ ձայն էր, ո՞վ էր հայհոյողը, և Քանանյանն ինչո՞ւ այնպես լեղապատառ փախավ... Ոչ ոք տեղով բան չգիտեր: Ականատես էր միայն վաղեմի դռնապան Անիսիմը. նա էլ լուռ էր... Հետագայում նա պատմել է հետևյալը. եկած է եղել Անանովի փոքր որդի, տաքզլուխ Նիկողայոսը և սպասել Քանանյանին. երբ Քանանյանը հասել է ժամացույցի տակը, ճամբարանի գլխավոր մուտքի առաջ, Նիկողայոսը ատրճանակը ձեռքին «շունշան որդի» դռնալով հարձակվել է, բայց վրիպել է: Նրան տեսնելուն պես Քանանյանը գուլակել է կատարվելիքը և փախուստ է տվել, ազատվել:

Հետագայում մեզ համար պարզվեց Անանովի տաքզլուխ որդու և Քանանյանի թշնամութեան պատճառը: Անանյանի ավագ դուստրը՝ Վարվառեն, իր կամքին հակառակ, ամուսնացած է եղել իր հոր ընկեր Ակիմյանի գինվորական որդու հետ:

Հետագայում հայտնվել է, որ մեծ սխալ է գործվել. գեղեցիկ

Վարվառեն սիրած է եղել գեղեցիկ Գեորգ Քանանյանին, և նրանք ծածկաբար խոսք են տված եղել իրար, բայց աղջիկը չի համար-
ձակվել ժամանակին այդ մասին հայտնել հորը: Անցել է երկու տա-
րի ավելիքով, և Վարվառեն, որ այդ ժամանակ երկու երեխայի
մայր է եղել, այլևս չի կարողացել ապրել շտիրած ամուսնու հետ.
նա հավաքելով իր գոհարեղենը, առնելով հետը իր փոքրիկ Մա-
րիամիկին՝ հարմար ժամանակ է գտել և փախել-եկել է Մոսկվա,
իր հոր մոտ: Եվ բնականապես նրանց՝ Վարվառեի և Քանանյանի
սիրային հարաբերությունը վերականգնվել է:

Մենք հաճախ տեսնում էինք նրանց մեր ուսանողության օրե-
քում կողք-կողքի ուրույն նստած Սոկոլնիկիի անտառում, երբ ձիա-
քարշով վերադառնում էինք քաղաքից և Սոկոլնիկիից ոտքով անց-
նում, գնում էինք նույն անտառի միջով Բոգոբորոզսկ գյուղը, որտեղ
ապրում էինք ամառները: Տեղի հայ գաղութին էլ անհայտ չէր այդ
հանգամանքը, և բամբասելով դեռ պատմում էին, թե նրանք
կենակցում են իբրև ամուսիններ:

Եթե մենք ի նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ նրանք
վերջին անձինք չէին գաղութի մեջ, այլ մեկը միլիոնատեր Անան-
յանի դուստրն էր, մյուսը՝ Լադարյան ճեմարանի տեսուչ մանկա-
վարժ Քանանյանը, ևս և այն, թե ինչ կարծիք են ունեցել ժամա-
նակակիցները այդպիսի հանգամանքների մասին գոյություն ունե-
ցած վարք ու բարքի տեսակետից՝ հասկանալի կդառնա մեզ հա-
մար, թե նրանք ինչ են քաջած եղել և ինչպիսի վառ ցանկություն
են ունեցել շուտով օրինականացնելու իրենց կացությունն, մի բան,
որ հնարավոր է եղել միայն և միմիայն Վարվառեի ապահարզանով,
որ Նիկողայոս Ալիմյանը, իհարկե, կամովին չէր տալ:

Ահա հենց այդ ժամանակ է եղել, որ հանդես է եկել Քանան-
յանի ընկեր Ռափայել Պատկանյանը, որ առաջարկել է իր գոր-
ծակցությունը: Նրանցից առաջինին նա շարփադանցորեն կոչել է
«գաղափարական Հայաստան», երկրորդին՝ «հրեշտականման տի-
կին Վարվառե»:

Ապահարզանի գործը դժվար է եղել, որովհետև եկեղեցական
օրենքով իսկապես հանցավորը հենց ինքը՝ «հրեշտականման Վար-
վառեն» է եղել, որ թողնելով իր տուն-տեղը, իր մեծ զավակ Վար-
դանին և իր օրինական ամուսնուն, փախել-եկել էր Մոսկվա: Այ-
նուամենայնիվ՝ Պատկանյանը գործ է դրել բոլոր միջոցները, նույ-

նիսկ երկու անգամ հեռավոր ճանապարհորդություն է կատարել ի վնաս իր առողջության. առաջին անգամ ձմեռը, մեծ ցրտերին, նա գնացել է առաջնորդանիստ Քիշնև՝ երկրորդ անգամ սարսափելի շոգերին, ամառը, գնացել է էջմիածին, կաթողիկոսական Բյուրական ամառանոցը, և շատ դժվարությամբ գլուխ բերել ապահարդանը և ամուսնացրել իր սիրելիներին¹:

1882 թվի մայիս-հունիս ամիսներն էին. ես ավարտած լինելով իմ բարձրագույն ուսման ընթացքը ճեմարանի լիկեոնում, պատրաստվում էի վերադառնալ հայրենիք: Ճանապարհ ընկնելուց առաջ ես, հորեղբորս խորհրդով, երկու մարդու այցելության գնացի՝ Քանանյանին և Կարապետ Եղյանին, որն այդ ժամանակներում Մոսկվայում էր: Առաջինը, իմանալով նպատակս, ծռռեց երեսը և խորհուրդ չտվեց: Երկրորդը՝ ընդհակառակը, և՛ խորհուրդ տվեց, և՛ դուկեց:

Անցավ ժամանակ. ես արդեն 1882 թվի սեպտեմբերից նոր Նախիջևանի թեմական դպրանոցի ուսուցիչ էի: Քանանյանի և Պատկանյանի ընկերության և բարեկամության սիրո մեղրամիսներն էին: Քանանյանը և Վարլաոն Իվանովնան սովորություն էին արել ամեն տարի գնալ Կիսլովոդսկ: Նրանք գալիս էին Ռոստով, կանգ էին առնում մի օրով, այցելում Պատկանյանին և հետո շարունակում իրենց ճանապարհը: Ես լսում էի, որ նրանք եկել-գնացել են, բայց նրանց չէի տեսնում: Մի տարի էլ եկել էին, և Քանանյանը ցանկություն էր հայտնել այցելել թեմական դպրոցը: Ինձ համար անակնկալ էր, երբ հանկարծ դասարանի դուռը բացվեց, և «Գյորգիլիչ» ներս մտավ: Չեմ հիշում, թե ո՞ր դասարանում էր՝ երրորդ, չորրորդ, բայց լավ հիշում եմ, որ հայոց լեզվի դրաբարի դաս էր: Ես իսկույն հիշեցի մեր վերջին տեսակցությունը և ոչ էլ այնքան հաճելի խոսակցությունը: Ես իջա ամբիոնից, մի երկու քայլ առաջ գնացի, ողջունեցի, աթոռ առաջարկեցի և ինքս կանգնած շարունակեցի դասը: Առաջս նստած էին 30—40 մաքուր համազգեստ հագած աշակերտներ, որոնք կայտառ պատասխանում էին իմ հարցերին և լսում իմ մեկնությունները: Նա էլ նստած հասարքբությունը լսում էր:

Երբ դասը վերջացավ, նա վեր կացավ, ձեռքս բռնեց: Մենք բարեկամաբար դուրս ելավ՝ դուրս եկանք դասարանից:

— Դուք, անկասկած, հիշում կլինեք, որ մեր վերջին տեսակ-

ցությունը շատ էլ հաշտ չվերջացաւ: Ես այժմ ուրախ եմ խոստովանելու, որ ես էի սխալ. աղգային շահերի տեսակետից սա միակ ուղիղ ճանապարհն է,— ասաց նա:

Այո՛, երբ տարիներ առաջ ես գնացել էի նրա մոտ մնաս բարեի, նա ոչ սիրով, այլ սառնութեամբ էր ճանապարհ ձգել: Նրա հարցմունքին, թե ի՞նչ եմ մտադիր անելու, պատասխանել էի, որ որոշել եմ մեր հոգևոր դպրանոցներում կամ հոգևոր ճեմարանում ուսուցչի պաշտոնն վարելու: Նա խորհուրդ չէր տվել: Նա ինձ առաջարկել էր արքունի պաշտոնն կատարել Կովկասում, որի համար խոստանում էր գրել Կովկասի բարձր իշխանութեան, կամ ուղարկել ինձ Իսպանիայի շահի թագաժառանգ Զիլի-Սուլթանի մոտ կատարելագործվելու պարսից լեզվի գիտութեան մեջ, կամ Պետերբուրգ՝ դրամատիկների դպրոցը, ուր գնում էին իմ Ուսմանեց և Բելյակ ընկերները: Ես պատասխանել էի.

— Գիտեմ, Գևորգի Իլիչ, որ դուք իմ լավն եք ցանկանում. բայց ես որոշել եմ կատարել Լազարյանների ցանկությունը՝ աղգիս ծառայել:

Իսկ այժմ բոլորովին վերափոխվել էր նա. ծերացել էր, բայց կարծիքներս մնորացել: Նա մեկնելուց առաջ սեղմեց ձեռքս և ասաց.

— Ես գոհ եմ և ձեր դասախոսութեան եղանակից և դպրանոցից ընդհանրապես. երևում է, որ գործ է կատարվում:

Ես այլևս երկու անգամ տեսա նրան իր կենդանութեան օրերում, այն էլ հարեանցի, հեռվից: Առաջին անգամ՝ նրա ուրախ, առողջ օրերում. երկրորդ անգամ՝ հիվանդութեան, տխուր օրերում. երկու անգամն էլ Կիսլովոդսկում: Հիվանդութեանից նրա բերանը ծուլել էր, որ այդ գեղեցիկ տղամարդուն շափաղանց տգեղացրել էր: Եվ այն մարդը, որ սիրում էր հրապարակում փայլել իր գեղեցկությամբ, տանից համարյա թե դուրս չէր գալիս, հիշեալ անհրաժեշտությունը չէր ստիպում: Իսկ Վարվառե Իվանովնան այնտեղ էր հասցրել իր հոգացողությունը նրա վրա, որ բնակարանի մեջ բոլոր փայլուն փրերը, ինչպես օրինակ՝ հայելիները, վարագուրած է եղել, ինքնանուր մատուցվել է շաքարած, որ «Գյորգի-Իլիչը» դրանց մեջ իր այլանդակված պատկերը չտեսներ:

Ապահարդանի ստացվելուց և նրանց ամուսնանալուց հետո, Պատկանյանի սիրալիր հարաբերությունները էլ ավելի ընդարձակ-

վել են: Պատկանյանը նամականեր է գրել ոչ միայն Քանանյանին, այլև Վարվառեին և օրիորդ Մարիամին: Նա ընծայել է Վարվառեին իր ընտիր ոտանավորների մի փունջ (9 հատ), իր ձեռքով արտագրված: Նա խրատներ է գրել օրիորդ Մարիամին, նրան դարգացնելու նյութեր և կարգալու գրքեր ցույց տվել: Միտք է հղացած եղել մի վեպ գրել, որի մեջ գլխավոր և ազնիվ գործող անձինքը պիտի հանդիսանային Գեորգ և Վարվառե Քանանյանները...

Պատկանյանը, խմիչիայլոց, առիթ է ունեցել տեսնել և ծանոթանալ Վարվառեի որդի Վարդան Ակիմյանի հետ, որ սնված ու մեծացած լինելով Ակիմյանների ընտանիքում, բուրբուլին խորթացած է եղել մորից: Պատկանյանը շատ է խրատել նրան, ոչ հաշտվի մոր հետ, բայց նա սառը վերաբերմունք է ցույց տվել: Այդ Վարդանը ծառայելիս է եղել արտաքին գործոց նախարարության մեջ, կցորդի պաշտոն է վարել Գերմանիայում և այդտեղ էլ վախճանվել է: Մայրը գնացել բերել է մարմինը և թաղել Մոսկվայում:

Պատկանյանին երախտահատույց լինելու նպատակով Վարվառեն մտածել է մի լավ բան անել նրա համար: Նա գրել է Պատկանյանին և թույլտվություն խնդրել նրա գրվածքները տպագրելու, մի լավ գործ, որ, ընդհանուրի օգտին ծառայելու հետ միասին, պետք է որ և նյութական օգնություն տված լիներ նրան: Պատկանյանը հասկացել է, որ իր բարեկամները ուղում են իրեն և նյութական օգնություն տված լինել, ուստի շնորհակալություն ուղարկելով իր գրավոր թույլտվությունը՝ հասկացրել է, որ այդ միջոցով նյութական օգնություն տալը չի հաջողվի. դրվածքները կտպագրվեն, և լավ կտպագրվեն, բայց թափված կմնան, որովհետև հայ մարդը դեռ սովոր չէ փողով հայ գիրք գնելու պարտականություն: Հետագայում արդարացել է նրա ասածը: Երկու հատորները դուրս են եկել Գրիգոր Խալաթյանցի խմբագրությամբ, ընտիր թղթի վերա, մաքուր տպագրությամբ, բայց զնոց չի գտնվել:

Որ Քանանյանը Պատկանյանին փողով օգնել չի կամեցել, պարզվում է հետևյալ բնորոշ դեպքից: Պատկանյանը մի ժամանակ մեծ կարոտություն ունենալով դրամի՝ պարտք է առած եղել արհեստավորաց դպրոցի ռուս ղեկավարին 500 ռուբլի մի գումար, որի ապահովության համար ստիպված է եղել գրավ դնել իր տու-

ներ: Լրացել է ժամանակը, և դռնապանը ստիպողաբար պահանջել է իր գումարը, սպառնալով վաճառքի հանել տունը: Պատկանյանը նեղն է ընկել և դիմել իր կնոջը և դավակներին՝ վճարել պարտքը ընտանեկան գումարից: Ընտանեկան գումարը այն 15 հազար գումարն է եղել, որ Պատկանյանը ստացած է եղել իբրև օժիտ իր կնոջ վերա ամուսնանալու ժամանակ: Պատկանյանը, փոխադարձ համաձայնությամբ իր կնոջ հետ՝ գումարը բաժանած են եղել իրենց դավակների մեջ և ամեն մի բաժինը իր տիրոջ անունով դրամանոց են դրել: Պատկանյանը բացեիբաց մերժում է ստացել:

Պատկանյանն անճար է մնացել և դիմել է Քանանյանին և պարտք խնդրել 560 ռուբլի:

Քանանյանն ուղարկել է այդ գումարը, բայց մի այնպիսի նամակով, որին ի պատասխան Պատկանյանը գրել է.

«Գեորգ, դու ինձ ոչնչացրիր, հողին հավասար արիր»:

Քանանյանը նրա այդ նամակին ի պատասխան գրել է բացառապես հետևյալը.

«Սիրելի Ռափայել. քննություններով զբաղված՝ չկարողացա քեզ պատասխանել իսկույն: Որպես նախագուշակել էի, այնպես էլ եղավ: Փողի հաշիվները և բարեկամական կապը անհաշտելի են... ոչ սրտմտությամբ, այլ բարեկամական սիրով և անկեղծությամբ ասացի այն, ինչ որ ասացի: Ոչինչ նպատակ և ոչինչ պատճառ չունեի քեզ ոչնչացնելու, հողի հետ հավասար անելու... կամ արհամարելու, ինչպես դու մեկնում ես նամակիդ մեջ քու չափազանցության չափով: Նամակագրության մեջ երբեք փողի անուն չհիշի և բոլորը մոռացվի, թե՛ այս անցքը և թե՛ պարտքը:

Մեր այստեղի գործերը դեռ բավական խառն են: Հարսանյաց օրն հայտնի չէ. ստացած կլինես անգին Վարվառնիս նամակը: Շուտով տեղափոխվելու ենք ամառանոց:

Սիրով բարևս հիշիր պատվական կնոջդ և ընտանյաց. ողջ լեր:

Քեզ տիրող Գեորգ Քանանյան»:

Հունիսի 2 1888. Մոսկվա

Քանանյանն իր այդ նամակում չի կրկնում, թե ինչ է գրած եղել. այլ գրել է, ինչ որ գրել է, և այդ էլ՝ «բարեկամական սիրով և անկեղծությամբ, այսինքն՝ քաղցրացրել է այն դառն պիլյուները, որ Պատկանյանը պետք է կուլ տար:

Նա գրած է եղել հետևյալը.

«Կատարելով խնդիրդ՝ ահա ուղարկում եմ քեզ քու ուղած 560 ռուբլին: Կատարում եմ, թեև կատարումն դյուր չէ և իմ համառ հույժ անսպասելի և հույժ տարածամ: Մասամբ պատճառը քեզ հայտնի է և մասամբ էլ անհայտ է, որքան մենք, ես մանավանդ, ծանրաբեռնված ենք ծախքերով... Բայց, իհարկե, այդ քեզ չի վերաբերում. ամենայն ոք զբաղված է յուր սեփական ցավով և կարիքներով:

Ուղարկում եմ քեզ այդ գումարը մի պայմանով. համարիր այդ ինչպես կամենաս՝ պարտք կամ ընծա...

Մեր բարեկամությունը եղել է մինչև այժմ քաղցր և բարեկամական: Կցանկայի, որ այդ շարունակվեր նույն ընթացքով: Կցանկայի, որ այսուհետև չլինի խոսք փողի, հաշիվների, պարտքերի վերա: Կցանկայի այս փողի անոճնը այլևս չհիշվի մեր նամականների մեջ, և մենք քիչ հետո չդառնանք մեր թշնամիների ծաղրաբանության առարկա: Միթե՞ երկու հայ կարող չեն բարեկամական թղթակցություն պահպանել առանց փողի անունը հիշելու:

Այս երկու նամակաները մենք չենք ուղում վերլուծել. ընթերցողներն իրենք էլ լավ կհասկանան և կգնահատեն ըստ արժանիության: Բայց դրանք մի լավ նախազգուշացում են եղել խղճուկ Պատկանյանի համար, որ նա մյուս անգամ էլ, եթե մինչև իսկ խեղդված լիներ դրամի կարոտության մեջ, փող չուղենար իր ունևոր, «գաղափարական Հայաստան» ընկեր Քանանյանից:

Ընդհանրապես, Քանանյանի մեջ, նրա ճեմարանի 36 տարվա ծառայության ընթացքում, նկատված է եղել մի տեսակ երկվություն.

Քանանյան՝ երիտասարդ տեսուչ ճեմարանի. ոտից զլուխ պետական պաշտոնյա. չոր ու ցամաք աստիճանավոր, ձգտող մեծության ու պատվի. հայերեն չխոսող կամ լավ է ասել՝ քիչ խոսող. կտրված հայ կյանքից ու իրականությունից, ոչ մի բանով չհիշեցնող «Գամառ Քաթիպան». շրջապատված օտար ծառայողներով:

Քանանյան՝ հասակն առած. տեսուչ և վերատեսուչ ճեմարանի. մեծության հասած, հարստացած, հղփացած պատիվներով, շրջապատված հայ ծառայողներով՝ Գրիգոր Խալաթյանց. Քուչուկ-Հովհաննիսյան, Կարապետ Կուսիկյան, Լևոն Սարգսյան, Ստ. Տեր-

Սարգսյան. վառվռուն հայ ուսանողների մի խումբ միշտ իր սա-
լոնն ընդունող, ճոխ ճաշերով հյուրասիրող. հայերեն խոսող, հայ
կյանքով, հայկական խնդրով հետաքրքրվող. Գամառ Քաթիպան
հիշեցնող, Պատկանյանի հետ հաճախ թղթակցող, տեսնվող, նրան
պատվով իր տունն ընդունող, նրա հիվանդ օրերում Մոսկվայում
ժամերով նրա անկողնի մոտ նստող, նրա վերա հոգացող և այլն
և այլն. մի շահեկան և հետաքրքրական երևույթ մեր կյանքում,
արժանի ուշադրության, հիշողության և գրավոր ավանդության:

Քանանյանը մեր աշակերտության օրերով ճեմարանի գիմնա-
դիոնական դասարաններում ընդհանուր աշխարհագրության դասեր
էր տալիս առաջին երկու դասարաններում, իսկ մեր ուսանողության
օրերում լիկենոնում կարգում էր Եգիպտոսի պատմությունը՝ եգիպ-
տոլոգ Մասսիրոյի հետևողությամբ, առաջին կուրսում: Նա հայե-
րեն գրական ժառանգություն չի թողել: Նրա գրչին պատկանում է
մի ընդարձակ ճառ, որ նա կարդացել է Լադարյան ճեմարանի
75-ամյա հոբելյանին, Լադարյան տոհմի և ճեմարանի հիմնադ-
րության մասին, որ հետո տպագրվել է դույն հոբելյանի առթիվ
իր իսկ Քանանյանի խմբագրությամբ հրատարակված «75-
летие Лазаревского института» խորագրով մեծագիր գրքի մեջ:

Մենք կարդացել ենք նաև նրա մի, դարձյալ ողուսերեն, գրած
հոդվածը «Էյթունցոց մասին, դրանց կատարած ապստամբության
մասին 1862 թվին, երբ Օսմանյան կանոնավոր զորքը Ալվզ-փաշա-
լի առաջնորդությամբ մեծ պարտություն է կրել դրանցից: Այդ հոդ-
վածի մեջ Քանանյանն առաջարկել է այդ քաջ հայերին գաղթեցնել
Ռուսաստան:

Գերիեն մեր վերևում հիշատակված դամբանականում հիշում
է, որ Քանանյանը 1896 թվի ամբողջ ամառը և ձմեռը աշխատում
է եղել իր մի ընդարձակ աշխատանքի վերա և մահից մի ամիս
առաջ, մի օր երեկոյան, եկած է եղել իր մոտ և պատանեկան աշ-
խուժով կարդացել դույն աշխատության վերջին էջերը:

Ռափայել Պատկանյանը առաջին անգամ ծանոթացել է Քա-
նանյանի հետ 1854 թվին, իր Մոսկվայի ուսանողության տարին,
երբ Քանանյանը նույն թվին ավարտած լինելով Ստավրոպոլի գիմ-
նազիան՝ եկած է եղել Մոսկվա և մտած համալսարանի պատմա-
գրական բաժինը, որին աղատ ունկնդիր ուսանող է եղել և Պատ-
կանյանը: Նրանք պատահել ու ծանոթացել են Տիմոֆեյ Նիկո-

լաւիչ Գրանուսկու դասախոսություններին, որոնք Պատկանյանին էլ նույն շափով հափշտակած են հղել, որչափով և հետո հափշտակել են Քանանյանին:

Մանոթանալուց հետո, շուտով նրանք այնքան են մտերմացել, որ սկսել են իրար հայտնել իրենց մտքի խորհուրդները և շատ բանում գաղափարակից գտնվել: Դրա հետեանքն այն է հղել, որ Քանանյանը ևս անգամագրովի է Պատկանյանի ծրագրած և բժշկական մասի ուսանող, գանձակեցի Մնացական Թիմուրյանի հետ միասին կազմակերպելիք գրական ընկերության. հենց այդ ժամանակ էլ գոյութիւն է ստացել «Գամառ Քաթիպա» անունով ընկերութիւնը, մի ընկերության անուն, որ կազմված է երեք մտերիմ ընկերների անունների և ազգանունների սկզբնատառերից. «Գամառ Քաթիպա, ալախըն՝ Գ. Ք. (Գևորգ Քանանյան), Մ. Թ. (Մնացական Թիմուրյան) և Ռ. Պ. (Ռափայել Պատկանյան):

Նորակազմ գրական ընկերության հեղինակութիւնը պատկանել է Պատկանյանին, իսկ մյուս երկու անդամները գաղափարակից են գտնվել և հեղինակի հաւասար փրավունքներով ընկերության կազմակերպիչ հիմնական անդամ համարվել: Նպատակն է հղել պարբերաբար հրատարակել ժողովրդին հասկանալի լեզվով մանր, շափածո և արձակ ինքնուրույն և թարգմանական գրվածքներ՝ փոքրածառով, էժանադին տետրակներով: Պատկանյանն իր վերա է առել ինքնուրույն շափածո ոտանավորներ գրելու պարտականութիւնը, իսկ Քանանյանը և Թիմուրյանը՝ ինքնուրույն և թարգմանածո թեթև հոգվածներ պատրաստելու: Միտք է հղել, եթե գործը հաջողեր, մոտ ապագայում ստվարացնելու տետրակները և դրանց հրատարակութիւնը վերածելու մի կանոնավոր ամսե-ամիս, տարեցտարի հրատարակվող պարբերականի:

Սրանից հետո, նույն 1854 թվի վերջերին և 1855 թվի սկզբին, Պատկանյանը փոխադրվում է Պետերբուրգ և այնտեղից սկսում է կանոնավորապես և հաճախ թղթակցել Քանանյանի և Թիմուրյանի և, գլխավորապես, Քանանյանի հետ:

Քանանյանի մասնակցութիւնը «Գամառ Քաթիպային» արտահայտվել է ոչ այնքան նրա գրական մասնակցութեամբ, որովհետեւ նրա ներկայացրած ինքնուրույն և թարգմանածո հոգվածները այնքան թերի ու պակասավոր են հղել, որ Պատկանյանը տիպոված է հղել աշակերտական գրվածքների պես շտկել և նամակնե-

յով սովորեցնել նրան լեզվի ուղղագրական կանոնները, այլ Գամառ Քաթիպայի տպագրված տետրակները ղզլարցիների և իր մյուս ծանոթների մեջ եռանդով տարածելու և հավաքված գումարը ճշտությամբ նրան հասցնելու գործով, և այդ ոչ միայն Գամառ Քաթիպայի տետրակների վերաբերմամբ, այլև նրա աշխատասիրած և հրատարակած մյուս գործերի՝ Երգարանի, Ռոբիւղոնի և մյուսների: Նա օգնել է Պատկանյանին և իր ընկերական խորհուրդներով, իսկ երբ նա կամեցել է տառեր ձեռք բերել և մի փոքրիկ տպարան բանալ թե՛ Գամառ Քաթիպայի տետրակները և թե՛ իր մյուս գրվածքները տպագրելու համար, Քանանյանը այս կամ այն անձից, օրինակ՝ ղզլարցի Գրիգոր Իզմիրովից, գանձած գումարներով օգնության է հասել Պատկանյանին:

Երբ ստացել է Լազարյան ճեմարանի տեսչի պաշտոնը, խոստացած է եղել Պատկանյանին էլ ուսուցիչ հրավիրել, ուստի հորդորել է նրան շուտով ավարտման քննություններ տալ: Երբ Պատկանյանը կատարել է նրա ցանկությունը՝ քննություն տվել և ավարտել է արևելյան բաժինը իսկական ուսանողի կոչումով, Քանանյանը դրանով չի շատացել, այլ հորդորել, պնդել է, որ նա ոտանա նաև կանդիդատի կոչումն: Կատարվել է նաև նրա այդ բարի խորհուրդը: Սակայն և այնպես Պատկանյանը պաշտոն չի ստացել Լազարյան ճեմարանում, թեև դրանից հետո էլ նա քանիցս հիշեցրել է նրան այդ մասին համոզելով, որ ինքը ճեմարանում նրան շատ հարկավոր կլինի, պետք կգա: -

Թե ի՞նչ արդելառիթ պատճառ է եղել, որ Քանանյանը մոռացել է իր խոստումը, մենք չենք կարող ասել. արդյոք չի՞ կարողացել, թե՞ վախեցել է, քաշվել, թե այդ կարող է աչքի ընկնել և վնասել իր պաշտոնի ընթացքին: Համենայն դեպս՝ այդ հանգամանքը Պատկանյանի համար մի տեսակ խթան է եղել ժամանակին ավարտելու իր բարձրագույն ուսման ընթացքը և դեռ իր բազմազբաղ գրական պարապմունքների մեջ, երկրորդ անգամ էլ քննության ենթարկվելու կանդիդատի կոչման համար:

Գևորգ Քանանյանի մահից հետո, այլևս երկու անգամ ենք տեսել Քանանյաններին: Առաջին անգամ՝ 1907 թվի դեկտեմբերի վերջերին, երբ ևս Նոր Նախիջևանից գնացել էի Մոսկվա հորեղբորս թաղման: Ես այցելության գնացի նրանց: Վարվառե Իվա-

նովնաւն իր դասերն՝ Մարիամի հետ խաղաղ ապրում էին Մարիամի շինած նոր տան մեջ, Սուխարեկայում:

Երկրորդ անգամ ես տեսա Վարվառն Իվանովնային Մարիամի հետ Երևանում, երբ հեղափոխությունից հետո Ռուսաստանում ամեն տեղ հաստատվել էր նոր կառավարությունը, և ես վերադարձել էի հայրենիք և ծառայում էի պետական թանգարանում (1922 թ.): Ասում եմ՝ տեսա, բայց ի՞նչ և որպիսի՞ կացության մեջ. նրանք, պատրաստ չլինելով նոր կյանքի համար, ապավինել էին Երևանին...

Վարվառն Իվանովնան ծերացած էր և թառամած, բայց պահպանել էր տակավին իր խոսելու և շարժվելու բոլոր ձևերը և մանրանքները: Իսկ թե ինչ էր եղել սիրուն, Նազելի օրիորդ Մարիամը իր կարողությունից զրկվելուց հետո, իմ նվաստ դրիչը դժվարանում է նկարագրել: Նրա հիվանդութունն էլ ավելի զարգանալով՝ աննորմալ վիճակի էր հասցրել նրան. երեսը սևացել էր, հայացքը դժնիացել. նա չէր խոսում, հարցմունքների չէր պատասխանում, դետնին էր նայում և սեղմում իր մոր թևը, կարծես թե ուզում էր թաքնված լինել մոր պահպանության տակ աներևույթ թշնամիներից:

Նրանք եկել էին Մոսկվայից իրենց լավ ծանոթ Քոչարյանցի հետ, թանգարանը տեսնելու: Ես պատվով ընդունեցի և թանգարանի բոլոր բաժինները ցույց տալուց հետո, նստեցրի բաղնոցի վրա և կարեկցաբար հարց ու փորձ արի նրանց Երևան գալու համագամանքների և տիկնոջ նոր Ջուղայում, ի հիշատակ Գեորգիլիչի՝ Բագրատ վարդապետի ձեռքով դպրոց կառուցելու մասին:

— Այո՛, — այդ մի պարտականություն էր, որ ես կատարեցի, — պատասխանեց տիկինը, — ես այդ դպրոցի վերա ծախսել եմ 36 հազար ռուբլի...

Ես այլևս չտեսա նրանց: Նրանք պետք է վերադառնային Մոսկվա: Անցավ մի կաբժ ժամանակ, և ես լսեցի, որ Ջուղայի դպրոցի հոգաբարձուից հրավերքով նրանք գնացել են Պարսկաստան, ընդմիջտ այնտեղ մնացել և վախճանվել...

1949 թ. հուլիսի 8
Երևան

Ի նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ այդ Փիլիպոս Վարդանյանի անունը մեր ընթերցող սերնդին համարյա թե անծանոթ է, մենք անհրաժեշտ ենք համարում նախապես մեջ բերել նրա կենսագրությունը էական գծերով, հետո արդեն դառնալ մեր հուշերին:

Դա ծնված է եղել 1842 թվի դեկտեմբերի 15-ին Հյուսիսային Կովկասի Արմավիր հայավանում. այդտեղ էլ հետո, 1846 թվի փետրվարին, կարգված է եղել քահանա նրա հայրը՝ Տեր Հարությունը:

Ներսես Կաթողիկոս Աշտարակեցին և Ստավրոպոլի քահանա Տեր Պետրոս Պատկանյանը ծանոթ են եղել շերքեղահայերի պատմական կյանքին: Առաջինի ցուցմունքով և հոգացողությամբ կատարվել է Տեր Հարություն Վարդանյանի ձեռնադրությունը և քահանա կարգվելը Արմավիրում, երկրորդի աշխատանքով և առաջարկությամբ է եղել, որ շերքեղահայերի այդ նոր բնակության տեղի անունը կոչվել է Արմավիր, հայոց հնագույն քաղաքի անունով: Արմավիրը հիմնարկվել է 1839 թվին, գեներալ Զասսի ձեռքով, և առաջին տարիներին իր սեփական անունը չի ունեցել, այլ կոչվել է Հայ-աուլ, ինչպես կոչվել են և կոչվում են շերքեղների բնակության տեղերը կամ գյուղերը:

Տեր-Հարություն քահանայի արժանավորությունն այն է եղել, որ նա ուսած լինելով սարաֆանեցի Տեր Աբրահամ քահանա Զոնալդյանցի ձեռքի տակ, ունեցել է ժամանակի պահանջի չափով քահանայության գիտության պատրաստականություն և շերքեղերեն սահուն խոսակու կարողություն, որ նույնպես անհրաժեշտ պահանջ է եղել: Նա արդարացրել է հոգատար կաթողիկոսի ցանկությունը. նա առաջին հայերեն գրել-կարդալ սովորելու դպրոցի հիմնադիրն է հանդիսացել Արմավիրում: Փիլիպոսի մանկական լեզուն էլ շերքեղերենն է եղել:

Հիսնական թվականներին Տեր Հարությունը փոխադրվել է ընտանիքով՝ Զերնամորի մայրաքաղաքը՝ Նկատերինոգար, որտեղից 1856 թվին Փիլիպոսն ուղարկվել է Մոսկվա, կազարյան ճեմարանը, որտեղ նա գտնվել է և այն ժամանակ, երբ Շամիլն ստիպված է եղել անձնատուր լինել Բարյատինսկուն և ուղարկվել

է Պետերբուրգ: Հասնելով Մոսկվա՝ կամեցել են ճեմարանից տանել նրան Շամիրի մոտ, որ չերքեզերեն խոսի նրա հետ, բայց նա վախեցել է, լաց եղել և չի գնացել: Այդտեղ, ճեմարանում ուսել է նա և հաջողութեամբ ավարտել իր միջնակարգ ուսման ընթացքը, 1861-ին մտել Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական բաժինը և 1866 թվին ավարտել իր ուսման բարձրագույն ընթացքը:

1868 թվին նա հայտնի բարեգործ Մկրտիչ Սանասարյանի դրամական օժանդակութեամբ գնացել է Գերմանիա՝ կատարելագործվելու և ուսուցչութեան պատրաստվելու Բյուրքահայաստանի մայրաքաղաք Կարինում բացվելիք Սանասարյան միջնակարգ վարժարանի համար: Նա գնացել է Բեռլին, Հայդելբերգ, Բրեմեն և Լայպցիգ: Բրեմենում նա պարապել է Լյուբեն մանկավարժի մոտ, Լայպցիգի համալսարանում լսել է մանկավարժական, պատմական և փիլիսոփայական առարկաների դասախոսությունները և միաժամանակ ուսուցչութեան վարժություններ է կատարել նշանավոր պրոֆեսոր Յիլլեբի կրթարանում:

1871 թվին նա Կ. Պոլսի վրայով վերադարձել է արտասահմանից և հաջորդ, 1872 թվին, դարձյալ Սանասարյանի հանձնարարութեամբ, գնացել է Թիֆլիս և երկրորդ անգամ Պոլիս՝ այդ տեղերից սաներ տանելու համար Զվիցերիա: Սաներին հասցնելով Զվիցերիա և տեղավորելով Քյուսնախթի սեմինարում՝ նա ինքն էլ մի ժամանակ մնալով այնտեղ նրանց հետ, 1873 թվին գնացել է Ժնևի վերայով Պարիզ, որտեղ դասախոսություններ է լսել Ֆրանսիական կոլեջում և Սոբբոնում:

1874 թվին վերադարձել է Ս. Պետերբուրգ, որտեղ միտք է ծագել «Լուսնա» անունով մի ամսագիր հրատարակել Սանասարյանի դրամական օժանդակութեամբ, և դրա խմբագրությունը հանձնվել է Փիլիպոս Վարդանյանին:

Բայց այստեղ մենք անհրաժեշտ ենք համարում պարզել մի մթություն, որ հետագայում սխալ կարծիքների ստեղծման տեղիք տված չլինենք: Մեր գրվածների մեջ հիշվում է Սանասարյանի անունը, և կարող է նրան վերագրվել և՛ Բյուրքահայաստանում դպրոց բանալու, և՛ դրա համար կարևոր կադրեր պատրաստելու, և՛ մինչև իսկ, ամսագիր հրատարակելու հեղինակությունը: Մկրտիչ Սանասարյանը մի բարեգործ, լավ հայ մարդ է եղել, որի քսակը բաց է եղել ամեն մի աղքատի, օգտավետ գործի համար,

քայլ այդպիսի գործերի հեղինակ հանդիսանալու մտավոր կարողութիւն չի ունեցել: Նրա հետեւն էլ կանգնած է եղել մեկը, որ անել է տվել, որ գործերի փսկական հեղինակն է հանդիսացել, որին Սանասարյանը սրտի մտքը հավատացել է և որը որոշ փառասիրութեամբ ծածկել է իր անունը: Արդ, ո՞վ է եղել այդ հեղինակավոր անձն: Այդ պետական թարծր պաշտոնյա Կարապետ Եղյանն է եղել, որ հավանել է Փիլիպոս Վարդանյանին և առաջ է քաշել նրան:

Փիլիպոս Վարդանյանը արդեն լիակատարորեն վերջացրած է եղել իր ուսման կատարելագործման շրջանը և պատրաստված է եղել կյանք մտնելու և գործելու համար, և հիշյալ ամսագրի հրատարակութիւնը նրա սիրած առաջին լուրջ գործն է եղել, որ հանձնրվել է նրան: Այսպես, ուրեմն, դրամ մատակարարողը եղել է Սանասարյանը, իսկ բուն գործողն եղել է Եղյանը:

Վարդանյանը սիրով կպել է իրեն հանձնված գործին. նա խնդրամատուց է եղել կառավարութեան՝ հասարակութեան իրավունքը ստանալու համար, և դեռ իրավունքը չստացած, մի շարք նամակներով դիմել է հայ գրողներին՝ աշխատակցելու և նյութեր ուղարկելու համար, և բազմաթիւ կառուոր թե՛ արծակ և թե՛ բանաստեղծական նյութեր է ստացել: Բայց դիմումի պատասխանը ուշացել է և հետո էլ, երբ պատասխանը ստացվել է, ժխտական է եղել:

Եւ դարմանալին այն է եղել, որ ժամանակի ցարական կառավարութիւնը, որ նպաստել է ուսահպատակ Սանասարյանին շինելու և բանալու Թյուրքահայաստանի սրտում Կարեն միջնակարգ դպրոցը և իր ղորեղ ազդեցութեամբ վերջ ի վերջ հաջողել է այդ իրավունքը ձեռք բերել հայերի համար, նույն ժամանակ ինքը ղլացել է իր հպատակ հայերին արտոնել մի ամսագիր հրատարակելու իր քթի տակ, Պետերբուրգում, որի յուրաքանչյուր դիրքը, լույս աշխարհ դուրս գալուց առաջ, պետք է ենթարկված լիներ խստագոյն գրաքննութեան:

Վարդանյանը ստիպված է եղել դադարեցնել իր աշխատանքը. նա ետ է դարձրել իրենց տներէին ստացված նյութերը և ձեռքերը ծալած՝ անգործ նստել սպասելով այն ուսուցչական պաշտոնին, որի համար պատրաստված է եղել: Սանասարյանը, դրամը տրնտեսելու համար, հայտնել է նրան, թե նա կարող է իրեն ժամու-

նակաՎորապես աղատ համարել և որտեղ որ հարմար համարի և պաշտոն գտնել, այնտեղ էլ զնա ծառայելու: Եղյանը նրա մասին գրել է Նոր Նախիջևան:

Այդտեղ՝ Նոր Նախիջևանում, այդ ժամանակները որոշված է եղել բանալ թեմական հոգևոր դպրանոց Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիո թեմի համար և պահել այդ եկեղեցական փողերով՝ «Պուլտինիայի»¹ հիմունքով, որով և վերջ են դրել այն կռիվները, որոնք մղվել են այնքան երկար ժամանակ: Դրա հետևանքով և փակվել է Թեոդոսիայի խալիբյան կոշված դպրոցը, և նրա մեծ և թանկարժեք շենքը, տպարանը և մյուս բոլոր ունեցածը, կառավարության որոշմամբ, սեփականություն է դարձել բացվելիք դպրանոցի: Էջմիածնի պատվերով՝ քաղաքի աչքի ընկնող անձերից կազմվել է մի եռանդուն հոգաբարձություն, որ տեղի ծխական դպրոցը վեր է ածել չորս դասարանյան հոգևոր դպրոցի, զնել է քաղաքի կենտրոնում մի առանձին հարմար շենք, դպրոցը տեղավորել է դրա մեջ, կազմել է տեղի կարող տաժերից ուսուցչական խումբ, որի մեջ մտած է եղել և Ռափայել Պատկանյանը, Պետերբուրգից հրավիրված է եղել Փիլիպոս Վարդանյանը, և Աղափիրյան Դրիգոր Կոնստանտինոպոլի տեսչությամբ բաց արել դպրոցը:

Այդ մի ժամանակավոր կառավարություն է եղել, մի նախապատրաստություն, մինչև որ պետությունն աշտոներ և հաստատեր այն հիմնական կանոնները, որով պետք է բացվեր և ընթանար դպրանոցը, որի մասին միջնորդություն է հարուցած եղել վեհափառ կաթողիկոս Գևորգ Դ-ը:

Այդտեղ, այն ժամանակ շեն դադություն, ամենքն էլ ուրախ են եղել, որ շուտով պիտի ունենան մի հայ միջնակարգ դպրոց, որ պիտի լրացնի ամենքի ցանկությունը, և դպրոցը լցվել է աշակերտների բաղմունքով, ավելի, քան որ կարող էր տեղավորել դպրոցի շենքը: Առաջին ժամանակները դպրոցի ուսման և նախապատրաստության դրժը շատ հաջող է ընթացել, բայց հրե տարին տարու վերա անցել են, և վեհափառ կաթողիկոսի միջնորդության հաստատման մասին ձայն-ծալտուն Պետերբուրգից չի լսվել, մի տեսակ վհատումն է առաջ եկել, և սկսվել է աշակերտների փախուստը. դպրոցի կացությունը նյութականի տեսակետից օրեցօր սարսափելի է դարձել, որովհետև ծխական դպրոցը չորս դասարանյան հոգևոր դպրանոցի վերածումը շտապով կատարված լի-

նելով և առժամանակյա, մշտական, ապահովված բյուջե չի ունեցնել, ուստի և հոգաբարձությունը մեծ և դժվար կացության մեջ է ընկել և չի իմացել, թե ի՞նչ և ի՞նչպես անի, որ ծայրը ծայրին կարողանա հասցնել: Դրա վրա ավելացել է և մի անախորժ դեպք, որ հենց այդ ժամանակները տեղի է ունեցել դպրոցում և իսանգարել նրա ուսման խաղաղ ընթացքը: Դրա, այդ դեպքի հեղինակն է եղել ուսուցիչ Ռափայել Պատկանյանը, որի հետևանքով հոգաբարձությունը, լսելով տեսչի ղեկուցումը, ստիպված է եղել հանել նրան դպրոցից:

Դպրոցի տեսուչ Աղափիրյան Գրիգոր եպիսկոպոսը հրաժարվել է պաշտոնից և վերադարձել էջմիածին, և նրա տեղը տեսուչ է կարգվել Փիլիպոս Վարդանյանը: Բարեբախտաբար, հենց այդ ժամանակներն էլ էջմիածնում ստացված է եղել Աղեքսանդր կայսեր հաստատած՝ Նախիջևանում բացվելիք թեմական դպրանոցի հիմնական կանոնները (1880 թ. հունիս 27), որի հետևանքով էլ վեհափառ կաթողիկոսն էլ պատվիրել է թեմի առաջնորդ Մակար արքեպիսկոպոսին՝ գնալ Նախիջևան, պատրաստություն տեսնել հոգևոր դպրոցը վերածելու համար թեմական դպրանոցի, և ինքն էլ անձամբ բանալ դպրանոցը...

Ուրախացել են ամենքը. վհատումն անցել է, և նախկին աշխուժությունը վերադարձել է: Ուրախացել է և Վարդանյանը, որ ունենալով բարձրագույն համալսարանական կրթություն և մանկավարժական հատուկ պատրաստություն՝ պիտի մնար և դառնար բացվելիք թեմական դպրանոցի առաջին ռեկտորը (վարիչը), երբ անակնկալ ստանում է վեհափառ կաթողիկոսի հարկեցուցիչ հրամանը՝ մեկնել էջմիածին, հոգևոր ճեմարանի ուսուցչի պաշտոնով, Թեև ակամա, բայց և այնպես, Վարդանյանը շտապել է կատարել վեհափառի կամքը և ընտանիքով փոխադրվել է Վաղարշապատ:

Եւ սկսվել է նրա դպրոցից-դպրոց փոխադրվելու և որոշ տարիների շրջաններով այդ դպրոցներում ծառայելու ժամանակները: Առաջին տարիների շրջանում նա ուսուցչի պաշտոնով ծառայել է հոգևոր ճեմարանում, երկրորդ շրջանում, դարձյալ ուսուցչի պաշտոնով՝ Ներսիսյան դպրոցում, և երրորդ շրջանում, տեսչի պաշտոնով՝ Թիֆլիսի Հովնանյան-Մարիամյան օրիորդաց դպրոցում, մինչև որ վրա են հասել կառավարչապետ Գալիցիինի ցավալի օրերը, երբ ամեն մի «հայ» և «հայկական» անուն կրող մտավոր շարժման

երևույթ հռչակվել է իբրև «սեպարատիզմ» և ենթարկվել դաժան հալածանքի. խլել են էջմիաժնից եկեղեցական կալվածները, փակել են ծխական դպրոցները, փակել են գրքերի հրատարակչական ընկերությունը, կրճատել են բարեգործական ընկերությունները. իրավունքները, գրաքննությունը չափազանց խստացրել են, նոթ թերթեր և ամսագրեր հրատարակելու իրավունք չեն տվել, իսկ գոյություն ունեցող թերթերը չնչին պատճառներով ամիսներով դադարեցրել և այլն²:

Հովնանյան-Մարիամյան դպրոցն էլ մյուսների հետ միասին փակվել է, և Փիլիպոս Վարդանյանը անդործ, անպաշտոն մնացել: Դպրոցի հոգաբարձությունն ուղարկել է նրան Պետերբուրգ, որ տեսնվի Գալիցիների հետ և խնդրե, որ Հովնանյան-Մարիամյան դպրոցը չփակվի իբրև մասնավոր մի անձի միջոցներով պահվող ինքնուրույն մի դպրոց. նա զննում է և Յ ամիս մնում այնտեղ, և կարողանում տեսնվել նրա հետ, և հաջողեցնում է համոզել նրան, և վճիռ կայացնել վերաբանելու համար, և վերադառնում Ռիֆլիս, զեկուցում հոգաբարձությանը: Սպասում են Գալիցիների վերադարձին, նա վերադառնում է, քայքայ չի պահում իր տված խոսքը, և դպրոցը փակված է մնում:

Վարդանյանը իր՝ Հովնանյան-Մարիամյան դպրոցում պաշտոնավարելու ժամանակները մի անգլիացի վարժապետի դասատվությունամբ այնքան հմտացած է եղել անգլիական լեզվի գիտություն, որ ի վիճակի է եղել նրբին ճշտությամբ թարգմանություններ անել այդ լեզվից հայերեն³: Դրանով էլ սակայն նա չի բավարարված եղել. նա ցանկություն է ունեցել մի հարմար ժամանակ մի թեթև ճանապարհորդություն կատարել բուն Անգլիայում, բուն ժողովրդի բերանից լսելու լեզուն և դրա դժվար արտասանության հմտանալու համար:

Այդ հարմար ժամանակը ներկայանում է 1895 թվի ամառվա արձակուրդին. նա ուղևորվում է Լոնդոն Առաքել ապեր Մատուռյանի հետ, էմիլ Դիլիոնի միջնորդությամբ պատվավոր հյուր ընդունվում Գլադստոնի հիմնած National liberal club-ում, տեսնում է ծերունի Գլադստոնին լորդ Ռինգլիի պալատում և համբուրում է նրա աջը, ընծայում է նրան մի խումբ հայերի կողմից ուղարկած մի ընտիր ձեռագիր ավետարան, Մատուռյան Առաքելի հետ այցելում է Քենըն Մակ Կուլին, ներկա է լինում Չեստերում կայացած

մեծ միտինգին, որտեղ լսում է Գլադստոնի երեկվի ճառը հայկական-խնդրի վերաբերմամբ, և հաջորդ օրը թողնում է Անգլիան:

1896 թվին երկրորդ անգամ փակվում են հայոց դպրոցները, իսկ 1899 թվի հունիսին Ադ. Մանթաշյանի առաջարկությամբ Վարդանյանը գնում է Գերմանիա, իբրև դաստիարակ նրա որդիների, և մնում է այնտեղ երկար ժամանակ, չենք կարող ասել, թե մինչև երբ, բայց զիտենք, որ նա դեռ 1909 թվին այնտեղ է եղել: Նրա բացակայության ժամանակ բացվել են մեր դպրոցները, և նա դարձյալ հրավիրվել է վերադառնալու արտասահմանից և վերստին ստանձնելու իր տեսչության պաշտոնը, բայց նա չի կարողացել ընդունել, հավանորեն, տակավին ղբաղված լինելու պատճառով:

Անցնում են տարիներ, բայց հայության դեմ հարուցված ցավալի հալածանքները վերջ չեն գտնում, դեռ շարունակվում էին: Ի՞նչ էր դրա պատճառը՝ հայերի «սեպարատիզմը»: Ո՞վ ասաց, ի՞նչ «սեպարատիզմ»: Կովկասի և Անդրկովկասի բարձր աստիճանավորությունն էր, որ այդպես էր տրամադրել բարձր իշխանությանը, որ իր սուտ, խաբուսիկ հաղորդագրություններով այդպիսի մտայնություն էր ստեղծել Պետերբուրգում:

Փիլիպոս Վարդանյանը փր դաստիարակչական դործը Գերմանիայում վերացնելուց հետո, վերադառնում է Ռուսաստան և գնում է ուղղակի Թիֆլիս, որտեղ ղբաղվում է իր անդերեհից թարգմանած «Դավիթ Կոպերֆիլդ» գրքի տպագրության գործով: Կարծում ենք, որ այդ միջոցում, եթե նա իր մասնագիտության համապատասխան դասեր գտած լիներ Ներսիսյան դպրանոցում, կամ տեսչի պաշտոն՝ Հովնանյան դպրոցում, նա մնացած կլիներ այդտեղ և շարունակած իր ուսուցչության գործը, բայց չգտնելով ո՛չ այս և ո՛չ այն, փոխադրվել է Նոր Նախիջևան, որ նրա սիրած տեղն է եղել: Այդտեղ նա շատ հայտնի և սիրելի բարեկամներ է ունեցել, այդտեղ ամուսնացած է եղել (1878 թ.), այդտեղ էլ նա առաջին անգամ ուսուցչական պաշտոնի է հրավիրված եղել (1871 թ.), և այդտեղ էլ նա նոր բացվելիք դպրանոցի ռեկտոր պիտի կարգված լիներ, եթե վրա հասած շլիններ կաթողիկոսի հարկեցուցիչ հրամանն՝ անհապաղ մեկնելու էջմիածին, հոգևոր ճեմարանի ուսուցչի պաշտոնով: Այստեղ ահա՛ մենք ընդհատելով մեր ասելիքը Վարդանյանի կենսագրության էական գծերի մասին, դառնում ենք

մեր հուշերին նրա մասին, որոնց մեջ կլինի և նրա կենսադրության էական դժերի շարունակությունը և վախճանը:

Մենք վաղուց ծանոթ էինք Վարդանյանի հետ. մենք մեր կանանց կողմից էլ մերձավորություն ունեինք իրար հետ. մենք երկուսս էլ միևնույն ընտանիքի փեսաներ էինք. նա ամուսնացած էր Նախիջևանի ծերունի հայտնի Սիմեոն աղա Ալաջալյանի երկրորդ դստեր՝ Վերդինեի հետ, ես էլ նույն Սիմեոն աղա Ալաջալյանի թոռան՝ Հեղինե Սալտկյանի հետ, բայց այն հարադատությունը, այն սրտանց միմյանց սիրելու, հարգելու ճանաչողությունը չունեինք: Այդպիսի մոտիկություն մեր մեջ առաջ եկավ, սկսվեց հետո, երբ նա էջմիածնում, Թիֆլիսում և Գերմանիայում ապրելուց հետո փոխադրվեց Նոր Նախիջևան, որտեղ մենք էլ ապրում էինք 1882 թվի սեպտեմբերից ի վեր:

Փիլիպոսը մի միջահասակ, համակրելի երեսահարքով մարդ էր, համեստ, քաղցրաբարո, վայելուչ վարք ու բարքի տեր, միամիտ, խորամանկությունից հեռու, մաքրասիրտ մարդ, լավ ընկեր ու բարեկամ: Նա իր աշակերտներին սիրող և նրանցից առանձնապես սիրվող ուսուցիչներից մեկն էր, նրա դասավանդության եղանակը «պատմողական» էր, որին համապատասխանել են և նրա դասավանդած առարկաները:

Գևորգյան հոգևոր ճեմարանում նա դասախոսել է ընդհանուր պատմություն, ուսաց գրականություն և գերմաներեն լեզուն, որի ուսումնառաջին անգամ նրա օրով է սկսված լինում լսարաններում: Նա սովորություն է ունեցել պատմության և գրականության դասերը պատմել շարունակ գլուխներով, և հետո արդեն պահանջել: Աշակերտները լսած լինելով նրա քաղցր, դուրեկան եղանակով պատմածը և սիրած լինելով՝ հեշտությամբ դրոշմել են սրտերում, և նույնը մի անգամ էլ կարգալով ձեռնարկում, կաբողացել են հաջողությամբ պահանջված համարը տալ:

Վարդանյանը արդեն 70—72 տարեկան էր. նա իր կյանքում շատ բան էր տեսել, նրա գլխով շատ շար ու բարի էր անցել, և նա գիտեր այդ բոլորը համով-հոտով, վարսկտորեն պատմել, և հաճելի և դուրեկան էր նրան լսելը. նա ձայնի մի հաճելի նվագաձև թափ ուներ (տեմպ), որ միշտ դորժ էր դնում մի բան պատմելու ժամանակ, որով և քաշում, հմայում էր լսողներին և լսել տալիս իրեն: Մեր այդ երկար զրույնների միջոցում ես լսողի դեր էի կա-

տարում, նա՝ պատմողի, և մենք հաճախ մոռանում էինք ժամանակը և Վերդինի⁴ դժգոհության արժանանում:

Ահա նրա իր կյանքում տեսածի և գլխով անցածների պատմածներն են, որ մենք ուզում ենք հաղորդած լինել մեր ընթերցողներին մեր հուշերի մեջ, որոնք հետաքրքրական են և մեր միտքն են մնացել: Նա իրավաբան է եղել, բայց իրավաբանությամբ երբեք չի պարապել, այլ պատրաստվել է ուսուցչության համար, որի համար արտասահման է գնացել, և հատկապես Գերմանիա:

Բեռլինում նա մնացել է միայն մի քանի շաբաթ. այդտեղ այդ ժամանակները միայն մի հայ ուսանող է եղել՝ Մինաս Տեր-Մկրտչյանը, Հայդելբերգում ուսանում են եղել Անդրեաս և Գրիգոր Արծրունի եղբայրները և Հովհաննես Աբելյանը. կայքցիզում ուսանող են եղել Ս. Սպանդարյանը, Աբգար Հովհաննիսյանը և Սեդրակ Մանգինյանը:

1874 թվին հրատարակվելիք «Լուսմա» ամսագիրն աշխատակցելու համար խոսք են տված եղել՝ Նոյանը, Ստեփանոս Նաղաշյանցը, Ռափայել Պատկանյանը, Բաֆֆին, հայր Ալիշանը, Այտընյանը, հայագետ Դյուլորիեն և Պետերմանը, Քերովբե Պատկանյանը, Ստեփան Պալասանյանը, Մելքիսեդեկ Մուրադյանը, մանկավարժ Համբարձում Իփեկչյանը, իսկ մի քանիսը դրանցից և նյութեր են ուղարկել՝ Նաղարյանցը, Պատկանյանը (շատ ոտանավոր) և Բաֆֆին («Խաչագողները»):

Վարդանյանը, որ 1888 թվից Հովնանյան օրիորդաց դպրոցի տեսչի պաշտոնն է վարում եղել, իր իշխան Գալիցիների հետ վարած բանակցության մասին պատմում էր հետևյալը.

Դպրոցի հոգաբարձությունը վարդանյանին հավատարմատար է կարգել և հանձնել նրան բոլոր միջոցները գործադրել, գոնե, այդ մի դպրոցը վերաբանալ տալու համար: Կարծել են, որ այդ հնարավոր կլինի անել, եթե ի նկատի առնվի այն հանգամանքը, որ այդ դպրոցը մի մասնավոր անհատի կտակով ավանդած միջոցներով է բացված, պահված և ջմտած մյուսների շարքը: Վարդանյանը առաջ խնդիրքով դիմել է Կովկասի ուսումնական շրջանի հոգաբարձության, հետո 1896 թվին գնացել Պետերբուրգ, որտեղ մնացել մոտ երեք ամիս, բանակցել Կովկասի նոր կուսակալ կարգված, բայց դեռ իր պաշտոնատեղին չմեկնած իշխան Գալիցիների, նրա օգնական գեներալ Ֆրեզերի, օտարազգի դավանությանը դե-

պարտամենտի կառավարիչ Ալ. Մասալովի, է. Ուխտոմսկու, ազգային լուսավորության նախարար Հ. Դիլյանովի և, վերջապես, ս. Սինոդի պրոկուրոր, ազդեցիկ Պորփիրոսոսցովի հետ: Սրա զորեղ միջնորդությամբ՝ կառավարությունը որոշում է վերաբանալ Հովնանյան ուսումնարանը, հիմնադրի կտակում արձանագրված պայմաններով և ավելի լայն ծրագրով: Այս որոշման լուրը Վարդանյանը լսում է նույնիսկ Դիլյանովից և իշխան Գալիցինից և ուրսիս սրտով վերադառնում է Թիֆլիս՝ ավետելու այդ մասին հոգաբարձության: Թիֆլիսում Վարդանյանը այցելում է մի քանի օր առաջ Պետերբուրգից ժամանած իշխան Գալիցինին, որ թե՛ բերանացի և թե՛ գրավոր հայտնում է նրանց, թե Հովնանյան վարժարանը շուտով պիտի բացվի:

— Մշակեցեք միայն վարժարանի կանոնադրության ծրագիրը՝ հիմնադրի կտակի համաձայն, — ասում է նա, — ես իսկույն կհաստատեմ և ուրախությամբ ներկա կլինեմ բացման հանդեսին:

Բայց և այնպես դործը արգելքների է հանդիպում, և Վարդանյանը ստիպված է լինում 1897 թվի հունիսի 10-ին գնալ էջմիածին և խնդրել Հայրիկի միջնորդությունը, որտեղից վերադառնում է հիվանդացած: Նա 1898 թվին իր վերջնական հրաժարականն է ներկայացնում հոգաբարձության, իսկ հաջորդ 1899 թվի հունիսին ընդունում Աղ. Մանթաշյանի առաջարկությունը և մեկնում Գերմանիա:

Վարդանյանը Գերմանիայում տեսել և ծանոթացել էր ֆրանկ-պրուսական պատերազմի ժամանակ գերի առնված մի խումբ ֆրանսիացի սպաների հետ: Նա գովասանքով էր խոսում նրանց մասին. նա համեմատելով նրանց գերմանացի սպաների հետ, գտնում էր խոշոր տարբերություն նրանց մեջ: Նա ֆրանսիացիներին թե՛ նրանց պարգայման, թե՛ գիտության և թե՛ քաղաքավարության տեսակետից ավելի բարձր էր գնահատում, քան գերմանացիներին, որոնց նա որակում էր «սաղափոն» խոսքով, ինչպես որ մենք ասում ենք, այսինքն՝ կոսբիտ:

Գերմանիան, նրա ասելով, գիտության երկիր է, նրա հաստատությունները՝ դպրոցները, թանգարանները, գրադարանները, պատկերասրահները և մշտաները, երկրի գիտության շափով ծաղկած են, բայց ինքյանք գերմանացիք, իբրև մարդիկ, իբրև ժողովուրդ, շոր ու ցամաք են, ամեն բան շափած, կշռած, կոպեկների

հաշվով ապրող մարդիկ են և, իբրև այդպիսիներ, իրենց ընդհանուր դժերով համակրելի չեն:

Վարդանյանը շատ համեստ էր թե՛ բնավորությամբ և թե՛ ապրուստով. նա դժվարությամբ էր բացվում, իր ներքինը ցույց տալիս. նա սիրում էր թե՛ իր ուրախությունը և թե՛ տխրությունը իր մեջ պահել, միշտ միևնույն լուրջ խոսող, դատող Փիլիպոսը, բայց քիչ դեպքերում, երբ մոտ ընկերների մեջ նա բացվում էր, նմանում էր մի միամիտ, չարաճճիկ երեխայի:

Հիշում ենք, մենք կնոջս հետ զնացել էինք էջմիածին: Վերագարծին իջևանեցինք նրանց մոտ. այդ Փիլիպոսի Հովնանյան դպրոցի տեսչության օրերովն էր, Կոստանաց վանքի կույսերը գնում-դալիս էին դպրոց. պետք էր ցույց տալ, որ դպրոցի աշակերտուհիները կրոնական կրթություն են ստանում:

Հիշում ենք նույնպես, որ նրանք՝ Վերգինեն և Փիլիպոսը, մեր պատվին մի երեկույթ սարքեցին. հրավիրել էին մի քանի մոմբարեկամներ, մեծ մասամբ ուսուցիչներ և ուսուցչուհիներ, կար է մի երիտասարդ դերասան, որ թառն էլ հետն էր բերել: Լավ նուրբ, փափուկ լավաշ հաց, կանաչի, մոթալի պանիր, լոգ (լոքո) ձուկ, խորոված, գինի, Երեանի խաղող:

Շատ հաճելի ժամանց ունեցանք՝ ասուլիս, ծիծաղ, զրույցներ մեր դպրոցական կյանքից, ժողովրդական երգերից: Երիտասարդ դերասանը նվագում էր, զվարճալի հայերեն կուպլետներ էր ասում: Ես չէի ճանաչում մեր Փիլիպոսին. նա սոխակ էր կտրել, մին ասում էր, տասն ծիծաղում, ինքն ուրախանում էր, մեզ էլ ուրախացնում: Երբ երեկույթը վերջացավ, հյուրերը գոհ սրտով քաշվեցին, և մենք էլ Փիլիպոսի հետ հեռացանք մեզ համար պատրաստված սենյակը քնելու, ես կատակով նախիջևանցու բարբառով ասացի նրան.

— Հաժո՛ւ, Փիլիպի, ես քեզի այդպես չէի տեսնի:

Նա չպատասխանեց, այլ միայն քթի տակ ծիծաղեց և նախիջևանցուց պես շնչաց.

— Է՛յ շտե:

Վարդանյանները ինչո՞ւ և ի՞նչպես էին ապրում Նախիջևանում, քանի որ ինքը՝ Վարդանյանը, այդտեղ մինչև մահն անցկացրած տարիները չէր ծառայում: Նրանք ապրում էին համեստ, քայց անկարոտ: Նա, իբրև անվանի ուսուցիչ, միշտ լավ ռոճիկ էր ստա-

ցել, նամանաւանդ էջմիածնի հոգևոր ճեմարանում և Հովնանյան դպրոցում, Մանթաշյանն էլ, իհարկե, զրկած չէր լինիլ նրան: 1879 թվին, երբ ես ավարտելով ճեմարանի գիմնադիոնական դասարանները գնացել էի Աշտարակ, մի օր ճաշի հրավեր ստացա էջմիածնի սինոդի պրոկուրոր, աշտարակցի Նիկողայոս Տեր Հովսեփյանից: Ժաշի վերա խոսք բացվեց ճեմարանի և նրա ուսուցիչների մասին: Նա նախանձաբար ասաց.

— Գևորգ Դ. կաթողիկոսը վանքի բոլոր միջոցները ծախսում է իր սիրած ճեմարանի վերա. նրա ուսուցիչներն այնպիսի ոռճիկներ են ստանում, որ մենք՝ պրոկուրորներս «ղալաթ» ենք արել»:

Այդ՝ ինկատի առնելով այն, որ նրանք միշտ էլ ապրել են շատ համեստ, հաւաստիորեն կարելի է ասել, որ անցյալում նրանք իրենց ստացածներից մի բան ետ էին դրած եղել ապագայի համար, որով և անկարոտ ապրել էին նախիջևանում:

Վարդանյանը յուրայնոց՝ իր մոր և քրոջ մասին չէր խոսում, բայց միշտ հիշում էր իր հորը, սիրում էր նրան, նա նրանց հետ շարունակ, երկար ժամանակ չէր էլ ապրել իրենց տանը, Եկատերինոգարում, այլ մեջընդմեջ. մի անգամ միայն նրան հաջողվել էր վերադառնալ իր տունը և մնալ մի ձմեռ շարունակ: Այդ եղել է Ֆրանս-պրուսական պատերազմի վերջանալուց հետո, 1871 թվին: Մի վերջին անգամ էլ նա տեսնվել է իր հոր հետ նրա մահվան օրերին:

Այդ եղել են նրա կյանքի ամենավշտալի և դառնագին օրերը: Այդ մասին նա արտասուլից աչքերով, ախ ու օխով պատմում էր հետևյալը.

— 1874 թվականն էր. ես նոր վերադարձել էի արտասահմանից, և ինձ հանձնվել էր ինձ այնքան սիրելի «Լումա» ամսագրի խմբագրությունը, և ես տարված էի ոտից-գլուխ պատրաստություն տեսնելու գործին, ո՛չ քուն էր աչքիս գալիս, ո՛չ էլ կերածս ու խմածս: Սպասում էի վերջնական պատասխանի՝ դրակա՞ն թե՞ մերժողական: Առաջին անգամ ես դիմել էի կառավարության ամսագրի հրատարակության արտոնությունը ստանալու համար, և մերժողական պատասխան էի ստացել. երկրորդ անգամն էր, որ դարձյալ դիմել էի, մարդիկ էի մեջ ձգել և սպասում էի պատասխանի: Ստացա, դարձյալ բացասական. իրիկնապահ էր. նստած էի մտադրադ դրասեղանիս առաջ և աննպատակ շուռ ու մուռ էի

տալիս տալադրություն համար ստացված նյութերը, ներքին հուզմունքից դողողողում էին ձեռքերս: Հեռագիր բերին. «Հայրդ ծանր հիվանդ է, արի՛ւ»: Դուրս եկա, Պետերբուրգի ցուրտ երեկոսներից մեկն էր... հասա Եկատերինոգար, դեռ կենդանի գտա հորս, բայց անհույս: Չորս օրից հետո հիվանդը մեռավ ձեռքս ամուր բռնած. մնացի մինչև դարուն:

Վարդանյանը նախիջևանում արդեն իր ծերության տարիներն էր ապրում. նրա վերա, ճիշտ է, արտաքուստ՝ այդպիսի ծերության նշաններ չատ էլ աչքի չէին ընկնում. նա ման էր գալիս հաստատուն քայլերով, լավ էր տեսնում, իր ատամներով էր ուտում և, ընդհանրապես, թարմ և զվարթ էր ելնում, բայց հայ ուսուցչի տառապալից դպրոցից-դպրոց փոխադրվելը, երկու անգամ հայ դպրոցների ցավերով լի փակվելը և արտասահմանյան հայրենազուրկ, ընկերազուրկ սրտամաշ կյանքի հանգամանքները զորեղ ազդել էին նրա հոգեկան կացության վրա:

Այդ բոլորը սակայն ոչինչ, չէին կարող անմիջապես սպառնալ նրա կյանքին. կար մի ուրիշ հանգամանք, որ անմիջապես սպառնում էր նրա կյանքին. այդ մի հիվանդագին երևույթ էր, որ դեռ առաջ նկատվել էր նրա մեջ. հանկարծ արյունը գլուխն էր տալիս, վզի երակները ուռչում, հաստանում էին և առաջ էին բերում դորեղ շնչարգելություն: Առաջին ժամանակները այդ արտահայտվել է թույլ, կարճ է տևում եղել և իսկույն էլ անցել, բայց հետագայում, տարիքն առնելու հետ, այդ հիվանդությունն էլ դարդացել է, հաճախել, լուրջ քնույթ ստացել և վտանգավոր դարձել:

Բժիշկները արգելել են նրան շատ ուտել, գինի, օղի գործածել և խոստալիս ամեն մի բանից, որ կարող էր հուզել նրան: Շատ անգամ, երբ ես գնում էի նրա մոտ դույն հիվանդության նուպայով բռնված էի տեսնում նրան. այդ ժամանակները նա նստած էր լինում թախտի վրա, ոտքերը կախ, գլուխը պատին տված, սառը ջրի կոմպրեսը ճակատին: Հաճախ էլ, հենց իմ ներկայությամբ էլ, նույն անցնում էր, և նա՝ նույն Փիլիպոսը, ասող, խոսող, լուրջ, դատող Փիլիպոսը:

Անցավ ժամանակ, նա ապրում էր խաղաղ, զբաղվում էր կատարած թարգմանությունների ստուգությամբ, պատրաստում էր տալադրության համար: Չգիտեմ, չեմ հիշում ո՞չ օրը և ո՞չ թվական-

նը. մարդ եկավ նրանց տանից ու գուժեց ինձ նրա մահվան լուրը: Ծա դուրս եկա շտապով. Լուսավորիչ մայր եկեղեցու ղանգակները անժամանակ հնչում էին. անցուղարձ անող հայերը կանգնում էին, իրար հարցնում. «Ո՞վ է մեռեր»: Այդպես էր Նախիջևանի սովորությունը, և մինչև իսկ ղանգակների հնչյուններից կարելի էր հասկանալ, թե մեռնողը տղամարդ է, թե կին: Մեծ ղանգակներն էին տալիս, ասել է թե՛ խեղճ Փիլիպոսի ղանգակներն էին: Շունչս բռնված՝ բարձրացա երկրորդ հարկը. առաջս դուրս եկա՛մ հեծկլտալով խեղճ Վերգինեն.—

— Արի, տե՛ս, ճրագի պես հանգավ, բժիշկն էլ չհասավ,— ասաց նա:

Մտա սեղանատունը. նստած էր իր սովորական տեղը, թախտի վերա, ոտքերը կախ, գլուխը պատին տված, աչքերը խուփ, ճիշտ որ ճրագի պես հանգել էր:

Թաղումից մի շորս օր հետո նրա այրիացած տիկին Վերգինեն եկավ մեր մոտ. նա բերել էր ի հիշատակ հանգուցյալի գրքերից մեկը՝ Ն. Ադոնցի «Հայաստանը Յուստինյանոսի ժամանակ», և հանգուցյալի՝ իր ձեռքով գրած կենսագրության կոնսպեկտը, ի՞նչ կենսագրությունը գրելու համար: Ծա ընդունեցի այդ վերջինը, իբրեւ մի նշխար, և բերի հետս Երևան՝ ընծայեցի Դրական թանգարանին:

Դրա, այդ կոնսպեկտի խորագիրն է՝ «Փիլիպոս Վարդանյանը»: Դա իսկապես ո՛չ կենսագրություն է և ո՛չ կանոնավոր կոնսպեկտ, այլ մի խառնիխուռն գրված հավաքածու իր կյանքի մասին, այնպես որ միայն մի ուրիշ աղբյուրներից ծանոթ անձն կարող է դրանից բան հասկանալ և գործածել իբրև աղբյուր նրա կենսագրության համար: Դա բաղկացած է երեք փոստի թերթից, որոնցից վերջինն առաջին երկուսի համառոտագիրն է, շատ չընչին տարբերությամբ: Առաջին երկուսի տակը գտնվում է գրության թվականը՝ «24 մարտի 1909», իսկ դրա տակ գտնված է մի գերմաներեն հասցե, որ, հավանորեն, Վարդանյանի բնակարանի հասցեն էր Բեռլինում... Եվ վերջապես՝ այդ բոլորի տակն էլ գտնվում է մի տող ծանոթագրություն. «Դրեցի Տիգրան Նաղարյանցի խնդրանք»:

Ծա այնպես հասկացա, որ տիկնոջ ցանկությունն է, որ ես գրեմ

նրա ամուսնու կենսագրությունը, և ես միտքս դրի կատարել նրա այդ ցանկությունը, երբ ազատ և հարմար ժամանակ գտնեմ:

Ի՞նչ եղավ Վերգիլին.— դա իր կյանքի ընթացքում իրականացրել է իր ամուսնու վերաբերմամբ հետո հայտնի՝ «կին ժրագլուխ պսակ է առն իւրո» խոսքերի բուն իմաստը, իր ամուսնու մահից հետո զնաց Գերմանիա, իր միակ որդի Հարությունի մոտ, որ չէր վերադարձել ծնողների հետ Ռուսաստան, այնտեղ մնաց և այնտեղ էլ վախճանվեց:

Վարդանյանը մեր նոր գրականության մեջ հայտնի է իբրև հմուտ թարգման կամ թարգմանիչ օտար լեզուներից՝ գերմաներենից, ֆրանսերենից և, նամանավանդ, անգլերենից հայերեն: Նա գրում էր, թե «արդեն, հրատարակված գրքերից զատ, ինքն ունի 15-ի շուրջ անտիպ թարգմանություններ անգլերենից: Նրա առաջին թարգմանական գործը, որքան մեղ հայտնի է, լույս է տեսել 1867 թվին, Պետրոս Սիմեոնյանցի «Մեղուի» մեջ: Այնուհետև նա աշխատակցել է «Հայկական աշխարհին», «Արարատին», «Մշակին», «Նոր-դարին», «Փորձին», «Արձագանքին», «Վարժարան» ամսագրին, «Աղբյուրին», Կ. Պոլսի «Մեղուին», Համբարձում Իսկելյանի «Երկրագնդին» և Մ. Մամուրյանի «Արևելյան մամուլին»:

Նրա ձեռագիր թարգմանություններից մեր գրական թանգարանն ունի հետևյալները.

1. Էրնըստ Վիտենբրուք, «Վերջինը», թարգ. գերմաներենից:
2. Հեղինակն անհայտ, «Փոքրիկ լորդ», թարգ. ֆրանսերենից:
3. Կուպեր, «Վերջին մոհեկան», թարգ. անգլերենից:
4. Էդմոնդ դե Ամիշիս, «Սիրտ», թարգ. ֆրանսերենից:
5. Զոն ուրել Դրեպը, «Կրոնի և գիտության ընդհարումը», թարգ. անգլերենից:
6. Զեյմա Մորիեր, «Իսպանացի Հաջի Բաբա», թարգ. անգլերենից:

7. Մակ կոլ Մալկոլմ, «Հայաստանը Եվրոպայի առջև», թարգ. անգլերենից:

Վարդանյանը ցույց էր տալիս մեղ արտասահմանում իր կատարած թարգմանությունները, որոնք վկայում էին դրանց բնագրերի ընտրելու, թարգմանելու և տպագրության պատրաստելու համար նրա գործադրած մեծ խնամքի և աշխատանքի մասին: Երեւի ում էր, որ նրան, նամանավանդ երկար, զբաղեցրել է թարգմա-

նելիք գործերի ընտրությունը՝ նրանց գրական արժանավորության, օգտավետության, հայ ընթերցողների համար հասկանալի և հետաքրքրական լինելու, ևս և Ռուսաստանի ցարական կառավարության դրաքննչության պահանջների տեսակետներից:

Նա հայ նոր գրական լեզուն պաշտելու շափ սիրում էր նրա ճկունության և կարողության համար: Թեև, ասում էր նա, մեր նոր գրական լեզուն տակավին իր լրիվ զարգացման և կատարելության չի հասել, բայց և այնպես նա հենց իր այդպիսի անկատար կացության մեջ էլ մեզ հնարավորություն է տալիս կազմելու իր հարուստ արմատներից բոլոր նոր և նորագույն մտքերի և հասկացողությունների արտահայտության համար նոր բառեր ու ոճեր:

ՆԻԿՈԼԱՅ ՅԱԿՈՎԼԵՎԻՉ ՄԱՌ

Մառը ծնվել է 1864 թվին, Վրաստանի Բուժայիս քաղաքում. նրա հայրը շոտլանդացի է եղել, մայրը՝ վրացուհի: Ուսել է տեղի դիմնադիոնոսմ, որի ուսման ընթացքն ավարտելուց հետո զնացել է Ս. Պետերբուրգ և, սիրելով արևելագիտությունը, 1884 թ. մտել է համալսարանի արևելյան ֆակուլտետը, երբ այնտեղ հայոց լեզվի և գրականության դասախոսն է եղել հայ հայտնի դիմնական Բերովբե Պատկանյանը՝ Ռափայել Պատկանյանի հորեղբոր որդին:

Մառը ֆակուլտետի բոլոր դիտություններից էլ առաջընթաց ուսանող է եղել, բայց ընտրած լինելով իր համար մասնագիտություն հայոց լեզուն և գրականությունը՝ մի առանձին սիրով և ջերմեռանդությամբ լսել, ուսել է հայոց լեզուն ու գրականությունը և՛ իր շորս տարվա ուսանողության ընթացքում կատարելագործվել իր ուսուցիչ Պատկանյանի ձեռքի տակ հատկապես հայագիտության մեջ:

Մառն իր համալսարանական ուսման ընթացքն ավարտել է 1888 թվին, և երբ հաջորդ տարին՝ 1889 թվին վաղաժամ՝ 45 տարեկան հասակում, վախճանվել է Պատկանյանը, կարգվել է դասախոս նրա տեղ՝ պրիվատ-դոցենտի կոչումով և բուն Ռուսաստանի հայ լեզվով գրվածների գրաքննիչ:

Մառը, բացի հայոց հին գրաբար լեզվից, որ սովորել իր համալսարանում, գիտեր և բավական սահունությամբ խոսում ու

գրում էր հայ գրական նոր լիզվով, որ սովորել էր ինքնաընթերցանությամբ: Դրան նպաստել և նպաստում էր նրա գրաքննչական պաշտոնը¹:

Ահա նրա հենց այդ գրաքննչական պաշտոնն էլ պատճառեղավ մեր ծանոթության, բայց ոչ անձամբ, այլ Մոսկվայի «Գրականական և պատմական հանդեսի»² խմբագիր Մկրտիչ Բարխուդարյանի միջնորդությամբ:

Ես դեռ իմ աշակերտության օրերում սիրում էի կարդալ «Հյուսիսսովետական» և հատկապես դրա մեջ տպագրված Միքայել Նալբանդյանի գրած հոդվածները, բայց դրանց հեղինակի մասին կենսագրական բավարար տեղեկություններ չունեի: Տեր-Գրիգորյանի գրած կցկտուր կենսագրությունն³ ինձ չէր բավարարում:

Երբ ես ուսուցչական պաշտոնով գնացի նոր Նախիջևան, որտեղ ծնվել, մեծացել էր Նալբանդյանը, բնականապես կամեցա իմանալ, թե նրանից ի՞նչ է մնացել այդտեղ: Բարեբախտաբար դեռ այդտեղ մնացել էր շատ բան. դեռ կենդանի էին նրա ընկերներից շատերը, որոնց հետ նա խաղացել էր, աղ ու հաց կերել, նրստել-վեր կացել, որոնք շատ բան էին պատմում նրա մասին. կենդանի էր նրա մոտ լարեկամ և նյութականապես նրան օգնող Գրիգոր Սալտիկյանը (Կարամուրդան), որի մոտ պահվել էին նրա նամակները և, որ գլխավորն է, կենդանի էր նրա հարադատ քույր Գայանե խաչատրյանը, որի որդու մոտ պահպանվել էր նրա թղթերի մի փոքր մասը. կենդանի էին նրա հորեղբայր Գրիգորի որդիներ Ղազարոսը և Հարությունը, որոնց ձեռքին գտնվում էր և մեծ խնամքով պահպանվում էր նրա թղթերի ամենախոշոր մասը և, վերջապես, կենդանի էր նրա մոտ ընկեր բժիշկ Հովհաննես Բերբերյանը, որի որդին՝ հայտնի Մինաս Բերբերյանը, ստացած լիսեյում իր քեռի Սովթանշահից նրա ուսուցիչն նամակները՝ պահում էր իր մոտ, որ ինքը տպագրի և այլն:

Ահա այս բոլոր հավաստի աղբյուրներից օգտվելով՝ ես գրել էի իմ «Նալբանդյանի լիակատար կենսագրությունը» և ուղարկել Մոսկվա, իմ լավ ընկեր և քարեկամ Մկրտիչ Բարխուդարյանին՝ տպագրելու իր հանդեսի մեջ: Նա էլ ուղարկել էր Պետերբուրգ գրաքննիչ Մառին, նախապես հանելով գրվածքի միջից Նալբանդյանի կյանքին վերաբերյալ ամբողջ քաղաքական մասը: Մառը, հավանելով գրվածքը, թույլատրել էր տպագրելու և, չուզենալով ինքը

հանել, մի նամակ էր գրել Բարխուդարյանին, որ նա իմ հավանությանն առնե, եթե կարելի է, հանել և Գերցենի ու Մսերի անունները: Բարխուդարյանը այդ նամակի հարադատ պատճենն ուղարկել էր ինձ, որ հասկացրած լինի ինձ, թե ինչու է ինքը հանել քաղաքական մասը:

Ես ստիպված եղա փոխել տալ իմ գրվածքիս խորագիրը, հանելով նրա միջից «լիակատար» բառը, և իմ գրվածքը տպագրվեց հանդեսում և դրանից՝ առանձին գրքով, 1897 թվին, արտատպածի մեջ առանց քաղաքական մասի:

...Անցան տարիներ. ես արդեն տեսչի պաշտոն էի վարում թեմական դպրանոցում, Մառն էլ գրել-վերջացրել էր իր դիսերտացիան, պաշտպանել էր այն, 1901 թվին հաստատվել օրդինար պրոֆեսորի պաշտոնում և պեղումներ էր կատարում Անիում, որի համար գործադրում էր իր ամառվա արձակուրդների ազատ ամիսները:

Նա շինել էր Անիում, ավերակների մեջ, Աշոտի պարիսպների մոտ երկու սենյականոց մի շենք, որի մի սենյակում պեղումների ժամանակ ապրում էր ինքը, մյուսում հավաքում և խնամքով պահում էր պեղումներից գտնված հնագիտական իրերը: Դույն ժամանակ և էջմիածինն էր ուղարկել Անի Միքայել անունով մի վարդապետ, իբրև վանահայր կամ պահապան ավերակ եկեղեցական շենքերի, որ նույնպես շինել էր իր, բնակության համար մի երկու սենյակ և հավատարմությամբ կատարում էր իր պարտականությունը:

Մառի կատարած պեղումները մեծ հետաքրքրություն էին հարուցել գիտական աշխարհում՝ ընդհանրապես և հայ հասարակությունների մեջ՝ մասնավորապես: Պարտք ենք համարում ասել, որ պեղումներ կատարելու գործը հեշտ գործ չէր. դրա համար անհրաժեշտ էր ունենալ հնագիտական հմտություն, տոկոն, շաքաշ աշխատասիրություն և ընդունակություն: Մառն այդ բոլորն ուներ ավելիքով, քայց պակասում էին նրան նյութական միջոցներ: Ժամանակի ցարական կառավարությունը դրա համար նրան տրամադրում էր շնչին միջոցներ, և նա ստիպված էր կողմնակի աշխատանքով գտնել միջոցներ՝ իր սիրած գործը գլուխ բերելու համար: Այդ կողմնակի միջոցները նա ստանում էր ընդհանրապես հայերից:

Հայ ժողովուրդն իր պատմութիւնը չգիտեր. ցարական պետական դպրոցներում այդ պատմութիւնը չէին սովորեցնում. հայ մտավորականների մի փոքր մասն էր, որ ծանոթ էր հայ պատմութեան, բայց Անվո անունն ամենքն էլ գիտեին. ամենքն էլ գիտեին նրա ավերվելու, քանդվելու և անմարդաբնակ դառնալու ցավալի պատմութիւնը, ամենքը գիտեին և տխուր ձայնով երգում էին, իբր ողբ, նրա մասին եղած «Անի քաղաք նստեր կուլա» երգը և, վերջապէս, շատերն էին ուխտ զնում նրա ավերակներին, իբրև սրբութեան:

Հասկանալի պետք է լինի, ուրեմն, այն սերն ու հարգանքը, որ տածում էին հայերը Մառի վերաբերմամբ: Նրա անունը այնքան տարածված էր Հայաստանում, որ հայ ռամիկ գյուղացիութիւնը միամտաբար «պեղում-պեղել» հասկացողութիւնները կապել էր նրա անվան հետ, և երբ մի ուրիշ մարդ էր գալիս պեղում կատարելու, ասում էին. «Մա՛ռ է եկել, մա՛ռ է եկել»:

Նոր Նախիջևանի գաղութահայութիւնը նույնպէս լսել էր Մառի անունը, իսկ Անվո անունը գիտեր ու գիտեր, որովհետեւ ինքն անեցի էր, մեծերից լսել ու միտն էր պահել, որ իր պապերը Անիից են դուրս եկել և գաղթել Ղրիմ և այն տեղից էլ Նախիջևան, և բնականապէս կուղենային տեսնել Մառին իրենց մեջ և նրանից լսել իրենց հին հայրենիքի պատմութիւնը:

Եւ օգտվեցի այդ բոլոր հանգամանքներից և միտքս դրի, Թիֆլիսի և Բաքվի օրինակով, հրավիրել նրան Նոր Նախիջևան դասախոսութեան, ուստի և նամակ գրեցի նրան և խնդրեցի գրել ինձ, թե կարո՞ղ է արդյոք գալ և, եթե կարող է, ի՞նչ պայմանով, և պատասխան ստացա, թե կարող է գալ որոշ պայմաններով:

Շատ ցավում եմ, որ չեմ կարող այստեղ մեջ բերել նրա առաջարկած պայմաններն իր խոսքերով, որովհետեւ նրա նամակը, որ մինչև վերջին ժամանակները խնամքով պահում էի, ներկայումս չեմ գտնում ո՛չ իմ մոտ գտնված թղթերիս մեջ, ո՛չ էլ գրական թանգարանին հանձնած թղթերիս մեջ: Այսքանը միայն լավ եմ հիշում, որ նա ուզում էր գալ իր մի ուսանողի հետ և ստանալ որոշ գումար՝ դասախոսելու համար և իր գալու-վերադառնալու և տեղումս մնալու օրերի ծախսերը: Եւ նրա հետ պատվաբեր չէի համարում առևտուր անել⁵:

Նս ձեռնարկեցի նախնական պատրաստության՝ հայտնեցի դպրանոցի և մյուս դպրոցների ուսուցչական կադմերին, դպրանոցի քարձր դասարանների աշակերտներին, Ռոստովի մեր տեղի ուսանողներին. և ամեն տեղից էլ ջերմ ընդունելություն գտա մեր Մառին հրավիրելու խնդրում: Եղա և քաղաքապետի մոտ և խոսեցի այդ մասին. նա ինձ հայտնեց, որ, համենայն դեպս, իր կողմից ոչ մի արգելք չի կարող լինել այդպիսի կուլտուրական գործի համար, եթե միայն պաշտոնական պահանջները կատարված լինեն:

Երբ համոզվեցի, որ հաջողություն կունենամ, հեռագրեցի, որ դա և իր տեղից դուրս դալու օրը և ժամանակը հեռագրով հայտնի: Իր ժամանակ զնացի Ռոստովի կայարանը՝ հյուրերիս ընդառաջ. ընդունեցի նրանց և բերի հյուրանոց:

Մայիս ամիսն էր. եղանակը տաք. արև-արքայություն. ակացիաները ծաղկած էին և բուրում էին անուշահոտություն: Այդ էլ որոշ չափով նպաստում էր հաջողության: Նս պատվիրեցի սուրճ բերել. մինչև սուրճը կպատրաստեին և կմատուցեին, մեր մեջ տեղի ունեցավ մի կարճ զրույց:

— Ասացեք խնդրեմ, դուք այն Շահազիզն եք, որ գրել է «Միքայել Նալբանդյանը»,— հարցրեց նա:

— Այո՛,— պատասխանեցի ես,— մենք իրար չտեսած դեռ, ծանոթ ենք:

Նս սեղմեց ձեռքս և ծանոթացրեց իր աշակերտ Օրբելու⁶ հետ:

Դասախոսությունը կայացավ Նոր Նախիջևանի վաճառականաց ակումբի ընդարձակ դահլիճում, ռուսերին, ինչպես որ արդեն հայտարարված էր աֆիշներում: Բոլոր տոմսերն էլ ծախված էին. նոր եկողների համար շարվում էին նոր աթոռներ. դպրանոցի և Գողոյան օրիորդաց դիմնադիրների բարձր դասարանների աշակերտաշակերտուհիների համար տեղ էր պատրաստվել դահլիճի բարձրը պատշգամբում: Դասախոսի ամբիոնի վերա ջրի հետ միասին դրված էր և մի սիրուն ծաղկեփունջ:

Ժամանակից առաջ արդեն բռնված էին բոլոր աթոռները: Համարյա թե երկու քաղաքի ամբողջ հայ երկսեռ մտավորականությունը <այդտեղ էր> եկել էին և ռուսներ:

Իր ժամանակին եկավ Մառը և ընդունվեց ծափահարությամբ: Նա իր դասախոսությունն սկսեց կարճ առաջաբանով.

— Պարոններ և տիկիներ,— ասաց նա,— ես գեղեցկախոս հռետոր Կիկերոնը չեմ, որ կարողանամ հմայել ձեզ իմ խոսակուձեով. դրա փոխարեն ես կաշխատեմ և, գուցե, կարողանամ իմ խոսելիքիս բովանդակության գեղեցկությամբ գրավել ձեր բարի ուշադրությունը, կարողանամ ձեր առողջ միտքը զբաղեցնել օգտավետ հնազիտական և պատմական գիտելիքներով...

Չեմ ուզում մանրամասնություններով ներկայացնել իմ հուշերս. այսքանս միայն հարկ եմ համարում ասել, որ հասարակությունը այսպես բազմոսթյամբ հավաքվել-եկել էր նրան լսելու և լարված, ուշադիր հետևում էր նրա ամեն մի խոսքին, և երբ նա վերջացրեց երեք երեկո շարունակված դասախոսությունը, որոտընդոստ ծափահարությամբ հայտնեց նրան իր լիակատար գոհունակությունը. դա առհավատշյա էր մեզ համար, որ մենք հրավիրելու չէինք նրան՝ հասել ենք մեր նպատակին: Գաղութահայության հասկացող դասի համար պարզվեց, թե ինչ է եղել Անին անցյալում, դարեր առաջ, իբրև բերդ, իբրև Բագրատունյաց հարստության մայրաքաղաք, իբրև հին, կուլտուրայի կենտրոն, և ի՞նչ է այն ներկայումս, երբ մեռած է Այո՛, նա մեռած է, բայց մեռած է միայն իր արտաքինով, իսկ կենդանի է դեռ իր ներքինով. նրա հողի տակ ծածկված են հրաշալի շինվածքների բեկորներ, որոնք երբ բացվում են, կարծես շնչում, խոսում են մեզ հետ:

Մառն ուզում էր իսկույն էլ վերադառնալ, բայց մենք շթողինք. մենք սրտշել էինք նորա հետ մի ուրախ ժամանց ունենալ, որի համար նախօրոք պատրաստություն էինք տեսել ս. Խաչվանքի բակում, Ռ. Պատկանյանի, Մ. Նալբանդյանի և Հ. Ալամդարյանի գերեզմանների մոտ: Նախիջևանցիք աղուհացով ժողովուրդ են:

Մյուս օրը կիրակի էր, եղանակը դարձյալ տաք, արևշող: Մառն եկավ իր ուսանողի հետ, և մենք կառքեր վարձեցինք ու ուրախ տրամադրությամբ, խոսք ու զրույցով, երգ ու ծիծաղով զնացինք վանք: Պատարագը վերջացել էր. պատրաստում էին հյուրասիրության սեղանը: Մինչև որ սեղանը պատրաստվեր, մենք նայեցինք գերեզմանները, հետո մտանք տաճարը նայելու, Մառին ցույց տալու. նա շորս կողմը նայեց և ուզում էր դուրս գալ, երբ և՛ կանգնեցրի նրան և ցույց տվի այն մեծ քարը, որ նախիջևանցիք «մաջառ արաբաները» բարձած՝ մյուս խաչքարերի հետ միասին բե-

բիւ էին Նախիջևան և զարդարել իրենց նորաշէն եկեղեցիներէի պատերը դրսից և ներսից. այս քարն էլ ահա խաչքարի տեղ ընդունելով՝ վանքը շինելիս հագցրել են դրա պատի մեջ, իբրեւ մի մեծ սրբութիւն:

Նա մոտեցաւ քարին, քննեց, շոշափեց քարի մեջտեղը փորագրված գունավոր շրջագիծը, անկշունում փոքրիկ անարվեստ ձեռքով փորագրված խաչը. նա կանչեց ուսանողին ու հարցրեց.

— Այս քարը ուղի՞ղ է հագցրած պատի մեջ.

Նա նայեց ու պատասխանեց՝ ուղի՞ղ է:

— Ձե՛մ կարծում. ի՞նչ է, ինչի՞ նշան է շրջագիծը. զարդարա՞նք է. չե՛մ կարծում. ի՞նչ քար է. խաչքա՞ր է, խաչ էլ կա վրան: Ձե՛մ կարծում, — կրկնեց Մառը և դառնալով մեղ բացատրեց, — քարը պատի մեջ հագցրած է գլխիվայր. շրջագիծը քարի նշանն է. խաչը հետադայում է փորագրված, որ քարը խաչքար համարվի: Քարը հեթանոսական գերեզմանաքար է:

Դուրս եկանք եկեղեցուց: Սեղանը պատրաստած էր. խորովածի անուշ հոտը բռնել էր վանքի բակը և զրգռում էր ամեր ախորժակը: Մենք բոլորեցինք սեղանի շուրջը, սեղանի, որ զարդարված էր ծաղկեփնջերով և մայիսվերջի նորահաս բալի փնջերով, որ քաղել էին վանքի պարտեզի բալենիներից: Մատուցին Ղրիմի եղանակով պատրաստած խորովածը և Դոնի շամպայնը: Բաժակաճառեր էին արտասանւում, ուրախանում, երգում «Ձախորդ օրերը ձմռան նման կուգան ու կերթան»: Առաջին հերթին, իհարկե, խմեցինք մեր հյուրի կենացը, որին ի պատասխան Մառը խմեց Նախիջևանի զաղութահայութեան կենացը և շնորհակալութիւն հայտնեց իրեն այդպիսի ջերմ ընդունելութիւն ցույց տալու համար:

Օրն երեկոյացել էր. հասել էր քաղաք վերադառնալու ժամը: Մառը վեր կացաւ, ամենքին մնաս բարեւ ասաց, խնդրեց, որ չերթանք իրենց ճանապարհ գցելու. ինքյանք, վաղ առաւիտոյան, գնացքով պիտի վերադառնան:

Երգում էին՝ «Հայ ապրինք, հայ մեռնինք, եղբարք...»:

Մյուս օրը, կանոփս ևս զնացի Ռոստոմի կայարանը. եկան և նրանք: Ես բարի ճանապարհ ցանկացա նրանց. մենք զրկախառնվեցինք. — ո՞վ կենդանի, ո՞վ մեռած մյուս անգամ իրար տեսնելու:

Երկրորդ անգամ ես տեսա նրան Երևանում⁷, երբ նա եկել էր Թիֆլիս, իր «Հաբեթական տեսությունը» քարոզելու և այնտեղից էլ անցել Երևան՝ նույն նպատակով։ Ես իմացա և գնացի նրան տեսնելու և լսելու։ Պարզվեց, որ մեր տեսակցությունը թուցիկ է. նա պիտի խոսեր և նույն օրն էլ երեկոյան, կամ առավոտյան վաղ, գնացքով վերադառնար։

Նա երկար խոսեց, բայց ձանձրալի չէր, այլ շատ հետաքրքրական և շահեկան. խոսում էր ոգևորված, տեղ-տեղ շեշտելով իր ասածների որոշ կետերի վրա, տեղ-տեղ էլ որոշ հանգամանքների մասին խորխտաբար ակնարկելով։

Երբ նա վերջացրեց, ես հարցրի.

— Զեր ակնարկներն ո՞ւմ էին ուղղված։

— Արտասահմանյան գիտնականներին, որոնք հեզնորեն են վերաբերում իմ գրածներին,— պատասխանեց նա։

Նա շտապում էր, ուստի ես մնաա բարե արի ու վերադարձա։

Երրորդ և վերջին անգամ տեսա նրան 1934 թ., դարձյալ Երևանում։

Ռույն ժամանակները Երևանում հիմնվել էր և գործում էր Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտե, որի նախագահն էր արժանահիշատակ նոր նախիջևանցի ճարտարապետ, ակադեմիկոս Թամանյանը և քարտուղար՝ Մառի աշակերտ Աշխարհբեկ Քալանթարյանը։ Դրանք իմանալով, որ Մառը Թիֆլիսումն է, մեր նիստերից մեկում առաջարկություն արին՝ հրավիրելու Մառին մի երկու օրով Երևան, նրա հետ խորհրդակցելու համար մեր գործունեության մասին, իբրև մի մասնագետ-հնագետ անձի, որ լավ ծանոթ է մեր երկրի հնություններին և նրանց կացության։ Մենք լավ ենք հիշում այս մանրամասնությունը, որովհետև մենք էլ անգամ էինք այդ կոմիտեի։

Առաջարկությունը քննվեց, ընդունվեց և որոշվեց հենց իրենց, առաջարկողներին լիազորել՝ երթալ Թիֆլիս և բերել նրան Երևան, մի լիազորություն, որ նրանք իսկույն էլ կատարեցին։ Մառն եկավ իր կնոջ հետ և պատվով ընդունվեց։ Նա արդեն 1912 թվից ակադեմիկոս էր⁸։

Այդ երկու-երեք օրվա միջոցում մերոնք քանիցս եղել էին նրա մոտ, երկար զրուցել նրա հետ և լսել նրա օգտավետ խորհուրդները. նա, իմիջիայլոց, ցանկություն էր հայտնել լսել մի

լրիվ զեկուցում կոմիտեի ամբողջ տարվա գործունեության մասին: Կադմվեց մի նիստ հենց նրա գալու օրը, կանուխ, երեկոյան, որից հետո, նա պիտի գնար գիշերվա գնացքով:

Դույն օրվա առավոտյան նա այցելեց թանգարան, տեսավ ինձ և շատ ուրախացավ. նա ծանոթացրեց ինձ կնոջ հետ շատ քաղցր խոսքերով, իբրև մի լավ բարեկամի. ես ցույց տվի նրան հայտնի Պիժակի զարդարած ավետարանը... Այդ բանի վերա էինք, երբ եկավ լուսժողկոմը և հրավիրեց նրան Պողոս-Պետրոս եկեղեցին: Մենք դուրս եկանք. նրանք զրուցելով առաջ ընկան: Մենք գնում էինք նրանց հետևից:

— Ես տեսնում եմ,— ասաց կինը,— որ դուք Նիկոլայ Յակովրևիչի մոտ բարեկամն եք, ուստի հաղորդում եմ ձեզ մի բարի լուր նրա մասին. այսօր առավոտյան նա հեռագիր ստացավ, որ ավետում է, որ նա ընդունված է կուսակցության մեջ. ես շնորհավորեցի. մեկ էլ մի բան պիտի ասեմ. նա, տեսնո՞ւմ եք, ջղախին հիվանդություն ունի. աստծո սիրո համար, զգուշացրեք ձերայնոց, որ երեկոյան նիստում ղգուշությամբ խոսեն նրա հետ:

Ես, իհարկե, կատարեցի նրա խնդիրքը: Նա ճիշտ էր ասում: Մառը ծերացել էր, թառամել, ձեռքերը դողդողում էին. ո՞ւր էր նրա նախկին աշխուժությունը...

Մենք տիկնոջ հետ նրանց հետևից մտանք Պողոս-Պետրոս եկեղեցին, որտեղ հավաքված էին Հնությունների պահպանության կոմիտեի անդամները: Ինձ համար պարզվեց, թե ինչո՞ւ Լուսժողկոմն այնպես շտապելով եկավ թանգարան և տարավ իր հետ Մառին: Նա կամեցել էր ճշտել ավելի հեղինակավոր աղբյուրից եկեղեցու հնությունը:

Կոմիտեի քարտուղար Քալանթարյանը զեկուցում էր Մառին այն տվյալները, որոնց հիմունքով Կոմիտեն կարծում էր, որ եկեղեցին եթե ոչ հինգերորդ, անկասկած յոթերորդ դարու հնություն է (մանրամասնությունը տե՛ս իմ «Հին Երևանը», էջ 203—212 և 223—227):

Մառը շուրս կողմը նայեց և դառնալով լուսժողկոմին, ասաց.

— Այս եկեղեցին կարող է շինված լինել միայն և միայն 17-րդ դարում:

Լուսժողկոմն իր շնորհակալությունը հայտնեց Մառին և մնաս բարև արեց ու հեռացավ: Մենք Մառի և նրա կնոջ հետ գնացինք

Կոմիտեի գրասենյակը, որ գտնվում էր նույն Պողոս-Պետրոս եկեղեցու բակում, նախկին Գայանյան օրիորդաց դպրոցի հոգաբարձուժյան գրասենյակում, որի մուտքը փողոցից էր և որտեղ վաղ սրեկոյան տեղի պիտի ունենար նիստը:

Կոմիտեի բոլոր անդամներն էլ ներկա էին: Նիստը բաց արեց նախագահ ընկեր Թամանյանը մի քանի համառոտ խոսքերով:

— Մենք քարտուղարիս հետ արդեն մի քանի անգամ եղել ենք ընկեր Մառի մոտ, — ասաց նա, — լսել ենք նրա օգտավետ խորհուրդները, որոնց մասին ընդարձակ կխոսենք հաջորդ նիստում: Այս նիստն էլ մենք հրավիրել ենք ընկեր Մառի ցանկությամբ՝ լսելու մեր ամփոփ զեկուցումը մեր այս ամբողջ տարվա գործունեության մասին: Մեր քարտուղարը կազմել է այդ զեկուցումը, ուստի առաջարկում եմ կարդալ այն:

Աշխարհբեկ Քալանթարը կարդաց այդ զեկուցումը՝ թե ինչպես է կազմվել Կոմիտեն, ի՞նչ ֆունկցիաներով և ի՞նչ խնդիրներ են քննվել և ինչպե՞ս լուծվել: Մառը տեղ-տեղ կանգնեցնում էր նրան, մեկնություն պահանջում այս ու այն խնդրի մասին, որի համար հարկավորվում էր կարդալ դրանց վերաբերյալ ամբողջ արձանագրությունը, ուստի և նիստը ձգձգվում էր, երկարում:

Հասավ գնալու ժամանակը. Թամանյանը սպառված համարելով զեկուցումը՝ շտապով փակեց նիստը: Մեքենան արդեն եկել էր և սպասում էր նրանց: Նրանք մարդ ու կին կանգնեցին, ջնորհակալություն հայտնեցին, մի ընդհանուր մնաս բարյավ ասացին և դուրս եկան: Թամանյանը և Քալանթարը գնացին նրանց ճանապարհ գցելու:

Սա այլևս չտեսա նրան: Անցավ մի քանի ամիս, և մենք լուր ստացանք, որ նա վախճանվել է:

Այստեղ ահա վերջանում են մեր հուշերը Մառի մասին: Մենք սակայն ավելորդ չենք համարում այստեղ հաղորդել և մի համառոտ և ամփոփ տեղեկություն Մառի կատարած Անվո պեղումների մասին, պեղումներ, որ նրա ընդհանուր գործունեության մեջ դրավել են մի խոշոր տեղ և մի խոշոր խորհուրդ են ունեցել հայոց պատմության համար:

... Մառն իր առաջին պեղումները կատարել է 1892—93 թվերին և հետո 11 տարի կանգ է առել, ապա շարունակել տարեց-տարի: Իր կատարած պեղումների թիվը հաշվել է «հնագիտական

կամպանիաներով»։ «Հնագիտական կամպանիա» ասելով նա հասկացել է իր պեղումներից ամեն մեկը, որ կատարել է միաժամանակ իր ձեռքին գտնված նյութական միջոցների շահով։ Այդպիսի հնագիտական կամպանիաներ նա, ինչպես երևում է, կազմակերպած է եղել 12—13 անգամ, եթե ոչ ավելի։

Պեղումները կատարել է ոչ մենակ, այլ աշխատակիցների հետ, որոնց նա հրավիրել է հարկավոր ժամանակները։ Օրբելին և լուսանկարիչ Վրույրը⁹ համարյա թե միշտ նրա հետ են եղել, և երկար աշխատել են Անիում նրա աշակերտ-ուսանողներից Քալանթարյանը և Ղափանցյանը։ Հաճախ եղել է և աշխատել գեղարվեստագետ Պոլտորացկին և ուրիշները։

Բանվորներն եկել են մոտակա հայ և թուրք գյուղերից։ դրանք էլ և դրանց հայրերն ու պապերն եղել են ավերակների ամենամեծ թշնամիները։ դրանք կրելով ավերակներից պատրաստի տաշած քար և այլ ատաղձ՝ դրանց հետ միասին գիտակցաբար, թե անգիտակցաբար, տարել են թափված արձանագիր և նկարեն քարերը իրենց բնակարանների շինության համար, չենք ասում արդեն այն, որ նրանք երբեմն հատուկ եկել են, որոնել, գտել են կիսաքանդ շենքեր, որոնց պատերի մեջ եղել է այդպիսի նկարեն քարեր, քանդել են պատերը, հանել քարերը, տարել են իրենց բնակարանների պատերը ներսից և դրսից վարդարել, կամ գործադրել իբրև գերեզմանաքար։

Այդպիսի երկու քար գտնվել են Անիից չորս վերստ հեռու Ջալու գյուղում։ դրանցից մեկը՝ օձի նկարով, հագցրած է եղել բնակարաններից մեկի պատի մեջ ներսից։ մյուսը՝ ձիավոր իշխանը իր ղինակրի հետ, գործադրված իբրև գերեզմանաքար։ Առաջինը վերագործված է եղել և դրված Մառի թանգարանը։

Մառն ինքն է որոշել պեղումների տեղերը, իսկ եթե նա կասկածել է, խորհրդակցել է աշխատակիցների հետ։ նա ինքն է հրսկել և ղեկավարել պեղումները։ նա պատվիրած է եղել ոչ մի գյուտ առանց իրեն ցույց տալու դեն չձգել՝ լինի դա հասարակ կավի կճուճ, թե ամանեղենի բեկորներ, նկարեն քար, արձանագիր քար կամ տախտակ, շենքի նախշուն մաս, խաչքար կամ խաչքարի մաս և այլն։ Այդ բոլորը նա հնագիտական լուրջ քննության է ենթարկել և, եթե նկատել է, որ մի որևէ հնագիտական արժեք ունի, դասավորել, դրել է թանգարան։

Նա պեղել, բաց է արել Անվո գլխավոր փողոցը, ջրանցքը, պանդոկներ, խանութներ, ձիթահանք, բնակելի շենքեր, տներ, Կամսարականների պարիսպները և բուրգը, միջնաբերդը, կուսանաց վանքը, պալատական եկեղեցին, փրկչի մեծ և հոյակապ եկեղեցին, Վաղարշապատի ներսիսաշեն Զվարթնոցի օրինակով կառուցված Գաղիկի հոյակապ մեծ եկեղեցին և այլն: Նա պեղումներ է կատարել Անիից 25 վերստ հեռու գտնված Շիրակավանի բլուրի վրա և բաց է արել մի հեթանոսական շատ նշանավոր գերեզմանոց, որի կողքին, նույն բլուրի վրա կառուցված հայտնի Տրդատաշեն հոյակապ եկեղեցին, որի միայն ավերակներն են մնացել: Այդ Շիրակավանը (Շիրակի ավան) կամ Երազատլորսը, ինչպես հայտնի է, Անվո և ամբողջ Արշարունիք և Շիրակ գավառների հետ միասին, առաջ պատկանել է Կամսարականներին, որոնցից գնել է «Մսակեր» կոչված Աշոտ Բագրատունին: Դրանով էլ մեկնվում է այն հանգամանքը, որ Անվո հնագույն պարիսպները և բուրգը, որ բաց է արել Մառը, փռվում են Կամսարականների անունով:

... Անվո ավերակները, անկասկած, նախկին ժամանակները ավելի լավ են պահպանված եղել, քան մեր օրերում. Մառն այդ մասին ասում է, որ ինքը իր առաջին պեղումները կատարել է 1892 թվին: Նվ երբ 1904 թվին եկել է Անի, շատ տխրագին փոփոխությունների է հանդիպել. այդտեղ շատ բան քանդված, գիշատիչների ձեռքով գողացված և փշացած է գտել, իսկ Անվո ամբողջ տարածությունը վարձու տրված 30 ռուբլով Արադ գյուղի գյուղացիներին, որոնք քշում են եղել այդտեղ իրենց խաշինքը (ոչխարի հոտ) և փռոշոր աճաստնները արածելու: Նրա սրտին նամանավանդ մեծ ցավ է տվել 1892—93 տարիների պեղումներից գտնված արձանագրությունների մի մասի կորուստը...

Մառը, բացի բուն քաղաքում կատարած պեղումներից, որոնումներ է կատարել և Մաղկոցաձորում (արևմտյան կողմից Անին եղբրող ձոր), այրերի բնակատեղերում, որտեղ գտել է Անվո հարուստ կալվածատեր, հայտնի Տիգրան Հոնենցի՝ ս. Դրեգոր եկեղեցու հիմնադիր, դամբարանը, որ, ավա՞ղ, դարձյալ արդեն վողոպտված է եղել:

... Նա իր աշխատակիցներից մի քանիսի հետ հնագիտական արշավանքներ է կատարել Անվո շրջակայքում, դեպի քրդաբնակ Կիզիլ-Կուլա կոչված գյուղը, <դեպի Տայք>, Պենյակ կամ Բանու

(հին հայոց Բանակ). այդ տեղերում գտնված երկու հին բաղիլիկ եկեղեցիներից առաջինը նկարագրելու, երկրորդը դիտելու, աչքի անցկացնելու համար:

Առաջինը եղել է հայտնի Երեբունյքը, որ հետագայում Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեի միջոցներով նորոգության է հնթարկվել ճարտարապետ Թամանյանի ձեռքով: Երկրորդը՝ վրացական բոլորակ եկեղեցին (Ն դար), որի դիտելուց պարզել է ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանի վաղարշապատի Զվարթնոցի վերակառուցման գործի ճշտությունը:

Ինչպե՞ս են պահպանված եղել պեղումներից հանված հնագիտական արժեքավոր իրերը: Մառը աչքի լույսի պես է պահել այդ իրերը, իբրև իր պեղումների շարքաշ աշխատանքի արգասիք, ուստի և պահպանված է եղել այնքան լավ, որքան այդ հնարավոր է եղել Անիում. այդ ժամանակներում իրերի թանգարանը գտնվել է Ախուրյանի բարձունքում կառուցված մզկիթում, քաղաքի պարիսպներից դուրս, բայց քաղաքի սահմաններում... այդ էլ ժամանակավորապես, մինչև թանգարանի համար հատուկ վայելուչ և նոր շենք կառուցված լինի Անիում:

1908 թվին Մառը տպագրել է հինգ տարվա ընթացքում հայտնաբերված իրերի և Անիո մատենադարանի գրքերի ցուցակը, որի «հտ տպագրության» մի քանի էջերից իմանում ենք, որ նա 1893 թվին դիմած է եղել էջմիածնին վանքում շինելու մի թանգարան, որի մեջ հավաքված լինեն հին Հայաստանի սահմաններում և ամենից առաջ Անիում պեղումներից հայտնաբերված հնագիտական իրերը, բայց իր միտքը էջմիածնում այն ժամանակ հասկացված չի եղել, որովհետև խնքը չի կամեցել, որ իր պեղումներից հայտնաբերված հնագիտական իրերը բաժան-բաժան եղած լինեն:

Ի՞նչ են եղել, որան՞դ են մնացել Մառի այնքան շարքաշ աշխատանքով հայտնաբերված այնքան արժեքավոր հնագիտական իրերը: Այդ մասին նրա հավատարիմ աշակերտ Աշխարհբեկ Քանթարյանը մեզ պատմել է հետևյալը.

— Մենք մի քանի հոգով Անիում էինք, երբ թուրք զորքն իր վերջին արշավանքին դեպի Հայաստան, հասավ Անի: Մենք հազիվ կարողացանք նրանց հրացանների կրակոցի տակ փախցնել մի երկու շալակ բան մանր իրեղեններից և հասցնել Երևան:

Ներկայումս այդ իրերը պահվում են հնագիտական թանգա-

րանում¹⁰։ Իսկ ինչ վերաբերում է մնացած իրերին, Աշխարհբեկի ասելով՝ դրանք զոհ են գնացել թուրքերի վայրագության։ Աշխարհբեկը, երբ Անին արդեն անցած է հղել թուրքերի ձեռքը, առիթ է ունեցել մի անգամ էլ լինել Անիում և տեսել է այդ վայրագության հետևանքը։ Մինչև անգամ Գազիկի արձանը որ իրենք ծանրության պատճառով չկարողանալով փախցնել, թաղած են հղել ոչ խոր Մաղկոցածորում, դտած և մեջտեղից երկու կտոր արած դեն ձգած են հղել ձորում...

Այժմ մի քանի խոսք Մառի թողած գրավոր մեծ ժառանգության մասին, որի մեջ աչքի են ընկնում շատ գրվածներ և հայ լեզվի ու գրականության մասին։ Եվ այդ հասկանալի է, որովհետև հայոց լեզուն և գրականությունը, ինչպես արդեն ասել ենք, իր համար ընտրած մասնագիտությունն է հղել։

Եվ ահա այդ շատ գրվածների մեջ մի առանձին ընդարձակ տեղ է գրավում նրա ուսումնասիրությունը՝ վերաբերյալ հայ Բաղրատունյաց հարստության մայրաքաղաք Անվո պատմության, մի պատմություն, որ ոչ միայն հայ, այլև ընդհանուր արևելյան պատմության մեջ ուշադրության արժանի տեղ է գրավում։

Մառը, որ մի հմուտ արևելագետ է հղել, իր Անվո ուսումնասիրությունը նախապես հրատարակել է առանձին տետրակներով մաս-մաս.

«Անին, իբրև հին Հայաստանի մայրաքաղաք» (1898).

«Գեղումներ Անիում—1904 թվին» (1906).

«Անիի պալատական եկեղեցու նկարագրությունը» (1916).

«Անվո թանգարանի համառոտ ցուցակ» (1906).

«Անվո հնադարանի մատենադարանի գրքերի ցուցակը» (1916).

Հետագայում արդեն նա այդ բոլորը հավաքել է, կարգի բերել և կադմիկ մի խոշոր հատոր և հրատարակել 1934 թվին, «Անի» խորագրով։

ՊԱՐՍԻՅ ՆԱՍՐ-ԷԴԴԻՆ ՇԱՀԻ ԱՅՑԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԱԶԱՐՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

Դա պարսից շահերից առաջինն է հղել, որ դուրս գալով իր երկրից՝ այցելել է հվրոպական տերությունները և ամեն տեղ ընդուն-

վել իր աստիճանին վայել շքով ու պատվով: Նրա նպատակն է եղել տեսնել Եվրոպայի քաղաքակրթւած ազգերի երկրները և դրանց պետական կարգերը հետզհետե մուծել իր երկրի մեջ, որ շատ հետ էր մնացել ժամանակի պահանջներից:

Մենք 15—16 տարեկան պատանի էինք և ուսանում էինք այլ ժամանակները Մոսկվայի Լադարյանների արևելյան լեզուների ճեմարանում, երբ բարենպատակ շահն այցելեց Ռուսաստան, մտալ Մոսկվա և եղալ ճեմարանում իր մերձավորների հետ, որոնց մեջ էր և հայտնի հայազգի Մելքում խանը, որ այդ ժամանակ Պարսից տերության անդլիական դեսպանի պատվավոր պաշտոնն էր վարում:

1873 թվի մայիսի 8-ն էր, երբ նա, մոտավորապես ժամը 12-ին, այցելության եկալ ճեմարանը: Ճեմարանիս վարչությունն օրեր առաջ իմացած լինելով, որ շահը ժամանելով քաղաքս առաջին հերթին պետք է այցելի ճեմարանը, որի անունը և համբավը տարածված էր և Պարսկաստանում, իբրև արևելյան լեզուների դասատվության մի հռչակավոր դպրոց՝ հիմնարկված հայության համար Պարսկաստանի նոր Զուլա հայաքաղաքից դուրս եկած հայ մարդկանց ձեռքով, ուստի բնականապես վարչությունս ամեն բան նախօրոք պատրաստել էր մեծ հյուրի վայելուչ ընդունելության համար:

Մեր բարձր դասարանների հայոց լեզվի և բոլոր դասարանների կրոնագիտության ուսուցիչ Մսեր Մադիստրոսը մի համառոտ գրաբար, հավուր պատշաճի ոտանավոր էր գրել, որ մենք պետք է սովորեինք և երգեինք ընդունելության հանդեսին ի պատիվ շահի:

Երգիս առաջին երկտողերն երգվում էին սուր, մյուս երկտողերը՝ խմբովին:

Ընդունելության համար պատրաստված էր ճեմարանի քննության դահլիճը, որ քաղկացած էր չորս սիրուն մեծ ու փոքր սենյակներից, որոնք բաժանվում էին իրարից սյունաղարդերով: Հանդեսը պիտի կատարվեր միջին մեծ դահլիճում՝ Լադարյան տոհմի պատկերներով և բյուստերով, կայսեր մեծադիր պատկերով, մեծ գեղեցիկ ջահով և բարձր կաղնի թանկարժեք ամբիոնով, որի առջև, աջ ու ձախ կողմը, շարված էին քավարարաչափ աթոռներ քաղաքի մեծամեծների համար: Սենյակի կենտրոնում շին-

ված էր : և ի ժամանակաւոր դահ, ծածկված բաց-կարմիր մահուդով և վերան մի դարդարուն բաղկաթող, հասկապես շահի համար: Աջակողմյան փոքրիկ հանքաբանական կաբինետում պիտի կանգ-ներ երգեցիկ խումբը, ձախակողմյան՝ գրադարանի սենյակում մի մեծ սեղան էր դրված, որի վրա շարված էին ճեմարանի մագաղաթ-յա ձեռագրերը՝ ընտիր մանրագիր Ղուրանը, հռչակավոր բարակ թղթի վրա գրված մանրանկարչավոր Շահնամեն, հայ հնագույն Ավետարանը և մյուսները:

Ճեմարանի մուտքի սյունադարձ սրահում պիտի կանգնած լի-ներ աշակերտությունն այնպես, որ երբ շահն իր մերձավորներով մեծ, կրկնակի դռներից ներս մտնէր, շրջապատված լինէր աշա-կերտներով և ուսուցչական ու լիկեոնի պրոֆեսորական խմբերով:

Շահը եկավ ճիշտ նշանակված ժամին, և մենք ողջունեցինք նրան՝ «կեցցե իրանի փառապանծ շահը» խոսքերով:

Ճեմարանի ժամանակի վերատեսուչ Նիկողայ Դավիդովիչ Դել-յանովը, աղգային լուսավորության նախարար Իվան Դավիդովիչ Դելյանովի եղբայրը, և տեսուչ, ղզլարցի Գեորգ Քանանյանը դուրս եկան ընդառաջ և խոնարհվելով ողջունեցին թագավորին: Խոսակ-ցությունը նրանց մեջ կատարվում էր ֆրանսերեն: Շահը հարցնում էր, թե ճեմարանում ի՞նչ և քանի՞ լեզու են դաս տալիս: Եվ տեսուչը մեկ-մեկ հաշվում էր՝ հայերեն, պարսկերեն, արաբերեն, ադրբեջաներեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն, և անդադար խոնարհեց-նում էր գլուխը:

— Ասա ինչպե՞ս է, որ դուք այսպիսի մեծ և հռչակավոր դպրոցական հաստատության գլուխ եք կանգնած և պարսկերեն չեք խոսում, — հարցրեց շահը:

Դրան, իհարկե, պատասխան չկար, այլ միայն խոնարհ ամաչ-կոտ ժպիտ, որ մեզ աշակերտներին զվարճալի էր թվում: Շահը դեռ չգիտեր, որ այդ նախկին ղինվորական հուսարը իր մայրենի հայ լեզուն էլ չգիտեր:

Մտանք դահլիճ. շահը նկատելով իր համար պատրաստած դահը, վաղելու շափ արագությամբ դիմեց դեպի գահը, բազմեց բաղկաթողի վրա և, հանելով լորնետը, նայեց չորս կողմը ու ձեռ-քով նշան արեց ներկա գտնվողներին, որոնք գլուխները խոնարհած կանգնած էին, որ նստեն: Մերձավորները կանգնած մնացին դահի հետևը:

Շահը միջին հասակի մի նրբակազմ, ամփոփած երեսով, սև ըն-
շացքով, փայլուն աչքերով սիրուն տղամարդ էր. նրա վրա ոչ մի
զարդարանք չկար, այլ մի պարսկական ձեւի սև դգեստ և շա-
հական ցցունք-սուլթանով պարսկական գլխարկ: Պարզ հագնված
էին և նրա մերձավորները: Մսերի մեզ հաղորդած տեղեկություն-
ներով՝ Նասր-էդդին շահը Քաջար ցեղից էր, Միրզա Մեհմեմեդ-շա-
հի որդին և թոռնորդի Ռիթե-Ալի շահի. նա ծնված էր 1829 թվի
հոկտեմբերի 30-ին և բարձրացել էր պարսից շահերի դահը 1848 թ.
սեպտեմբերի 10-ին:

Ամբիոնի մոտ կանգնած էին լիկեոնի պարսից լեզվի դասախոս
Ստեփաննոս Նաղարյանցը, արաբական լեզվի դասախոս Մուրկոսը,
ադրբեջաներենի դասախոս Լաղարևը, թուրք-օսմանյան լեզվի
պրակտիկանտ հույն Ստամբո Սափովը, որոնք պետք է ողջունական
ճառեր արտասանեին ճեմարանի կողմից:

Հանդեսը բաց արեց երգեցիկ խումբը՝ երգելով իր փառաբա-
նությունը, որ, ինչպես երևում էր, լավ տպավորություն թողեց շա-
հի վրա, որովհետև նա մոտ հրավիրեց Մեկրում-խանին և մի բան
շշնջաց նրա ականջին՝ մատով ցույց տալով խմբի վրա: Խանը մո-
տեցավ խմբին և հաղորդեց, թե շահը շատ դոճ է, որ իրեն նմանեց-
նում են Կյուրոսին, և հրամայում է՝ երեք օր աշակերտներին ճաշի
վրա «նողուլ» բաժանեն... Խանը մի կարճահասակ, նուրբ կազմ-
վածքով սիրունատես հայ մարդ էր, քաղաքավարի իր շարժումնե-
րով և խոսակցության ձևերով. երևում էր, որ նա շատ շար ու բա-
րի տեսած, խոհուն և հասկացող անձն էր, ենթարկված Եվրոպայի
իր ծառայած տեղի բնույթի և միջավայրի ազդեցության:

Ճառախոսներից առաջինը խոսեց Ստեփաննոս Նաղարյանցը:
Նա դեռ պահել էր իր նախկին թարմությունը՝ երկարահասակ, թավ
հոներերով, ազնավի թև սև մազերով, թուխ, խոժոռ դեմքով, այրա-
կան հասակի մեջ, ճակատը բաց, անձնավստահ արտահայտու-
թյուններով տղամարդ: Նա հազած էր սև ֆրակ. խոսելիքը գրած և
ոլորած ձախ ձեռքին բռնած, աջ ձեռքը սեղմած կրծքին՝ նա
մոտեցավ գահին, գլուխ խոնարհեցրեց, հետո երկու քայլ հետ գնա-
լով շիտկվեց ամբողջ հասակով մեկ և բարձրաձայն, պարսից լեզ-
վին հատուկ շեշտերով և առողանությամբ արտասանեց.

— Շահըն շահ, դովլաթ շումա. — և հետո. կարծես թե մոռա-
նալով, որ արևելյան արքայից-արքայի՝ Շապուհների, Հազկերտ-

ների հետին ժառանգի առաջն է կանգնած, ազատություն տվեց իր շարժումներին:

Նա խոսում էր ոգևորությամբ. մեկ առաջ էր գնում, մեկ ետ, մեկ ձախ, մեկ աջ: Մենք չէինք հասկանում, թե նա ի՞նչ էր ասում, միայն որ հաճախ լսվում էր Եազդիջերդների, Խոսրով Անուշավանների և Փերուզների անունները և ջանաբի շումա, դովլաթի շումա խոսքերը, որոնք նշանակում են Ձերդ բախտավորություն, Ձերդ մեծություն:

Շահը դարմանքով լսում էր նրան և աչքերը հառած՝ հետևում էր նրա շարժումներին: Դահլիճում լիակատար լռություն էր, ինչպես ասում են՝ ճանճ թռչեր կլսվեր: Կրկնում ենք, չէինք հասկանում, բայց ամենքն էլ լսում էին անձանձիր հետաքրքրությամբ և սիրով: Պարսից լեզուն, ինչպես հայտնի է, քաղցր է, ինտոնացիա՝ երգեցիկ, իսկ Նազարյանի բերանում կատարյալ արևելյան երաժշտություն. նա չէր խոսում, այլ երգում էր:

Նա վերջացրեց, մոտեցավ գահին, խոնարհ ողջունեց և ոտքաշվեց:

Հետո նրանց մեջ տեղի ունեցավ հետևյալ պարսկերեն հարցուպատասխանը.

— Բը գույիդ, շումա ֆարսի՞ հաստիդ.

— Խե՛ր, դովլաթի շումա, արմանի հաստամ.

(Այսինքն՝ Ասացեք, դուք պարսի՞կ եք:—Ո՛չ, ձերդ բախտավորություն, հայ եմ):

Շահը բարձրաձայն փահփահներով և «բսիար ռազիներով» հայտնեց իր գոհունակությունը, որին հետևեց նրա անկնարկն իր մերձավորներին. և մատուցին նրան մի փոքրիկ զարդարուն զրդրոց, որի միջից նա հանեց իր մի լուսանկարը և «Փա՛հ, փա՛հ, փա՛հ...» ասելով բաշխեց նրան իբրև շնորհակալիք: Հետո իմացանք, որ լուսանկարն ավաստազարդ է եղել:

Խոսեցին և մյուսները՝ արաբերեն, ադրբեջաներեն և թուրքերեն, բայց ոչ մեկը դրանցից չարժանացավ շահի առանձին ուշադրության, ինչպես որ Նազարյանցը:

Մենք կրկնեցինք երգը, և բուն հանդեսը վերջացրած համարվեց: Շահն իջավ գահից և առաջնորդվեց մատենադարանը և ֆիզիկական պաբինետը: Ճանապարհին նա կանգ առավ և ձեռքը քսելով սյունազարդին, որ փայլվում էր, ասաց.

— Այս գաճ պիտի լինի, բայց ինչո՞ւ մեր գաճերն այսպես չեն փայլում:

Մերձավորներից ոչ ոք չկարողացավ դրա մեկնությունը տալ: Ճեմարանի քննական դահլիճների սյունազարդերի այգպես փայլող ծեփվածքը գաճ չէր, այլ ալերաստր, այսինքն՝ տպիտակ կուճ:

Մատենադարանում ի ցույց դրված մագաղաթյա հին ձեռագրերից շահի ուշադրությունը գրավեցին հին, մանրատառ, սիրուն Ղուրանը, որ նա համբուրեց և ճակատին դրեց, և գեղեցկագիր Շահնամեն ու հայ հնագույն՝ 9-րդ դարի Ավետարանը, որոնց մասին նա հարց ու փորձ արեց, թե որտեղի՞ց են բերված, ե՞րբ և ո՞ւմ ձեռքով են գրված: Լսելով իրեն հաղորդված մեկնությունները, զո՞ւմնաց ու, դառնալով յուրայիններին, ասաց.

— Նայեցեք, տեսեք, թե ի՞նչ լավ բաներ կան այստեղ, իսկ մեզանում,— ավելացրեց նա քմիծաղով,— այդպիսիները ցեցի կերակուր են...

Ֆիզիկական կարիները դիտելուց հետո շահը դուրս եկավ քննության դահլիճից և դիմեց դեպի դրսի դուռը. մերձավորները հետեկցին նրան. մենք ևս: Դռան մոտ նա կանգ առավ և իր շնորհակալությունը հայտնեց ճեմարանի վերատեսչին և տեսչին նրանց սիրալիր ընդունելության համար և ուզում էր դուրս գալ, բայց հետևից լսելով մեր վերջնական մնաս-բարևի կեցցեն, կանգ առավ վերստին, մի երկու խոսք էլ մեզ ասաց պարսկերեն, հրամայելով Մելքում խանին՝ թարգմանել հայերեն.

— Զանասեր աշակերտներ, ես գոհ եմ ձեզանից և չեմ մոռանալ այն, ինչ որ տեսա և լսեցի այս մեծ և փառավոր արևելագիտության դպրոցում, որ շինել են հայերիդ դաստիարակության համար իմ երկրից դուրս եկած բարենպաստակ հայ մարդիկ:

Շահը գնաց, և նազարյանցի պատկերն այն օրից տպավորված մնաց մեր սրտերում:

Մենք անշափ գոհ էինք, որ հնագույն Ավետարանը գրավել էր շահի ուշադրությունը: Նրա մեկնելուց հետո, առիթից օգտվելով, խնդրեցինք Մսերին, որ նա մեզ ընդարձակ և լիակատար տեղեկություններ հաղորդի Ավետարանի մասին, քանի որ ինքը մանրամասն ուսումնասիրել էր այն: Մահերը մեզ՝ հետաքրքրվողներին հավաքեց, տարավ դահլիճը. այստեղ նա բարձրացնելով ձեռագիրը՝ ցույց տվեց մեզ ամեն կողմից, և սկսեց բացատրություններ տալ,

նախասյեւ կարդալով կաղմի վրա գրված ռուսերենը և ապա առաջին թերթի վրա գրված հիշատակարանը:

Մեզ հայտնի դարձավ, որ ձեռագրի մեծության չափերն են ըստ երկարության 2 թիզ, ըստ լայնության 1 թիզ և չորս մատնաչափ. թուվանդակ գրված է Մեսրոպյան երկաթագործ մագաղաթյա 227 թերթերի վրա, միաձև գրչությամբ: Գրված է Դեորգ կաթողիկոսի հայրստեպետության ու Աշոտ իշխանի և Սմբատ Բագրատունու ժամանակ, այսինքն հայոց ՅԼԶ և փրկչական 887 թվին: Գրել է Սահակ Վանանդեցին, Վարդան Վանանդեցու որդին, որ ավելորդ անունով կոչվել է ՄԼԵ: Ձեռագիրը պատկանել է Թեոդոսիացի վաճառական հաշուեկյանին, որը 1847 թվին նվիրել է Լաղարյան ճեմարանին:

Ավելորդ չենք համարում այստեղ հիշելու և այն, որ նույն նասր-էզդին շահի շնորհին է արժանացել Լաղարյան ճեմարանի մեր մյուս ուսուցիչ և բանաստեղծ Սմբատ Շահազիզը, որի անունով արձակված ֆերմանի մեջ, ըստ Հր. Աճառյանի բառացի թարգմանության, գրված է հետևյալը.

«Որովհետև ծանուցվեցավ, թե մեծապատիվ ուշիմ Սմբատ Շահազիզով՝ մեծ ուսուցիչ դպրոցին Լաղարյանց ի Մոսկվա, ի մասին վերահսկողության ուսուցման և կրթության մեծապատիվ Ռափայել խան քրիստոնեի որդի Հովսեփ խանի Փարիզեցվո և ուրիշ աշակերտաց հպատակաց բարձր տերության, հոգ է տարել և տանում է, թագավորական շնորհներին հասավ, տալով մի հատ սլատվանշան՝ Արեգական և Առյուծի երկրորդ աստիճանի սերհինգության (հաղարապատության) պատվել և փառավորել հրամայեցինք: Գրվեցավ մեծարելի շեւլալ ամսոսմ, 1285 թ.»:

Տարիներ անցան. Լաղարյան ճեմարանի մատենադարանը Երևան տեղափոխվեց, հետևաբար նաև՝ հնագույն Ավետարանը և գեղեցկագիր Շահնամեն, որոնք ներկայումս պահվում են ՀՍՍՀ Մատենադարանում:

Շահնամեն դա արվեստի այնպիսի բարձրարժեք գործերից է, որի երկրորդ օրինակը դժվար թե հղած լինի: Եվ բնականաբար պետք է կարծել, որ ձեռագրի հենց այդ հատկությունն է եղել, որ գրավել է Երևանի և Թիֆլիսի Պարսից հյուպատոսների ուշադրությունը, երբ տեսել են մեր թանգարանում ի ցույց դրված:

Թանգարանի գրական բաժնի վարիչ եղածս ժամանակ այդ

հյուպատոսները, դիտելով ի ցույց դրված մեր մի քանի մագաղաթ-
յա ձեռագրերը, մի առանձին հետաքրքրությամբ կանգ առան այդ
ձեռագրի առաջ և, երկար ու բարակ հարց ու փորձից հետո, կամե-
ցան իրենց ձեռքը վերցնել ու լավ դիտել ձեռագիրը: Մենք բացատ-
րեցինք, պատճառաբանելով որ թանգարանային կանոնների հա-
մաձայն իրերը այցելուների ձեռքը չեն տրվում:

Այդ դեպքից անցավ երկու-երեք ամիս. մի օր էլ արտաքին
գործոց կոմիսարիատից պաշտոնական գրություն ստացվեց, որի
համաձայն այդ ձեռագիրը պետք է ուղարկվեր Պետրոգրադ, Պար-
սից կառավարությանը վերադարձնելու համար, որպես նրա սեփա-
կանությունը:

Այդ պաշտոնական գրությունները մեզ հանձնեցին ուսումնա-
սիրելու և վերջնական եզրակացության հանգելու համար: Պարզ-
վեց, որ պահանջը օրինական չէր: Նախ՝ ձեռագիրը պարսից կառա-
վարության սեփականությունը չէր, այլ մի մասնավոր քաղաքա-
ցու, որը իրավունք էր ունեցել վաճառելու, իսկ հայ մարդիկ էլ
գնել ու նվեր էին ուղարկել լազարյան ճեմարանին: Եվ, որ ամենա-
կարևորն էր, նրանց պահանջի մեջ նկարագրված Շահնամեն թի-
իթերթերի թվով, թե մանրանկար պատկերների թվով, գրության
թվականով, որ ամենագլխավորն էր, չէր համապատասխանում մեր
ունեցած օրինակին:

Բնականաբար նրանց անօրինական պահանջը չբավարարվեց:

1946 թ. օգոստոսի 16

Երևան

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱԼԱՄԴԱՐՅԱՆ

Թաղմախչի Մանուկ Ալամդարյանի որդի Հարություն վարդապետը ծնվել էր Ափղերխանում, 1796 թվին¹։ Նա աշակերտել է քաղաքի հայոց նորաբաց Աղաբաբյան դպրոցի ղեկավար և ուսուցիչ-պոլսեցի՝ Ժամանակի հմուտ ուսուցչի հռչակ վայելող Սերովբե «վարժապետ» Պատկանյանին։ Իր ուսման ընթացքը «վարժապետի» մոտ ու ձեռքի տակ ավարտելուց հետո՝ նա ղարգացել ու կատարելագործվել է գիտությունների մեջ հայ և ռուս գրքերի ընթերցանությամբ ու ինքնուսուլթյամբ։

Նա ի բնե օժտված է եղել նուրբ, մեղմ, բանաստեղծական զգացմունքով ու հոգով և տոկուն, աշխույժ աշխատասիրությամբ։ Իր այդ քարեմասնություններով աչքի է ընկել թե՛ իր վարժապետի, թե՛ Ռուսաստանի հայոց առաջնորդ Եփրեմ արքեպիսկոպոսի և թե՛ իրեն շրջապատողների մոտ ընդհանրապես։

Ալամդարյանը վաղ է սկսել գրել իր սրտաբուխ, անուշ, պարզ-ամեն մի գրածանոթ ընթերցողի համար հասկանալի, գրաբար ոտանավորները, նա վաղ էլ ամուսնացել է՝ 18 տարեկան հասակում, 1813 թվին։ Նա ամուսնացել է Մարգարիտ անունով գեղեցիկ օրիորդի հետ, որին սիրահարված է եղել, և հետագայում երգել ու գովաբանել է նրա գեղեցկությունը իր «Երկու ձեռքն երկու մում» ոտանավորի մեջ։ Նրա այդ բանաստեղծությունները հետագայում, 1884 թվին, հավաքել, հրատարակել է նրա թոռը՝ հայտնի գիտնական և Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետի հայոց լեզվի դասախոս Քերովբե Պատկանյանը։ Ալամդարյանի անունը և բարի համբավը լսած են եղել և լազարյանները և հրավիրել նրան Մոսկվա, ձեռնադրել տվել քահանա, անունը փոխելով Հարություն, ի հիշատակ երիտասարդ գիտնորական Հարություն լազարյանի, որ սպանվել էր լայացիգի կոկում, և կար-

գել հայոց լեզվի ուսուցիչ Լազարյան ճեմարանում, միաժամանակ նշանակել իրենց անձնական քարտուղար:

Ալամդարյանը գոհ է եղել իր վիճակից և կացությունից: Նա ունեցել է սիրող ընտանիք, իրեն հաճելի և ապահով պաշտպաններ և հարմարություն՝ ուսանելու և ուսուցանելու և, ավելի ևս, ղարգանալու և կատարելագործվելու դիտությունների մեջ: Նա կարգացել է, թարգմանություններ է արել և շրջահայաց դիտել, ծանոթացել բարեկարգ Լազարյան ճեմարանի կարգ ու կանոններին և ուսման ու մանկավարժական մեթոդներին, մի բան, որ հետո, շուտով շատ պետք է եկել նրան Ներսիսյան դպրոցի ղեկավարման գործում:

Բայց նրա բախտավորությունը երկար չի տևում: 1821 թվին վախճանվում է նրա կինը, և նա 26 տարեկան հասակում մնում է վշտահար այրի՝ երեք որբ աղջիկ զավակներով, մի հանգամանք, որ այնուհետև երբեք չի մոռացվել նրա վշտից այրված սրտում:

Ներսես Աշտարակեցին այդ ժամանակներն արդեն ձեռնարկել էր Թիֆլիսում Ներսիսյան դպրոցի շենքի կառուցման գործին (1822 փետրվ. 7-ին): Դեռ չավարտած կառուցման աշխատանքները՝ պատվիրել էր Պողոս վարդապետին փոխադրվել իր աշակերտներով վանքի եկեղեցու բակի նոր շինությունը և այդտեղ շարունակել պարապմունքները: Նա անհամբերությամբ հարց ու փորձ էր անում՝ հարմարավոր տեսչացու որոնելու բացվելիք դպրոցի համար: Նրա որոնումները լավ հետևանք են ունենում: Տեսչի պաշտոնի համար նա կանգ է առնում Ալամդարյանի վրա, որի բարեմասնությունների համբավը հասել էր և նրան: Ալամդարյանը հրավիրվում է դպրոցի տեսուչ:

Ալամդարյանը ժամանում է Թիֆլիս 1824 թվի աշնանը և իրեն հատուկ ջանասիրությամբ կաշում դպրոցի կազմակերպման գործին, որը մոտ էր նրա սրտին ու տրամադրությանը: Դպրոցը պաշտոնապես բացվում է 1824 թվի դեկտեմբերի մեկին: Ալամդարյանի գործունեությունը դպրոցում տևում է ընդամենը 6 տարի: Այդ կարճ ժամանակամիջոցում այնքան արդյունավետ է եղել նրա գործունեությունը, որ դպրոցի պատմության մեջ այդ շրջանը կոչվել է «Ալամդարյանի դար»:

1825 թվին Ներսիսյան դպրոցը ունեցել է 208 աշակերտ, և կազմակերպվել է երեք դասարան, որոնցից երրորդ, բարձրագույն

դասարանը կազմել են Պողոս վարդապետի աշակերտները, որոնց մեջ եղել է և Խաչատուր Աբովյանն իր ընկերներով՝ Ստ. Նազարյանը, Առաքել Արարատյանը, Գալուստ Շիրմազանյանը, Պետրոս Մադաթյանը (Սեյադ), Հովնան Հովնանյանը (Հովնանյան դպրոցի հիմնադիրը) և ուրիշները։ Առաջին ուսուցչական խումբը բաղկացած է եղել հինգ հոգուց (որոնք և Աբովյանի ուսուցիչներն են եղել)՝ Ալամդարյանը, որ դասավանդել է կրոն, ռուսերեն և վայելչագրություն. Պողոս վարդապետը՝ հավանորեն ճարտասանություն և տրամաբանություն, Ա. Զելինսկին՝ ռուսերեն և թվաբանություն, պարսկաստանցի Բեթղեհեմը՝ պարսկերեն, և Լազարյան ճեմարանի շրջանավարտ, Ալամդարյանի նախկին աշակերտներից մեկը՝ հայերեն, ռուսերեն և վայելչագրություն։

Առաջին շրջանավարտները եղել են 1826 թվին երրորդ ավագ դասարանից 18 հոգի, որոնցից 11 հոգի ստացել է ավարտական վկայական. դրանց մեջ եղել է և Աբովյանը, որը գնում է Հաղպատի ս. Նշան վանքը, Եփրեմ կաթողիկոսի մոտ, որպեսզի վերջինիս համաձայնությամբ Վենետիկ գնա՝ ուսումը շարունակելու նպատակով։ Ինչպես հայտնի է, Աբովյանին չի հաջողվում իր նպատակին հասնելու պարսկական պատերազմի պատճառով։

Ալամդարյանի՝ դպրոցին մատուցած ծառայությունն ավելի մեծ ու շոշափելի կլիներ, եթե նրա առաջ կանգնած չլիներ երկու ձախորդ հանգամանք՝ Շահան Զրպետին ներսիսյան դպրոց հրավիրելը և քաղաքական այն վտանգավոր իրադարձությունները, որոնք տեղի ունեցան նրա օրոք, ցարական սատրապ, Երևանի կոմս, ֆելդմարշալ Իվան Ֆյոդորովիչ Պասկևիչի ձեռքով։ Շահան Զրպետյանին Փարիզից հրավիրել էր ներսեսը՝ խաբլած լինելով այն սուտ գիտնականության համբավից, որ տարածված է եղել Զրպետյանի մասին։ Հետագայում պարզվել է, որ նա, ընդհանրապես, ոչ մի լավ համբավի արժանավորություն չի ունեցել, այն ինչ նրա գալը և երկու տարի երեք ամիս ծառայելը միայն դպրոցի վրա նստել է 4486 ռուբլի՝ այն ժամանակվա համար մի խոշոր գումար։ Նա կատարյալ չարիք է եղել դպրոցի և Ալամդարյանի համար։ Նա պարծեցել է, թե Փարիզի Արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցի վարչությունը չի ուզեցել թողնել իրեն և միայն երեք տարով արձակուրդ է տվել, բայց հետո պարզվել է, որ նա արձակվել է դպրոցից իր անսկստքության պատճառով։ Երբ նա ոտք էր դնում

Ներսիսյան դպրոց, արդեն 60 տարեկան ծերացած մարդ էր, սգեաւ, վերին աստիճանի ծուլ, ֆրանսերեն լեզվի դասերին օրերով չէր հաճախում, չէր սիրում իր գործը, քսու էր և բանասարկու, արծաթասեր: Նրա ուշք ու միտքը եղել է միայն այն, որ ղանաղան կեղծ ու պատիր միջոցներով կարողանա դրամ շորթել դպրոցից: Այդ ժամանակ դպրոցը կառավարել են առաջնորդ Սիմեոն եպիսկոպոս Բղնունին, Ալամդարյանը, Շիրմաղան Վարդանյանը և Գեորգ Արծրունին, որոնց խնամքին է հանձնած եղել Ներսեսը: Դրանք բողոքում են Ներսեսին Զրպետի դեմ, բայց վերջինս չէր հաւատում և, մինչև իսկ, հանդիմանում է Ալամդարյանին՝ պատվիրելով նրան կատարել Զրպետի բոլոր պահանջները: Ներսեսը, բավական չհամարելով այդ, շուտով դպրոցի տեսչության պաշտոնն առնում և Ալամդարյանի ձեռքից և հանձնում Զրպետին: Այս կարգադրության հետևանքը լինում է այն, որ ինչ ամիս անցնելուց հետո, այդ անխիղճ փարիզեցին, ընդունելով դպրոցը, 400 աշակերտ և 6 դասարանով՝ հեռանալու ժամանակ հանձնում է երեք դասարանով և 150 աշակերտով: Ներսեսը ճանաչում է այդ սրիկային միայն այդ ժամանակ, երբ արդեն աքսորվել էր Քիշնև, և երբ նա արդեն ամբողջովին պարզել էր իր ներքին խենշուկները: Անցած լինելով Ներսեսի հակառակորդների կողմը՝ նա մինչև իսկ չի քաշվել և մատնիչի դեր խաղալ:

Ավելի վտանգավոր է եղել երկրորդ հանգամանքը: Պասկեիչը պատերազմի ընթացքում և հետո ընդհարվելով Ներսեսի հետ և նրա գործողություններին քաղաքական բնույթ տալով և հաղորդելով նախարարության ու կայսեր՝ կարողանում է Ներսեսին հեռացնել տալ Կովկասից և, դրանով էլ շշատանալով, սկսում է հալածանքի ենթարկել այն բոլորին, որոնց հետ կապված էր աքսորյալի անունը, և առաջին հերթին հենց Ներսիսյան դպրոցը ու նրա պաշտպան ու կողմնակից անձերին: Պասկեիչը կամենալով փակել Ներսեսի առաջ Եփրեմից հետո կաթողիկոս ընտրվելու ճանապարհը՝ Բեհբուդովի միջոցով ճնշում է գործ դնում թույլ Եփրեմ կաթողիկոսի և վանքի ազդեցիկ միաբանության վրա, վանքի ավագ լուսարար ու Ներսեսի կատաղի հակառակորդ, արքեպիսկոպոս Հովհաննես Կաբեցցուն առաջնորդի պաշտոնով Թիֆլիս է բերել տալիս 1831 թ., իսկ հետո զահից հրաժարված Եփրեմի տեղ նույն Կաբեցցուն կաթողիկոս է ընտրել տալիս 1832 թ., և դրա միջոցով դրպ-

քողի: ղեկավարներին պահանջում ներսիսյան դպրոցի վրա ծախսած փողերի հաշիվը: Դպրոցի ղեկավարները հրաժարվում են ներկայացնել փաստաթղթերը, պատճառաբանելով, թե հաշվեթղթերը ներսեսի մոտ են, որի հետևանքով և նախկին առաջնորդ Բղնունին աքսորվում է: Սարսափը պատում է ամենքին, բոլոր մտնում են ծակուծուկ: Մնում է միայն Ալամդարյանը, որ մեն մենակ և խիղախությամբ պաշտպանում է դպրոցը և հավատարիմ մնում ներսեսի հանձնարարությանը: Պասեկիչը նրան հեռացնել է տալիս դպրոցից: Ալամդարյանը դպրոցն անտերության շմատնելու նպատակով փակում է այն և բանալիները հանձնում Շիրմազան Վարդանյանին, ինքը գնում էջմիածին, որովհետև, ժողովրդի խնդիրքով, Եփրեմ կաթողիկոսը նրան հրավիրում է էջմիածին՝ եպիսկոպոս ձեռնադրելու: Այդ ժամանակ հենց ընդունվել էր Եփրեմի հրաժարականը, և վանքում զբաղված էին Կարբեցու ընտրությամբ: Վանքում Ալամդարյանը հիվանդանում է խուլերայով, իսկ երբ երկար տառապելուց հետո առողջանում է և վերադառնում Թիֆլիս, Պասեկիչի պահանջով աքսորվում է Հաղպատ ս. Նշանի վանք: Դրանով, իհարկե, խափանվում է և Ալամդարյանի եպիսկոպոսական ձեռնադրության գործը: Այստեղ, Հաղպատի Ս. Նշան վանքում, կրկնվում է Ալամդարյանի հիվանդությունը՝ ավելի ուժեղ կերպով, և մահվան դուռը հասցնում նրան, բայց նրա ամուր, ջղուտ կազմվածքը դիմանում է և այդ պատահարին և առողջանում: Ահա այստեղ է նա գրում իր «Յամսավերջին ապրիլի զպատուհանս բացի» ոտանավորը:

Ներսես Աշտարակեցին, որ Քիչնեկ նստած այդ բոլոր իրադարձություններին մանրամասն իրազեկ էր և տեղեկություններ էր ստանում իր մարդկանցից, միջնորդություն է հարուցում և ազատում Ալամդարյանին ու նրան հրավիրում իր մոտ, Քիչնեկ, 1831 թ. հունիսին: Բայց այստեղ էլ Ալամդարյանը հանգստություն չի գտնում: Ներսեսը մանրակրկիտ հաշիվ է պահանջում նրանից դպրոցի դրամական գործերի մատին, բայց Ալամդարյանը չի կարողանում գոհացնել նրան, որովհետև նրա ձեռքին գտնվում էր հաշվեթղթերի միայն մի մասը: Վերջապես՝ ներսեսը նեղանալով Ալամդարյանի վրա նրա մի անաչառ գրությունից (որի մեջ թվում էր իշմատուցած ծառայությունները և հանիրավի կրած զրկանքները), հեռացնում է նրան Նոր-Նախիջևանի ս. Խաչ վանքը, վանահոր

պաշտոնով: Այստեղ, հենց նույն տարում, Ալամդարյանը, ղեկ-
չբռնողած պաշտոնավարության 9 ամիսը, 1834 թվի մայիսի 3-ի թի-
7-ի գիշերը մահամերձ վիրավորվում է ավազակներից և բժշկա-
կան օգնության ուշ հասնելու հետևանքով արյունաքամ է լինում:
և վախճանվում 38 տարեկան հասակում³: Նա թաղվում է վան-
քում:

Ականատեսներից մեկը հետևյալ կերպով է պատմում մեզ

«Ես 14—15 տարեկան տղա էի և ապրում էի վանքում: Իս-
Մկրտիչ վարդապետի փոքրավորն էի: Սպանությունը պատահեց
մայիսին, չգիտեմ որ թվի օրը շաբաթն էր: Ալամդարյանից
առաջ վանահայրության պաշտոնը կատարում էր Մկրտիչ Հովա-
կիմյան վարդապետը, որը բարի ու հեղ մարդ էր, նա շատ սիրով
էր Մկրտիչ վարդապետի հետ, թեև այս վերջինը խռովարար և ան-
հանգիստ բնավորություն ուներ: Ալամդարյանի գալուց հետո
վանքում շատ փոփոխություններ չեղավ. նա միայն վանական
կառավարության պաշտոնական մասը առավ յուր ձեռքը, իսկ
մյուս մասերը մնացին դարձյալ Մկրտիչ վարդապետի ձեռքին,
որովհետև վերջինս հրկար ժամանակ ապրած լինելով՝ վանքում
ամեն բան լավ գիտեր, վանական կյանքի բոլոր պայմաններին ծա-
նոթ էր: Մկրտիչ վարդապետն ուսյալ մարդ չէր. նրանից շատ բան
չէր կարելի սովորել, իսկ, ընդհակառակը, Ալամդարյանը մեծ ու-
սում ուներ և լավ վարժապետ էր: Ես առանձին ուսում չեմ ստա-
ցել, դպրոց, ուսումնարան չեմ գնացել, բայց իմ այժմյան ունեցած
քահանայական գիտությունս նրանից եմ ձեռք բերել: Նա, բացի
հայոց լեզվից, լավ գիտեր և ռուսաց լեզուն. քաղաքից աշակերտ-
ներ էին գալիս նրանից քերականություն սովորելու. շատ ահ-
գամ էլ նա ուղղում էր Մկրտիչ վարդապետի ռուսերեն գրություն-
ները:

1834 թվականը մի անհանգիստ տարի էր նախիջևանցոց հա-
մար: Օր չէր անցնում, որ մի անբախտություն չպատահեր: Մեկ
օր լսում էինք, թե այսօր մարդու տունն են մտել, մյուս օրը՝ թե
այսօրն աղայի թանկագին ձիերն են տարել, կամ խանութն են
կտրել, կամ մարդ են սպանել և այլն, և այլն: Շատ անգամ մեր
մեջ խոսակցություն էր լինում այդ գողությունների ու ավազակու-

թյունների մասին, և Մկրտիչը վարդապետը հպարտությամբ ցույց էր տալիս սլափից կախած իր զենքերը և սպառնում էր, որ եթե մեկը համարձակվի վանք գալ, կփորձեն այդ զենքերի ղորությունը: Ալամդարյան վարդապետն էլ մի ուժով տղամարդ էր. նա սիրում էր կատակներ անել և շատ զվարճանում էր, երբ լսում էր այդ ժամանակ վանքում բանող ատաղձագործ Ավետիքի սրաբանությունները: Ավետիքը քաղաքում հայտնի էր «ստալյար» Ավետիք անունով: Մենք ապրում էինք ուրախ և անհոգ, թեև հս, լսելով քաղաքում պատահածները, կարծես թե սպասում էի, որ վանքում ևս կարող է մի այդպիսի բան պատահել:

Մեր դռները շատ ամուր չէին. նրանք փակվում էին ներսից հասարակ սողնակներով, որ անցրած էին հրկաթյա թույլ օղակների մեջ: Ես քնում էի Մկրտիչ վարդապետի սենյակում, որ դահլիճով բաժանված էր Ալամդարյանի ննջարանից և ընդունարանից, իսկ դրացի սենյակում ժամանակավորապես պառկում էր «ստալյար» Ավետիքը: Սպանության օրը վարդապետները թաղման հրավիրված լինելով՝ դնացել էին քաղաք, և միայն երեկոյան դեմ վերադարձան վանք, որովհետև Հարություն վարդապետի աշակերտներից մեկի ծնողները չէին ուղեցել թողնել նրանց ասելով, թե նրանք մյուս օրը դարձյալ պետք է գան քաղաք՝ հանգուցյալի այգը կատարելու համար, բայց վարդապետները չէին մնացել, առարկելով թե երեկոյան ժամերգություն ունեն: Սպանության գիշերը վանքում կային վարդապետները, Հարություն վարդապետի Բարուշ Բաղդասար աշակերտը, «ստալյար» Ավետիքը, Հարությունը, որ Ալամդարյանի փոքրավորն էր և պառկում էր նրա սենյակում, խոհարար կինը և նրա մարդը, որ գիշերե-գիշեր գալիս էր վանք՝ քնելու: Կաջին և ուս մշակներ, որոնք հնձում էին պարտեզի խոտը և այնտեղ էլ հենց քնում էին:

Մենք ամեն երեկո ստվորություն ունեինք ընթրիք անելու: Մի օր ընթրիքի սեղանը մեր սենյակում էր պատրաստվում, մյուս օրը՝ Ալամդարյանի սենյակում: Այդ երեկո մեր սենյակում էր պատրաստված: Հարություն վարդապետը շատ ուրախ տրամադրության մեջ էր. նա խոսում, ծիծաղում և կատակներ էր անում. մանավանդ նրան զվարճացնում էր «ստալյար» Ավետիքի խոսակցության ձևը և նրա ոճը, որ նա անդադար խնդրում էր կրկնել: Այդպես

ուրախ և զվարթ, ընթրիք անելուց հետո, ամենքը վաղ ցրվեցին՝ իրենց սենյակները քնելու:

Ավազակները առաջ մեր սենյակը մտան. նրանք 7 հոգի էին: Չգիտեմ, թե նրանք ինչպես էին մտել կորիդորը, որ գտնվում էր մեր սենյակի առաջ: Ես հիշում եմ միայն այն, որ առաջ ոտնաձայն լսվեց, հետո ուժգին զարկից բացվեց մեր դուռը, և ատրճառակի ձայնը մեզ խլացրեց ու ծխով լցրեց մեր սենյակը: Նրանք առաջ վազեցին Մկրտիչ վարդապետի վրա, երկու տեղից վիրավորեցին նրան և կապեցին նրա ձեռքերը. կապեցին և իմ ձեռքերը և ճրագ վառելով՝ կոտրեցին վարդապետի փողի արկղը, քրքրեցին գրքերը և մյուս իրեղենները: Ավազակներից մեկն այդ ժամանակ մոտեցավ ինձ և ցույց տալով վարդապետի վեղարը՝ հարցրեց ոուսերեն. «Այս ինչ բան է». ես սրատախանեցի, թե վարդապետի վեղարն է: Ես նկատեցի, որ նրանք, չճանաչվելու համար, տեսցրել էին իրենց երեսը: Մեր սենյակում ամեն բան վերջացնելուց հետո, նրանք դիմեցին դեպի Ալամդարյանի սենյակը, և մենք աղաղակի ու լացի ձայն լսեցինք: Հետո մենք Հարությունից իմացանք, որ ավազակները մտնելով վարդապետի սենյակը, նախ կապում են նրա՝ Հարությունի ձեռքերը և սաստում են, որ աղաղակ չբարձրացնի: Այդ ձայներից դարձնում է Ալամդարյանը և հարցնում. «Ո՞րք են և ի՞նչ են ուզում»: Ավազակներից երեք հոգի հարձակվում են նրա վրա, բայց նա այնպես ուժգին զարկում է նրանց կրծքին, որ նրանք հետ-հետ գնալով՝ վայր են ընկնում և մեկի ուշքը գնում է. նրանք թողնելով վարդապետին, սկսում են ուշքի բերել իրենց ընկերոջը և վազում են ջրի: Այդ ժամանակ վարդապետը մոտենում է, որ փախի դուռը և շթողնի նրանց նորից սենյակ մտնելու, բայց ավազակները հենց այդ ժամանակ զարկում են նրան ձեռին ու գլխին և մահամերձ վիրավորելով՝ մեջքի վրա վայր են ձգում դռան առաջ: Այնուհետև նրանք կոտրում են նրա արկղները, քրքրում են բոլոր սենյակը, բայց փող չգտնելով՝ առնում են նրա մուշտակները, մետաքսե շորերը և Մկրտիչ վարդապետի իրեղենների հետ երեք կապոց են անում, որ տանեն, բայց հանկարծ թողնում, փախչում են: Ավազակների հանկարծակի փախչելու պատճառը եղավ «ստալյար» Ավետիքը, որ լսելով ատրճառակի ձայնը և ավազակների տուն մտնելը՝ սաստիկ վախենում ու պահվում է վառարանի ետևի խորշում: Երբ որ ավազակները

վարդապետի սենյակում ամեն բան վերջացնում են, նրանք մըտնում են և Ավետիքի սենյակը և մարդու կոշիկներ ու շորեր տեսնելով, բայց իրեն մարդուն չնկատելով, կարծում են, թե այդտեղից մարդ է գնացել ագարակ օգնություն կանչելու:

Ալամդարյանը տեսնելով, որ ավազակները փախչում են, նըրանց ետևից կանչում է. «Ո՛ր եք գնում, բարձրացրեք ինձ և դրեք մահճիս վրա»: Երբ որ նրանք կատարում են նրա հրամանը, նա երեսաբերիչ է պահանջում, կապում է իր ձեռքը և սկսում է սպառնալ, թե «նրանք իդուր են ուղում այդպես հալածեալ փախչել, միևնույն է, որտեղ որ լինեն նրանք, կգտնեն նրանց և իշխանություն ձեռքը կհանձնեն...»: Վերջապես սենյակներում աղմուկն ու ոտնաձայները դադարեցին. մենք հասկացանք, որ ավազակները փախան: Մի փոքր հետո եկավ մեր սենյակը Հարությունը և տեսնելով մեր դրությունը, սկսեց արտասվել, նրա ձեռքերը ամուր շէին կապել, այնպես որ նա կարողացել էր կամաց-կամաց թուլացնել և արձակել կապերը: Նա մեր ձեռքերն ևս արձակեց, և մենք դուրս եկանք փակը և տեսանք, որ աղախնի մարդու ձեռքերն էլ կապած են: Նրա ձեռքերն արձակելով՝ ուղարկեցինք ագարակ օգնություն կանչելու, իսկ մենք գնացինք Ալամդարյանի սենյակը: Մինչ այժմ ձա շատ լավ հիշում եմ նրա սենյակի դրությունը՝ կոտրած արկղները, քրքրած դրքերը, շորերը և արյան մեծ լճակը, որ լերդացել էր, մակարդվել և ստացել ճիշտ այն ձևը, որ ունենում է մեջքի վրա առաւելած մարդը: Ալամդարյանը լուռ, անխոս պառկած էր անկողնում, նա գլուխը դրել էր վիրավորված ձեռքի վրա և կարծես չիրհում էր: Ագարակցիներից առաջինն եկավ Արծաթալանյան Կարապետը, որ մի քաջ և համարձակ տղամարդ էր: Նրանից հետո եկան ագարակցիներից շատերը և պատմեցին մեզ, թե իրենք տեսել են ավազակներին՝ երեք կառքով, սլոնթաց, ագարակի միջով փախչելիս: Իսկույն իմաց տվինք քաղաքագլխին և Ալամդարյանի աղջկանը: Քաղաք գնացողն եղավ նույն Կարապետը, որովհետև ուրիշները չէին համաձայնում գնալ, ասելով թե ավազակները նոր միայն վառքերով դուրս գնացին ագարակից և դեռ ճանապարհին կլինեն: Առավոտյան դեմ անհամար մարդ եկավ քաղաքից, եկավ և քաղաքագլուխը բժշկի հետ, և հանգուցալի Աննա աղջիկը, որ Սիրովբե Պատկանյանի հարսն էր և ապրում էր Նախիջևանում: Վարդապետին տարան քաղաք և տեղավորեցին բժշկի մոտ, բայց

ողինչ չօգնեց, նա միայն 15 օր ապրեց և մեռավ իրեն շրջապատող-
ներին սևր և խաղաղություն քարոզելով: Այլազանքից մի քանի-
սին բռնեցին, Մկրտիչ վարդապետի փողի մի մասն էլ գտնվեցա՛վ:

Այս բոլորը մեզ պատմել է Նոր Նախիջևանի ս. Գևորգ եկե-
ղեցու ծերունի քահանա Տեր Հակոբ Շատվորյանը, որ Ալամդարյա-
նի սպանության դեպքի ականատեսներից միակն է, որ մեր ժա-
մանակ դեռ կենդանի էր: Մեր ձեռքին գտնվում է հայտնի Մսեր
Զմյուռնացու մի նամակը, որից երևում է, որ Մսերն ինքն էլ այդ
ժամանակ գտնվել է ս. Խաչ վանքում և ականատես է եղել սպա-
նության արհավիրքին, և մինչև իսկ ինքն էլ ենթարկված է եղել
«դուլքազրկման», մի հանգամանք, որ չի հիշել Շատվորյանը:
Աստվածատուր Խաղամյանը:

Կա և մի վավերական, որ մենք ընծայել ենք Գրական Թան-
գարանին: Դա մի ընդարձակ նամակ է, որի մեջ նկարագրված է
Ալամդարյանի այն 15 օրվա կյանքը, որ ապրել է մահամերձ, վի-
րավորվելուց հետո, և նրա մահն ու թաղումը: Նամակի հեղինակը
եղել է նոր նախիջևանցի, Լազարյան ճեմարանի շրջանավարտ
Աստվածատուր Խաղամյանը:

Այլևորդ չենք համարում դրանից մի քանի հետաքրքրական
հատվածներ մեջ բերել՝ Ալամդարյանի կենսագրության լրության
համար:

«3—7 մայիսի երկոտասներորդ ժամու դիշերոյ, մինչդեռ մար-
դիկ ամենայն հանգչին ի բուն քաղցրութեան առ ի կաղզուրել
դթուլացեալ զօրութիւնս անձանց յաշխատանց տունջևան, աւա-
ղակք հինգետասան յևղակարծում պահու եկեալ սուսերով և բրօք
և բեկեալ խորտակեալ զդրունս խցից վարդապետաց, մտանեն
նախ՝ ի խուց Մկրտիչ վարդապետի Հովակիմեան, ուր յետ բա-
ղումս գտանելոյ և շարշարելոյ զողորմելին, կողոպտեալ զամենայն
ինչս և կապեալ զոտս եւ զձեռս նորին, մտանեն ի խուց հօր Յարու-
թին վարդապետի... նա տեսեալ առաջի իւր զանձինս միայն երիս,
ամօթ համարեցաւ արիական առոյգ երիտասարդութեան իւրում
առանց իրիք ընդդիմութեան անձնատուր լինել ի ձեռս աւաղակաց...
Յարձակեցաւ ի վերայ նոցա և միակ հարուածով զերեսին աւա-
218

դակսն ևս անդին յերկիր կործանեաց, և այն ինչ կամէր կապել զոտս և զձեռս նոցին, անդեն ընդ աղաղակելոյ յաղթելոցն առ արտաքինսն «ребята, давайте еще трое» իսկոյն իբրև զկայծակունս հրոյ թօթափեցան ի ներքս ... հարին նախ զգլուխն և ճեղքեցին մինչև ցուղեղն և հարին ապա զձեռն և կտրեցին զկէս ոսկեր աջոյ դաստակին և այնպէս արկին յերկիր արիւնաթաթաւ ուշաթափ և շնչասպառ, և ապա, կոտորեալ զարկեղս և զամենայն ինչ ի խցին անդ, ըստ հաճոյից իւրեանց յափշտակեալ, կողոպտեալ՝ դիմին աստուածուրաց մարդասպանքն ի տեղիս իւրեանց:

Յերկրորդում պահու գիշերոյ կիւրակի աւուր ընդ արշալոյս, որ երկուշաբթի լուսանայր օր, գութկան հասանէր ի քաղաքն առ քաղաքական զլուսն, բերելով լուր շարալուր, կսկծեցուցիչ սրտից և ընդ լուրս բօթաբեր և զամենայն փողոցս մատնէր յամբոխ շփոթի և տարակուսանաց: Նույն ժամայնս առեալ քաղաքապետին ընդ իւր զբօխշկն քաղաքական և դմի ի հոգաբարձուաց բաղաքիս, դիմի շտապաւ ի ս. Խաչ վանս ի տես և ի նպաստ տարտաբախտից: Մտանեն, նախ առաջին, ի խուց հայր Յարութիւն վարդապետոյ: Ո՛սարսափելի և աղէտալի տեսարան. տունն լի արեամբ, տանուտէրն արեամբ թաթաւեալ, դեղնեալ դիմօք, անդօր և ապիկառ նստեալ ի վերայ աթոռոյ, որ և ի տեսանելն իւր զանգուգական բարեկամն, իւր զանուանակից քաղաքական զլուսն Աղայ Հարութիւն Խալիբեանն՝ իջուցանէ յաշաց ակսմայ զաղբիւրս արտասուաց... Այլ ընդ իրում բնական ուրախ և զուարթ բնութեան, մոռացեալ անդէն զվիշտ իւր և զցաւ՝ սկսանէ զսովորական իւր առնուլ զուարճախօսութիւն ընդ բարեկամաց իւրոց ուրանօր և բօխշկն եդեալ զկարեւորն սպեղանի ի վերայ վիրաց, դառնայ վերստին ի քաղաք ընդ քաղաքապետին: Բայց վիրաւորն ի ջերմութենէ վիրաց շիմանալով նոյն ժամայն զցաւն անտանելին, տակաւին կայր անդորր, և որք շուրջն կային զնովաւ սիրելիք և բարեկամք, սպասէին ակնարկութեան առ ի սպասաւորել նմա, այլ ի խօսելն իւր ընդ նոսա, յանկարծ հատաւ գոյն երեսաց, թուլացաւ և անկաւ ուշաթափ, և յետ բազում անգամ սրսկելոյ ի նա սառն ջրոյ, բացաւ զաշս իւր, ասելով.

— Ափսոս քեզ, Յարութիւն վարդապետ, որ վաղ թառամելոց ես, կեանքդ քո և ծառայութիւն դեռ պէտք էին եկեղեցւոյն Հայաստանի:

Եւ ըստ առաջարկելոյ միում ի քահանայից, որ անդն կայր յայնժամ, հաղորդեցաւ տարաբաղդ վիրաւորն կենարար մարմնոյ եւ արեան Տեառն:

Իմացեալ քաղաքապետին ղփոփոխութենէ վիճակի վիրաւորին՝ կրկին անգամ, առանց յամեցման ի ս. Խաչ հանդերձ բժշկաւ, տանելով ընդ իւր և զառանձին զոսգածի կառս առ ի ածել զվիրաւորեալն ի քաղաք, եթէ հարկն պահանիջցէ, ուրանօր մատուցեալ վիրաւորին և զայլ կազդուրիչ սպեղանիս, եղեալ զնա ի կառս, ածեն ի քաղաք... Եվ այսպէս՝ տարեալ հանգուցին զվիրաւորն յօթնաւն բժշկին և յանձնեցին զնա նորին հոգատարութեան և կառաւարութեան...

Յառաջին, երկրորդում եւ երրորդում աւուր ո՛չ կարացի երթալ առ նա, վասն զի բժշկն ո՛չ զոր թողոյր առ նա: Ի չորրորդում աւուր, ըստ առաջակելոյ նորին իսկ բժշկին, մտի առ նա և երկրպագի: Ամենայն ինչ փոփոխեալ ի նմա: Յորժամ հարցի զնա, թե՞

— Հայր սուրբ, ո՛ւր իցէ, կամ յորո՞ւմ տեղուջ աւելի ցաւն կամ անհանգստութիւն անձիդ,— պատասխանեաց.

— Թէպէտ վէրք զլխոյս և աւելի են և սաստիկ, սակայն վէրք ձեռացս այնպիսի իմն անտանելի և անմոռանալի ցաւ են, որք մոռանալ տան ինձ զգլխոյ վէրս, որովհետեւ բոլոր կեանք, բոլոր պարծանք, բոլոր ապրուստ վարդապետի, նոյնպէս և ամենայն մարդկան ձեռք են, իսկ առանց ձեռաց զի՞նչ իցէ կեանք մարդոյ...

Ի 10 ամաց հասակէ, կարծեմ, աշակերտեալ աստուածային գրոց եւ դպրութեանց, ի 19 ամաց հասակէ մինչև ց34 զքահանայութեան վարեալ զպաշտօն, յ34 է մինչ ի 39 վարդապետեալ: Ահաւասիկ մեզ բոլոր անցք և պատկեր կենաց նորին...

Ախտակիրն զրկեալ, հասեալ վերջին ժամ փոխման իւրոյ յաստեացս, արիացեալ, ելեալ նստի ի վերայ աթոռոյ ի կատարեալ բանականութեան իւրում, յայտնի է ձեռն անւանակցի Ա. Պ. Խ. բոլոր հասարակութեան նախիջեանայ զիւրն շնորհակալութիւն:

— Շնորհակալ եմ,— ասէր,— ի Զէնչ, ո՛ հարք իմ և Տեառք, զի քան զչափն առաւելան առ իս ջերմեռանդութիւն ձեր և ծառայութիւն, արարիք ինձ դուք զամենայն, զբոլոր ո՛չ հայր իմ, ո՛չ մայր իմ և ո՛չ ազգականք իմ կարէին առնել. շնորհակալ եմ Զէնչ վասն ամենայն սիրոյ շնորհաց և բարեպաշտութեան, որով զգուեալ՝ պատուասիրեցիք զպանդխտութիւն իմ ամիսս ինն. մի՛ յուսահատիք

բնաւ, զի բոլոր ջանք ձեր և աշխատանք ելին ընդունայն. զի՞նչ իցէ այս ապականացու մարմին իմ, տարա՞յք, արկէ՞ք զայն ի հող, բայց հողի եմ կեա և ո՛չ մեռանի... Բայց վերջին իմ խնդիրս այս է ի ձէնջ, տիրելի հղբարք, ահաւասիկ գոյ իմ յայսմ քաղաքի մի դուստր, մի փեսայ և մի աշակերտ: Խնդրեմ ի ձէնջ, մի՛ թողուր զնոսա անմխիթար և անտէր: Խաղաղութիւն ձեզ եւ ողջոյն, եղբարք իմ, և շնորհ Տեառն միշտ ընդ ձեզ. ողջ լերուք...

Ապա հրամայեաց իւրով բերանով հնչեցուցանել տալ զզանգակունս...

Ի 26 երրորդում աւուր մայիսի կազմեցան, պատրաստեցան բոլոր եկեղեցականք և աշխարհականք ի յուղարկաւորեալ զմարմին երանելոյն ի ս. Խաչ և հանգուցանել զնա ընդ հովանեաւ ամենազօրին: Զսուրբ պատարագն սյբադործեաց յայն օր բարձր արժանապատիւ Թադէոս վարդապետն՝ յաջորդն Ղրիմու, որ էօծ իսկ իւղով սրբութեան զմարմին երանելոյն»:

Նամակիցս պարզվում է, որ սպանությունը կատարվել է մայիսին, կիրակի գիշերը, բայց թե ամսի ո՞ր թվի գիշերը, չի պարզվում: Վախճանվել է մայիսի 25-ին, ցերեկվա 2—3 ժամին. հանդիսավորությամբ, ժողովրդի խուռն բազմության ուղեկցությամբ՝ մարմինը տարվել է Լուսավորիչ մայր եկեղեցին, որտեղ քահանաները կատարել են բլացումը, զգեստավորումը և դագաղի բազմեցումը եկեղեցու մեջտեղը: Հաջորդ օրը, մայիսի 26-ին, պատարագ է մատուցվել. ժամարարը եղել է Ղրիմի հաջորդ Թադէոս վարդապետը, որ հենց այդ օրերին պատահամբ ժամանել էր քաղաքնա օծել է մարմինը և մի զգայուն դամբանական խոսքի: Ժամբ 11-ին, առավոտյան պատարագից հետո, կատարվել է հուղարկավորությունը դեպի ս. Խաչ վանքը, որտեղ դերեզմանը փորված է եղել տաճարի զխավոր (հարավային) դռան բարձր և լայն սանդուղքի աջ կողմում: Դագաղը ուսերի վրա, մինչև քաղաքից դուրս դալը, տարել է հոգևորականությունը, և, վերջապես, դրել են կառքը և հասցրել վանք յոթը վերտ քաղաքից. ժողովրդի բազմությունը բոլոր այդ տարածությունը կտրել-անցել է ոտքով, ի պատիվ հանգուցյալի:

Այդտեղ, իր ուսուցչի դերեզմանին ուխտ է եկել Խաչատուր Աբովյանը, երբ 1836 թվի մայիսի 15-ին վերադարձել էր Դուր-

պատից, և կարգացել իր «սուգի վերայ դամբարանի բազմեհրախս-
ուսուցչի իմոյ Յարութիւն վարդապետի Ալամդարեանց»:

Նրա գերեզմանին այցելութեան է եկել և Ներսէս Աշտարակե-
ցին, երբ 1845 թվին վերադառնալիս է եղել Պետերբուրգից: Ասում
են, որ Աշտարակեցին դառնալով անմոռն, լռին գերեզմանին՝
բացականչել է.

— Հարություն վարդապետ, եթե դու ողջ լինեիր, ես իմ ձեռ-
քով կօծեի քեզ կաթողիկոս:

1865 թվին նրա երախտագետ աշակերտները կանգնեցրել են
գերեզմանի վրա մի ձուլածո շքեղ մահարձան, որի մեկ երեսին
փորագրված է հայերեն, մյուսին՝ ռուսերեն. «Յամի 1865 մեծա-
հռչակ ուսուցչի Յարութիւն վարդապետի Ալամդարեանց երախ-
տագետ աշակերտք Ներսիսեան Հայոց ուսումնարանի Տփլիսայ
կանգնին զայս արձան յանմահ յիշատակ անուան նորա, որ վիրա-
ւորեալ յաւաղակաց՝ վախճանեցաւ ի 25 մայիսի 1834 ամի»:

Թե ինչպէս են կատարել նախիջևանցիք նրա կտակը՝ նրա Նա-
խիջևանում եղած դստեր, փեսայի և աշակերտի վերաբերմամբ,
մեզ հայտնի չէ, մեզ հայտնի չեն նույնպէս, թե ո՞վ է եղել նրա
աշակերտը Նախիջևանում: Մեզ հայտնի է, որ Նախիջևանում ապ-
րող նրա դուստրը եղել է Աննան, փեսան՝ Սերովբե վարժապետ
Պատկանյանի որդի, տիրացու Պետրոս Պատկանյանը, որը հե-
տո ձեռնադրվել ու կարգվել է Ստավրոպոլի եկեղեցու ծխատե-
րահանա: Բացի Աննայից, Ալամդարյանն ունեցել է նաև երկու
դուստր՝ Կատարինե և Մարիամ, որոնցից առաջինը ամուսնացել է
Ստավրոպոլի Տեր Մատթէոս քահանա Բեկդջուլյանի հետ, երկրոր-
դը՝ աստրախանցի Հովակիմ Դիակոնովի (Տիրացուլյանի) հետ:
Սրանց՝ Ալամդարյանի այս աղջիկների անունները հիշվում են և
նրա «Ողջոյն հրաժեշտի զաւակաց իմոց» ոտանավորի մեջ, որ իր
բովանդակութեամբ կապված է «Երկու ձեռին երկու մոմ» սիրուն
ոտանավորի հետ...

Ալամդարյանը, բացի իր 32 ոտանավորից, որոնք մտել են մեր
արդեն հիշած՝ նրա թռուս, Քերովբե Պատկանյանի 1884 թվի
հրատարակութեան մեջ, ունի և ուրիշ գրվածքներ, բայց նրա անու-
նը հայտնի է դարձել մեր գրականութեան մեջ հենց այդ ոտանա-
վորներով: Նա մի նուրբ, մեղմ, զգայուն և բանաստեղծական
խառնվածքով մարդ լինելով՝ իր դույնալիսի տրամադրութեամբ,

եռանդն ու հոգին հաղորդել է և իր այդ ոտանավորներին: Նա թեև գրել է մեր հին, դասական գրաբար լեզվով, բայց նրա գրաբարը կանոնավոր, պարզ և անուշ գրաբարն է, հասկանալի ամենքին և բովանդակությամբ՝ աշխարհաբարացած գրաբարը, այսինքն՝ լեզուն հինն է, իսկ բովանդակությունը՝ նորը, աշխարհիկը:

Նրա մեր հիշած «Երկու ձեռին երկու մոմ»-ը, «Յամասավերջն ապրիլի լպատուհանս բացի» և «Յառաւօտ կենաց կուսանիս» մեր մոտ անցյալում մեր ժողովրդի սիրած ու շատ տարածված երգերն են եղել:

<1945 թ.>

ՀԱՅ ԳԻՏՆԱԿԱՆ ՔԵՐՈՎՐԵ ՊԱՏԿԱՆՅԱՆՐ

(Կենսագրական էական գծերով)

Քերտվրե Պատկանյանը ծնվել է 1833 թվին*, նա Ռափայել Պատկանյանի հորեղբայր, Ստավրոպոլի հայ եկեղեցու ժխատեօր-բահանա Տևր Պետրոսի որդին էր, Ալամդարյանի թուր: Նա ուսել է Լազարյան ճեմարանում և հայոց լեզվի գիտության մեջ վարժվել է դիտնական Մկրտիչ էմինի ձեռքի տակ: Այդտեղ՝ ճեմարանում, իր ուսման ընթացքն 1850 թվին ավարտելուց հետո, հաջորդ 1851 թվին զնացել է Դորպատ այն նպատակով, որ համալսարանում սովորի աստվածաբանություն՝ հոգևորական դառնալու համար, ինչպես որ հոր ցանկությունն է եղել: Բայց մի կողմից կոշտան-չղզալով իր մեջ հոգևորականության, մյուս կողմից էլ նեղլիկով

* Այս դրվածքիս համար թվական տվյալները մենք առել ենք Դրիգոր Խալաթյանցի թուղթիկ հոդվածից (տե՛ս «Братская помощь армянам», էջ 180):

Մենք վաղուց միտք ենք ունեցել գրել այս կենսագրականը, ինչպես որ իր ժամանակ գրել ենք էմինինը, և ոչ այնպես կարճ և կցկտուր, այլ ընդարձակ, բայց ժամանակի բերմունքն այսպես է տնօրինել: Գոհ եմ, որ իսպառ չեմ մոռացել: Նա նրա մասին կարդացել եմ նրան հասցեագրված Ռափայել Պատկանյանի մի խուրձ նամակները: Նա սիրել է նրան, բայց ատել է նրա հարուստ «մադամին», որ իր ամուսնու իր հայրենիքից խորթանալու գլխավոր պատճառն է եղել: Ես չէի կարող Քերտվրեի մասին հուշեր գրել, որովհետև երկու տարբեր բաղադրում ապրած լինելով՝ չենք կարողացել հաճախ իրար հետ տեսնվել:

Հայութեան միջոցների սղությունից, նա թողել է Դորպատը, դնացել Պետերբուրգ և այդտեղից էլ վերադարձել է Ստաւրոպոլ և մտել գիմնազիոնին կից հատկապէս բացված այն դասարանը, որի մեջ գիմնազիոնի շրջանավարտները պատրաստվում էին համալսարան մտնելու համար։ Այդտեղ նա պատրաստվել է և 1853 թվին ավարտել է այնպիսի հաջողութեամբ, որ կովկասյան ուսումնական շրջանի իշխանությունն ուղարկել է նրան Պետերբուրգի մանկավարժական ինստիտուտն այն պայմանով, որ ավարտելուց հետո, շրջանի ցանկութեամբ՝ որոշ տարիներ պարտադրաբար ծառայի Կովկասի դպրոցներում։

1857 թվին նա ավարտել է իր ուսման ընթացքն ինստիտուտի պատմական գիտությունների բաժնում, վերադարձել է Ստաւրոպոլ և իշխանութեան հրամանով կարգվել է ուսուցիչ ուս լեզվի և գրականութեան Բիֆլիսի օրիորդաց ինստիտուտում։ Սակայն նրան հաջողվել է շոտով աղատվել պարտադիր ծառայութենից։ Նա վերադարձել է Ստաւրոպոլ և 1859 թվին, ընտանեկան հանգամանքների պատճառով, ընդմիջտ փոխադրվել է Պետերբուրգ և իրեն նվիրել ընդհանուր պատմութեան և լեզվագիտութեան ուսումնասիրության։ Այդ ժամանակները Պետերբուրգի համալսարանի արեւելյան բաժնի հայ լեզվի ամբիոնը թափուր է մնացել Մկրտիչ Բերոյանի պաշտոնից հրաժարվելու պատճառով, և Պատկանյանը միտք է դրել այդ պաշտոնը ինքը տտանձնել, որի համար և ձեռնարկել է ուժգնապես պարապելու հայերին ու լրջորեն պատրաստվելու, և առաջին անգամ տպագրել է ակադեմիայի 1860 թվի բյուլետեններում մի փոքրիկ աշխատանք հետևյալ խորագրով՝

„Catalogue de la littérature arménienne depuis le commencement du IV siècle jusque vers le milieu du XVII, S.—Petersbourg. 1860“.

Երկու թեկնածու են եղել հայ լեզվի ամբիոնի համար՝ Քերտուբե Պատկանյանը և մագիստրոս Կարապետ Եղյանը, և համալսարանը շի իմացել, թե ո՞վ է ավելի արժանավորը, ուստի և որոշել են հարցնել, իմանալ Մկրտիչ էմինի կարծիքը։ Նա ցույց է տվել Պատկանյանին, և նա էլ կարգվել է ազդունկտի կոչումով։ Պատկանյանի հենց իր կարգվելու առաջին երկու տարին գիտությունների ակադեմիայի հանձնարարութեամբ թարգմանել է մի քանի հայ կարևոր պատմական գրվածքներ, որից հետո շոտով գրել պատրաստել է

իր մադիստորոսական շարադրությունը՝ Շասանյան հարստության պատմության մի փորձ հայկական աղբյուրների հիմունքով» (1863) և մի տարուց հետո էլ դոկտորականը՝ «Հետադոտական ուսումնադիրություն հայ լեզվի կազմի մասին» (1864 թ.), որոնց <շնորհիվ> էլ նա հաստատվել է հայոց լեզվի օրդինար պրոֆեսորի պաշտոնում:

Կարապետ Եղյանը չի մոռացել էմինի արածը և քեն է պահել 25 տարի շարունակ և, վերջիվերջո, վրեժխնդիր եղել: Այդ մասին պատմում է Երևանի բժշկի Լևոն Տիգրանյանն իր հայտնի «Հիշատակարանի» մեջ հետևյալը. «Մի՞տդ է, որ ես էի ուզում պրոֆեսոր դառնալ, և պրոֆեսորությունը տվին Պատկանյանին, —ասել է Եղյանը Տիգրանյանին:—Այդ էմինն արեց: Մի քանի ժամանակ սրանից առաջ էմինը Պատկանյանին նամակ էր գրել, խնդրելով, որ նա առաջարկի ֆակուլտետին՝ տալ իրեն դոկտորության դիպլոմ...»

Պատկանյանն եկավ իմ մոտ, բերեց էմինի նամակը և ասաց, թե էմինից այսպիսի նամակ եմ ստացել: Ի՞նչ է կամենում այդ էմինը, նրա ո՞ր աշխատանքի համար պետք է առաջարկել ֆակուլտետի դոկտորի պատվո՞ղ դիպլոմ տալ և, վերջում, նա սաստիկ ծեղացել է, այսօր թե վաղը պիտի մեռնի, ուղիղն ասած՝ չգիտեմ, թե ի՞նչ պատասխանեմ: Եղյանը պատասխանում է, թե էմինի նամակն իրեն տա, և նա կգրի, բոշ բան է: Պատկանյանը տալիս է նամակը: Եղյանը ասաց ինձ. «Ահա ժամանակն է եկել էմինից ոխո հանելու: Ես գրեցի Պատկանյանի կողմից մի այնպիսի նամակ, որ էմինի ջիգարը դաղեց. տվեցի Պատկանյանին ստորագրելու և ինքս տվեցի փոստը, որ մի գուցե Պատկանյանը կարդա և չուղարկի: Ես, իհարկե, բացասեցի էմինի խնդիրքը, ասելով թե՝ «Պարոն էմին, ձեր ո՞ր աշխատություն համար եք կամենում այդ դիպլոմն ստանալ առանց քննություն, դուք այդպիսի աշխատանք չունեք», և այն շատ քաղաքավարի, բայց կծու նամակ էր: Եթե էմինն իմ վրա ցույց տված լիներ պրոֆեսորության համար, ես նրա հետ շատ լավ կվարվեի և ամեն միջոց գործ կդնեի, որ այդ դիպլոմը նրան տան, ի՞նչ բան է թղթի կտոր տալը էմինին»¹:

Մենք այդ երկար հատվածը մեջ բերինք, որ մեկ անգամ ընդամիշտ ցույց տված լինենք, որ մեր մտքի և գիտության ամենաառաջավոր մարդիկն անգամ ազատ չեն եղել տմարդի քենից ու նա-

խանձից, հայկական այդ հնագույն բնավորության խննեշ գծերից, որոնք մեր տունն քանդած լինելով մեր պատմական անցյալում, խրատական շեն եղել և մեր մոտ անցյալի համար:

Պետերբուրգի համալսարանի արեւելյան բաժնի հայոց լեզվի օրդինար պրոֆեսոր հաստատվելուց հետո սկսվել է Քերովբե Պատկանյանի անխոնջ աշխատանքը. համարյա թե իրար հետեից, ամեն տարի, լույս են տեսել նրա մի որեւէ աշխատանքը կամ թարգմանությունը, կամ ուսումնասիրությունը, կամ բնագրի հրատարակությունը՝ հայոց գրականության պատմության և աշխարհագրության վերաբերյալ, որոնց շարքը միայն ընդհատվել է և դադարել նրա մահից տարի ու տարիուկեսից առաջ, նրա ծանր հիվանդության պատճառով, որ վաղաժամ տարել է նրան գերեզման 1889 թվի ապրիլի 2-ին:

Մենք ասում ենք՝ վաղաժամ, որովհետեւ նրա կյանքի թելը կտրվել է նրա 45 տարեկան հասակում, երբ նա նոր միայն այրացած, կատարելագործված և բոլորաշնչով հմտացած է եղել իր մասնագիտության մեջ, և կարելի է եղել սպասել նրա գրչից դեռ շատ և ավելի ներհուն և շահեկան գործեր:

Նա եղել է լուրջ հայագետ գիտնական և հմուտ արեւելագետ ընդհանրապես. նրա աշխատանքները նվիրված կամ, լավ է ասել, ուղղված են եղել այն վերջնական կետ նպատակին, որ հայ գրականության և, հատկապես, հայ պատմագրության մեջ երեսի վրա թողնված և անհայտ մնացած դանձերը գիտական քննության բովից անցկացրած ձևով ու եղանակով մատուցված լինեն ընդհանուր գիտական աշխարհին՝ արեւելագիտության մեջ և, հատկապես, արեւելագիտության պատմության մեջ մնացած դեռ շատ մութ կետերը և թերի ու պակասավոր կողմերը պարզաբանելու և լրացնելու համար, մի շատ և քառ ամենայնի, կարեւոր նպատակ, որ միայն մոսկովյանական աղբյուրներից անհնարին է եղել և բավարարել, և՛ իրագործել:

Այդ նպատակին են ծառայել Պատկանյանի մի շարք հայ պատմագիրների թարգմանությունները ռուսերեն և նրանց բնագրերի հրատարակությունը՝ ծանոթագրություններով և բացատրականներով, ինչպես, օրինակ՝ Սեբեոսի պատմությունը, որի ռուսերեն թարգմանությունը նա կատարել է 1862 թվին և հայ բնագրի հրատարակությունն ամենաընտիր ձեռագիր օրինակից 1879 թվին.

Մովսէս Կաղանկատվացու և Ղևոնդ Երեցի պատմությունները, որոնցից առաջինի ռուսերեն թարգմանությունը նա կատարել է 1861 թվին, «Կովկասյան Աղվանից պատմությունը» խորագրով, իսկ երկրորդինը՝ 1862 թվին, «Խալիֆների պատմությունը» խորագրով. երեք գրքի մեջ ամփոփված՝ «Մոնղոլների պատմությունը՝ հայկական աղբյուրների հիմունքով», որի մեջ մտել են Մաղաքիա աբեղայի «Նետողաց աղգի աճբողջ պատմությունը», Վարդան Բարձրբերդեցու, Ստեփանոս Օրբելյանի, Սմբատ պատմիչի և Կիրակոս Գանձակեցու պատմությունների մեջ ամփոփված մոնղոլներին վերաբերող ընդարձակ հատվածները:

Այդ նպատակին է ծառայել խորենացուն վերագրված հալ «Աշխարհագրությունը», որ Պատկանյանը թարգմանել է ռուսերեն նոր լույս տեսած հայ ամենաընտիր ձեռագիր օրինակից (Սյուբբրյանի) և հայ բնագրի հետ միասին հրատարակել 1877 թվին, գրված համարելով այդ վայրենոր գործը 7-րդ դարում Աստղաբաշխ և մաթեմատիկոս Անանիա Շիրակացու ձեռքով: Այդ Աշխարհագրությունը պարունակում է յուր մեջ, բացի Հայաստանի աշխարհագրությունից, և կարևոր աշխարհագրական տեղեկություններ Առաջավոր Ասիայի վերաբերյալ:

Այդ նպատակին են ծառայել և մեր արդեն հիշած նրա մագիստրոսական և դոկտորական գիտական շարագրությունները, որոնցից առաջնով նա բացատրել է ու ցույց տվել այն նորանոր ու հարուստ տեղեկություններն, որոնք գտնվում են հայ պատմագրության մեջ պարսից Սասանյան թագավորական հարստության մասին, իսկ երկրորդի մեջ նա ամփոփել է բոլորը, ինչ որ միայն 1837 թվից ի վեր գրված է եղել «Համեմատական քերականությունների»—Պետերմանի «Հայոց լեզվի քերականության» Գոշելի, Կապարդի և Ֆր. Մյուլլերի աշխատանքների մեջ հայոց լեզվի, նրա կազմի և մյուս լեզուների շարքում բռնած տեղի մասին, և ինքն էլ իր կողմից բաղմավորմանի մշակել է այդ խնդիրը, լուսաբանել և իր մի այլ «Հնդիկ—եվրոպական լեզուների շարքում հայոց լեզվի դրաված տեղի մասին» գրվածքով 1879 թվին, իր գիտական որոշումը տվել: Նրա կարծիքով՝ այդ խնդիրը հաջողությամբ լուծելու համար հարկավոր է եղել ջոկել, հանել լեզվի միջից բոլոր ոչ հայոց լեզվին պատկանող բառերը և հետո միայն մնացած բուն հայոց լեզվի բառերի համեմատության աշխատանքը կատարել,

որ և ինքն արել ու իրագործել է: Նա 80 բառ է գտել, որ օտար ծագումն է ունեցել:

Նույն նպատակին է ծառայել, վերջապես, և նրա «Վանի արձանագրությունները և նրա խորհուրդը Առաջավոր Ասիայի պատմության համար» (1881 թ.), արձանագրություններ, որ, նրա կարծիքով, կոչված են մեծամեծ փոփոխություններ մուծելու արևելյան պատմության մեջ ընդհանրապես և հայոց պատմության մեջ մասնավորապես: Այդ առթիվ նա իր այդ աշխատության մեջ ամփոփել է բոլորը, ինչ որ միայն մինչև այդ դրված է եղել Հայաստանի բեկռագիր արձանագրությունների մասին, և ինքն էլ անձամբ ձեռնարկել է կարգալ սովորելու և դրանց իմաստը հասկանալու դժվար գործին, որի համար և թղթակցել է անգլիացի գիտնական, հայտնի Աեյսի հետ, որ առաջինն է եղել, որ շատ թե քիչ բավարար չափով ըմբռնած է եղել հիշյալ արձանագրությունների կարգալու և սրանց միտքը բացատրելու գաղտնիքը: Այդ ուղղությամբ իր կատարած բոլոր հետազոտությունների հիմունքով նա խորագույն քննության է ենթարկել հայոց հնագույն պատմության գլխավոր և էական աղբյուր Մար-Աբասի հանգամանքը և եզրակացրել, որ այդ Մար Աբասը Քրիստոսից առաջ չէր կարող լինել, իսկ նրա հաղորդածները ոչ ինչ են, եթե ոչ 3—4-րդ դարերի հայկական ասորական արևելագրությունների մի ժողովածու՝ հավաքված և կազմված մի ամբողջություն Կտեղիասի Ասորեստանի պատմության նմանությամբ:

Այսպիսով՝ այդ բոլորից կարելի է և պետք է դալ այն նշանակացության, որ Պատկանյանի գիտական-գրական գործունեությունը նվիրված է եղել հատկապես հայ անցյալի կյանքին, հայ հին գրականության և պատմության շատ կարևոր խնդիրների ուսումնասիրության և սրբազանության:

Մենք ոչ պակաս կարևոր ենք համարում նրա մի այլ գիտական գործունեությունը, որ նվիրված է եղել մեր բաբառների ուսումնասիրության, բարբառների, որոնք մինչև այդ բոլորովին անհայտ են եղել Եվրոպայի հայագետներին, և ուսումնասիրությունն անհրաժեշտորեն հարկավոր է եղել թե՛ հայոց հին լեզվի կազմի և, ընդհանրապես, լեզվագիտական համեմատության համար, և թե՛ (մեր կարծիքով), նամանավանդ, մեր արդի գրական լեզուն բուն հայ ժողովրդական լեզվի հայաշունչ բառերի, ոճերի և

արտահայտութիւնների առատ պաշարով հարստացնելու, ճոխացնելու համար: Այդ ասպարեզում արժանի հիշատակի Գեորգ Հախվերդյանից հետո, Քերովլըն Պատկանյանն առաջինն է եղել, որ միտք է հղացել կազմել բոլոր հայ բարբառների նմուշների քիչ թիւ շատ լրիւ ժողովածուներ, կցել դրանց բառարաններ, քերականական կանոններ և դիտական լուսաբանութիւններ և հրատարակել առանձին հատորիկներով, մտքի մի շահեկան հղացումն, որ, տարաբախտաբար, հեղինակի վաղահաս մահւման պատճառով կիսակատար է մնացել:

Բայց այն, ինչ որ էլ նա <կարողացել> է անել այդ ուղղութեամբ, հաջող և խոշոր գործ է եղել, նամանավանդ որ նա իր կատարածով առաջնորդող է հանդիսացել, ճանապարհ է բացել արեւ և ունեցել իր հետեւորդները: Նա, բացի մի հոգւածից, Ագուլիսի՝ բարբառների դժվարագոյնի մասին, որ 1865 թվին տպագրել է գերմաներէն, շորս տարուց հետո, փորձի համար, հրատարակել է ռուսերէն լեզւով այն ժամանակները հայտնի բոլոր հայ բարբառների նմուշները բնագրով և անհրաժեշտ քերականական լուսաբանութիւններով՝ «Հետադոտական ուսումնասիրութիւն հայ բարբառների մասին, մի բանասիրական փորձ, 1869 թ.» խորագրով, և դրանից հետո, 1875 թվին՝ երկու հատորիկ Նոր Նախիջևանի և Մշո բարբառների մասին, որոնցից առաջինին մասնակցել է իր գրվածքներով և Ռափայել Պատկանյանը:

Պատկանյանին այդ ասպարեզում անմիջական հետեւորդներ են հանդիսացել՝ Սարգիս Սարգսյանցը (ագուլեցի), որ գրել է Ագուլիսի բարբառի մասին և դրան վերաբերյալ նյութեր հրատարակել, Ա. Տոմսոնը, որ գրել է Ախալցխայի բարբառի մասին, Հանուշը՝ լեհահայոց բարբառի, և, հետագայում, լեզվագետ պրոֆ. Հրաչյա Աճառյանը՝ Նոր Նախիջևանի, և մյուսները:

Նա Մոսկվայի համալսարանի հայտնի լեզվագետ պրոֆ. Կորշի հրավերքով մասնակցել է և նրա հրատարակած ստվար «Ընդհանուր գրականութեան»-ը, ղեկողելով դրա շորրորդ հատորի մեջ «Հայոց գրականութեան պատմութիւնը», որ սակայն չի ամբողջացել, այլ միայն հասցրել է մինչև վեցերորդ գարը և այլն, և այլն:

Ահա սրանք են և սրանց նմանները նրա թողած գրական ժառանգութիւնը, ընդամենը 40 անուն գործ, բոլորն էլ շահեկան, բո-

լորն էլ շատ կարեւոր Հայոց դրականութեան և պատմութեան, նաև ընդհանուր արեւելյան պատմութեան համար:

Քերտվեհ Պատկանյանը 1859 թվից, երբ փոխադրված է եղել Ստամբուլից Պետերբուրգ, այլևս չի դուրս եկել այնտեղից, այնտեղ մնացել է, այնտեղ ամուսնացել, ծառայել, աշխատել և կնքել իր մահկանացուն: Ճիշտ է, եղել է մի ժամանակ, երբ Ռափայել Պատկանյանը կամեցած լինելով իր օրինակելի պանսիոնը վերածել պրոգիմնադոնի, հետո և ռուսական դպրոցի կամ դասական գիմնազիոնի՝ հրավիրած է եղել նրան գործակցութեան, նա հոժարացել է և կամեցել փոխադրվել Նախիջևան, բայց մի անհայտ պատճառով այդ գործը չի հաջողվել, և նա ընդմիջում մնացել է Պետերբուրգում:

Նա իր ուսանողութեան օրերում, նրան այդ ժամանակները ճանաչողների ասելով՝ մի պճնվել սիրող փայլուն երիտասարդ է եղել, բայց հետո, երբ նա ավարտել է, իր պարասմունքի բնույթի հետևանքով բոլորովին առանձնասենյակի մարդ է դարձել: Նա ոչ թե միայն հայ ժողովրդից և երկրից խզված, կտրված է եղել, այլև նույնիսկ իր ասորած տեղի հայ գաղութի գործերին խուսափել է գործոն, վեհաճանի մասնակցություն ցույց տալ. նա հայերեն չի գրել, կամ, լավ է ասել, շատ քիչ է գրել (նամականեր), առարկելով որ իր ուսերեն լեզվով գրվածքները ձրի են տպագրվում, իսկ հայերենը և՛ չի տարածվում, և՛ առձեռն պատրաստի գտնար է պահանջում: Նա ղարմացել է, որ էջմիածնի հոգևոր ճեմարանում հաճախ տեսուչներ են փոխվում, այնինչ երբ Մակար կաթողիկոսն անձամբ դիմել է նրան և ճեմարանի տեսուչ հրավիրել, իբրև անուն ունեցող հայագետ, հեղինակավոր անձի, որ պիտի բավարարած լիներ ճեմարանի բոլոր պահանջներին, նա կտրականապես հրաժարվել է, պատասխանելով, թե իր ծառայութեան կենսաթոշակի ժամանակը դեռ չի լրացել: Նա մեր աշխարհաբար դրական լեզուն կոչել է «սուտ», «արվեստական», «սառը», «անզարգացած» և այնքան «անկանոն», որ կատարելապես նրան իշխելը շատ դժվար է համարել: Նա իր մի նամակում գրել է Ռափայել Պատկանյանին. «Կարծեմ, որ դու առաջին և վերջին հայն ես, որ նամակ գրել գրտես և մեր անզարգացած լեզվով ղգացմունքներ հայտնել, որ միայն ճոխ և բարդավաճ լեզուներուն է սեփական»: Նա դժգոհել է հայ մամուլից, որի մեջ գովաբանել են Միլլերներն ու Լանդուանե-

րը և մյուս արտասահմանյան հաշագետները, իսկ իր անունը չի էլ հիշել, որովհետև ինքը Քերտլբե Պատկանյանն է, այնինչ ինքն է եղել, որ բազմիցս ուղղել է նրանց սխալները և «խեղճ» Պրյուդոմը, որ Պարիզի պաշաքման օբերով, «իւր հոգին մխիթարելու համար», նստած թաղամենիկիս է եղել իր գրվածքը, որի հրատարակվելուն ինքը չի հասել, և նրա մահից հետո, հրատարակիլ է Դյուլորինն:

Նա դժգոհել է և հայ «քնքշասիրտ ազգասերներից» և, հատկապես, Մկրտիչ էմինից, և մինչև իսկ հայ հին գրականությունից, որ ի՞նչ իսկ տնվան, հռչակի պատմանդանն է եղել: Նա իր մի ուրիշ նամակում (1880 թ. 11 մայիս, համար 332), օրինակի համար, գրել է նույն Ռափայել Պատկանյանին, որ մեղադրել էր նրան հայերեն չգրելու համար. «Այստեղ նոր հրատարակեց Կորշը «История всеобщей литературы», вып. 1 и 2. Խնդրում է, որ ես անպատճառ հայոց գրականության պատմությունն էլ գրեմ կարճառոտ և կես թերթ, մինչև ամսույս վերջը: Ինչպես հոգնել եմ այդ հայոց գրականությունից, որ վրան նայել չուղեմ. համեցե՛ք, նստիր, գրիր, ու լսով բաներ գրիր, սուտ գովասանքներ գրիր, որովհետև ուս կարդացողաց համար է, և քնքռւյ՜ս սրտով հայ ազգասերներին ապացույց տուր, որ հայ ազգը ասլը շատ լա՛վ, վստահեմ, գիտուն, հանճարեղ է եղել, բայց որ դրացիները քանդել են տունը. նա ինքը՝ խեղճը՝ совсем не виновата, все Петька да Кузька, հավատացրու, որ в рукописях армянских находится еще много сакровищ с которыми, ինչպես ասում է միշտ էմինը, нам отрадно поделиться с учеными և այլն, և այլն:

Ո՞ր քարին տաս զլուխդ, որ էսպես սուտերից փախչես: Երանի՜ հաստագլխաց որ 40 տարի կարող են վաղուց ծանոթ բաները իշտահով ու ծանր կերպարանքով պատմել ու սպասել, որ ունկնդիրները զմայլեն...»:

Այս բոլորը, իհարկե, թեթև, անցողակի, բուպի աղդեցության ներքո և մի որևիցե դրդումից գաղաղած կացության մեջ գրված բաներ են և չպետք է վնասեն նրա, իբրև հայ գիտնականի, այն մեծ անվան ու հռչակին, որ նա ձեռք է բերել յուր հմուտ գրչով,

անխոնջ աշխատանքով, հետախուզող մտքով, բայց և այնպես նրան որակող բնորոշ գծեր են, հատուկ Պատկանյան տոհմին:

Երկու եղբորորդի՝ Քերովբե և Ռափայել Պատկանյանները, մոտ հարաբերությունն են ունեցել միմյանց հետ, հղբայրաբար սիրել ու հարգել են իրար ոչ թե միայն այն պատճառով, որ մոտարյունակից ազգականներ են հղի, այլ որովհետև և իրար սիրող, հասակակից ընկերներ են հղել թե՛ իրենց աշակերտության օրերով՝ Լաղարյան ճեմարանում և թե՛ ուսանողության օրերով Պետերբուրգում, և, որ զխավորն է, այդպես էլ մոտ ու սիրով մնացել են, երբ բաժանվել են միմյանցից Քերովբեի՝ Պետերբուրգում ընդմիշտ մնալու և Ռափայելի՝ Նոր Նախիջևան վերադառնալու հետևանքով²:

Իրենց այդպիսի մոտիկության և իրար սիրելու մասին իր մի նամակում Քերովբեն գրել է Ռափայելին. «Ծառի վերա շատ ոստկա, տեսնում ես՝ մեկ-մեկի արեւակից ազգականներ են, բայց միշտ հեռի են մնալու միմյանցից»:

Քերովբե Պատկանյանը մշտապես ասլուում էր Պետերբուրգում, բայց երբեմն գալիս էր և Մոսկվա, և ամեն անգամ էլ այցելում էր ճեմարան՝ իր նախկին ուսման դպրոցը, և հատկապես լինում էր լիկեոնում: Մենք՝ լիկեոնի հայ ուսանողներս, տեսնում էինք նրան, ճանաչում էինք և հարգանքներով ու խոնարհ բարենքերով ընդունում էինք նրան և ճանապարհ ձգում:

Լավ եմ հիշում, մի անգամ նա մտավ լիկեոն, տեսուչ Գեորգ Քանանյանի հետ, և երբ նրանք կորիդորով լսարանի առաջից անցնելով գնում էին պրոֆեսորանոցը, և մենք հայ վեց-յոթ ուսանողներս խմբված երրորդ կուրսի դռան առաջ, ըստ սովորության, ողջունեցինք նրան, նա թողեց Քանանյանին, մոտեցավ մեզ և մի քանի տեղին վայել խոսք ասաց մեզ: Մենք, իհարկե, բառացի չենք հիշում, թե ի՞նչ ասաց, բայց լավ ենք հիշում նրա ասածների ընդհանուր միտքը, իմաստը, նա մոտավորապես ասաց հետևյալը.

— Դուք,— ասաց նա,— արևելագիտության ուսանողներ եք, ես էլ այդ գիտությունների ուսուցիչներից մեկն եմ, ասել է թե՛ մենք մեր ներքին հակումներով մոտ ենք միմյանց, բարեկամներ ենք: Մեր պետությունը մի շատ լայնածավալ տերություն է և շատ ընդարձակ իր սահմանների մեջ ամփոփում է արևելյան ծայրագավառներ՝ այլ լեզուներով խոսող, այլ կուլտուրաների պատկա-

նող ժողովուրդներով, որոնք պահանջում են իրենց կառավարության համապատասխան կառավարիչ աստիճանավորներու Ահա դուք հենց այն ուսանողներից եք, որոնց տերությունը պատրաստում է բավարարելու հիշյալ պահանջը: Ասել է, թե բարեկամներ, դուք կոչված եք ուսանելու, պատրաստվելու՝ մի մեծ, մի լուրջ գործ կատարելու, որի համար պահանջվում է բարեխղճություն, որ ես կարծում եմ, որ դուք կունենաք: Այս բոլորից դատ, ձեր վերա, իբրև հայերի վերա, կա և մի այլ բարոյական մեծ պարտք՝ կատարելու ճամարանի հիմնադիր արժանահիշատակ Լաղարյանների ավանդը՝ ծառայելու և ձեր ազգի կուլտուրական շահերին, մի պարտք, որ դուք, անկասկած, չեք մոռանալու և չպիտի մոռանաք անհրաժեշտորեն կատարել:

Նա խոսում էր ուսներեն՝ բարձր ձայնով, մաքուր առողանությամբ դասախոսներին հատուկ շեշտով և հեղինակությամբ: Նրա մաղերն ալեխառնվել էին, գլուխը սակավ ինչ ճաղատացած էր. նա շատ նմանում էր իր այժմ պահպանված լուսանկարին:

Քերտվբե Պատկանյանը, քացի իր, ինչպես ինքն ասում է, «ծանրաշարժ և դժվարընթեռնելի» գիտական գործերից, դրել է և մի քանի երգեր, որոնցից հայտնի են և ընդհանրացած՝ «Կուսմբամպուլի», «Եղբարք, մի շուրջ ժողովեցեք», «Թե ծխաքարշն ձեռքիս», «Ինձ համար չէ գարնան դալը», «Վերջին վարդ» և մյուսները³:

Այս երգերը նա գրել է հատկապես իր ուսանողության օրերում և տիրապես իր ուսանողության «գորպատյան շրջանում», երբ նա ուրախ, զվարթ, անհոգ կյանք է վարել Ռափայել Պատկանյանի, Գրիգոր Աղափիրյանի և մյուսների ընկերակցությամբ, ուսանողական կյանք, որ հետագայում միշտ հիշել է նա ու մի անգամ էլ հատկապես գնացել է Դորպատ՝ վերականգնելու, դռնե, իր քաղցր հիշողության մեջ իր այն ուսանողական կյանքը և իր նամակների մեջ քանիցս հիշեցրել է Պատկանյանին և խնդրել, որ նա իր հարուստ և ճոխ լեզվով նկարագրե իրենց մանկության այն անվերադառնալի ոսկի ժամերը, քանի որ ինքն իր լեզվով, գրելու ձևով ու աղքատիկ ոճով ի վիճակի չէ այդ հարկավոր լրությամբ ու ավյունով անելու:

Առանց այն էլ, ինչպես երևում է, Քերտվբե Պատկանյանի հարաբերությունը հայ գիտնական Մկրտիչ էմինի հետ լավ չի

եղել: 1873 թվին էմինը հրատարակել է իր գիտական գրվածքներից մեկը. «Вахаги Вушапаках...»: Քերտվեբ Պատկանյանը խստորեն քննադատության է ենթարկել այդ գրվածքը, էմինը մի «Ответ на замечания Патканянца» խորագրով գրվածքով նույն խստությանը պատասխանել է նրան: Գրաքննչական ատյանն արդելք է դրել այդ «պատասխանի» վերա, ինչպես մի հրատարակության վերա, որ կարող էր վարկաբեկել պրոֆեսորին ուսանողների առաջ: էմինը բողոքել է, բայց ատյանը հաստատ է մնացել իր որոշման վերա:

էմինի առաջ ուրիշ ճանապարհ չի մնացել, բացի այն ճանապարհից, որ նա գործադրել է. նա հանել է գրվածքից բոլոր խիստ արտահայտությունները և վերստին ներկայացրել է գրաքննչության «պատասխանը», որ այս անգամ արդեն տպագրվել է (տե՛ս այս մասին «էջմիածին» 1947 թվի նոյեմբեր-դեկտեմբեր միացյալ համար, գիտնական Մկրտիչ էմինի նամակները՝ հասցեագրված Սարգիս Խորասանյանին, նամակ երկրորդ, էջ 43—44):

Մենք այստեղ վերջացած ենք համարում մեր գրվածքը. հուշեր չեն, որ մենք գրել ենք, այլ կենսագրական՝ իր էական գծերով, այսինքն՝ Քերտվեբ Պատկանյանի գիտնական կյանքը, այն, ինչ որ նրա մեծությունն է եղել, նրա կյանքի թագն ու սլակն է եղել, նրա գիտնականությունը, որ մենք այս մեր գրվածքում առաջ ենք քաշել: Ահա թե մենք ինչ ենք հատկացել և հասկանում մեր խորագրածով:

Քերտվեբ Պատկանյանը շատ առիթ է ունեցել խոսելու մեր նոր գրական լեզվի մասին իր գիտական դործերի մեջ, բայց չի խոսել, որովհետև բանի տեղ դրած չի եղել, և խոսել է միայն այն ժամանակ, երբ իր հորեղբորորդի Ռաֆայելը հիշեցրել է՝ ինչո՞ւ հայերեն չես գրում: Ի՞նչ է ասում նա, ի՞նչ պատասխան է տալիս. «Դու առաջին և վերջին հայն ես, որ ճոխ լեզվով նամակ գրել գիտես, մինչև իսկ ղզացոսմներ ես կարողանում հայտնել, որ հատուկ է միայն բաբգավաճ լեզուներին: Մեր լեզուն «սուտ» լեզու է, «արվեստական լեզու է», «անզարգացած» է, այնքան խառնաշփոթ է, որ անկարելի է նրան իշխելը»: Նա մինչև անգամ չի հասկացել Ռաֆայելին, որ մեր նոր լեզվի առաջին կազմակերպիչներից մեկն է եղել և ոչ վերջինը:

Այդ բոլորը, իհարկե, երեսայական թոթովանքներ են եղել և

շարժեն ուշադրութեան, և հետեանք, գուցէ, նրա շատ օտարախոս-
լուն հայրենի գրականութիւնից, որի համար և, երբ նա վախճա-
նել է, արժանացել է Ռափայելի շատ խիստ գնահատանքին...

Այսպէս է եղել մեր մյուս գիտնական Մկրտիչ Էմինը Մոսկ-
վայում. նա էլ լեզու չի ունեցել, իր գրվածքները գրել է անհաս-
կանալի գրաբարով՝ «Վեպ հնույն Հայաստանի», կամ ուսերեն
լեզվով, դասախոսում էր ուսերեն և անհրաժեշտ դեպքերում
միայն խոսում էր Նոր Զուղայի բարբառով, բայց մի զգալի տար-
բերութեամբ. Քերութեն քամահել է ազգայինը, իսկ սա ցավել է,
որ ետ է մնացել: Հիշում եմ, մի օր, իմ ուսանողութեան օրերով, ես
ցույց տվի նրան Բաբաջանյանի «Պսակ» թերթը. նա երեխայի պէս
ուրախացավ և խնդրեց, որ տամ իրեն կարդալու: Հիշում եմ նույն-
պէս, որ մի տարի հնագիտական ընկերութեան նիստերը կայացան
Թիֆլիսում, և նա զնաց Թիֆլիս: Պետք էր տեսնել նրան, թէ նա իր
վերագարձին ի՞նչ գովասանքով էր նկարագրում իրենց ընդունելու-
թիւնը Թիֆլիսցիներից—հայերի հատկապէս, իրենց ցույց տված
պատիւների և հարգանքների:

1949 թ. հուլիս 28, Երևան

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԶՅԱՆ, ՄԻՐՏԻՉ ՄԱՆԱՍԱՐՅԱՆ, ԼԵՎՈՆ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ

Ա

Կարապետ Եղյանի ընտանիքը վաղուց Հաշտարխանից տեղա-
փոխված լինելով՝ վերաբնակութիւն էր հաստատել Մոսկվայում:
1859 թվին այդ ընտանիքը բաղկացած էր մորից, ծերացած մորա-
քրոջից, երկու հղբայրներից՝ Կարապետ և Հովհաննես, և երկու
քույրերից՝ Մարիամ ու Աննա:

Հարութիւնի որդի Կարապետն ուսանել է Լազարյան ճեմա-
րանում, որտեղ և գիմնազիական միջնակարգ ուսման դասընթացն
ավարտելուց հետո (1850—1851 թթ.), իր համար որպէս մասնա-
գիտութիւն ընտրելով արեւելագիտութիւնը, հատկապէս հայոց լե-
զուն, մտել է նույն ճեմարանի արեւելյան լեզվաց «լիկեոնական»
կոչված մասնագիտական դասարանը:

Հաջողութեամբ ավարտելով լիկեոնական դասընթացը (1852 —

—1853 թ.), նա փոխադրվում է Պետերբուրգ և կանգիդատության քննություն բռնում համալսարանի արևելյան բաժնում, ուր հայոց լեզվի պրոֆեսորն էր հաշտարխանցի Մկրտիչ Բերոյանը: Այնուհետև նա պատրաստվում է մագիստրոսության քննության, որի համար գրում է «Հին Հայաստանի ներքին կենցաղը» խորագրով գիտական շարագրությունը¹:

Չնայած այդ աշխատությունը բուն աղբյուրներից քաղված գիտական գործ չէր, այլ համարյա ամբողջապես փոխառված էր Ինճիճյանի հայտնի «Հնագիտություն» գրքից, բայց և այնպես նա հաջողությամբ պաշտպանում և արժանանում է արևելյան լեզվաց մագիստրոսի կոչման (1860 թ.):

Նա մտադիր էր Մկրտիչ Բերոյանից հետո՝ նրա տեղը համալսարանի արևելյան բաժնում ինքը գրավել. ուստի երբ 1860 թվին ադյունկտ Բերոյանը ծերության պատճառով հրաժարվում է պաշտոնից, նա իսկույն շտապում է խնդրամատուց լինել համալսարանի ֆակուլտետին, որպեսզի իրեն հանձնեն նրա պաշտոնը:

Այդ պաշտոնին տիրանալու համար նրան մրցակից էր հանդիսանում Ստավրոպոլի Պատկանյան տեր Պետրոս քահանայի որդի, Հարություն վարդապետ Ալամդարյանի թոռ Քերովբե Պատկանյանը, որը 1857 թվին Պետերբուրգի մանկավարժական ինստիտուտի պատմական գիտությունների բաժինը ավարտելուց և ապա երկու տարի էլ Թիֆլիսում ուսուցչի պաշտոն վարելուց հետո, 1859 թվից ընդմիջափոխադրվել էր Պետերբուրգ ու իրեն նվիրել պատմության ու լեզվագիտության ուսումնասիրման գործին:

Իրավունքի տեսակետից՝ առաջնությունը կամ առավելությունը պատկանում էր Եղյանին, որովհետև նա թե՛ կանգիդատի և թե՛ մագիստրոսի կոչում ուներ, մինչդեռ Պատկանյանը նույնիսկ կանգիդատի կոչում էլ չուներ, նրա թեկնածության կողմնակից էր նաև ազգային լուսավորության նախարարություն՝ ի դեմս Հովհաննես Դելյանյանի, որն այդ ժամանակ Ս. Պետերբուրգի ուսումնական շրջանի հոգաբարձուն էր: Սակայն ընտրության իրավունքը պատկանում էր ֆակուլտետին, որը դիմելով Մկրտիչ էմինին և նրա կարծիքը հարցնելով երկու մրցակից թեկնածուների արժանավորության մասին, նպաստավոր կարծիք էր ստացել հոգուս Պատկանյանի: Այսպիսով ընտրվում է Պատկանյանը:

Կորցնելով այդ պաշտոնին տիրանալու հույսը և յուր մաս-

նադիտության համապատասխան մի ուրիշ պաշտոն էլ չգտնելով՝ նա դառնում է աստիճանավոր, առաջին հերթին ծառայության մտնելով ներքին գործոց նախարարության դեպարտամենտներից մեկը:

1860 թվին նա բաց է անում մի մասնավոր պանսիոն, հատկապես գիմնազիականներն ավարտած հայ երիտասարդների համար, որպեսզի նրանք այդտեղ պատրաստվելով՝ հնարավորություն ունենան համալսարան մտնելու, քանի որ այդ ժամանակները գիմնազիականներն ավարտողները տակավին արտոնություն չունեին և նմիջապես համալսարան մտնելու, այլ պարտավոր էին նախապես դրա համար սահմանված քննության ենթարկվելու համալսարանում: Դրա համար նա վարձում է մի բնակարան և իր ընտանիքը փոխադրում Պետերբուրգ. այստեղ էր նաև նրա եղբայրը, որը 1859—1860 թվին նույնպես ավարտած լինելով Լազարյան ճեմարանի միջնակարգ դասընթացը, մտել էր համալսարանի բժշկական քաժինը: Հետագայում նա ավարտելով՝ բժշկապետ է դառնում:

Եզյանի պանսիոնոստ հավաքվում են մոտավորապես 10—12 աշակերտ, որոնցից յուրաքանչյուրը վճարում էր նրան տարեկան 800 ռուբլի, որպես ուսման, բնակարանի և սննդի ծախք. աշակերտները նրա մոտ ապրում էին շատ լավ, թե՛ բնակարանը, թե՛ նիստ ու կացը, թե՛ սնունդը և թե՛ նրանց հետ վարվելու ընտանեկան ու սիրավիր ձևը գոհացուցիչ էին և այդպես էլ շարունակվեցին մինչև վերջը: Այդ պանսիոնոստ են գտնվել երեանցի հայտնի փաստաբան Ռուբեն Ջալալյանը, «Փորձի» խմբագիր Աբգար Հովհաննիսյանը, Նրևանի քաղաքային բժիշկ Լևոն Տիգրանյանը, հաշտարխանցի երկու եղբայրներ՝ Մկրտիչ և Կարապետ էդիլյանները, մոզդոկցի Միքայել Բուրջալյանը, պետերբուրգցի Գրիգոր Բուդաղյանը, մոսկվացի երկու եղբայրներ՝ Մերուժան և Արշակ Խալաթյանները, և ուրիշներ:

Դասատվությունը կանոնավոր էր. ինքը Եզյանը դասավանդում էր պատմություն և աշխարհագրություն. մյուս առարկաների համար հրավիրվել էին մասնագետ ուսուցիչներ: Հսկողությունն աշակերտ էր և կատարվում էր իր՝ Եզյանի, նրա ընտանիքի անդամների և երկու առանձին վերակացուների միջոցով, որոնցից մեկը գերմանացի Օտտենն էր, որ տիրապետում էր նաև ֆրանսերեն լեզվին, իսկ մյուսը՝ համալսարանի վերջին կուրսի ուսանող, վա-

դամեռ Մարտիրոս Սիմոնյանցը (հետագայում լավահամբավ ուսուցիչ Ներսեսյան դպրոցում և Գևորգյան ճեմարանում): Բայց ամենալավ հսկողներն էին Եղյանի մայրը (Մամինկեն) և քույրը՝ Աննան, որոնք իրենց հարազատների պես սիրում էին աշակերտներին ու փոխադարձաբար սիրվում նրանցից:

Եղյանը շատ հմուտ մանկավարժ և վարպետ ուսուցիչ էր: Բժ. Լևոն Տիգրանյանը, որը ինն տարեկան հասակում Թիֆլիս տեղափոխվելով և այդտեղ 6—7 տարի մասնավոր պանսիոններում, ղանադան դպրոցներում և այլ մասնավոր՝ հայ, ռուս ու ֆրանսիացի ուսուցիչների և վարժուհիների ձեռքի տակ սովորելուց հետո, 16 տարեկան հասակում, համարյա բոլորովին տգետ, եկել էր Պետերբուրգ և իր քեռու՝ Մկրտիչ Սանասարյանի միջոցով 1859 թվին, նախքան պանսիոնի բացումը, տեղավորվել Եղյանի մոտ ուսման համար՝ տարեկան 1200 ռ. վճարով, նրա դասավանդության մասին իր «Հիշատակարան»-ում պատմում է հետևյալը. «Պետերբուրգում երկու շաբաթ մնացի քեռուս մոտ, որ ապրիլի 25-ին 1859 թ. տվեց ինձ Կարապետ Եղյանի մոտ սովորելու. դա այդ միջոցին մագիստրոսի քննություն էր տվել, պատրաստում էր յուր դիսերտացիան և դարձավ մագիստր արևելյան լեզվաց գիտության... Եղյանը շատ վարպետ մարդ էր կրթության գործում: Նա ինձ հետ վարվեց շատ մեղմ, ընկերաբար, որպես սիրող մեծ եղբայր. ամեն օր երեկոյան գնում էինք զբոսնելու, և այդ միջոցին ինձ ամեն բան ցույց էր տալիս, բացատրում էր (սովորատական ձև), աշխատում էր հարուցանել իմ մեջ հետաքրքրություն գիտությանց վերաբերմամբ և ընտելացնել աշխատասիրության. երկու շաբաթվա ընթացքում ինձ այնպես ուրեց, որ ես սկսեցի մեծ ջանքով պարապել և աշխատել. սովորեցրեց բառարան (ռուս-հայ) գործածելը: Երբ սկսեցի հին պատմություն սովորելը, նա առաջին դասս (բաբելոնացիք) հարցնելիս տեսավ, որ լավ եմ պատմում, և հասկացավ, որ անդիր եմ սովորել: Այն ժամանակ բացատրեց, որ չպետք է անդիր սովորել, այլ՝ պատմել: Այդ առաջին անգամն էր կյանքումս, որ ռուսերեն կարդացածս պետք է պատմելի, այնինչ պատմելու նաև ձևը չգիտեի: Այդքան էր Թիֆլիսից բերած գիտությունս: Եղյանի մոտ, հենց սկզբից, սկսեցի շատ աշխատել, և երբ երեկոյան պահին ինձ ուղում էր ման գալու տանել, ես չէի ուղում դնալ, ասելով թե՛ ես սովորելու բան ունեմ: Ես ամբողջ-

օրը պարապում էի և ինքս զարմանում էի, թե ինչ է պատահել ինձ, որ ամեն ինչ հետաքրքրում է: Իմ մեջ ծագեց ցանկություն՝ Եղյանի նման գիրք կարդալ, և առաջին գիրքը, որ կարդացի, Հր Պոլ և Վերժինե (հայերեն թարգմանություն)², որ կիսատ էի հասկանում և շատ բան Եղյանից հարցնում: Այդ գիրքը ինձ վրա շատ մեծ տպավորություն թողեց: Նա կարդում էր ինձ լեռնոնտովից. ես շատ հավանեցի «Բելան»³, և նա մի օր ասաց. «Ուղղում ես թարգմանիր հայերեն և մենք տպենք, ես կուղղեմ»: Այդ այնպես գրգռեց իմ ինքնասիրությունը, որ ես իսկույն համաձայնեցի և սկսեցի: Բայց ի՞նչ թարգմանություն էր. թարգմանելու եղանակը չգիտեի, ուսերեն կիսատ էի հասկանում և երբեք հայերեն բան գրած չէի: Եղյանն ամեն օր դասին գրածս ուղղում էր, խրախուսում էր, բացատրում էր կանոնները և այլն: Ես ամբողջ «Բելան» թարգմանեցի և տղի պես կաշում էի Եղյանի լախից, թե հիմա պետք է տպել տալ. նա ժպտալով խոստանում էր, բայց ես չէի հասկանում, որ այդ թարգմանությունը տպելու համար չէր, այլ ուսերեն հասկանալու և սովորելու համար: Նույն կերպ վարվեց ինձ՝ հետ ֆրանսերեն սովորեցնելու համար: Ես նրան անպայման հավատում էի, զարմանում էի նրա համբերության, վարվելու քաղցրության վրա: Նա ամենամեծ վարպետությանը սովորեցրեց ինձ աշխատանքի, և սովորեցրեց հետաքրքրվել գիտությունով, լեզուներով և ամեն մի լավ գործով: Նրա հայտնած գաղափարներն ուղիղ, արդար, ազնիվ էին: Նրա խոսքն ինձ համար սուրբ էր:

1859 թ. հունիսին գնացինք Եղյանի հետ Մոսկվա՝ ներկա լինելու նրա մեծ քրոջ՝ Մարիա Արտեմովնայի հարսանիքին (Բողդան Վարլամիչ Բողդանովի հետ, որ հայ էր): Այդտեղ ծանոթացա մոր, քույրերի և եղբոր հետ: Նրանք ինձ սիրեցին, ես էլ նրանց սիրեցի: Մենք մի ամիս մնալով Մոսկով՝ վերադարձանք Պետերբուրգ: Եղյանը սկսեց մտածել պանսիոն բռնալու...»:

Եղյանը թեև հմուտ մանկավարժ, ուսուցիչ, պանսիոնի լավ կառավարիչ ու բարեխիղճ պետական աստիճանավոր էր, բայց բնավորության այնպիսի դժեր ուներ, որոնք նրան ծանր և անբարենամբույր էին դարձնում առօրյա կյանքում՝ հասարակության մեջ: Նա փառասեր էր, ինքնահավան, շողոքորթություն սիրող, ուրիշի կարծիքի չհանդուրժող, քե՛ն պահող, ազդեցություն ձեռք բերելու, շրջապատողներին իրեն հպատակեցնելու ձգտում ունե-

ցող. սրանք բնավորութեան գծեր ու հատկութիւններն էին, որոնք նրան հին քրմերին էին նմանեցնում, ուստի և նա ժամանակի հայ ինտելիգենտ դասի կողմից «Քուրմ» անունով է կնքված եղել ու «Քուրմ» է անվանվել: Որքան մեզ հայտնի է, այդ հորջորջումը առաջին անգամ Եղյանին հատկացրել է Գրիգոր Արծրունին յուր «Մշակում»: Այս բոլորի հետ միասին, սակայն, նա մյուս բարձր դիրք ունեցող հայ աստիճանավորներից տարբերվել է մի խոշոր առավելութեամբ. նա ներքին գործոց նախարարութիւնից ծառայութեան փոխադրվելով ազգային լուսավորութեան նախարարութիւնը և այդտեղ հետզհետեւ առաջ գնալով ու գրավելով Դպրոցական գործերի դեպարտամենտի փոխվերատեսչի բարձր պաշտոնը, որը նրան աչքի ընկնող դիրք ու կացութիւն էր ընծայում, մյուսների նման չի խզում իր հարաբերութիւնները հայ հասարակութեան հետ, այլ ընդհակառակը, է՛լ ավելի ամրացնում է այդ հարաբերութիւնները՝ մշտական ու հարատեւ գործակցութիւն և մասնակցութիւն ցույց տալով հայկական բոլոր ազգային-կուլտուրական ձեռնարկումներին:

Ամեն մի հայ անխտիր մուտք է ունեցել նրա բնակարանը և, մինչև իսկ, նրա պաշտոնատեղում ունեցած առանձնասենյակը. խոսել նրա հետ հայերեն լեզվով, առանց թաքցնելու՝ իր կարիքները հայտնել նրան. և եթե խնդրողը հավաստիքներ է մատուցել նրան իր իսկական հայ լինելու, հայ կուլտուրական կյանքին ծառայելու կամ հետադաշում այդպիսի գործի պետք գալուն, Եղյանն աջակցել է նրան թե՛ իր խորհուրդներով, թե՛ իր պաշտոնի հետ կապված նպաստավորումներով և թե՛ «եկեղեցական խորհրդի» տրամադրութեան տակ գտնված գումարներից օժանդակութիւն ցույց տալով, թոշակ նշանակելով. նա «եկեղեցական խորհրդի» ազդեցիկ անդամը և հետո էլ նախագահն է եղել երկաթ ժամանակ⁴:

Մայրաքաղաքի ուսանողներից շատերն են վայելիլ նրա աջակցութիւնը բարձրագույն դպրոցներ մտնելուց, շատերն են ազատել ու մուտք ունեցել նրա բնակարանը, վայելիլ նրա ընտանիքի սիրալիր հյուրասիրութիւնը, շատերն են պարբերաբար հրավեր ստացել մասնակցելու նրա շաբաթական «ժուռֆիքսներին», ուր շահեկան զրույցներ ու մտքերի փոխանակութիւններ էին կատարվում և ուր նրանք որոշ ուղղութիւն էին ստանում ազգային կուլտուրա-

կան խնդիրներ շուրջը ու պատրաստութիւնն ձեռք բերում իրենց ապագա ազգային գործունեութեան համար:

Այդ բոլորի հետեւանքով, հասկանալի պիտի լինի, թե ինչու Եղյանի անունն ու հռչակը իր ժամանակ այնքան տարածված են եղել հայերի մեջ, հայ աշխարհում, թե ինչու նա դարձած է եղել մի կենտրոնական անձն, որին դիմել են ամենքը՝ և՛ էջմիածինը, և՛ հայ ազգային գործի գլուխ կանգնած մարմինները, և՛ հայ մասնավոր անհատները, որոնք ի վիճակի են եղել և կամեցել են ազդի կուլտուրական գործի համար մի բան անել: Նրա խորհուրդներով և բարոյական ու գործնական աջակցութեամբ է գրվել Սանասարյանի կտակը, հիմնարկվել Սանասարյան դպրոցը Կարինում, հաստատվել Նոր Նախիջևանի ու Բեսարաբիայի թեմական դպրանոցի կայսերահաստատ հիմնական կանոնները, Նոր Նախիջևանի եկեղեցական հոգաբարձութիւնը և այլն:

Լեոն Տիգրանյանի ասելով՝ Եղյանը մի բարի, աշխատասեր մարդ է եղել, յուր մասին մեծ կարծիք չի ունեցել, և բնավորութեան վերոհիշյալ վատթար գծերը կա՛մ բոլորովին չեն արտահայտվել նրա մեջ, կա՛մ արտահայտվել են այնքան մեղմ եղանակով, որ համարյա թե նկատելի չեն եղել, բայց հասակն առնելու և ծառայութեան աստիճանի հետզհետեւ բարձրանալու հետ միասին վատթար գծերն էլ զարգացել և հետագայում արտահայտվել են զորեղապես: Օրինակ՝ նա չէր կարող լսել ու տանել հակառակ կարծիքներ. նա այդպիսի կարծիքներ հայտնողների համար ունի մի բառ, որ հաճախ և համարյա միշտ գործ էր ածում՝ հիմար, որի ր տառն արտասանում էր ղ տառի հնչյունով և ծոր տալով՝ հիմաղղ կամ ոռաերեն՝ դուղղակ: Ուսանողների մի մասն, անհանգուրժելի համարելով նրա բնավորութեան այդ և դրա նման գծերը, հեռու էր պահում իրեն նրանից՝ չընդունելով նրա հրավերը և շայցելելով նրա շաբաթական ժուռֆիքսները, այցելողներն էլ, շուտով ճանաչելով նրան, հետզհետեւ հեռանում էին, և մինչև վերջը մնում էին միայն նրանից մի որեւէ պատճառով կախում ունեցողները:

Թե որքան ոխակալ ու քինախնդիր էր նա, Տիգրանյանը, իբրեւ նրա բնավորութեան այդ գծի ցայտուն օրինակ, իր «Հիշատակարանում» մեջ է բերում նրա՝ Պետերբուրգի համալսարանի արեւելյան բաժնում հայոց լեզվի ու գրականութեան պրոֆեսոր լինելու ձեռք-

տումը և անհաջողութիւնը՝ հայտնի հայագետ Մկրիչ էմինի պատ-
ճառով: Նա այդ հանգամանքը շի մոռանում և 35 տարի անցնելուց
հետո, երբ պատեհ առիթը ներկայանում է, միտն է բերում ու
վրեժխնդիր լինում:

Տիգրանյանն Եղյանին, իբրև շար և վնասակար հակումներ
ունեցող անձի, ավելի ցայտուն եղանակով բնորոշելու ու բնութա-
դրելու համար մեջ է բերում նրա կյանքից նաև մի երկու-երեք
դեպք, որոնք սակայն այնքան վրդովեցուցիչ ու այնքան դաո-
հուրելի են, որ մենք դժվարանում ենք հավատալ, թե դրանք կա-
տարված լինեն Եղյանի պես մարդու ձեռքով, ուստի այդ դեպքերը
մեջ ենք բերում վերապահությամբ: Պարտք ենք համարում այստեղ
նկատել և այն, որ բժ. Լեոն Տիգրանյանը, ինչպիս երևում է նրա մի
բանիցս հիշած «Հիշատակարանից», իր կյանքում, սկսած 1859
թվից, երբ առաջին անգամ ուսման համար տեղափոխվել էր Եղ-
յանի մոտ, և մինչև յուր քեռու՝ Մկրտիչ Սանասարյանի մահը
(1890 թ. 5 մայիսի), այսինքն՝ ամբողջ 31 տարի, ստիպված լի-
նելով քեռու պատճառով կապված մնալ Եղյանի հետ, այնքան և
այնպիս էր տանջվել ու շարշարվել նրա ձեռքից, որ այլևս չհամ-
բերելով՝ յուր աշակերտության օրերին, դաշույնի շափ դանակը
ձեռքին, մի գիշեր մտել էր ննջարանը նրան սպանելու նպատակով:
բայց երբ դանակը բարձրացրել էր, որ հարվածի, իսկույն հիշել էր
նրա մորը, իր շատ սիրած Մամինկեին. ձեռքը թուլացել էր, և
թողել հեռացել էր ասելով. «Շուն ես, շուն էլ մնա աշխարհիս
երեսին»: Եվ այդ բոլոր տանջանքները հետևանք էին նրան, որ նա
ունևոր, բարեգործ Սանասարյանի քրոջ որդին էր, քեռու մեծ կա-
րողության ապագա ժառանգը, որին իբրև թե Եղյանը կամեցել էր
ատելի դարձնելով՝ հեռացնել քեռուց, որպիսզի ճանապարհ հար-
թած լինի Սանասարյանի կարողութիւնն իր ձեռքն առնելու և
գործադրելու իր ուղածի պես: Այսպիսի հանգամանքներում, բնա-
կան է կարծել, որ ատելությամբ առցված Տիգրանյանը կարող էր,

չենք ասում ստեղծել, այլ շափաղանցրած լինել նրա ասածները և նրա քննալորության հոռի կողմերը:

«Եղյանի մասին,— ասում է Տիգրանյանը,— մոռացա հենց սկզբում մի հետաքրքիր բան պատմել: Երբ ես մտա Եղյանի պանսիոնը, մեր բանաստեղծ Միքայել Նալբանդյանն Եղյանի հետ դոստ էր: Երբ նրան բանտարկեցին, Եղյանը հաճախ գնում էր բանտը, նրան տեսնելու: Երբ վերջին անգամ բանտում խոսեցրել էին Նալբանդյանին, նրան հայտնել էին նրա այնպիսի գաղտնիքները, որ նա ակամա ապշած մնալով ասել էր. «Այդ բոլորն ուղիղ է, բայց ես ոչ ոքի այդ գործերի մասին չեմ հայտնել, դուք ո՞ր տեղից գիտեք»: Այդ ժամանակ «երրորդ ադելենիումն» էլ կային աղատամիտ մարդիկ, որոնք ծածկաբար ասել էին Նալբանդյանին, որ նրա սրտակից բարեկամ Եղյանն է այդ «դանոսն» արել»: Եղյանն այդ ժամանակները դեռ ծառայում էր ներքին գործոց նախարարությունում:

«Երբ Նալբանդյանին բանտից արձակեցին (շաբաթ օր էր), կիրակի օրը նա, ըստ սովորության, եկավ եկեղեցի: Երբ եկեղեցուց հետո, բակում Եղյանն ինձ հետ միասին մոտեցավ Նալբանդյանին բարևելու, Նալբանդյանը կատաղաբար նրա մրա նայելով, մի քանիսի և իմ առաջ ասաց Եղյանին. «Չանաղբ, ամո՞թ է քեզ հետ ծանոթ լինել, անպիտան լրտես»: Ես այդ գործի վրա իմ պատմած մանրամասնությունները լսեցի Մովսես Բուդաղյանի մոտ, երբ ես գնացել էի այնտեղ. խոսակցությունը Բուդաղյանի և Նալբանդյանի մեջ էր: Դրանից հետո Եղյանը և Նալբանդյանը, իհարկե, այլևս ծանոթներ չէին: Մի օր էլ Եղյանը խոսելով Սանասարյանի հետ՝ իմ առջև արդարանում էր այդ գործում...

Մի այլ հետաքրքիր բան Եղյանի մասին,— գրում է Տիգրանյանը,— Գևորգ կաթողիկոսն աշխատում էր վիճակալոր եպիսկոպոսների մի քանի իրավունքները իր ձեռքն գցել, որոնք իսկապես պատկանում են կաթողիկոսին: Կաթողիկոսը պրագրություն ուներ ներքին գործոց նախարարի հետ այդ իրավունքների մասին:

Այդ ժամանակ աշտարակցի Վեհապետյան Գևորգ արքեպիսկոպոսը Հաշտարխանի առաջնորդ էր և Գևորգ կաթողիկոսի հետ կաթողիկոսության կանդիտատ էր (եղել), ուրեմն՝ պետք է կաթողիկոսին հակառակ լիներ: Եղյանը գրում է Վեհապետյանին նամակ և հայտնում, որ կաթողիկոսը կամենում է նրա առաջնորդական իրավունքները սեփականացնել, և խորհուրդ է տալիս հակառակել կաթողիկոսին: Ուղարկում է խնդիրքի սեադրությունը, որ Վեհապետյանն արտագրել տա, ստորագրե և ուղարկե նախարարի հասցեով: Այդ միջոցին Պերճ Պոռշյանը այդտեղ է լինում: Եպիսկոպոսը կանչում է Պերճին և ասում. «Պերճ, մի տես Եղյանը ի՞նչ է գրում, ես բան չեմ հասկանում»: Պերճը կարդում է և հասկացնում: Եպիսկոպոսն ասում է. «Քալ լիցի, ես այդպիսի դանդաշ չեմ տա կաթողիկոսի վրա: Եղյանի ցանկությունն էր, երևի, մի խաշ ստանալ կամ տեղը շաղացնել»:

Արժանի է ուշադրության նաև Եղյանի մասին Տիգրանյանի պատմած մի ուլիշ դեպք: 1887 թվի նոյեմբերի սկզբին, երբ Տիգրանյանի աքսորից Երևան վերադառնալու ժամկետը լրանալու վրա էր, և նա արտասահմանից վերադարձել էր Պետերբուրգ, նրա և Եղյանի միջև այնպիսի մոտ հարաբերություն է ստեղծվում, որ վերջինս հայտնում է նրան, թե մտադիր է իրեն կտակարար կարգելու, և հանձնում է նրան իր նամակները կարգի բերելու և ցուցակագրելու դորժը: Տիգրանյանը նամակները կարդալով նկատում է, որ դրանք իրենց մեջ այնքան առատ տեղեկություններ են պարունակում կովկասաբնակ հայերի մասին, որ կարելի է իմանալ, թե հայաբնակ վայրերի որ անկյունումն էլ փռշտացել են, Եղյանի բնակարանում լսվել է: Տեղի ունեցած դեպքերի և իրադարձությունների հետ միասին նամակներում նկարագրված են եղել նաև մասնավոր մարդկանց ընտանեկան կյանքը, հարաբերությունները և, մինչև իսկ, ամենաչնչին դեպքերի մանրամասնությունները:

Տիգրանյանի համար պարզվել է նաև, որ բոլոր հայաբնակ վայրերը բաժանված են եղել երեք անձանց մեջ՝ Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ Կարապետ Կոստանյանի, Նահապետ վարդապետի և Գևորգ Եվանգոլյանի. առաջին երկուսն՝ Երևանյան շրջանի, իսկ

հրրորդը՝ Վրաստանի և, ընդհանրապես, բուլանդակ Կովկասի համար: Դրանք Եղյանի գլխավոր գործակալներն են եղել և երկրի ղանադան վայրերում ունեցել են իրենց մարդիկը, որոնց միջոցով տեղեկություններ են հավաքել ու հաղորդել Եղյանին: Տիգրանյանի ասելով՝ Եղյանին անհրաժեշտ է եղել իր նպատակների համար խմանալ, ով ո՞րքան փող է ունեցել և, գլխավորապես, ո՞վ է Կովկասում իրեն համակրողը և հակառակորդը և ո՞վ կարող էր նամակներով աղղել, ներգործել Սանասարյանի վրա, մի խոսքով՝ Տիգրանյանի ենթադրությամբ, դա եղել է մի «կազմակերպված ճիզվիտական շկոլա»:

Եղյանի ամենամեծ գործը, սակայն, եղել է Կարնո Սանասարյան միջնակարգ դպրոցի հիմնադրումը: Նա ինքն, իհարկե, ունևոր մարդ չէր, որ կարողանար այդպիսի մի թանկարժեք հաստատություն հիմնել: Դպրոցի հիմնադիրը և պահողը եղել է Մկրտիչ Սանասարյանը, բայց Եղյանի խորհրդով և իրական աջակցությամբ է կատարվել ամենը. նրա ձեռքով 1886 թվին գրվել ու վերջնականապես հաստատվել է կտակը, որով ապահովված է եղել դպրոցի գոյությունը նաև կտակարարի մահից հետո:

Եղյանը վախճանվել է 1913 թվին և, որքան մենք հիշում ենք, յուր ժառանգներին մի առանձին կարողություն չի թողել. գոնե այս մասին ոչինչ չի գրվել, ոչնչ չի հայտնվել:

Նրա գրվածքներից առանձնապես ուշադրության արժանի է Լեհահայոց «Բռնի միությունը»⁵:

Բ

Այժմ ծանոթանանք Մկրտիչ Սանասարյանին, որը մեզ մոտ, անցյալում, բարեգործ անձի մեծ համբավ էր վաստակել:

Մկրտիչ Սարգսի Սանասարյանը ծնւել է Թբիլիսում, 1818 թվին, ապրիլի 10-ին: Նրա հայրը՝ Սարգիս Սանասարյանը, վանեցի էր: Նա ամուսնանալով վանեցի հայտնի Գևորգ աղա Արծրունու դստեր՝ Մարիամի հետ, 1814 թվին ընտանիքով Վանից տեղափոխվում է Թիֆլիս, իր անոր՝ Գևորգ Արծրունու այնտեղ փոխադրվելուց երկու տարի հետո:

Մկրտիչը սովորել է Ներսիսյան ազգային հոգևոր դպրոցում և մտադիր է եղել իր դասընկեր Ռոստոմյանի հետ (հետագայում՝

Բաքվի Մարդասիրական ընկերության հիմնադիր բժ. Ռոստոմ-
յանը) մեկնել Վենետիկ՝ ուսումը շարունակելու համար։ Սակայն
հենց այդ ժամանակները նրա հայրը վախճանվում է, նա ստիպ-
ված է լինում հրաժարվել յուր մտադրությունից ու մնալ Թիֆ-
լիսում։

1835 թվին նա մտնում է ղինվորական ծառայության՝ մինգրել-
յան եգերների գունդը, յունկերի կոչումով, և մասնակցելով լեռ-
նականների դեմ մղած շատ կռիվների, հրկու անգամ ծանր վիրա-
վորվում է, որի հետևանքով էլ ստիպված է լինում թողնելու ծառա-
յությունը՝ ենթասպայի աստիճանով ու լիակատար կենսաթոշակով。
Նա դառնում է Վիրավորների կոմիտեի առանձին խնամքի տակ և
պարգևատրվել է ս. Գևորգի շքանշանով, 1842 թվի հուլիսի 27-ին
Շամիլի դեմ տեղի ունեցած կռվում ցուցաբերած անվախության,
անվեհերության և քաջության համար։

Սանասարյանի պապ Գևորգ աղա Արծրունին վախճանվել է
առանց կտակ թողնելու, և նրա ահադին կարողությունը ժառան-
գություն է մնացել միակ որդի գեներալ Երեմիա Արծրունուն։

Մկրտիչ Սանասարյանը իր եղբոր՝ Կարապետի հետ, որ նույն-
պես եգերյան գնդի սպա էր, 1844 թվին դիմում են Թիֆլիսի գա-
վառական դատարանը՝ խնդրելով որ իրենց ևս բաժին հատկացվի
պապի թողած ժառանգությունից, ըստ ռուսական օրինաց, 1/14
մասի չափով, որ կազմում է 48,236 ռ. մի գումար, և պետք է հաս-
ներ իրենց մոր՝ Երեմիայի քրոջ Մարիամին։

Գործի լուծումը ձգձգվել է դատարանում ու գործը հասել է
մինչև Պետական խորհուրդ, որը 1851 թվի դեկտեմբերի 12-ին կա-
յացած և թագավորի կողմից հաստատված որոշմամբ ամբողջ
գործը ետ է ուղարկվել Թիֆլիս՝ պատճառաբանելով որ այդպիսի
գործերը պետք է քննարկվեն Վրաստանում այդ ժամանակ գործող
Վախթանգ թագավորի օրենսդրության համաձայն։ Եվ քանի որ ըստ
այս օրենսդրության անկտակ թողնված կարողությունը արական
ժառանգ լինելու դեպքում չէր հասնում իգական սեռի ժառանգնե-
րին, Սանասարյանների խնդիրքը մերժվում է։

Այս դատական գործը ոչ միայն թանկ է նստել հրկու կողմերի
համար էլ, այլև հրկու մոտ ազդական ընտանիքների իրար հետ
թշնամանալու և իրարից իսպառ կտրվելու ու հեռանալու պատճառ
է հանդիսացել։ Մկրտիչ Սանասարյանի կյանքում, մանավանդ որ

Վարապետն արդեն վախճանվել էր, այս դատական գործը խոշոր դեր է խաղացել: Գործը Պետերբուրգ տեղափոխելուց ինքն էլ է փոխադրվում անտոնով, ուր շուտով կարողանում է իր համար մեծ աշխատավոր դիրք ստեղծել մայրաքաղաքի դրամատիկական աշխարհում:

Պետերբուրգ փոխադրվելուց՝ նա ունեցել է 15 հազար ռուբլի մի գումար, որը հաջող առևտրական գործարքների միջոցով կարողացել է շահեցնել ու խոշոր գումարի հասցնելով ընտրվել «Կապկադ և Մերկուրի» նավային ընկերության գործոն ղեկավարը: Այդ պաշտոնում երկար մնալու հետևանքով՝ 1889 թվին կատարվել է նրա 25-ամյա ծառայության հոբելյանը, և այդ առիթով էլ ընկերության մեծ շոգենավերից մեկը կոչվել է նրա անունով: Դու սովորական, պաշտոնական մի տոնակատարություն չի հանդիսացել, այլ ուրախ, սրտանց, ամենին հաճելի տոնախմբություն, որովհետև ամենքը սիրել ու հարգել են նրան, իբրև ընկերության գլուխ կանգնած, գործը սիրող, օգտակար ու հմուտ ղեկավարի, իբրև բարի, ամեն մի լավ բանի, ամեն մի աշխատակցի կարիքին ընդառաջողի, համակրելի ու ազնիվ բարեկամի: Ամեն մի դրամական տաղնապի ժամանակ, երբ արժեթղթերի ուժեղ տատանում էր նկատվում, և ընկերությունը դրամի սղություն էր զգում, Սանասարյանն իսկույն օգնության էր հասնում, իր սեփական ունեցածից խոշոր գումարներ մուծելով ընկերության դրամարկղը, որպեսզի ընկերության գործերի մեջ հավասարակշռություն ու կայունություն պահպանվի: Սա տեղին մատուցված մի խոշոր ծառայություն էր, որ հաղվագլուտ երևույթ լինելով՝ թանկ է գնահատվել ամենքից: Ահա այդ բոլորի համար էր, որ հոբելյանական հանդեսում ծովակալ Ժանդրը և հայտնի Ուտինը հոբելյարին ուղղած իրենց ողջունի ճառերում առանձնապես նշեցին նրա անձնըվիրությունը ընկերության շահերին և ցուցաբերած սրտանց ու միասնական վերաբերմունքը բոլոր աշխատակիցների հանդեպ:

Դրանից մի քանի տարի առաջ էլ Պետերբուրգի հայ համայնքն էր տոնել Սանասարյանի ծննդյան յոթանասունամյակը՝ նրան նվիրելով մի թանկարժեք բյուլար (ծծողական թղթապանակ), որի նկարը պատրաստել էր աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Հ. Կ. Այվազովսկին: Հայ հասարակությունը սիրել ու հարգել է նրան, իբրև հայության շահերին նվիրված անկաշառ ու դիտակից բարեգործի⁶:

Նրա սիրելի ու մոտ բարեկամներն են եղել Պետրոս Շանշյանը, Միքայել Միանսարյանը, Մովսես Բուդաղյանը և Կարապետ Նույանը:

Սանասարյանն ի բնե առողջ մարդ է եղել, բայց նրա առողջությունը կռիվներում ստացած ծանր վնասների և Պետերբուրգի նրա համար անսովոր խոնավ, միզապատ, առկալարե ու ճահճային կլիմայի շնորհիվ սկսել է վաղ քայքայվել: Նա ունեցել է թոքերի քրոնիկական բորբոքում, որ երբեմն սաստկացել, երբեմն էլ մեղմացել է, և նա ի վիճակի է եղել ապրելու մինչև 1890 թվի դարունը, այսինքն 72 տարի, շնորհիվ իր վարած կյանքի համեստ ու զգուշ ռեժիմի: 1890 թվին նրա հիվանդությունը սաստկանում է, ու նա բժշկաների խորհրդով մեկնում է Նիցցա. ձմեռն այնտեղ անցկացնելով՝ դարնանը նա ուղևորվում է Փարիզ, ուր և վախճանվում է: Նրա վերջին նամակը յուր քրոջը՝ Կատարինեին, Պետերբուրգից, եղել է 1889 թ. դեկտեմ. 19-ին, իսկ Փարիզից՝ 1890 թ. մայիսի 19-ին:

Հանդուցյալի ջերմ ցանկությունն է եղել թաղված լինել Թիֆլիսի Վանքի եկեղեցու բակում, և նրա այդ ցանկությունը կատարել է նրա քրոջ որդի Լևոն Տիգրանյանը: Նա քեռու դիակը փոխադրել է տվել Մարսելի վրայով Պոլիս ու այնտեղից էլ Բաթումի վրայով Թիֆլիս: Փարիզի և Պոլսի հայերը նրա դագաղի վրա շքեղ ծաղկեսպակներ են դրել, իսկ խորեն հպիսկոպոս Նաբայեյր (Գալֆայան) դագաղն ուղեկցել է Պոլսից մինչև Թիֆլիս: Կազմակերպված է եղել շքեղ հուղարկավորություն, և քրոջ, մյուս հարազատների ու խուռն բազմության ներկայությամբ մարմինն ամփոփվել է Վանքի բակի ձախ կողմում, որտեղ նրա գերեզմանի վրա Տիգրանյանի հոգացողությամբ իր ժամանակին մարմարյա մի մատուռաձև շինություն է կառուցվել, ու ներսը դրվել նրա մահարձանը:

Թե ի՞նչ վիճակի մեջ է թողած եղել Սանասարյանը յուր գործերը և ի՞նչ կտակ է արած եղել իր կարողության մասին, պատմում է մեզ Տիգրանյանն իր «Իմ հիշատակարանում».

«Թաղումից հետո, — գրում է նա, — ես գնացի Պետերբուրգ, բիժուս կտակի համաձայն ժառանգությունս ստանալու: Երբ եկա Պետերբուրգ, Նույանը ցույց տվեց կտակը, ուր ինձ համար նշանակված էր հարյուր հազար մանեթ և տան կաջքը: Նրա կաջքի և Կարնո ուսումնարան-

նի կտակատար նշանակված էին Եղյանը, Եվանդուլյանը և հս:

Բիժուս փողերը բանկերից ժողովելուց հետո հայտնվեց, որ նրա կայքն է 400,000 մանեթ հազիր փող, որոնցից 100 հազար մանեթն իմն էր, ուրեմն՝ ուսումնաբանի համար մնում էր 300 հազար, իսկ, նոմինալնի գնով, ամելի պակաս: Բիժեն իր բոլոր գործերը և փողերը հանձնել էր Եղյանին, որին անսահման հավատում էր: Պետերբուրգի վաճառականական աշխարհում բիժեն հայտնի էր որպես շատ հարուստ մարդ, և ամենքն էլ դարմացան, երբ հայտնվեց, որ ունեցել է չնչին կարողություն»:

Սանասարյանը մի բարի բնավորությամբ և շատ համեստ ու չափավոր կյանք վարող մարդ է եղել: Նա Պետերբուրգում ապրելիս է եղել Նևսկի պրոսպեկտի վրա, Անիչկինի պալատի դեմ, հրեա ատամնաբույժ Վուլֆսոնի բնակարանում և իր տրամադրությամբ տակ ունեցել է առանձին նախասենյակով երկու սենյակ՝ վայելուչ սարք ու կարգով և համեստ կահավորությամբ: Նա ճոխություն չսիրելով հանդերձ՝ սիրահար է եղել ընտիր պատկերների, որոնցից մի քանի հատ դարդարել են նրա սենյակների պատերը, և գեղարվեստական ընտիր իրերի, որոնցից մի քանիսը մահից հետո գտնվել են նրա մյուս իրերի մեջ ու անցել Տիգրանյանի ձեռքը: Մի ռուս հասակավոր հավատարիմ կին՝ Ագրաֆենա անունով, որպես աղախին, երկար ժամանակ ծառայել է նրա մոտ ու տնտեսաբար հոգացել նրա բոլոր համեստ պիտույքները: Նրա բնակարանի դռները միշտ բաց են եղել հայ և վրացի ուսանողների առաջ, ու ոչ մի կարոտյալ դատարկաձեռն չի վերադարձել նրա մոտից:

Բարեգործությունը, շունեորների կարիքները հոգալը բխել է նրա էությունից և ո՛չ թե ցուցամոլությունից, կամ մի որևէ այլ պատճառից: Դեռ 1858 թվին, երբ Մոսկվայում վախճանվում է Ն. Աբովյանի սիրելի աշակերտ, Մ. Նալբանդյանի ու Ս. Շահաղիզի մտերիմ ընկեր, Ս. Նաղարյանցի բարեկամ, նորավարտ բժիշկ Երևանցի Դևորգ Գեղամյանը, և հանգանակություն են կատարում նրա հուղարկավորությունն ու թաղումը կազմակերպելու համար, Սանասարյանը, որ այդ ժամանակ Մոսկվայումն էր գտնվում, արգելում ու իր վրա է վերցնում բոլոր ծախսերը, հանգստարանում էլ հոգեհացի սեղան պատրաստել տալով:

Վաթսունական թվականների վերջին նա իր բարեգործությունը

կենտրոնացնում ու տարածում է հատկապես ժողովրդական լուսավորության գործի վրա, և քանի որ լուսավորության գործը կախված էր ուսուցչական լավ կադրերի առկայությունից, դրա համար էլ նա բարձրագույն դպրոցների շրջանավարտներից ընդունակներին ընտրելով ու թոշակ նշանակելով՝ ուղարկում էր արտասահման կատարելագործվելու, նրանցից մի բան միայն պահանջելով, որ պարտավորություն ստանձնեն ավարտելուց ու վերադառնալուց ծառայել հայ դպրոցին: Բարեկարգ դպրոցը նրա հոգացողության ղլխավոր առարկան է եղել: Զի եղել քիչ թիվ շատ կենտրոնական տեղում որևէ մի հայկական դպրոց, էջմիածնի ճեմարանից սկսած, որի բարեկարգության գործին Սանասարյանը մասնակցած չլիներ: Դպրոցներից մի քանիսին նվիրել է ֆիզիկական կաբինետներ, մի քանիսին՝ աշխարհագրական քարտեզներ՝ ժողովածու և պատմական ատլասներ, մյուսներում կադրակերպել է տվել մատենադարաններ և այլն:

Թուրքահայության թշվառ կացությունը լուսավորության ասպարեզում, իհարկե, նույնպես գրավել է նրա ուշադրությունը: Իր հայրենի վան քաղաքում, ի հիշատակ յուր մոր՝ Մարիամի, նա բաց է արել Մարիամյան իգական դպրոցը ու մի գյուղական դպրոց էլ վանի վիլայեթի հայտնի խարակոնիս գյուղում:

Հայ գրականության նպաստելն էլ նրա հոգացողության առարկան է եղել: Նրա ծախքով շատ գրքեր են տպագրվել, էջմիածնի տպարանի մի խոշոր մասը՝ նրա ծախքովը ձեռք բերվել: Շատ հայ ուսանողներ ու գրականագետներ, գրողներ ու հրատարակիչներ դրամական օժանդակություն են ստացել նրանից, ինչպես, օրինակ, Ռ. Պատկանյանը՝ ուսանողության շարքաշ օրերին Պետերբուրգում յուր հրատարակած Գամառ-Քաթիպայի տետրակների ու մյուս հրատարակությունների համար, ինչպես «Մեղու Հայաստանի» խմբագիր Պետրոս Սիմեոնյանը, որի 25-ամյա հոբելյանի առթիվ տարեկան 600 ռուբլի թոշակ նշանակեց ու հաստատուն ֆոնդով ապահովեց դրա կանոնավոր և շարունակ ստացումը: Նա սովորություն ուներ ամեն տարի այն հայ լրագրերին, որոնց ուղղությանը հավանում էր, տասնյակ օրինակներով բաժանորդագրվել և պատվիրել այդ օրինակները նվեր ուղարկելու գյուղական չքավոր դպրոցներին և այլն:

Բայց նրա օգտավետ գործերի թաղն ու պսակը կազմում էր

Կարնո Սանասարյան դպրոցի հիմնադրումը, որի հարատև գոյությունն ապահովելու համար հետագայում նա կտակել է յուր ողջ կարողությունը:

Սակայն Կարնո պես հայաբնակ վեհտրոնական վայրում մեծ հայկական դպրոց բաց անելու խնդիրը կապված էր մի շարք դժվարությունների հետ. անհրաժեշտ էր նախ՝ ստանալ Թուրքիայի կասկածոտ կառավարության համաձայնությունը, վճել կառուցման հետ կապված մի շարք տեխնիկական խնդիրներ և կազմակերպել նոր բացվելիք դպրոցի ղեկավարման գործը: Ահա այս բոլորի համար էլ Սանասարյանին հարկավոր էր Եղյանը՝ նրա գիտությունը, հմտությունը, աջակցությունն ու խորհուրդները: Ամենադժվարին խնդիրն այն էր, որ թուրքական կառավարությունը հրաժարվել էր արտոնել դպրոցի բացումը՝ վախենալով որ բացվելիք դպրոցը կարող է մոտ ապագայում վերածվել հայերի համար քաղաքական պրոպագանդայի վայրի, դառնալ հեղափոխության բույն ու կենտրոն. դրա համար անհրաժեշտ էր տրամադրել ռուս բարձր կառավարությանը, որպեսզի վերջինս իր Պոլսի դեսպանի միջոցով ազդեր թուրքական կառավարության վրա և, կասկածները փարատելով, ուղի հարթեր բացման արտոնությունն ստանալու համար:

Արդ՝ ո՞վ կարող էր այդ անել, եթե ոչ Եղյանն ու նրա պես մարդիկ, որոնք գիտեին կառավարական բարձր հաստատությունների բոլոր ելք ու մուտքերը, և որոնց առաջ, շնորհիվ իրենց ունեցած կապերի, բաց էին քոլոր փակ դռները:

Այսպիսով՝ հաջողվում է ռուսաց կառավարության հրահանգի շնորհիվ փարատել կասկածները և ստանալ բացման արտոնությունը, որից հետո կառուցվում է դպրոցի շենքը և լրիվ կահավորվում ուսումնական անհրաժեշտ բոլոր պիտույքներով: Միաժամանակ ուսուցչական կադրեր էին պատրաստվում նոր բացվելիք դպրոցի համար, դրանց թվում՝ հայտնի մանկավարժ Սեդրակ Մանդինյանը, Փիլիպոս Վարդանյանը, Հովսեփ Մադաթյանը և Աբուլյանը. սրանցից առաջին երկուսը մնում են Ռուսաստանում՝ հայկական դպրոցներում աշխատելու համար, իսկ վերջին երկուսը անմիջապես մեկնում են Կարին և մի երրորդի հետ միասին ղեկավար հանդիսանում նորաբաց Սանասարյան դպրոցի՝ մինչև նրա կարճատև, բայց շատ փառավոր կյանքի վերջը:

Այդ դպրոցը, ինչպես վկայում են օտար ճանապարհորդները, մի «ծաղկյալ օաղիս» է եղել սուլթանական Անատոլիայի կամ, լավ է ասել, Հայկական նահանգների «անապատի» մեջ: Վանի ռուսական նախկին հյուպատոս Կոլոբյակինի ասելով դա, «իբրև մի լիակատար դպրոցական հիմնարկություն, լուրջ հարված է հասցրել բողոքականների քարոզությանը Թուրքական Հայաստանում, որովհետև նրանց դպրոցները չեն կարողացել մրցել դրա հետ»: Ճանապարհորդների ասելով՝ այդտեղ ամեն ինչ գոհացուցիչ ու թաթմացուցիչ տպավորություն է թողել, և՛ նկարչության սրահները, և՛ հրաժշտության դահլիճը յուր բազմաթիվ դաշնամուրներով ու լարային գործիքներով, և՛ ուսումնական պիտույքների բազմապիսի հավաքածուները, և՛ լուսավոր ու ընդարձակ դասարանները, և՛ ուսուցիչների ու ուսանողների թարմ, առույգ կերպարանքը:

Լեոն Տիգրանյանի 1890 թվի օգոստոսի 30-ին Պետերբուրգից գրած և նույն թվի նոյեմբերի 8-ին «Մշակի» 102 համարում տպագրված մի նամակից իմանում ենք, որ դպրոցի համար Սանասարյանը թողած է եղել իսկական գումար հաշված 268,428 ռուբլու տոկոսաբեր արժեթղթեր, որոնք բորսայի դնեքով այն ժամանակ կազմում էին մոտավորապես 345 հազար ռուբլի, և Կարինում էլ մի հողամաս, որի մասին կտակակատարներից մեկը (Նոյանը) ոչ մի տեղեկություն չի տվել, թեև դրանից 8—10 տարի առաջ նրա խորհրդով ու աջակցությամբ է գնված եղել: Բացի այդ՝ Սանասարյանը թողել է 202.894 ռուբլու ոչ ժամկետանց և 52.391 ռուբլու ժամկետանց պարտամուրհակներ:

Սանասարյանի երեք կտակակատարներից Գևորգ Նվանդույանը, մի շարաթ Պետերբուրգում մնալուց հետո, Նոյանին մի հավատարմաթուղթ է տալիս, որով լիազորում է նրան իր փոխարեն «դնել պետական դրամատունը ուսումնարանապատկան բոլոր թղթերը, ստանալ դրանց տոկոսները, ետ վերցնել թղթերը, առնել, ծախել այդ թղթերն ըստ ցանկության»: Նվ Նոյանը բոլոր արժեթղթերը դնում է դրամատունը՝ իրեն վերապահելով վերոհիշյալ լիազորությունը: Սակայն դա հակառակ էր կտակի իմաստին, քանի որ ուսումնարանապատկան գումարների նկատմամբ կարգադրությունը վերապահված է եղել երեք կտակակատարներին: Տիգրանյանը քանիցս բողոքել է այդ ասօրինության դեմ, բայց

ապարդյուն. Եղյանը նրանից էլ պահանջել է տալ իրեն նույն-
պիսի լիազորություն, ինչ որ տվել է Եվանգուլյանը:

Ի վերջո՝ Սանասարյանի արած բարեգործությունների ցուցակը
լրացնելու համար ավելորդ չենք համարում ավելացնել և այն,
որ նա Կարինում բաց է արել նաև մի զուտ արհեստանոց դըպ-
րոց, որի վարպետ ուսուցիչներին պատրաստել էր տվել Ռուսաս-
տանում. դրանք Թիֆլիսի պետական արհեստավորաց դպրոցի
շրջանավարտներ էին, որոնց համար Սանասարյանը հնարավորու-
թյուններ էր ստեղծել նախապես իրենց արհեստների մեջ կա-
տարելազործվելու Պետերբուրգի Նիկոլայ Ցեսարեիչի անվան ար-
հեստավորաց դպրոցում:

Գ

Այստեղ ավարտելով մեր համառոտ ասելիքը Կարապետ Եղ-
յանի և Մկրտիչ Սանասարյանի մասին, անհրաժեշտ ենք համա-
րում համառոտաբար տալ նաև Երևանի քաղաքային բժիշկ ու Սա-
նասարյանի քրոջ որդի Լևոն Տիգրանյանի գործունեության պատ-
մությունը:

Տիգրանյանը իր «Իմ հիշատակարանում» հետևյալ համառոտ
տեղեկություններն է հաղորդում իրենց տոհմի ծագման մասին.
«Իմ պապս՝ Տեր-Հովհաննիսյանը, որ ջուղայեցի էր և Զուղայում
էր բնակվում, քահանա էր ձեռնադրվել պարսից տիրապետու-
թյան ժամանակ, այն է՝ 1797 թվին. դրա կնոջ անունը եղել է
Գյուլիստան: Հայրս՝ Ակեֆջան աղեն, ծնվել է Զուղա, 1805 թ. հոկ-
տեմբերի 10-ին, պարսկաց տիրապետության ժամանակ. հայրս
եղել է պատերազմում՝ պարսկաց դեմ 1827 թ., երբ ռուսներն եկել
են Երևանի նահանգն առնելու, և եղել է պատերազմում տաճկաց-
դեմ 1829 թ., երբ ռուսներն առնում են Գյումրին (Գումայր, հե-
տագայում վերանվանված Ալեքսանդրապոլ): Պարապել է վա-
ճառականությամբ, մտել է ծառայության 1836 թ.: Պսակվել է
մորս հետ 1830 թվին և մեռավ տիֆից 1852 թ. (այդ նրա երկ-
րորդ ամուսնությունն է եղել). մայրս՝ Կատարինեն, վախճանվեց
ծերությունից, 1891 թ. հունվարի 18-ին, նա ծնվել էր 1815 թ.
Թիֆլիսում: Ուրեմն՝ հայրս մեռավ 47 տարեկան, իսկ մայրս մե-
ռավ 76 տարեկան հասակում»:

Մի այլ տեղում էլ նա իրենց ազգանվան, ընտանիքի տարբեր ազգանուններով երկու ճյուղի բաժանվելու մասին ուրիշ լրացուցիչ տեղեկություններ է հաղորդում. նա ասում է, որ իրենց պապի հոր անունը եղել է Տիգրան, որի անունով էլ կոչվել է ընտանիքը, և որ ինքն ունեցել է նաև մի կրտսեր հորեղբայր՝ Հարություն անունով: Հայրը յուր փոքր եղբորը՝ Հարությունին, տարել է Մոսկվա՝ Լազարյան ճեմարանում տեղավորելու համար, բայց մերժում է ստացել. պատճառաբանել է, որ ինքն էլ Լազարյանների պես ջուղայեցի է ու դրա համար էլ պետք է անպայման ընդունեն. երբ այդ էլ չի օգնել, երեսային թողել է այնտեղ ու ինքը վերադարձել: Ճեմարանի վարչությունը, ճարահատյալ, ստիպված է եղել ընդունել, բայց երբ ազգանունն իմանալու համար հարցափորձ են արել երեսային, սա չի իմացել իր ազգանունը ու ասել է, որ Տեր Հովհաննեսի որդին է. այսպիսով նրա ազգանունը ճեմարանի ցուցակներում նշանակվել է «Հովհաննիսյան», ու հետագայում էլ շարունակել է կոչել այդ ազգանունով: Դա Թիֆլիսին լավ հայտնի բժ. Արտեմ Իվանիչ Հովհաննիսյանն էր, «Փորձի» և «Արձագանքի» խմբագիր Աբգար Հովհաննիսյանի ու Երեանի Գայանյան դպրոցի տեսչուհի օրիորդ Գայանեի հայրը:

1875 թվին Լեոն Տիգրանյանը, Դորպատի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետի լիակատար դասընթացն ավարտելուց հետո, վերադառնում է Պետերբուրգ, քեռու մոտ, և ցանկանալով կատարելագործվել կանացի հիվանդությունների վերաբերյալ օպերացիաներ կատարելու գործում՝ խնդրում է քեռուց Պետերբուրգի ծննդարաններից մեկում իր համար պաշտոն գտնել, պատրաստակամությոն հայտնելով աշխատելու նույնիսկ առանց ուժիկի: Բայց քեռին ցանկանալով, որ նա արքունի ծառայության մեջ գտնվի ու ուժիկ էլ ստանա, միջնորդում է մայրաքաղաքի ոստիկանապետ Տրեպովի առաջ, և Տիգրանյանը նշանակվում է որպես օրդինատոր: Այս պաշտոնը ատելի էր նրա համար, այդ պատճառով էլ նա անմիջապես հրաժարվում է դրանից: Վեց ամիս իր ուղածը որոնելուց հետո, վերջապես նրան հաջողվում է տեղավորվել «Надеждинская» կոչված ծննդարանում, որտեղ նա ձևորդ է բերում անհրաժեշտ փորձառություն:

1877 թվականի վերջերին, ռուս-թուրքական պատերազմի օրերին, ասիական ճակատի զորամասերում բժավոր տիֆի մեծ հա-

մաճարակ էր սկսվել: Բժիշկների պակասությունը շափաղանց զգա-
լի էր. հիվանդանոցում հայտարարվում է, թե օրդինատորներին ց-
ցանկացողները կարող են ռազմաճակատ մեկնել՝ հիվանդանո-
ցում իրենց ունեցած տեղը պահպանելով:

Տիգրանյանը նկատելով, որ Եղյանի վարմունքն իր նկատ-
մամբ նախկին անհաշտ եղանակով շարունակվում է, և քեռու
կողմից էլ վիրավորական խրատները, հանդիմանություններն ու
նոտացիաները չեն պակասում, առանց հաշվի առնելու, որ նա
այլևս նախկին աշակերտն ու ուսանողը չէ, այլ հասուն մարդ, և
գուշակելով, որ այդ բոլորը կարող է վերջանալ անախորժությամբ
ու քեռու հետ հարաբերությունները իսպառ խզելով, մյուս կող-
մից էլ ցանկանալով տեսնել Թուրքահայաստանը, նա մի խիստ նա-
մակ է գրում Եղյանին և առանց քեռուց թույլտվություն ստանա-
լու, հիվանդանոցում արված հայտարարության համաձայն, զին-
վորական բժշկի պաշտոնն ստանձնելով՝ 1877 թվի դեկտեմբերին
Թիֆլիսի վրայով մեկնում է ուղիղ դեպի ռազմաճակատ՝ Հասան
Ղալա, ուր հասնում է 1878 թվի հունվարի վերջին, երբ զինադադար
էր հայտարարված: Հասան Ղալայում նա երկու շաբաթ սպասում
է հրամանի, նշանակված տեղը՝ 79-րդ լազարեթը մեկնելու համար,
որը գտնվում էր էրզրումի գյուղերից մեկում: Հասան Ղալան այդ
ժամանակները մի սակավաբնակ, խղճուկ ավան էր՝ ավերված հին
բերդով և զինվորականների բնակության համար հարմարություն-
ներից զուրկ. չնայած դրան՝ այնտեղ էր կենտրոնացած ողջ սպա-
յակուտը՝ կորպուսի հրամանատար Լոուիսի գլխավորությամբ:
Տիգրանյանը քնում էր մի սարայում, առանց հանվելու, գետնի
վրա, տակը մի մուշտակ փռելով և մի մուշտակ էլ վրան առնե-
լով: Հաց չկար. նա կերակրվում էր շամշով, սիսեռով ու որդնոտ
պաքսիմատով: Բարեբախտաբար, մի բարեսիրտ ռուս կին ամեն-
օր նրան մի բաժակ սուրճ էր տալիս, բաժակը մի ռուբլով: Մո-
լեղնում էր բժավոր տիֆը. նա ներկա գտնվեց բժավոր տիֆից
մահացած 30 հազար զինվորի թաղմանը. փորվել էին սենյակի
մեծությամբ ահագին փոսեր՝ եղբայրական գերեզմաններ, ու նը-
րանց մեջ դարավել հազարավոր դիակներ: Այդտեղ, այդ դաժան
հիվանդությունից, մահացավ նաև հայ գեներալ Բեհբուտ Մար-
տիրոսի Շելկովնիկյանցը (1878 թ. փետրվար 10):

Տիգրանյանն այնքան էր կարոտել հացի, որ մի օր էլ գյուղից

դուրս, ղբոսանքի ժամանակ, նկատելով մի երիտասարդի ու օրիորդի, որոնք հայերեն էին խոսում, հետեւեց նրանց մինչև տան դուռը ու ապա, դուռը բախելով, հաց խնդրեց: Մերժում ստանալով՝ նասկսեց նախատել նրանց, որ տեղացի լինելով և, անշուշտ, հաց ունենալով, չեն ուզում մի կտոր հաց տալ մի հայ բժշկի, որը երկու շաբաթ է հացի համ չի տեսել: Այդ ժամանակ դուռը բացվում է և նրան 5—6 լոշ են տալիս, հրաժարվելով դրամ ընդունելուց: Նույն զույգին Տիգրանյանը հետադաշտում հանդիպում է էրզրումում և մոտ ծանոթություն հաստատում հետևերը: Երիտասարդը Հարություն Բաստուրմաշյանն էր, իսկ օրիորդը՝ նրա քույր Սոֆիան, Կարնո առաջավոր ու ունեւոր ընտանիքի զավակներ: Օրիորդը շատ գեղեցիկ ու բարեկիրթ աղջիկ էր, բայց կաղ էր: Գեներալ Լադրեր Տիգրանյանին խորհուրդ էր տալիս ամուսնանալ նրա հետ:

Մի օր էլ, գլուղի շրջակայքում ղբոսնելիս, Տիգրանյանը հանդիպում ու ծանոթանում է Լոռիսի հետ, որը մի գեներալի հետ նույնպես ղբոսանքի էր դուրս եկել: Տիգրանյանը կանգնելով՝ ղինվորական պատիվ է տալիս նրան. Լոռիսը մոտենում, ձեռք է մեկնում նրան և ապա հարցուփորձ անում նրա ով լինելու մասին. երբ իմանում է, որ նա հրեանցի Տիգրանյանն է, իր վաղեմի ընկեր ու բարեկամ Սանասարյանի քոջ որդին, ուրախանում է և հետաքրքրվում նրա առողջությամբ:

1878 թվին էրզրումը հանձնվում է ռուսներին: Տիգրանյանը մի լեհ ու մի հույն բժիշկների հետ ուղարկվում է աշնտեղ՝ քաղաքն ու ղորանոցները ախտահանելու համար: Նրանք մեկնում են սահանակով. սակայն ղորեղ սառնամանիքի ու խոր ձյան հետեւանքով երեսուն վերստի տարածությունը նրանք մի օրում կտրել անցնել չեն կարողանում և ստիպւած են լինում կես գիշերին իջևանել քաղաքի Ալիդիկ ֆորտում, որ հենց այդ օրն էր քաղաքի հետ միասին հանձնվել է ռուսներին. այդտեղից նրանք կարողանում են վաղ առավոտյան քաղաք հասնել, քաղաքի դարբասների առաջ դեռ թուրք պահակներ կանգնած տեսնելով: Տիգրանյանը սպասում էր տեսնել մի ճոխ արեւելյան քաղաք, բայց դրա փոխարեն տեսնում է մի սովորական ասիական քաղաք՝ տափարակ տանիքներով, նեղ, ծուռ ու մուռ փողոցներով, շափաղանց աղտոտ, բծավոր տիֆից մեծ թվով տառապող ու մեռնող ղինվորներով լիքը:

Քաղաքի ժամանակավոր նահանգապետ էր կարգված հայ գեներալ Ալեքսանդր Քիշմիշյանը, որին Տիգրանյանը Պետերբուրգում հաճախ էր տեսել Եղյանի տանը, երբ նա դեռ հեթանոսացի աստիճանով ուսանում էր գեներալական շտաբում: Տիգրանյանը ներկայանում է թե՛ նահանգապետին և թե՛ նրա օգնական Կոստանդին Կամսարականին, որը նոր էր ամուսնացել Տիգրանյանի հորեղբոր՝ ք. Արտեմ Իվանիշ Խոանիսյանի դստեր՝ Աննայի հետ, և որին նա դեռ անժանոթ էր: Ծանոթանալուց հետո նրանք այնպես են միմյանց հաշտանում, որ շուտով սկսում են միասին ապրել (Կամսարականը պատերազմից հետո նշանակվում է Վանի հյուպատոս):

Քաղաքն արդեն լցվել էր ռուս զորքով. սպայակույտը Հասան Ղալալից նույնպես տեղափոխվել էր Կարին: Տիգրանյանի հսկողության ու բժշկական հոգացողությանն էր հանձնված 150—200 տիֆով հիվանդ զինվոր, որոնք տեղավորված էին ինն իրար մոտ գտնվող բնակարաններում:

Մի օր նա այցելում է քաղաքի գլխավոր ու ամենամեծ հիվանդանոցը, որը տեղավորված էր թրքական մի ընդարձակ զորանոցում. հիվանդներն այդտեղ պառկած էին գետնին, իրենց վերարկուների մեջ փաթաթված. միլիոնավոր ոջիլներ էին վիստում նրանց վրա. մի ռուս զինվոր՝ Իվան անուկով, որ Ղրիմի՞ թե՞ արևելյան պատերազմի ժամանակվանից մնացել էր էրզրումում ու ամուսնացել հայ աղջկա հետ, այդտեղ բուժակի պաշտոն էր կատարում: Բժիշկ չկար. եղածները կա՛մ վարակվել ու մեռել էին, կա՛մ ապաքինվելով հրաժարվել բժշկությունից: Այդ մեծ հիվանդանոցում կային երկու բժիշկ, այնինչ, Տիգրանյանի ասելով, 12 բժիշկ էլ որ լինիր, դարձյալ քիչ էր:

Տիգրանյանը, բացի իր հսկողության տակ գտնված 150—200 հիվանդից, կարողացել է օրական 100 հոգու բուժօգնություն ցույց տալ, միաժամանակ վարելով նահանգական բժշկի, քաղաքային բժշկի, առողջապահական ջոկատի պետի օգնականի և զորքի համար քարվանսարաններ պատրաստողի պաշտոնները: Եվ այս բոլորից հետո նա դեռ ժամանակ է գտել «Մեղուի» համար մի քանի հոգևածներ գրելու, որ նա կպցրել է իր «Իմ լրագրական հոգևածները» խորագիրը կրող տետրում: Այս բոլորը կատարելով՝ նա ետ չի մնացել և ընկերական քեֆերից. նա չի վախեցել նաև հի-

վանդանալուց, սակայն կանոնաւոր կյանք է վարել ու, որ գլխաւորն է, ողելից խմիչքներ չի գործածել:

Դարնանը Կարին է գալիս Պետերբուրգից «Надежденская» ծննդարանի ընկեր բժիշկներից մեկը՝ Ռեյտենդիրը, որը կարգվում է առողջապահական ջոկատի պետ: Նա ընկերանալով Տիգրանյանի ու Կամսարականի հետ, սկսում է նրանց հետ միասին ապրել. այս մասին Տիգրանյանը գրում է իր «Իմ հիշատակարանում». «Ես էի մեր տան տնտեսը. ամսական ամեն մեկս դնում էինք 100-ական ռուբլի, և 300 մանեթով ես կառավարում էի մեր տունը: Ամեն բան թանկ էր: Կամսարականի հրավիրած հյուրերին վերջ չկար: Ես ղարթնում ու հագնւում էի հյուրերի առաջ, մի խոսքով՝ մեր տունը հյուրանոց էր դարձրել Կամսարականը»:

Էրզրումում բժիշկ չկար, որ հիւանդացած շիններ: Կամսարականը խնդրում է Տիգրանյանին՝ իր խնամքի տակ վերցնել ու բուժել առաջին սակրավոր վաշտի հրամանատար, վրաց իշխան Թոսմանյանին: Տիգրանյանը համաձայնւում ու բուժում է հիւանդին: Վերջինս ապաքինւելուց հետո խնդրում է գեներալ Հեյմանին՝ վաշտի մահացած բժշկի փոխարեն Տիգրանյանին նշանակել: Հեյմանը կատարում է իշխանի խնդիրը, և Տիգրանյանի պաշտոնների վրա ավելանում է նաև առաջին սակրավոր վաշտի բժշկի պաշտոնը: Դրա հետեանքով Տիգրանյանի վարկը սպայության շրջանում բարձրանում է, և ամենքն էլ սկսում են նրա մոտ բուժվել: Լոռիսն էլ լսելով նրա մասին, իբրև հմուտ բժշկի, մի երեկո թիկնապահին ուղարկում ու իր մոտ է կանչում: Նա, սիրալիւր ընդունելութուն ցուլց տալուց հետո, խնդրում է նրան՝ անմիջապես ճանապարհւել խնուս և բուժել իր եղբոր որդուն՝ զոսգունների գեներալ փոքր Լոռիսին որ հիւանդ էր տիֆով, իսկ տեղի բժիշկը նորավարտ լինելով՝ անվստահելի էր: Նա ռուսական ծառայության մեջ գտնւող երկու շերքեղ թիկնապահների ուղեկցությամբ ճանապարհւում է խնուս, որը գտնւում էր Էրզրումից դեպի հարավ, երեք օրվա ճանապարհ հեռավորության վրա: 1878 թվի մարտ ամսին էր: Նրանք գնում էին Արաքսի ափերով, լեռների դադաթնե-րից ու անդունդների եղերքից անցնելով: Սաստիկ ցուրտ ու քամի էր, ճանապարհներն էլ ծածկված խոր ձյունով: Վերջապես նըրանք հասնում են խնուս. բայց արդեն ուշ էր. հիւանդը մի քանի

ժամից հետո մահանում է: Նրանք նորից վերադառնում են էրզրում, իրենց հետ բերելով զեներալի դիակը:

Զինադադարից հետո սկսում են խաղաղության դաշն կոնկուրանակցությունները: Լուր է տարածվում, որ էրզրումի հայ գյուղերը պատրաստվում են Ռուսաստան գաղթելու:

Նրանք վախենում էին, որ երկիրը վերստին կհանձնվի թուրքերին, ռուսական զորքերը կթաշվեն, և հայ ժողովուրդը, իբրև ռուսների կողմնակից, դարձյալ կենթարկվի թուրքերի վրեժխնդրության, ինչպես սովորաբար եղել է թուրքական պատերազմներից հետո:

Եբբ այդ լուրը հաստատվում է, Տիգրանյանը, Բաստուրմաջյանը և Բնդանովաձիգ սպա ուսիացի Գրիգոր Նիկողոսյանը, խորհրդակցելով՝ որոշում են բոլոր միջոցները գործադրել զաղթականությունը կասեցնելու համար, և նրանց այդ հաջողվում է:

Այս մասին լուրը հասնում է Լոռիսին, որը ստուգելու համար իր մոտ է կանչում Տիգրանյանին: Իր «Իմ հիշատակարանում» Տիգրանյանն այդ մասին գրում է. «Մի օր Լոռիսը կանչեց ինձ, սիրով ընդունեց և հարցրեց իմ կարծիքը հայերին գաղթեցնելու մասին: Ես հարցրի. «Ինչպե՞ս ես խոսեմ Զեղ հետ, որպես ռուս գեներալի», թե՞ ինչպես հայի հետ»:— Նա ասաց. «Իհարկե, ինչպես հայի հետ»: Ես ասեցի, որ ամեն մի զաղթականություն քանդում է ժողովուրդը և այլն»:

Հաշտություն է կնքվում թուրքերի հետ, և Տիգրանյանը առաջին սակրավոր վաշտի հետ 1878 թվի օգոստոսի 1-ին ճանապարհվում է դեպի Թիֆլիս, որ վաշտի մշտական բնակության վայրն էր: Տեղ են հասնում հոկտեմբերի 15-ին:

Տիգրանյանն իր ընկերներով, ինչպես տեսանք, կասեցրին էրզրումի գաղթը, բայց Ղարս հասնելով՝ հանդիպեցին բասենցոց գաղթին: Նա և Նիկողոսյանը այստեղ էլ փորձ արեցին կասեցնելու սկսված գաղթը, բայց նրանց ջանքերն ասպարդյուն անցան: Հետո իմացվում է, որ էրզրումի փաշան հայ ժողովրդին իր հովանավորության տակ առնելով՝ սաստել է թուրքերին, ու այսպիսով էրզրումի հայերը զերծ են մնացել հալածանքից:

1879 թվի հունիսին Տիգրանյանը, զինվորական բժշկի պաշտոնը թողնելով, վերադառնում է Երևան:

Այստեղ նա սկսում է իր եռանդուն հասարակական գործու-

նեությունը: Նա իր տանը մանկական մատենադարան է հիմնում ու հրավիրում թեմական ու Գալանյան դպրոցների աշակերտությանը՝ գրքեր վերցնել կարդալու համար. մինչև անգամ փողոցից էլ «տղերք» է հրավիրում իր մատենադարանից ձրիաբար օգտվելու համար: Մատենադարանը, որի վրա նա ծախսել էր 600 ռուբլի, գոյություն է ունենում երկու տարի, ու կարդացվում է 3000-ի չափ գրքերու Այդ մասին Տիգրանյանը իր «Իմ հիշատակարանում» գրում է. «Ռափայել Պատկանյանը երբ ինձ մոտ էր, ծանոթացավ գործիս հետ և հետո էլ «Փորձում» (կարծեմ) գրեց, որ իմ գրադարանիս, օգուտը հավասար է մի լավ ուսումնարանի տված օգտին»*:

1881 թ. նա սկսում է հրատարակել յուր «Առղջապահական թերթը», որի գոյությունը տևում է երեք տարի: Հրատարակում է բժշկական բառարան, գրում է անատոմիայի դասագիրք հայկական դպրոցների համար, հրատարակում է բժշկական բույսերի բառարան, հոգվածներ է ղեկնողում «Մշակում» և Երևանի «Պսակում»:

«Մենք այնպես տարանք մեր հասարակական գործերը,— գրում է նա իր «Իմ հիշատակարանում», ընկերների ու իր այդ ժամանակվա գործունեության մասին Երևանում,—որ Թիֆլիսի ինտելիգենցիան մեծ մասամբ հարցերի մասին խոսում և ասում էր. «Իսկ հրեանցիք ի՞նչպես են կարծում»:

1881 թվին նա կառավարության հրահանով գործուղվում է Պարսկաստանի Սովուղ Բուլաղ դավառը՝ այնտեղ հայտնված ժանտախտ վարակիչ հիվանդությունը ուսումնասիրելու համար: Այստեղ իր գործը շուտ վերջացնելով, նա ինքնազուլա մեկնում է Սալմաստի վրայով և Ուրմիո ծովափի հյուսիսային ափերով՝ Վան, ուր հյուպատոսն էր Կամսարականը: Այս ուղևորության տպավորությունները նա տպագրել է «Մշակում»:

Նա Երևանի Գալանյան դպրոցում ավանդել է մարդակազմություն, իսկ թեմական դպրոցում՝ մարմնամարզություն:

1883 թվին սկսվում է Երևանի հայտնի քաղաքական գործը, երբ մի խումբ գործիչներ, որոնց թվում և Տիգրանյանը, մեղադրվում էին հեռու ապստամբում Հայաստանը վերականգնելու հանցանքի մեջ. ցարական կառավարության կողմից այսպիսի գործերը սովորական էին և ստեղծվում էին հայերին հալածելու համար: Գործի քննությունը երկարում է...

1884 թվին Տիգրանյանը ամուսնանում է, իսկ հաջորդ 1885 թ.

հունվարի 15-ին ստացվում է գործի վճիռը, և նույն ամսի 18-ին էլ կարգացվում մեղադրյալներին ցարի կողմից հաստատված վճիռը, ըստ որի մեղադրյալները դատապարտվում են ազատ աքսորի՝ ղանադան վայրեր, ըստ իրենց ընտրության: Տիգրանյանն ընտրում է Դորպատը և կնոջ հետ մեկնում այնտեղ. այդտեղից էլ հետագայում, իրավունք ստանալով, մեկնում է արտասահման: Աքսորի ժամկետը լրանալուց հետո նորից վերադառնում է Երևան:

1894 թ. մարտին Վասիլ Գեղամյանից հետո նա Երևանի քաղաքագլուխ է ընտրվում, բայց չկարողանալով տանել ժամանակի նահանգապետ հայառյաց Ֆրիդեի և փոխնահանգապետ Նալաչիձեի վիրավորական վերաբերմունքն ու խժեթանքները՝ 8 ամիս աշխատելուց հետո, 1895 թ. ապրիլին հրաժարվում է պաշտոնից:

Տիգրանյանի թողած դրական ժառանգությունը մեծ չէ. մենք նրա գործերի անուններն արգեն հիշել ենք իրենց տեղերում. դրանք մեծ մասամբ վերաբերում են բժշկությունը: Նրա վերջին աշխատանքը հանդիսանում է իր կողմից թարգմանված բժշկարանը, որ նա լույս է ընծայել 1894 թվին: Ամենակարևորը նրա գրվածքների մեջ, ոչ, իհարկե, գրական արժեքների, այլ յուր բովանդակության տեսակետից, «Իմ հիշատակարանն» է: Այդ հիշատակարանը կազմված մի ձեռագիր մեծ գիրք է, որն ունի հետևյալ խորագիրը «Իմ հիշատակարանը (բժ. Լ. Տիգրանյանց) իմ երեխաների համար»։ Գիրքը բաղկացած է 187 էջից, շարադրված Երևանի հասարակ խոսակցական լեզվով:

ՎԵՐՋԱՆԱՆ. Տիգրանյանը թեև, ժամանակակիցների ասելով, մի «գժտուտ ու վիտ-վիտ» բնավորության տեր և հախուռն գործիչ է հղել, բայց միաժամանակ ճշմարտախոս, ազնիվ ու մաքուր մարդ է հանդիսացել, ուստի կարելի է ու պետք է հավատ ընծայել նրա գրածներին, եթե միայն «Իմ հիշատակարանի» որոշ էջերում նկատվող չափազանցությունները և կասկածելի կտորները հաշվի առնվեն:

Այդպիսի չափազանցություններից ու կասկածելի կտորներից մեկն էլ, մեզ թվում է, հանդիսանում է Եղյանի «դանոսի» պատմությունը՝ Նալբանդյանի նկատմամբ. դա մեզ համար առանձին կարևորություն կունենար, եթե լրջորեն ստուգված ու հիմնավորված լիներ նաև ուրիշ աղբյուրների հիման վրա:

Մենք դժվարանում ենք՝ հավատալ, որ Եղյանի նման ազգասեր և մեծ աշուղ նու հույակ վայելող մարդը, թեկուզ և ծանր ու դժվարամարս բնավորության տեր լինելով՝ հանդերձ, կարող էր մատնիչ հանդիսանալ ազգի անխարդախ բարեկամ և իր իսկ սըրտակից մտերիմ նալբանդյանին։ Մենք նմանապես դժվարանում ենք հավատալ, որ ցարական երրորդ բաժնի աստիճանավորները, եթե անգամ նրանք ազատամիտ էլ եղած լինեին, վստահանալին Պետրուպավլովսկ բերդի Ալեքսեևի ռավելինում տարիներով նստած ու հետո էլ արսորի դատապարտված պետական մի ծանր հանցավորի հայտնել նրա ամենածածուկ և ապշեցուցիչ դադտնիքները։ Իսկ ո՞րտեղից և ի՞նչ աղբյուրից կարող էին քաղած լինել երրորդ բաժնի «ազատամիտ» մարդիկ նալբանդյանի այդ ապշեցուցիչ, ամենածածուկ դադտնիքները, քանի որ ոչ ոքի ոչինչ չէր ասել։ Հասկանալի պիտ լինի, որ միայն ու միայն նալբանդյանի մեղադրական գործից, որն այժմ մեզ հայտնի է և որի մեջ սակայն չի գտնվում ոչ մի վավերաթուղթ, մինչև իսկ որևէ հետք, աչտպես թե այնպես կասկած Եղյանի անվան հետ։ Իսկ ինչ վերաբերում է նրան, որ նալբանդյանը և Եղյանը սրտակից ու մտերիմ բարեկամներ են եղել միմյանց հետ, դրան կարելի է հավաստիանալ «նալբանդյանի դիվանում» տպագրված նրա՝ բանտից իր եղբորը գրած նամակներից*։

Ուրեմն՝ ինչո՞ւմն է բանը. Տիգրանյանը որքան էլ ատելիս լինեի Եղյանին, անկասկած, չէր կարող ինքը հեղինակած կամ, ինչպես ասում են, մոզոնած լինեի եկեղեցու բակում Եղյանի ու նալբանդյանի միջև տեղի ունեցած դեպքի ու ջերմ նալբանդյանական Բուդաղյանի ու նալբանդյանի խոսակցության մանրամասնությունները։ Մենք ենթադրում ենք, որ տեղի է ունեցել մի թյուրիմացություն, և այդ թյուրիմացությունը պետք է որոնել «դանոս» խոսքի մեջ։ Մենք գիտենք, որ «դանոսներ» նալբանդյանի մասին եղել են, ու դրանցից մեկն էլ Ալվադյան Գաբրիել վարդապետի գրածն է եղել, որ այժմ հայտնաբերվել է։ Կարծում ենք, որ հենց այդ «դանոսը» կարող էր ուղարկված լինել Եղյանին, իբրև հայկական դործերին քաջաժանոթ՝ ներքին գործոց նախարարությունում ծառայող վստահելի աստիճանավորի, որպեսզի նա իր կարծիքը հայտնեի, ու հավանական է, որ նա ստիպված՝ գրած լինի այդպիսին։ Կա-

* Տե՛ս «Դիվան Միքայել Նալբանդյանի», էջ 287։

րելի է Լեւթադրէլ, որ հենց այդ «կարծիքն» է եղել, որ նենդությամբ «դանոսի» փոխարկւած, հայտնւած է եղել Նալբանդյանին, մի հանգամանք, որ պատմութեանն այլ գունավորում է հաղորդում: Այդպիսի մի կարծիքի սեւագրութեան օրինակը գտնւել է Եղյանի թղթերի մեջ, որ նա գրած է եղել ի պատասխան ներքին գործոց նախարար Վալուէի կողմից իրեն ուղարկւած բանաստեղծ Ս. Շահաղիզյանի «Լեւոնի վշտի» առթիւ տրւած անստորագիր «դանոսի»: Համենայնդեպս, մենք կարծում ենք, որ այդ բոլորի մեջ մի թյուրիմացութիւն պետք է տեղի ունեցած լինի:

Տիգրանյանն իր «Իմ հիշատակարանում» Սանասարյանին ամեն դեպքում ներկայացնելով որպէս Եղյանի հլու հնազանդ, նրա հմայքով տարւած ու գերւած մարդու, իր հետ սառն վարւելու, միշտ խրատական ձեռով խոսելու, մինչև իսկ օտարների առաջ հանդիմանելու հանգամանքն էլ վերագրել է Եղյանի ազդեցութեան, նրա դպրելուն: Մեզ թվում է, որ նա կա՛մ սխալւում է, կա՛մ Եղյանի հանդեպ ունեցած կույր ատելութիւնից է այդպէս վարւում. նա չի հասկացել, կամ չի ուզեցել հասկանալ, որ քեռու այդ վարմունքը հետեանք է եղել, ինչպէս երեւում է, նրա մեջ հնուց արմատակալած դաստիարակութեան: Նա պիտի կարգացած լիներ և, անշուշտ, կարդացել է իր քեռու՝ Փարիզից գրած վերջին նամակը, որի մեջ նա շնորհավորելով Տիգրանյանին, քոջը՝ Կատարինին և հարս Նունէին անդրանիկ զավակի ծննդյան առթիւ, խրատել է հարսին. «Նինուցա ջան,— գրել է նա,— բնական օրենք է, որ ծնողները վսիրեն իրենց որդոցը, խորհուրդ կտամ քեզ, որ դու քո զավակիդ սիրես գլխով, իսկ սրտով սիրելդ այնպէս ծածկես, որ որդիդ չիմանա»: Այս հիմունքով էլ, բնական է կարծել, որ նա ծածկել է իր սերը քոջ որդուն՝ Լեւոնի նկատմամբ, որի համար ոչինչ չի խնայել:

<1946 թ.>

ԵՐՎԱՆԻ ՇԱՀԱՋԻՋԻ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գրականագետ, մանկավարժ Երվանդ Հովակիմի Շահազիզը (1856—1951) ապրել է երկար և իմաստալից կյանքով: Վաղ հասակից դուրս գալով հայրենի Աշտարակից՝ սովորել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում, որն ավարտելուց հետո, քառասուն տարի, որպես ուսուցիչ և ապա՝ որպես տեսուչ, պաշտոնավարել է Նոյ Նախիջևանի թեմական դպրոցում, միևնույն ժամանակ զբաղվել բանասիրական հետազոտություններով:

1922 թվականին Հայաստանի Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատի հրավերով տեղափոխվել է Երևան և աշխատել Հայաստանի Կուլտուր-պատմական թանգարանում, որպես պատմա-գրական բաժնի վարիչ: Հայաստան գալով՝ նա հետը բերել է իր նախաձեռնությամբ Նոր Նախիջևանում ստեղծված դավառագիտական թանգարանում պահվող Մ. Նալբանդյանի, Ռ. Պատկանյանի, Ս. Շահազիզի, Հ. Ալամդարյանի և այլոց գրական արխիվներն ու ստեղծագործական ձեռագրերը, ինչպես և քաղաքի հասարակական-մշակութային կյանքին վերաբերող այլ վավերագրեր:

Հետագայում այդ նյութերի հիման վրա ստեղծված Հայաստանի գրական թանգարանում, իր պաշտոնավարության ընթացքում Ե. Շահազիզը բեղմնավոր աշխատանք է կատարել հայ գրականության բազմաթիվ գործիչների աշխարհով մեկ ցրված ձեռագրերի հավաքման, պահպանման, ուսումնասիրման և հմտալից մեկնաբանություններով հրատարակման գործում:

Ե. Շահազիզի կյանքը անցյալ դարի 70—80-ական թվականներին անցել է ժամանակի նշանավոր մշակութային գործիչների միջավայրում: Սովետական տարիներին ևս նա սերտ կապերի մեջ է եղել այդ շրջանի գիտնականների և արվեստի գործիչների հետ՝ Երվանդ Լալայան, Լևո Աշոտ Հովհաննիսյան, Մարտիրոս Սարյան, Խաչիկ Սամվելյան, Ստեփան Լիսիցյան, Լևոն Մսերյան և ուրիշ-

ներ: Վերջիններս բարձր են զնահատել նրա գիտելիքները, ծառայությունները հայ մշակութի զարգացման մարդում և նրա խորհրդին դիմել այս կամ այն գիտական հետազոտության ժամանակ:

Հիշատակության արժանի է նաև Շահազիզի եռանդուն մասնակցությունը սովետահայ բանասերների սերնդի աճեցման գործում: Այսօր Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հասարակագիտական ինստիտուտներում անուն հանած տասնյակ գիտնականներ հրախտագիտությամբ են հիշում իրենց գիտական հասունացման ճանապարհին Ե. Շահազիզից ստացած ստեղծագործական լցքի մասին:

Հայ գրականագիտական մտքի զարգացման ասպարեզում կատարած բաղմակողմանի աշխատանքի համար 1944 թվին նրան շնորհվել է բանասիրության դոկտորի գիտական աստիճան: 1946 թվին նա արժանացել է Հայկական ՍՍՀ գիտության վաստակավոր գործչի պատվավոր կոչման:

Ե. Շահազիզի առաջին աշխատությունը՝ «Միքայել Ղազարյան Նալբանդյան» (կենսագրականը), առանձին գրքով լույս է տեսել 1897 թ.: Այն գրված է առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվող արխիվային վավերագրերի հիման վրա, որ ջանադրությամբ հավաքել էր Նոր Նախիջևան ոտք դրած օրից՝ Նալբանդյանի վերապրող հարազատներից և մտերիմներից:

Ուշագրավ է, որ այդ աշխատությունը նախապես «Հանդես գրականական և սրտամականում» տպվելու ժամանակ անցել էր գրաքննիչ, խոշոր հայագետ Նիկողայոս Մառի ձեռքով, արժանանալով վերջինիս բարձր զնահատականին: Հանդեսի վաճառքի Մկրտիչ Բարխուդարյանին ուղղված նամակում Մառը նշել էր, որ Շահազիզի այդ աշխատությունը՝ «ձեր հանդեսի մեջ, և առհասարակ հայոց պարբերական մամուլի մեջ, մի գոհար է. գոնյա իմ համոզմունքս է սա...»:

Կարճ ժամանակում Շահազիզի այդ գիրքը լայն ճանաչում գտավ և իր հաստատուն տեղը գրավեց հայ բանասիրության մեջ, մեծ չափով նպաստեց նալբանդյանագիտության հետագա զարգացմանը: Դրան հաջորդեցին Մկրտիչ էմինի, Գաբրիել Պատկանյանի գործունեությանը վերաբերող աշխատությունները և այլ գործեր, որոնք նրան դասեցին հայ բանիբուն աղբյուրագետ-բանասերների շարքը:

Ն. Շահազիզը բեղմնավոր գործունեություն ծավալեց նաև հետհոկսեմբերյան շրջանում: Նա իրար հետևից գրեց «Ծրեանի պատմությունը», «Աշտարակի պատմությունը», (վերջինը՝ անտիպ) հրատարակեց Գաբրիել Սունդուկյանի կյանքի անծանոթ կողմերին վերաբերող մի հմտալից ուսումնասիրություն, խաչատուր Աբովյանի և Սմբատ Շահազիզի ընդարձակ կենսագրությունները, «Միքայել Նալբանդյանի դիվանը», «Խաչատուր Աբովյանի դիվանը», տպագրության պատրաստեց «Ռաֆայել Պատկանյանի դիվանը»: դրանք ժամանակի բանասիրական մտքի նվաճումներն էին և յուրաքանչյուրն իր տեղում հսկայական չափով նպաստեց այդ գործիչների կյանքի և ստեղծագործության հետազոտ բաղմուկողմանի հետազոտմանը:

Նրա «Նոր Նախիջևանը և Նախիջևանցիները» հետազոտության մեջ վեր է հանված համայնքի ներքին կյանքը և պատմությունը, մշակույթի ասպարեզում ժողովրդի անձնվեր փառանքների կատարած տրեման աշխատանքը:

Հայրուստանի Գրականության և արվեստի թանգարանի՝ հայադիտական այդ նշանավոր կենտրոնի, ստեղծման և զարգացման գործի երախտավորը թողել է նաև պատկառելի ձեռագիր ժառանգություն: Հեղինակի ձեռագրերի զարդն է կազմում «Զերքեզի կամ Զերքեզիստան և շերքեզահայք» խորագրով ընդարձակ հետազոտությունը՝ գրված արժավիրացիների խնդրանքով, այդ երկրամասի հայության պատմությանը, նիստ ու կացին, սովորություններին լավատեղյակ անձանցից հավաքած գրավոր ու բանավոր տեղեկությունների հիման վրա: Այդ ձեռագիրը այժմ լայն շրջանառություն է գործում թանգարանում հայ և շերքեզական պատմությանը զբաղվող մասնագետների մեջ:

Ն. Շահազիզի ձեռագիր ժառանգության մեջ առանձնահատուկ տեղ են գրավում ժամանակակիցների մասին գրած հուշերը, որոնց մի մասը 1944—1950 թթ. լույս է տեսել «էջմիածին» հանդեսում, և ըստ արժանվույն գնահատվել գրական հասարակայնության կողմից:

Ահա այդ տպագրված և տակավին անտիպ հուշերն են ամփոփվել սույն հատորի մեջ: Մամուլում տպագրվածները վաղուց են դարձել փնտրտուրի առարկա, հետևապես դրանց հրատարակու-

թյունը ցարդ անտիպ մնացած համուշներին հետ միանդա՛մայն ար-
դարացվում է:

Ն. Շահազիզի հուշերում կենդանություն են առել իր ժամա-
նակակից ականավոր գրողներ, արվեստագետներ, լեզվաբաններ,
պատմաբաններ, հրապարակախոսներ, որոնց հետ ինքը շփվել է,
որոնց անձնական կյանքի բազմաթիվ մանրամասներ միայն Շա-
հազիզին են հայտնի, ուստի նրա միջոցով ընդարձակվում են մեր
գիտելիքները այդ գործիչների մասին:

Ստեփանոս Նազարյանց, Սմբատ Շահազիզ, Ռափայել Պատ-
կանյան, Պերճ Պոռշյան, Ղազարոս Աղայան՝ նրանց կյանքը, ըն-
տանիքը, առօրյա հոգսերը, մշտական մտասեւեռումները, հասարա-
կության տարբեր խավերի հետ ունեցած հարաբերությունների շատ
կետեր մենք գտնում ենք միայն Շահազիզի այս հուշերում: Դա
թեևս նրա մշակած հուշագրական սկզբունքներից է բխում՝ ըն-
թերցողին պատմել միայն այն, ինչ այդ գործիչների պաշտոնական
կենսագրականներում չկա:

Այդ տեսակետից առանձին ուշադրության են արժանի նկա-
րիչ Վարդգես Սուրենյանին նվիրված էջերը: Այստեղ հուշագրողը
վեր է հանում նկարչի բնավորության գծերը, պատանության և հա-
սուն տարիքի հետաքրքրությունները, հպանցիկ խոսում նրա ար-
վեստի մասին, բայց մեծ տեղ է հատկացնում նրա ճարտարապե-
տական ձիրքերի բացահայտմանը: Մեծ նկարչի ճարտարապետա-
կան հմտությունները երևան են գալիս նրա կազմած էջմիածնի
Մայր տաճարի վերաշինության նախագծի մեջ:

1892 թ. Սմբատ Շահազիզի գրական-մանկավարժական գոր-
ծունեության 30-ամյակի ժամանակ հոբելյանական հանձնաժողովը
որոշում է՝ ստացված զրամական միջոցներով ստեղծել Սմբատ
Շահազիզի ֆոնդ՝ կարիքավոր գրողներին նյութական օժանդակու-
թյուն ցույց տալու համար: Հոբելյարը պահանջում է այն կոչել
«Աբովյան-Նազարյան գրական ֆոնդ», որն սկզբնական շրջանում
ունեն 8000 ռ. զրամագլուխ: Որոշ շրջանում ֆոնդի տոկոսների բաշ-
խումը կատարում էր Կովկասի բարեգործական ընկերության
վարչությունը, իսկ կյանքի վերջին ութ տարում՝ անձամբ ինքը:
Ֆոնդից օժանդակություն են ստացել 14 գրող. այդ թվում Ղ. Աղա-
յանը, Պ. Պոռշյանը, Հովհ. Թումանյանը, Դ. Դեմիրճյանը:

Պետրոս Աղամյանի, Հովհաննես Այվազովսկու և այլոց մա-

սին գրված հուշերը այն հավաստի աղբյուրներն են, որտեղից մերօրյա արվեստաբանն առատութեամբ կարող է օգտվել նրանց կյանքի ու ժամանակաշրջանի հետազոտութեան համար: Իսկ դա նպաստում է նրանց մարդկային առաքինությունների նորովի գնահատմանը, մի հանգամանք, որ մեծապես բարձրացնում է հրատարակվող հատորի արժեքը:

Ե. Շահաղիզը մտերմական կապերի մեջ է եղել ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկու հետ: Վերջինս ծանոթ էր իր հղբոր՝ Գաբրիել վարդապետ Այվազովսկու և Միքայել Նալբանդյանի միջև եղած հակամարտությանը, ծանոթ էր նաև Ե. Շահաղիզի գրած «Միքայել Ղազարյան Նալբանդյան» աշխատությանը, ուր հեղինակը իր տքնաջան հետազոտությունների հիման վրա արդարացնում է Մ. Նալբանդյանի անողոր քննադատական վերաբերմունքը վարդապետի նկատմամբ և դատապարտում է Այվազովսկուն:

Եվ ահա մեծ նկարիչը Թեոդոսիայում, իր հարկի տակ Շահաղիզի հետ երկարորեն քննարկել է այդ հարցը, աշխատելով համոզել, որ Նալբանդյանը չափազանցել է իր եղբոր բացասական գծերը: Նա երկու փաստաթուղթ է հանձնել Շահաղիզին և ասել. «Հանձնելով ձեզ այս երկու վավերականները՝ կուզեի, որ դուք ճշտեիք Նալբանդյանի գրածները իմ եղբոր՝ Գաբրիելի մասին իր «Երկու տողի» մեջ: Ես չեմ ասում, որ իմ եղբայրը սխալներ չի արել. բայց սխալներ անելը մի բան է, հոգին ծռելը՝ ուրիշ բան. իմ եղբայրը սխալներ արել է, բայց հուղայություն և վասակություն՝ երբեք»:

Անկողմնակալ պատմաբանը, չնայած ծովանկարչի նկատմամբ ունեցած հարգանքին, չի թաքցնում իր կարծիքի վերջնական լինելը: Նա հայտարարում է. «Իմ կարծիքով՝ Գաբրիել Վարդապետը, իբրև հայ վարդապետ, չպետք է առանց կաթողիկոսի հավանության բանակցություն վարեր պետության և հալիբի հետ, չպետք է դպրոց բանար, առաջնորդության պաշտոն ընդուներ, իրավունք ունենար Նախիջևանի եկեղեցական գոմարները ծախսել ինչ-որ հալիբյան դպրոցի վրա, որ ոչ մի գուշն չի ունեցել»:

Բացառիկ տեղ է գրավում 1870-ական թվականներից Մոսկվայի Մեծ թատրոնում, ապա՝ Փոքր թատրոնում, Ս. Տանեևի ժողովրդական տանը, բեմահարթակներում հանդես եկած նշանավոր հայ երգիչ, ռուս հասարակության կողմից «գնչուական երգի ար-

քա» հռչակված Ալեքսանդր Դավիդովի (Կարապետյանի) մասին գրված հուշերու: Հեղինակը հանդիպել է Դավիդովին Մոսկվայում, իր հորեղբոր՝ Սմբատ Շահազիզի հարկի տակ, նրա արվեստի ծաղկման շրջանում և ապա՝ Ռոստովում, նրա մայրամուտին. լսել է նրան, ականատես եղել նրա նկատմամբ ուսմ հանգիսատեսի ցուցաբերած խանդավառությանը և սեղմ տողերում նրան բնութագրել որպես մեծ արվեստագետի և հայ մարդու, որը հանգես դալով նոր նախիջեանի և Ռոստովի հայության առաջ նրանց բարբառով, մեծ ավյունով կատարել է «Ալ գլալին», «Օյին հավասի» և այլ հայկական ժողովրդական երգեր:

Ն. Մառի հայագիտության ասպարեզում ունեցած ծառայություններին և, հատկապես, Անիում կատարած պեղումներին նվիրված էջերը՝ իրենց ինքնատիպությամբ նորովի են լուսաբանում այդ գիտնականի գործունեությունը և վաստակը հայագիտության ասպարեզում: Մի այլ հայագետ՝ Գրիգոր Խալաթյանը, թողել է պատկառելի ժառանգություն. ունի ծառայություններ հայ մատենագիրների երկերի ուսումնասիրության բնագավառում. նա ունեցել է նաև թերություններ, մոլորություններ, որոնք իրենց մեկնությունն են դրել Շահազիզի հետ ունեցած մտերմական զրույցներում: Խալաթյանի մասին քիչ է գրվում. նրա բնութագրման մեջ թափանցում են ինչ-ինչ անճշտություններ: Ինչպես բոլոր տեղերում, այնպես էլ այստեղ Շահազիզի հուշերը դալիս են պարզելու, սրբազրելու նրա երկերի շուրջը եղած մտայնությունը:

Իրենց բնույթով մյուսներից ղգալապես տարբերվում են երկու հուշ: Դրանցից առաջինը նվիրված է պարսից Նասր էդդին շահի այցելությանը Լաղարյան ճեմարան՝ հուշադրողի ուսումնառության շրջանում: Աշակերտների երգերը, Ստ. Նաղարյանցի պարսկերեն լեզվով արտասանած ճառը, ցուցադրված հայկական հնագույն ավետարանը և պարսկերեն «Շահնամեն» մեծ տպավորություն են թողնում շահի վրա: Լաղարյան ճեմարանում ցուցադրված այդ «Շահնամեն» հեղափոխությունից հետո ցուցադրվել է նաև գրականության թանգարանում և իր վրա հրավիրել Նրեանի և Թիֆլիսի պարսկական հյուպատոսների ուշադրությունը: Նրանք հարց են բարձրացրել ձեռագիրը հանձնելու պարսկական կառավարությունը: Բայց այստեղ միջամտել է հմուտ թանգարանային գործիչ Ե. Շահազիզը: Նա ապացուցել է, որ ձեռագիրը պարսկական կա-

ռավարության հետ ոչ մի ստանդուծյուն չունի. պատկանել է անհատ մարդու, որն իրավունք է ունեցել աչն վաճառելու. հայ մարդիկ գնել են և նվիրաբերել Լազարյան ճեմարանին. իսկ այժմ այն դարձել է հայ ժողովրդի անկասպտելի սեփականությունը:

Երկրորդը՝ Գեորգ Քանանյանի մասին գրած հուշերն են: Այստեղ հեղինակը դուրս է գալիս իր ընդունած հուշագրական սխեմայից. Քանանյանին բնութագրելու համար օգտագործում է ոչ միայն իր հանդիպումներն ու դիտումները, այլև՝ ընդհանրապես պատմում է Լազարյան ճեմարանի մասին Քանանյանի տեսչության և վերատեսչության 36 տարիների ընթացքում, ինչպես և Քանանյան-Պատկանյան փոխհարաբերությունների մանրամասնությունները, որոնք սակայն նույնպես հետաքրքրությունից զուրկ չեն:

Հուշագրական սխեմայից որոշ չափով հեռանում են հայագետ Քերոբե Պատկանյանին և եվրոպական դրականության թարգմանիչ Փիլիպոս Վարդանյանին նվիրված էջերում: Նրանց մասին գրածները ըստ էության հուշեր չեն, այլ կենսագրական ակնարկներ, որոնց մեջ երբեմն հանդիպում են հուշագրական պատառիկներ, բայց, ընդհանուր առմամբ, հեղինակը հիշյալ գործիչներին բնութագրում է ավելի շատ իրենց և ուրիշ ժամանակակիցների բանավոր վկայությունների հիման վրա. այդ ձևն այնքան բնորոշ է հեղինակի ստեղծագործական արվեստանոցի համար և այնքան շահեկան՝ գրական պրոցեսի տարբեր օղակներն իրար մոտեցնելու իմաստով, որ հարկ է եղել ընդգրկել սույն հատորում:

Քանի որ հուշագրությունը վերաբերում է մի երկարատև ժամանակի՝ ճեմարանի նստարանից մինչև հեղինակի պատկառելի հասակը, ուստի կարելի է ասել՝ միշտ մնալով երկրորդ պլանի վրա, Շահապիզը սեղմ դժերով տվել է նաև իր կյանքի համառոտ պատմությունը: Առանձին գործիչների մասին գրված էջերում արժեքավոր վկայություններ կան նաև այլ ժամանակակիցների մասին, որոնք նույնպես իրենց դերն են ունեցել մեր ժողովրդի մշակութային կյանքում: Նա առանձին հուշեր չի գրել Մսեր Մսերյանի, Ալեքսանդր Մատուրյանի, Երանուհի Շահպաղյանի, Գրիգոր Զուբարի և այլոց մասին, բայց այլ գործիչների կապակցությամբ բաղմամբով էջեր է նվիրել նրանց կյանքին:

Հարություն Ալամդարյանի, Կարապետ Եղյանի, Մկրտիչ Սա-

նասարկանի, Լեոն Տիգրանյանի մասին նա գրել է իսկական իմաստով կենսագրականներ, օգտագործելով գրականության բիշ հայտնի արխիվային վավերագրեր: Ալամգորյանի վրա կատարված ավագակային հարձակման և մահվան մասին նա բերում է Ս. Խաչ վանքի ատաղձագործ Ավետիքի, Նոր Նախիջևանի քահանա Հակոբ Շատվորյանի բանավոր վկայությունները, մի այլ ժամանակակցի՝ Աստվ. Խատամյանի նամակը: Մյուսների կենսագրությունը գրելիս հիմնվում է բժիշկ Լեոն Տիգրանյանի «Իմ հիշատակարանը» աշխատության վրա, ցուցաբերելով լուրջ քննադատական մոտեցում. այլ կերպ ասած՝ որպես կենսագիր հանդես գալու դեպքում Շահազիզը շրջանառության մեջ է դնում այս անգամ այլ անձանց հիշողություններն ու վկայությունները:

Մի հետաքրքիր ձև է օգտագործում հեղինակը. Պոռշյանի, Աղայանի, ինչպես նաև Կարապետ Եղյանի մասին գրելուց հետո, տալիս է ընդարձակ ծանոթություններ, որոնք մի դեպքում տեղագրական-ազդագրական բնույթ ունեն և լրացնում են միջավայրի նկարագիրը. մյուս դեպքում՝ ստուգում, ճշտում են մինչ այդ շարադրվածը, որ արտահայտված է թեականորեն. այսինքն՝ այդ կետերում ինքը համոզված չէ օգտագործված աղբյուրի անկողմնակալության մեջ, չի ուղղում թյուրիմացության մեջ գցել ընթերցողին: Այդ բարեխիղճ մոտեցումից պետք է հետևեցնել, որ մնացյալի նկատմամբ արտահայտել է իր վերջնական եզրակացությունը, համոզմունքը:

Այսպես՝ Կարապետ Եղյանի մասին Լեոն Տիգրանյանը պատմում է հեղինակի կարծիքով հետաքրքրական բայց խոր մեկնաբանության կարոտ դեպք. իբր Միրայել Նալբանդյանը Պետրոպոլիտյան բանալից դուրս գալով, մինչև արքայի գնալը հանդիպել է իր բարեկամ Եղյանին և նույն Տիգրանյանի ներկայությամբ վիրավորական խոսքեր ուղղել նրան՝ անձնական խոսակցության ժամանակ իրեն վստահած զաղտնիքները քննչական մարմիններին հասցնելու համար: Շահազիզը գտնում է, որ հուշագրողը անաչառ չէ և փորձում է կնճիռը պարզել այլ աղբյուրների միջոցով: Արդեն հրապարակի վրա է Նալբանդյանի դատաքննության արձանագրությունը, որտեղ Եղյանին վարկաբեկող որևէ բան չկա: Բնականաբար սենատական քննության նյութերը կարող էին ի պաշտոնի հանձնվել ներքին գործոց մինիստրության պաշտոնյա

Եղյանին և նա կարող էր արտահայտած լինել իր կարծիքը Նալբանդյանի գործի մասին, որի մեջ Նալբանդյանին վնասող որևէ բան չէր կարող լինել: Անդամ եթե Նալբանդյանը վիրավորական խոսք է ասել Եղյանին՝ պետք է փնտրել դրա իսկական պատճառը:

Հուշագրողը միշտ ձգտում է հակիրճության և ճշգրտության: Մի տեղ նա գրում է. «Ես աշխատում եմ միայն էականը գրել, ուստի սեղմում եմ գրվածքս հաղորդելով մեր խոսակցության միայն համառոտ, բայց ճիշտ բովանդակությունը. հիշողություններիս ընթերցողը թող ավելիս հասկանա և ընդարձակի»:

Առաջին իսկ հանդիպումից ընթերցողը հարադատանում է նրան. նրա տողերի մեջ կարդում նաև չասվածը:

Շահազիզն իր հուշերով և կենսագրական ակնարկներով կորստից փրկում և սերունդներին է փոխանցում հայ մշակույթի զարգացման մեջ անուրանալի դեր խաղացած գործիչների կյանքի առանձին դրվագները և նպաստում գրական երևույթների ճիշտ ըմբռնմանը: Դրա մեջ է սույն հատորի շահեկանությունը:

Երվանդ Շահազիզի գրական ժառանգության մի զգալի մասը ամփոփող այս հատորի հրատարակության հարցը եղել է Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի պարտքը՝ իր հիմնադրի հուշագրությունը առանձին գրքով ներկայացնելու դա եղել է նաև թանգարանը շրջապատող գիտնականների արդարացի պահանջը:

Հատորը շատ բան ունի տալու նաև մասսայական ընթերցողին:

Գ. Ա. ՄԱԴՈՅԱՆ

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐՅԱՆՅԸ

Բնագիրը՝ ԳԱԹ ԵՇՖ (Գրականության և արվեստի թանգարան, Ե. Շահագիրյի ֆոնդ, № 41—երկրորդ բաժին: Առաջին անգամ տպագրվել է «Էջմիածին», 1949, հունվար-փետրվար, էջ 67—77: Արտատպվում է բնագրից, կրճատումներով:

¹ Հիշյալ գրքերից առաջինը ֆրանսիացի գրող Բերնարդեն դը Սեն Պիերի երկն է, որ թարգմանել է Ս. Նազարյանցը, երկրորդը՝ նրա ինքնուրույն աշխատությունը:

² «Հյուսիսափայլի» փակվելուց հետո Ս. Նազարյանցը 1868 թ. դիմել է մամուլի կոմիտեին՝ «Հասարակական հայաստանի» պարսկերազանը հրատարակելու արտոնություն ստանալու համար, սակայն մերժել են:

³ Խոսքը Ս. Նազարյանցի «Հայոց ժողովուրդը, նորա այժմյան լեզվի և մատենագրության վիճակը Ռուսաստանում» և «Ազգային նկատողությունը» հոդվածների մասին է, որոնցից առաջինը նոմահու լույս է տեսել «Հանդես գրական և պատմական»-ի I գրքում (կրճատումներով):

⁴ Տե՛ս սույն հատորի 199—206 էջերը:

⁵ Նկատի ունի ապագա հայագետ Գրիգոր Խալաթյանցին:

⁶ Նկատի ունի Ստ. Նազարյանցի ծննդյան վկայականը, որ պահվում է Կադանի համալսարանի գիլանում. հրատարակվել է «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ 1941:

⁷ Ստ. Նազարյանցի այս ծրագրային բանաստեղծությունը տպագրված է «Հյուսիսափայլ» 1862, հունվար:

⁸ Այս բանաստեղծության հայերենը և ռուսերեն, հունարեն, լատիներեն և գերմաներեն թարգմանությունները տպվել են Ս. Շահագիրյի «Հրապարակախոս ձայն» գրքում (Մոսկվա, 1881):

ՌԱՓԱՅԵԼ ՊԱՏԿԱՆՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔՆ ԻՐ ԷԱԿԱՆ ԳԵՆԵՐՈՎ

Բնագիրը՝ ԳԱԹ ԵՇՖ № 27—երկրորդ բաժին: Տպագրվում է կրճատումներով:

¹ Ռ. Պատկանյանի ծածկանուններից մեկը:

² 1855—1858 թթ. Պետերբուրգում հրատարակած «Գամառ-Քաթիպա-արձակ և չափաբերական աշխատություններ» տետրակներում առկա գրեթե բոլոր բանաստեղծությունները Ռ. Պատկանյանի գրչին են պատկանում: Խմբակի մյուս անդամները՝ Մ. Թիմուրյանը և Գ. Քանանյանը օգնում էին հիշյալ տետրակների հրատարակությանն ու տարածմանը:

³ Նոր Նախիջևանի բարեգործական ընկերությունը հիմնադրվել է 1860 թ.,

«Աղբատաց խնամակալություն» և «Գանձանակ հավատո» անուններով: Ունեցել է իր կանոնադրությունը: Նրա 25-ամյակի առթիվ Ռ. Պատկանյանը գրել է ընկերության առաջին շրջանի պատմությունը, որը սակայն լույս է տեսել միայն 1911 թ., 50-ամյակի առթիվ: Գոյությունը պահպանել է մինչև 1917 թվականը:

⁴ Ռ. Պատկանյանի «Նոր Նախիջևանի հիմնարկության պատմություն» ուսումնասիրությունն առաջին անգամ տպագրվել է «Փորձ» 1879, № 12:

⁵ Նոր Նախիջևանի արհեստագիտական ուսումնարանը բացվել է 1879 թ., քաղաքի հիմնադրման 100-ամյակի օրերին:

⁶ Այդ շտապությունների մասին Ռ. Պատկանյանն ինքն էլ է գրել իր համակներում: 1887 թ. դեկտեմբերին Գ. Քանանյանին գրած համակում նա խոստովանում է. «Ես սաստիկ շտապ ձեռք ունիմ, ուր որ ուրիշը կոպեկներով է րավականանում, ես արծաթ ու ոսկի եմ շարտում աչ ու ձախ: Ես ինքս էլ գիտեմ, որ այդ շատ վատ, չարազանց անգոսնիկ ընալորություն է, բայց ի՞նչ անեմ, որ արյունիս մեջ չիկա սովզագարի ոգի: Այս ամենը, ի միասին առած, ստիպում է ինձ անփույթ թողնել ոչ միայն իմ առողջությունը, այլև նրանից ավելի թանկագինը՝ քու վիճակի խնդիրը»: (Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, Եր., 1973, հ. VII, էջ 270):

⁷ Այստեղ խոսքը 1887 թ. ամառը Երևանում Ռ. Պատկանյանի ընդունելության մասին է, որի նկարագրությունը արված է «Արձագանքի» նույն թվականի № 29-ում, «Ռ. Պատկանյանը Երևանում» հոդվածում: Այդ առթիվ Երևանից Մ. Գանձապետյանին հասցեագրված համակում Պատկանյանը հայտնում է. «Ինձ Երևան հրավիրում են, որ օվաքիս անեն ըստ օրինակի Թիֆլիսին. կլինեն և ռուսք մասնակիցը, վասնզի ուզում են իմ մեջ պատվել լուսավորչալ հայ և ոչ նեղ սահմանով ազգասեր հայ: Օվաքիսի զլուխ կանգնած է տեղյո քաղաքագլխը և գիմնադիայի դիրեկտորը, (Ն. տ., հատոր VII Եր., 1973, էջ 259): Ռ. Պատկանյանին նվիրված ճոխ ճաշկերույթը կազմակերպվել է Հրազդանի ձորի ագիներում. ներկա են եղել հայ, ռուս, ադրբեջանցի մտավորականության ներկայացուցիչները, որոնք նշել են Ռ. Պատկանյանի ծառայությունները, որը «իսր րանաստեղծական գրվածքով կամեցել է մեր մեջ ներշնչել սիր, հրճվանք, կարեկցություն և այսպիսով կանգնեցնել մեզ ուղիղ ճանապարհի վրա»:

⁸ Ռ. Պատկանյանի «Վարդապետարան Հայաստանի ազատության» երկի ինքնագիրը պահվում է ԳԱԲ Ռ. Պատկանյանի ֆոնդ № 198:

⁹ Պատկանյանը Օֆելյա էր կոչում Հեղինե Սալթիկյանին՝ Ն. Շահադիզի կնոջը, որը 1882 թ. Նոր Նախիջևանում Աղամյանի խաղընկերն էր եղել Շեքսպիրի «Համլետ» ողբերգության մեջ: Ներկայացմանը ներկա գտնված Ռ. Պատկանյանը այդ առթիվ գրած հոդվածում Սալթիկյանի դերակատարման մասին գրել է. «Հավատացե՛ք ինձ, թանկ կուտար Մոսկովի թատրոնը, եթե «Համլետի» ներկայացման մեջ ունենար ինչ ու ինչ նման մեր Սալթիկյան—Օֆելյային, այնքան հիանալի կառարեց վերջինս Համլետ իշխանորդու թշվառ հարսի դերը: Չեմ ամաշում հրապարակավ խոստովանելու, որ ես առանց արտասուքի չկարողացա նայելու այս քանքարավոր օրիորդի վերա, երբ նա խեղդվելուց քանի մի րոպե առաջ, մրմնջում էր ու րաժանում էր ծաղիկներ» (Ն. տ. հատ. V, Եր. 1968, էջ 360):

ՍՄԲԱՏ ՇԱՀԱԶԻՉ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ԳԱԹ ԵՇՖ № 21—երկրորդ բաժին: Տպագրվում է միայն հուշագրական մասը:

¹ Ս. Շահազիզը Լազարյան ճեմարանում ուսուցչական պաշտոնը թողել է 1897 թվականին:

² Խոսքը Խրիմյան կաթողիկոսի 1895 թ. Պետերբուրգ մեկնելու ժամանակ Մոսկվայի հասարակության կաղմակերպած ընդունելության մասին է:

³ Ս. Շահազիզի «Հրապարակախոս ձայն» գիրքը լույս է տեսել Մոսկվայում, 1881 թ.:

⁴ Բազմանդամ բնտանիքի հայր Պ. Պոռշյանը ապրել է տնտեսական ծանր պայմաններում: Հիշյալ ժամանակներում նա իրոք հուսահատությունից մտածում էր թողնել ուսուցչությունը և քահանա ձեռնադրվել, բայց չի իրականացրել:

ՊԵՐՃ ՊԻՈՇՅԱՆՑԸ

Բնագիրը՝ ԳԱԹ ԵՇՖ № 45—երկրորդ բաժին: Տպագրվել է «Էջմիածին» 1948, հուլիս-սեպտեմբեր, էջ 73—79: Արտատպվում է բնագրից:

¹ Պոռշյանը Ավետարանը գրաբարից աշխարհարար է թարգմանել Գևորգ Դ կաթողիկոսի հանձնարարությամբ 80-ական թթ. սկզբներին, և նրա կոնդակով էլ արժանացել աստվածաբանության մագիստրոսի կոչման: Այն չի տպագրվել:

² Ղազարոս Աղայանը «Աղբյուր» ամսագրի 1888 թ. № 8—9-ում «Սոս և Վարդիթերի» վերահրատարակության առթիվ գրած հոդվածում հարց է բարձրացրել տոնելու Պ. Պոռշյանի գրական-մանկավարժական գործունեության 30-ամյակը: Նույն տարվա սեպտեմբերի 1-ին «Նոր դար» լրագիրն ևս առաջնորդող է նվիրում միևնույն խնդրին: Բայց այդ շրջանում Պոռշյանի «Յեցեր» վեպի շուրջը անբարենպաստ հոդվածներ են տպագրվում, որի պատճառով հորեկյանը ձախողվում է: Այն տոնվում է տասը տարի հետո, 1899 թ. մայիսի 14-ին, Թիֆլիսում, և առիթ ծառայում, որ հեղինակին նշանակեն 50 ռ. թոշակ:

³ Իթու ջուր—այսինքն՝ Կիսլովոդսկ:

⁴ Պոռշյանը արտասահման է մեկնել 1905 թ. վերջերին, Մոսկվայի վրայով անցել է Ֆրանսիա, հանդիպումներ ունեցել հայ մտավորականների հետ:

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԱՆԸ

Բնագիրը՝ ԳԱԹ ԵՇՖ № 32—երկրորդ բաժին: Տպագրվել է «Էջմիածին» 1948, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 73—79: Տպագրվում է բնագրից:

¹ Ղ. Աղայանը հնչակյան կուսակցության գործով բանտարկվելուց և դատվելուց հետո աքսորվել է Նոր Նախիջևան, ուր մնացել է 1898 թ. մայիսից մինչև հաջորդ տարվա նոյեմբերը: Սկզբում ապրել է Նոր Նախիջևանում, հետագա 8 ամիսները, հիվանդության պատճառով, տեղափոխվել է Հին Ղրիմ և ապա՝ Թեոդոսիա:

² Ղ. Աղայանի «Ղարաբաղի բարբառը» աշխատության ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Աղայանի ֆոնդ № 49:

3 Ղ. Աղայանի գրախոսականը Գ. Լսյակ. Այլաղյանի «Հազար և մի առակավոր բանք» աշխատության մասին, որի ինքնագիրը պահպանում է հեղինակի ֆոնդում № 89, առաջին անգամ լույս է տեսել 1941-ին, Ղ. Աղայանի երկերի ժողովածուի III հատորում:

4 Իր գրական-մանկավարժական գործունեության 30-ամյակի առթիվ ստացված նվիրատվություններով՝ Սմբատ Շահազիզը 1892 թ. հիմնում է Արուսյան-Նազարյան գրական ֆոնդը, կարիքավոր զրույներին նյութական օգնություն ցույց տալու նպատակով: Կենդանության օրով Շահազիզը անձամբ կանոնավորապես գումարներ է ուղարկել Պոռշյանին, Աղայանին, Թումանյանին և այլոց: Նրա մահվանից հետո ֆոնդի գումարը միացվում է նրա անձնական գումարներին և հանձնվում ժառանգներին (հղորդ որդիներին):

ՀՈԶԱԿԱՎՈՐ ԳԵՐԱՍԱՆ ՊԵՏՐՈՍ ԱԴԱՄՅԱՆԸ

Բնագիրը (մեքենագիր)՝ ԳԱԹ ԵՇՖ № 31—երկրորդ բաժին: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Էջմիածին», 1949, մարտ-ապրիլ, էջ 47—57: Արտատպվում է բնագրից:

Սույն հուշերը հեղինակը գրել է արվեստաբանության դոկտոր, արվեստի վաստակավոր գործիչ Սարգիս Մելիքսեթյանի հորդորով: 1946 թ. ապրիլի 16-ին վերջինս Շահազիզին դիմել է հատուկ գրությամբ:

«Շատ հարգելի նրվանդ Շահազիզ.

Ահա մի քանի տարի է Հայաստանի թատերական թանգարանը խնդրում է Ձեզ գրի առնել Ձեր հիշողությունները մեծ արտիստ Պետրոս Աղամյանի մասին: Ամեն անգամ Դուք մեզ պատասխանում եք, որ ուրիշ գործերով չափից ավելի զբաղված լինելով՝ հնարավորություն չունեք մեր խնդիրը բավարարելու:

Այս տարի մենք նորից խնդրում ենք Ձեզ ընդառաջել մեր ցանկությանը և գրի առնել այդ հիշողությունները...

Թանգարանի կողմից լիազորում ենք դիտ. աշխատող ընկ. Օնիկ Տայանին բանակցություններ վարելու Ձեզ հետ:

Թատերական թանգարանի գիրեկտոր՝ Ս. Մելիքսեթյան: (ԳԱԹ ԵՇՖ №75—չորրորդ բաժին):

1 Ե. Շահազիզը Հազարյան ճեմարան է ընդունվել 1869 թ., իր հորեղբոր՝ ճեմարանի հայոց լեզվի ուսուցիչ, բանաստեղծ Սմբատ Շահազիզի խորհրդով և աջակցությամբ:

2 Աղամյանն առաջին անգամ նոր նախիջևան է գնացել 1870 թվականին, Ֆասուլեաճյանի խմբի հետ: Երկրորդ անգամ՝ 1882 թ., նախապես Թիֆլիսից նամակներով բանակցություններ վարելով նոր նախիջևանի Թատերասիրաց ընկերության անդամ Հովհաննես Սաթուրյանի հետ: Աղամյանը պարտավորվել է հանդես գալ ոչ միայն ներկայացումներով, այլև ստեղծել մի դերասանական խումբ, պարապել երիտասարդների հետ: Նոր նախիջևանում Աղամյանը հաջող ելույթներ է ունեցել, բայց և մեծ դժվարությունների է հանդիպել դերասաններ պատրաստելու գործում: Նա հրավիրվել է նաև Ռոստով՝ ուսական խմբի հետ խաղալու Ռուսական խմբի հետ Կորադոյի («Ոճրագործի ընտանիքը») դի-

րը կատարել է ֆրանսերեն. այս առթիվ հաղորդում կա «Դոնսկայա ուշ» թերթի 1882 թ. № 23-ում:

³ Աղամյանը Մոսկվա է մեկնել 1883 թ. հունվարի 25-ին: Այստեղ հանդես է եկել Կորադոյի և Համլետի դերերում և արժանացել մամուլի բարձր գնահատականին. «Ռուսսկիե վեդոմոստի», «Մոսկովսկայա իլյուստրատիվնայա: պազետա» և այլ թերթերում տպագրվել են դրվատական թատերախոսականներ:

⁴ Աղամյանը հետագայում հյուրախաղերով այցելել է նաև Պետերբուրգ, Օդեսա, Սևաստոպոլ, Նովորոսիյսկ և այլուր: Քուր տեղերի մամուլը բարձր գնահատական է տվել նրա արվեստին: 1884 թ. նրա Համլետը Պետերբուրգում մեծ ընդունելություն է գտնում: Նրա խաղը դիտում են նշանավոր արվեստագետներ և արտիստներ Սուվորինը, Սավինան, Լենսկին, Սամոյլովը և ուրիշներ: Այդ թվականի փետրվարի 1-ին «Իսկուստվո» պարբերականը գրել է. «Ոչ ոքի չընդօրինակելով, հանրահայտ դերասաններից ոչ մեկին չնմանելով՝ նա ստեղծել է թերևս որոշ չափով յուրահատուկ, սակայն ամենափոքր դետալներն անգամ մշակած և զարմանալի մանրամասնություններով ու մանրուքներով մարզեցրած լիովին զեղարվեստական մի տիպ: Դերակատարման բնորոշ կողմն այն է, որ նա Համլետի խոսքի ու գործունեության մեջ մտցրել է ավելի շատ կիրք և եռանդ, բան, օրինակ, հայտնի Սավինին ու Ռոսին... Ռուս բեմում մենք նմանը չենք տեսել: Մեր «արքունի» դերասաններին չէր խանդարի տեսնել և սովորել իրենց, հայ արվեստակցից, որը, իհարկե, արտոնագիր չունի, սակայն փոխարենը ունի և՛ զեղարվեստական նորազգացություն, և՛ շատ մեծ արտիստական ընդունակություն»:

⁵ Աղամյանի ստացած ընծաների մի մասը պահվում է ԳԱԹ, թատերական բաժնում. դրանց մեջ է ներկայումս ստացած փղոսկրյա շքեղ մի ձեռնափայտ «նվեր Պ. Աղամյանին՝ թուփունագործ Սամոյլովից» մականգրությամբ:

⁶ Այստեղ խոսքը, հավանաբար, վերաբերում է Օդեսայում Աղամյանի խաղացած Համլետի մասին գրված բրոշյուրին: «Պետրոս Աղամյանը Համլետի դերում», բնագրատական ակնարկ, 1884, Օդեսա (ուսերեն), որի հեղինակը Ա. Յարոշկինն է:

⁷ Աղամյանը Մոսկվայում ծանոթացել է մի շարք հայ մտավորականների հետ, նախ՝ Սմբատ Շահադիդի, և մտերմացել, նրանից մականգրությամբ նվեր ստացել «Լևոնի վիշտը» պոեմի օրինակը: Նա սերտ կապերի մեջ է մտնում Մոսկվայի համալսարանի ուսանող, բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանի հետ, նրան մասնակից դարձնում «Քինի» ներկայացմանը, փոքրիկ դերով, նրա հետ լուսանկարներ փոխանակում: Աղամյանը հաճախ այցելում է մոսկվայաբնակ Անանովի բնակարանը, որտեղ ծանոթանում է հռչակավոր ժողանկարիչ Հովհ. Ալվազովսկու հետ, վերջինից նվեր ստանում նրա դժանկարներից:

⁸ Նոր Նախիջևանի թատերասիրաց ընկերությունը հիմնվել է 1880 թ.: Հիմնադիր ժողովին մասնակցել և թատրոնի կրթիչ դերի մասին ոգեշունչ ճառ է արտասանել բանաստեղծ Ռափայել Պատկանյանը: Վարչության առաջին կազմի մեջ մտել են՝ Մ. Պալապանյան, Ս. Հարությունյան, Ի. Սաթուրյան, Բ. Սաթիկյան, Ս. Ալաճալյան, Հ. Խատամյան: 1890-ական թթ. վերջերին ընկերության նախագահ է ընտրվում նորավարտ իրավարան Գևորգ Զուբարյանը, որը աշ-

խուժացնում է ընկերութեան աշխատանքները՝ կազմակերպում նոր ներկայացումներ, հեղինակում, թարգմանում պիեսներ:

⁹ Աղամյանի՝ Ռոստոլում, ֆրանսիական խմբի հետ Համլետի դերը հայերեն լեզվով կատարելու և համապատասխան աֆիշի մասին այլ գրավոր աղբյուրներ չկան:

¹⁰ Աղամյանը գրել է նաև լատինատեղծություններ ու արձակ գործեր, որոնք առաջին անգամ «Քերթվածք և թարգմանությունք» խորագրով լույս են տեսել 1880 թ., Թիֆլիսում:

¹¹ Աղամյանը Երանուհի Շահբազյանի հետ ծանոթացել է դեռևս 1870 թ., իսկ 1882 թ. նրանք ավելի են մոտեմանում: Վերջինս նոր Նախիջևանի աչքի ընկնող հասարակական գործիչներից էր, մոտիկ կանգնած թատերական գործին. ինքն էլ կատարել է փոքր դերեր: Աղամյանի արխիվում պահվում է նրան գրած և ստացած նամակների մի մասը:

¹² Աղամյանի վրձնին են պատկանում Գր. Արծրունու, Հովհ. Այվազովսկու, Երանուհի Շահբազյանի, Ղ. Աղամյանի և այլոց դիմանկարները: Նրա նկարները, իրերը, ձեռագրերը և գրադարանը (157 գիրք) պահպանվել են և 1922 թ. հանձնվել Հայաստանի Կուլտուր-պատմական թանգարանին և այժմ կազմում են Գրականության և արվեստի թանգարանի թատերական բաժնի սեփականությունը:

¹³ Հիշյալ նամակների ընագրերը պահվում են ԳԱԹ, Աղամյանի ֆոնդում:

ՇՈՎԱՆԿԱՐԻՉ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻՆ

Բնագիրը՝ ԳԱԹ ԵՇՖ № 33—երկրորդ բաժին: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «էջմիածին» 1950, հուլիս—օգոստոս, էջ 57—63 և սեպտեմբեր—հոկտեմբեր, էջ 48—55: Արտատպվում է բնագրից:

¹ 1842 թ. դեկտեմբերին Հովհ. Այվազովսկին Լուվրի ցուցահանդեսին ներկայացրել է Վենետիկի ծովափնյա տեսարանները պատկերող երեք նկար. փարիզյան մամուլը մեծ գովեստով է խոսել նկարչի մասին: Ֆրանսիական Ակադեմիան նրան պարգևատրել է ոսկե մեդալով: Ֆրանսիական Նշանավոր ծովանկարիչ Օրաս Վերնեն հետագայում Այվազովսկու մասին գրել է. «Ձեր տաղանդը փառաբանում է ձեր հայրենիքը»:

² Ե. Շահազիզի նոր Նախիջևանի հոգևոր կյանքի ու պատմությունը նվիրած աշխատություններն են. «Միքայել Ղազարյան Նալբանդյանց. կենսագրություն», (1897), «Նոր Նախիջևան և նոր Նախիջևանցիք», (1900), «Նոր Նախիջևանի ու հաշ Վանքը» (1901), «Տեր Գաբրիել Պատկանյանց» (1910) և այլն:

³ Խալիբյան դպրոցը բացվել է 1851 թ. Թեոդոսիայում, ժողովրդի փողերով, մասամբ և վաճառական-կալվածատեր, եկեղեցական գործերի հավատարմատար Հ. Խալիբյանի նվիրատվությամբ: Դպրոցի առաջին տեսուչը եղել է ծովանկարիչ եղբայրը՝ Գաբրիել Այվազովսկին. գոյությունը պահպանել է մինչև 1871 թ.:

⁴ Ապրելով Թեոդոսիայում՝ նկարիչ Հովհ. Այվազովսկին ակտիվորեն միջամտել է քաղաքի գործերին: Բացի պատկերասրահից, իր միջոցներով կառուցել է նաև հնագիտական թանգարանի շենքը, աչակցել երկաթուղու անցկացմանը և նավահանգստի կառուցմանը:

⁵ Կարաիմների էթնիկական խումբը, բացի Ուկրաինայից, բնակվում է նաև Ախտվալում: Նրանք հրեաներ չեն, այլ թաթարական հին ցեղերի սերունդ: Նրանց կրոնը կոչվում է կարաիմիզմ: Ղրիմի լեռնային մասերում բնակվող կարաիմները հեղինակի նկարագրած ժամանակում զրադվել են նաև հողագործությամբ, այգի-գործությամբ, արհեստներով: Կարաիմերն են թուրքական լեզուների ղվիշաղական լեզվախմբի մեջ է մտնում:

⁶ Ե. Շահազիզի Միքայել Ղազարյան Նալբանդյանց. կենսագրությունը՝ լույս է տեսել 1896 թվին, նախ՝ Մոսկվայի «Հանդես գրականական և պատմա-կան» պարբերականում և ապա, 1897-ին՝ առանձին գրքով: Ձեռքի տակ ունե-նալով Մ. Նալբանդյանի գործունեությանը վերաբերող բոլոր վավերագրերը, հեղի-նակը Նալբանդյան-Ալվազովսկի-խալիպյան առնչությունները մեկնաբանել է՝ դա-տապարտելով Նալբանդյանի հակառակորդների վարքագիծը: Չնայած դեպի ծո-վանկարիչն ունեցած հարգանքին՝ Շահազիզը հարկ չէ զգացել վերանայելու ծո-վանկարչի հղբոր մասին գրածները, որի մասին նուրբ ձևով հայտնում է նրան:

⁷ Ե. Շահազիզի «նոր Նախիջևան և նոր Նախիջևանցիք» պատմա-ազգա-պրական տեսություն է, լույս է տեսել 1913 թ.:

ՆԱԱՐԻԶ ՎԱՐԴԳԵՍ ՍՈՒՐԵՆՅԱՆՑԸ

Բնագիրը՝ ԳԱԹ ԵՇՖ № 46—երկրորդ բաժին: Տպագրվել է՝ «էջմիածին», 1949, մայիս-դեկտեմբեր, էջ 30—33: Տպագրվում է բնագրից, կրճատումներով:

¹ Երեւանի գավառական դպրոցը հիմնվել է 1832 թվականին: 1843—1848 թթ. դպրոցի տեսուչ է եղել Խ. Աբովյանը: 1868 թ. վերածվել է պրոգիմնագիտայի, իսկ 1881 թ. գիմնագիտայի, որը 1920 թ. վերակառուցվում է որպես երկրորդ աստիճանի № 2 դպրոց: 1925 թ. կոչվում է Խաչատուր Աբովյանի անունով:

² Վարդգես Սուրենյանը 1876 թ. ընդունվել է Մոսկվայի Գեղանկարչու-թյան, քանդակագործության և ճարտարապետության ուսումնարանի ճարտարապե-տական բաժինը՝ Լազարյան ճեմարանի հոգաբարձության հանձնարարությամբ, մինչև ավարտելը թողակ է ստացել հիշյալ ճեմարանից:

³ Վ. Սուրենյանը 1879 թ. ընդունվել է Մյունխենի բարձրագույն պոլիտեխ-նիկական դպրոցի ճարտարապետության բաժինը, իսկ մի տարուց հետո տե-ղափոխվել Գեղարվեստների ակադեմիայի գեղանկարչական բաժինը: Հռչակվե-լով որպես տաղանդավոր գեղանկարիչ՝ նա հետագայում մեծ արդյունքով գոր-ծել է նաև ճարտարապետության ասպարեզում:

⁴ Էջմիածնի տաճարի վերանորոգման նախագիծը կազմելու համար Մակար Աթոռիկոսը Թիֆլիսից հրավիրել էր ճարտարապետ Շտերնին: Մակարի մահվան պատճառով այդ նախագիծը չի իրականացվում: Նորընտիր Մկրտիչ Կաթողի-կոսը (Հայրիկ) Սուրենյանին հանձնարարում է կազմել նոր նախագիծ, որը նույնպես ինչ-ինչ պատճառներով չի իրագործվել: Ուշագրավ են Սուրենյանի գիտողությունները Շտերնի նախագծի թերությունների մասին և իր առաջարկածի հիմնական սկզբունքները: Շտերնը ժամանելով էջմիածին՝ մոտ երկու շաբաթվա ընթացքում ծանոթացել էր հայկական եկեղեցիների ճարտարապետությանը և առաջարկում էր տաճարի շենքը «մեկ ձևի բերել և միակտուր ձուլվածք դարձ-նել»: Սուրենյանը դա անընդունելի էր համարում. «էջմիածնի տաճարը,—գրում էր

նա,— մի քարացյալ պատմությունն է, և նրա յուրաքանչյուր մասը՝ իր ոճի առավելություններով և թերություններով, նույն (պատմության) էջերն են. ո՞վ իրավունք ունի նրա էջերը սոսիսձով իրար կպցնելու...» (տե՛ս ԳԱԹ՝ Վ. Սուրենյանի ֆոնդ № 9, էջ 56—58)։

⁵ Թույլ է տրված անճշտություն. ո՞չ թե «Անսանձի սանձահարումը», այլ «Թագավոր Ռիչարդ երրորդ», որ Վ. Սուրենյանցը թարգմանել է դեռևս Մյունխենում, 1889 թ.։ Ուղարկել է Պետրոս Աղամյանին և ստացել վերջինիս բաժարական գնահատականը։

⁶ Հիշյալ շարքից՝ վանեցի, սասունցի, ալաշկերտցի և այլ դադթականների ավելի քան 30 նկարները (թուղթ, ստվարաթուղթ. տեմպերա, գունավոր մատիտ և այլն) ներկայումս պահվում են Հայաստանի պետական պատկերասրահում։

ՍԱՇԿԱ ԴԱՎԻԴՈՎ

Մերենագիր օրինակը՝ հեղինակային ուղղումներով, պահվում է ԳԱԹ՝ ԵՇԳ № 35—հրկրորդ բաժին։ Տպագրվել է «էջմիածին», 1947, սեպտեմբեր—հոկտեմբեր համարում։ Աղտատավում է ըստ բնագրի։

Ե. Շահագիրդի պատմածները կարևոր սկզբնաղբյուրներ են երգչի կենսագրության համար, որ շատ է աղբատիկ և մութ։

«Մուգիկականայա էնցիկլոպեդիայի» հրրորդ հատորում (1974) ասված է, որ երգչի իսկական աղգանունը Ալեքսանդր Կարապետյանն է, բայց ծննդյան վայրը մատնանշված է անորոշ՝ «Կովկաս»։ Ինչ խոսք հավաստին Շահագիրդի ցուցումն է. պետք է լինի՝ Վաղարշապատի Նա ծնվել է 1849 թ. հունվարի 16-ին, մահացել է 1911 թ. փետրվարի 2-ին։ Սովորել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում։ Երգել է Թիֆլիսի իտալական օպերայի երգչախմբում։ 1876 թ. Մոսկվայի Մեծ թատրոնում «Ալկալդի գերեզման» օպերայում կատարել է Տորոպկիի գերերգը, հետագայում հաճախ է հանդես եկել նույն գերերգով։

1879—1884 թթ. աշխատել է Մոսկվայի Փոքր թատրոնում։ 1876-ից սկսած՝ կոմիկական գերերի կատարմամբ հանդես է եկել Մոսկվայի Ս. Վ. Տանևի ժողովրդական թատրոնում և ապա՝ Մոսկվայի արտիստական խմբակում՝ գերադանցապես Մ. Վ. Լեոնտևի բեմադրած օպերաներում (Օֆենբախի «Երգիչ թռչուններ», «Կապույտ մորուս», Ջուլյեի «Թեթև հեծկազոր», Պլանկետայի «Կորնելիյան դանգակներ» և այլն)։ «Գնչուական երգեր ըստ դործող անձանց» երաժշտական մոդայիկում հանդես է եկել Անտիպի գերում։ Հետագայում ղեկավար ուղադրությունը դարձրել է համերգասրահներում գնչուական երգերի կատարմանը. այդ առթիվ մոսկովյան հանդիսատեսը նրան մեծարել է «գնչուական երգի արքա» կոչումով։ Ունեցել է գեղեցիկ թավ ձայն և բեմական մեծ հմայք, տենորի Մեծ ժողովրդականությունն են վայելել նրա կատարած «Ջուզգ աշխատ ձիեր», «Մուրացկանուհին», «Ջասես թե գեղեցկությունն անցավ», «Հեռացիր» և այլն, որոնցից մի քանիսը՝ ձայնագրված են։ Հանդես է եկել նաև մելոդրամայի ժանրում։

Ըստ որոշ աղբյուրների էլ՝ երգչի բուն աղգանունը Արսեն Դավթի Կարապետյանն է։ Նա 1869—1871 թթ. աշխատել է նաև Թիֆլիսի հայկական թատրոններում, ապա՝ Վաղդիկավկադի, Բրյանսկի, Ռոստովի և այլ բաղաբների

թատրոններում: Երգած գնչուական երգերի թվում է՝ «Հաց Լիլի, մի՛ Թաքցնիր հեկեկաներդ»: Դավիդովը 1883 թվականին Պետրոս Աղամյանին ծանոթացրել է ուս դրամատուրգ Ա. Ն. Օստրովսկու հետ:

ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՎԱՀԱՆ ԲԱՍՏԱՄՅԱՆ

Բնագիրը՝ ԴԱԹ ԵՇՖ № 34—երկրորդ բաժին: Տպվել է «էջմիածին» 1950, հունվար—փետրվար, էջ 38—40: Արտատպվում է բնագրից որոշ կրճատումներով (Մ. Գոչի կենսագրությանը վերաբերող մասը):

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՐԱՀԱՄԻ ԽԱԼԱԹՅԱՆՑ

Բնագիրը՝ ԴԱԹ ԵՇՖ № 36—երկրորդ բաժին: Տպագրվել է «էջմիածին», 1950, հուլիս—օգոստոս, էջ 49—55, կրճատումներով:

¹ «Վարդանանց պատերազմ» պիեսը գրել է Հակոբ Կարենանցը: Ժամանակին այն բեմադրվել է աշակերտական բեմերում:

² Գր. Խալաթյանցը մտերամարար այդպես է կոչել Ս. Շահադիզին, առաջինը՝ Սմբատ Շահադիզն էր:

³ Մ. էմինի այդ աշխատությունը լույս է տեսել Մոսկվայում 1853 թվականին:

⁴ Այդ «դրեզ հոսանքը» իրոք սկսվել է արտասահմանյան հայազնությունից: Ֆրանսիացի հայագետ Ա. Կարիերը 1893—1894 թթ. «Հանդես ամսօրյայի» մեջ տպած իր «Նորագույն աղբյուրներ Մովսես Խորենացու» հոդվածաշարում պատմահոր գրքի գրության ժամանակը համարում է 6—7-րդ դարերը: Գր. Խալաթյանը Խորենացու սկզբնաղբյուրների ըննությանը նվիրել է երկու ծավալուն աշխատություն (ոուսերեն)՝ «Հայկական էպոսը Խորենացու պատմության մեջ» և «Հայ Արշակունիները Խորենացու պատմության մեջ» որոնցում Խորենացու ապրած ժամանակը հասցնում է մինչև 8—9-րդ դարերը: Կասկածի տակ է առնում Խորենացու հիշատակած օտար աղբյուրների գոյությունը («դրանք հնարովի են կամայականորեն վերագրված հայերին»): Ինչ վերաբերում է Կորյունի, Փափստոսի, Փարսեղու գրքերին՝ դրանցից վերցված տվյալները յուրովի ձևափոխել է և վերամշակել իր ուզածի պես, տենդենցիոզ կերպով լուելով մեկի մասին, ծանրանալով մյուսի վրա և իրենից ավելացնելով ոչ քիչ թվով էպիդոդներ» («Հայ Արշակունիները Մովսես Խորենացու հայոց պատմության մեջ» էջ 375 ոուսերեն):

⁵ Միաբանը (Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, 1860—1918) «Արարատ» ամսագրի մեջ 1891 թ. հոկտեմբերի համարից սկսած տպագրել է հոդվածաշար («Խորենացու Պատմության ուսումնասիրություն», «Հայկականք», «Խորենացու ժամանակը որոշելու նոր փորձ» և այլն), որոնց մեջ լուսարանել է Խորենացու Հայոց պատմության մի շարք խրթին արտահայտությունները: Նրա այդ աշխատությունները բարձր գնահատության են արժանացել ժամանակակիցների կողմից:

⁶ Մեջբերումը կատարված է Մ. Արեղյանի «Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ» աշխատությունից, որտեղ հանդիպում են ավելի խիստ արտահայտություններ Խալաթյանցի հասցեին:

Բնագիրը (մեքենագիր)՝ ԳԱԹ ԵՇՅ Ն 48—երկրորդ բաժին: Տպագրում է առաջին անգամ:

1 Բ. Պատկանյանը, ինչպես մանրամասնորեն հիշատակում է Ե. Շահագիրյանը, երկար ժամանակ զբաղվել է Քանանյանի ընտանեկան գործով: 1887 թ. հուլիսին, մինչև արտասահման անցնելը, 10 օր մնացել է էջմիածնում ու Բյուրականում և Մակար կաթողիկոսին համոզել՝ լուծել Վարվառե Անանյանի ամուսնությունը Աքիմյանի հետ և արտոնել նրա կրկնամուսնությունը Գ. Քանանյանի հետ: Այդ մասին նա իր նամակներում հայտնում էր. «Ինչ որ էր և որի հետ որ պետք էր, խոսեցա Ձեզ հայտնի առարկայի մասին. և հուսամ, որ երբ Դուք էլ կտեսնվիր և Ձեր սիրտը կթափեք Վեհափառի առջև, նա Ձեզ լիակատար բավարարություն կուտա»:

Չնայած Պատկանյանի նամակի հաստատական ձևին, կաթողիկոսը ձգձգում էր հարցի լուծումը: Բանաստեղծն ստիպված էր Վարվառեին գրած մի այլ նամակում հիշեցնել կաթողիկոսի խոսքերը. «Ես մեկ հորդորական նամակ կգրեմ ձերունիին (Վարվառեի հորը՝ Հովհաննես Անանյանին, որը հակառակ էր իր զստեք որոշմանը) և կստանամ նորա հոժարությունը և կուտամ իմ թույլտվությունը. իսկ եթե նա այլևս համառի, ես կօրհնեմ Վարվառեի և Գեորգի ամուսնությունը»:

Այդ ամուսնության թույլտվությունն ստացվում է միայն հաջորդ տարում:

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀՄՈՒՏ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԳԱՆՅԱՆՈՒ

Բնագիրը՝ ԳԱԹ ԵՇՅ Ն 17—երկրորդ բաժին: Տպագրվում է առաջին անգամ ըստ բնագրի: Դրության ժամանակը որոշված է պայմանականորեն:

1 «Պոլոժենին» կոչվում է 1836 թվականին հրապարակված ցարական կառավարության հատուկ կանոնադրությունները հայոց եկեղեցու իրավունքների և գործունեության վերաբերյալ՝ թեմերի, ժխերի, կալվածքների, կրթական գործի ղեկավարման ասպարեզում:

2 Իշխան Դուխինը 1897 թ. Կովկասի տոխարբա նշանակվելով՝ կասկածանքով է վերաբերվել էջմիածնին և հայկական համայնքին, որոնք իրր թեմ ձգտել են սեպարատիզմի. «Որպես թե Հայոց կաթողիկոս յուր ձեռք եղած զուամարներով հեղափոխականներ պատրաստում է Քուրդիո Հայաստանին մեջ նոր ազատ Հայաստան մը ստեղծելու համար»—ասված իրիմյան կաթողիկոսի՝ ցարին գրած բողոքագրի մեջ (ԳԱԹ իրիմյանի ֆոնդ Ն 164): Այդ կապակցությամբ Դուխինը ուժեղացրել է դրաքնությունը հայկական մամուլի նկատմամբ: Նրա ղեկավարների հիման վրա 1903 թ. հունիսի 12-ին հրատարակվում է նոր կանոնադրություն, որով ավելի քան սահմանափակվում էին էջմիածնի իրավունքները, բռնագրավվում եկեղեցական կալվածքները, փակվում ժխական դպրոցները: Կաթողիկոս իրիմյանի բողոքագրերի և ժողովրդական բողոքագրերի հետևանքով նույն տարվա վերջին հիշյալ արգելքները վերացվում են:

3. Փ. Վարդազարյանն անդերհենից հայերեն է թարգմանել՝ Զ. Դիկենսի «Դալիթ Կոպերֆիլդ» բաղմահատոր վեպը, Ս. Սմայլսի «Բնավորություն» երկը, Ի-

Վաշինգտոնի «Մահմեդի կյանքը», բազմաթիվ այլ գրքեր, որոնք արժանացել են ժամանակակիցների բարձր գնահատության: Նրա Թարգմանությունների մասին մեծ դրվատանքով է խոսել մասնավորապես Ռաֆայել Պատկանյանը, իր հիացմունքն է հայտնել լեզվի խոր իմացության մասին: «Սիրելի Փիլիպոս,— գրել է նա,— հիշելի գրիչ ունես՝ աղղու, քնքույշ, սովորեցնող... Թարգմանությունը բոլորովին լուրջ դուռ հեղինակության ձև և բնավորություն է ստանում: Ես կցանկանայի, որ քու գրվածքը (Թարգմանություն ասելու շեմ մտում) կարգային բոլոր 5 միլիոնյա հայք, և մի պատվական օր նոքա թե՛ գրաբար և թե՛ գեղեցիկ աշխարհաբար կիմանային» (ՌՊ, ԵԺ, հատոր VIII, էջ 88):

ՆԻԿՈՒԱՅ ՅԱԿՈՎԼԵՎԻՉ ՄԱՌ

Մեքենագիր օրինակը պահվում է ԳԱԹ ԵՇՖ № 40. տպագրվում է առաջին անգամ, մասնակի կրճատումներով:

1 Ն. Յա. Մառը Պետերբուրգի պրաքննչական կոմիտեի արեւելյան բաժնի հայերեն հրատարակությունների պրաքննիչ է աշխատել 1890—1896 թթ. ընթացքում: Մ. Բարխուդարյանին գրած նամակում նա հայտնել է. «Ես պրաքննությունը չեմ թողնում, քանի որ այս պաշտոնով կարող եմ հետևել (գոնյա մասամբ) հայ պրականության նոր հարուցած խնդիրներին (տե՛ս ԳԱԹ Բարխուդարյանի ֆոնդ № 28):

2 Մոսկվայում Մ. Բարխուդարյանի 1888—1896 թթ. հրատարակած պարբերականի ճիշտ վերնագիրն է «Հանդես պրականական և պատմական»: Հեղինակը երբեմն գրում է միայն «Հանդես»:

3 Բժշկապետ Մ. Տեր-Գրիգորյանի գրած կենսագրությունը կցված է Մ. Նալբանդյանի գրած և մեկնաբանած «Ղազար Փարպեցու թուղթը» գրքուկին, հրատարակված 1868 թ., Ս. Պետերբուրգ:

4 Ե. Շահազիզի «Միքայել Ղազարյան Նալբանդյանց. կենսագրություն» նախապես լույս է տեսել «Հանդես պրականական և պատմական»-ի, 1896 թ. 7-ում, և ապա, հաջորդ տարում՝ առանձին գրքով: 1895 թ. Բարխուդարյանին ուղղված նամակում Ն. Մառը շատ բարձր է գնահատում այդ աշխատությունը: «Սույն նամակ գրելու ցանկություն եմ հղացել Նալբանդյանցի կենսագրությունը կարդալիս. ձեր «Հանդեսի» մեջ և, առհասարակ, հայոց պարբերական մամուլի մեջ. կատարյալ գոհար է նա. գոնյա իմ համոզմունքս սա է. առիթ պատահելիս, խընդրեմ, հեղինակին հայտնեցեք իմ սրտանց շնորհակալությունը, որ մեծ բավականություն է հրճվանք է ինձ պատճառել հոգվածը» (ԳԱԹ, Բարխուդարյանի ֆոնդ № 279):

5 Երվանդ Շահազիզի մահից հետո նրա արխիվում գտնվեց այդ նամակը, գրված Պետերբուրգից 1919 թ. փետրվարի 8-ին, որի շահեկանությունը հաշվի առնելով՝ ստորև մեջ ենք բերում կրճատումներով.

«Մեծապատիվ տեք.

Պայմաններս հայտնի են՝ ինձ միայն ճանապարհածախս երկրորդ կարգով և Platz kart, և Նախիջևանի հյուրանոցի մի սենյակով, իսկ զուտ եկամուտներն

Անիի պեղումներին կամ Անիի նոր թանգարանի շինության. վերջինս ամենակարևոր բան է ներկա դրության մեջ...

... Բան մը մնում է. այս էլ պայմաններից է. հարկավոր է լավ մոդական լապտեր և հարկավոր պատրաստություններ (լույս, էկրան և այլն և այլն), պատկերներ պատրաստ ունիմ:

Եթե պայմաններս ձեռնառու են, հարցը մը կը դնեմ. խնդրում եմ շիտակ պատասխաներ. արդյոք հասարակություն պատրաստ է լսելու. նրա պատրաստություն և համբերություն ի շար դրված չի լինի. եթե հինգ-վեց դասախոսություն գիտական բովանդակությունից չմերկացնեմ, ինչպես Բաբու քաղաքում, կամ բավական է երեք դասախոսություն մի երեկոյան, ինչպես Մոսկվայում, կամ երեք ժամ էլ շատ է նախիջևանցիներիդ համար համառոտ բան մը սարքել. վերջինս ինձ դժվար կլինի:

Հարգանքով առ Ձեզ ն. Ս Ա Ռ:

(ԵՇՖ-երրորդ բաժին № 146)

⁶ Խոսքը հետագայում հայտնի արևելագետ-պատմաբան, ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու մասին է:

⁷ Այդ այցելությունը տեղի է ունեցել 1929 թվականին: Մառը Թիֆլիսում և Երևանում դասախոսություններ է կարդացել իր լեզվաբանական նոր հետազոտությունների մասին, զարգացրել իր «հարեթաբանական տեսության» թևերը, որտեղ փորձել է ապացուցել վրաց լեզվի և ընդհանրապես իրերո-կովկասյան լեզուների ազգակցությունը սեմական լեզուների հետ:

⁸ Մառը կայսերական ակադեմիայի անդամ է ընտրվել 1909 թվականին:

⁹ Հայտնի դերասան Արամ Վրույրը ն. Մառի մերձավոր աշխատակիցներից և օգնականներից է եղել, իրեն արշավախմբի լուսանկարիչ. Անիի մասին դասախոսություններով ու նկարների ցուցադրությամբ հանդես է եկել Անդրկովկասի զանազան քաղաքներում:

¹⁰ Ա. Քայանթարը Անիում Մառի նշանակած պահակ Գասպարի հետ 1918 թ. Երևան է հասցրել պեղումներից հայտնաբերված «երկու շալակ բան»: Հետագայում նա Երևան է տեղափոխել Անիի պեղումներից հայտնաբերված և տարբեր վայրերում պահված 123 հավաքածու: Այժմ Պետական պատմական թանգարանում պահպանվում է Անիից բերված շուրջ 1500 առարկա՝ միջնադարյան ճենապակյա խեցեղենի նմուշներ, շինական, պարսկական հախճապակյա և պղնձյա եկեղեցական սպասք և կենցաղային իրեր, միջնադարյան զենքի նմուշներ, ճարտարապետական բեկորներ, ինչպես և պեղումների ժամանակ կատարված նկարահանումների նեգատիվներ:

ՊԱՐՄԻՅ ԵԱՍՐԵԴԻՆ ՇԱՀԻ ԱՅՅԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԱՁԱՐՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

Բնագիրը՝ ԳԱԹ ՇԵՖ № 12—երկրորդ բաժին: Տպագրվում է առաջին անգամ:

¹ Հիշյալ պարսկական պատվանշանը Սմբատ Շահադիզը ստացել է 1869 թվականին: Պահվում է ԳԱԹ, իր անվան ֆոնդում:

Բնագիրը չի պահպանվել: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «էջմիածին», 1945, մայիս, էջ 27—37: Արտատպվում է վերջինից:

¹ Անճշտություն. Հ. Ալամդարյանի ծննդյան ճշգրիտ թվականը 1795 թ. հունվարի 14-ն է (խմբ.):

² Բնագրում այստեղ և հետագայում, անուշադրության սխալ. ներսիսյան դպրոցի տնտեսական գործերի այս կառավարիչը կոչված է Գալուստ Շերմաղանյան, մինչդեռ իրականում այն հղել է Շիրմաղան Վարդանյանը. Գալուստ Շերմաղանյանը նրա որդին էր (խմբ.):

³ Ալամդարյանը վիրավորվել է 1834 թ. մայիսի 6 լույս 7-ի գիշերը. վախճանվել է հիվանդանոցում նույն ամսի 24-ին (տես Պ. Հակոբյան, «Խաչատուր Աբովյան». Եր., 1967, էջ 591—592):

ՀԱՅ ԴԻՏՆԱԿԱՆ ՔԵՐՈՐԵ ՊԱՏԿԱՆՅԱՆ

Բնագիրը՝ ԴԱԹ ԵՇՖ № 28—երկրորդ բաժին: Տպագրվել է «էջմիածին», 1950, հունվար-փետրվար, էջ 34—36: Արտատպվում է բնագրից:

¹ Լ. Տիգրանյանի Հիշատակարանը, որից քաղված է մեջբերված հատվածը, ներկայումս պահվում է Մեսրոպյան մատենադարանում: Ե. Շահապիզը երևի օգտվել է այն ժամանակ, երբ այդ ձևագիրը պահվում էր ժառանգների մոտ, կամ թե՛ ՀՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայում՝ բժշկության պատմության թանգարան-կարիքներում:

² Իրարից հեռու ապրելով՝ Ռափայել և Քերորե Պատկանյանները մշտական նամակագրական կապ են ունեցել: Ռափայելն իր նամակներում երբեմն կշտամբել է Քերորին՝ հայոց պատմության երկրորդական թեմաներով զբաղվելու համար և հիշեցրել. «Մենք՝ Պատկանյաններս, արահետ ճամփով քալող ջանալար չենք» (ՌՊ ԵԼԺ, հատոր VII, էջ 86), հրահրել ավելի մեծ պրոբլեմներով զբաղվելու: Մի այլ նամակում նա գրում է. «Քերոր ջան, ես քեզ մեկ բան ասեմ, սիրտդ չի՞ ցավիլ... Մինչև ե՞րբ դու այդ սքանչելի հանճարովի շփոթքների մեջ պիտի քրքրես. ժամանակը չէ՞ մի ճարտարարվեստ ամբողջ շենքի վրա աշխատես, որն գիտեմ, յուր զմրեթը և որենացիեն շատ վեր պիտի բարձրացնի: Քերոր, տուր հային ամբողջ պատմություն, ազգային պատմություն, ամբողջ շենք...» (ն. տ., էջ 114):

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԶՅԱՆ, ՄԿՐՏԻԶ ՍԱՆԱՍԱՐՅԱՆ, ԼԵՎՈՆ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ

Բնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է «էջմիածին», 1946, օգոստոս—հոկտեմբեր, էջ 60—64 և նոյեմբեր—դեկտեմբեր, էջ 43—53: Արտատպվում է հիշյալ պարբերականից:

¹ Կ. Օղյանի «Внутренний быт древней Армении» (Պետերբուրգ, 1859) աշխատությունը հայերեն է թարգմանել և հրատարակել Պերճ Պողոսյանը (Շուշի, 1864):

² Գրքի հեղինակը ֆրանսիացի հանրահայտ գրող Բերնարդեն դը Սեն

«Պիեռն է, Ռուսսոյի հետեորդներից: Նշված թարգմանությունը, հավանաբար, Ստ. Նազարյանցինն է:

³ «Բեկան» Մ. Լեւմոնտովի «Մեր ժամանակի հերոսը» գրքի վիպականերից մեկը:

⁴ Խոսքը վերաբերում է Ս. Պետերբուրգից հայոց եկեղեցիների խորհրդին, որը եկեղեցական կալվածքներից ստացված եկամուտների մի մասը, որպես թոշակ հատկացնում էր աղքատ ուսանողներին:

⁵ Խոսքը վերաբերում է լեհահայերի կաթոլիկացման պատմությանը XVII դարում: Նոյանը հրատարակել է Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմությանց» գիրքը և օժտել ներածական ուսումնասիրությամբ: Գիրքը լույս է տեսել «Բռնի միություն» Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ» խորագրով. Պետերբուրգ 1884:

⁶ Թվում է թե Շահաղիզը Մ. Սանասարյանի բարեգործությունը գնահատելիս՝ գույները խտացնում է և նրա գլուխը լուսապսակով պննում:

⁷ Խոսքը ցարական բանակի զենեքալ, նշանավոր պետական գործիչ Միքայիլ Տարիբևի Լորիս-Մելիքովի մասին է, որ հիշյալ պատերազմի ժամանակ թուրքական ռազմաճակատում զլխավորում էր Կովկասյան հատուկ կորպուսի գործողությունները:

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

ԱՐԱՄԵԼԻՔ ԼԱԶԱՐԵՎ ՍԻՄԵՈՆ (1857—1916)—Հնագետ, հեղինակ հնագիտական աշխատությունների (նուսերեն). հղել է Լազարյան հնամարտի խնամակալ և հոգաբարձու 159:

ԱՐԵՂՅԱՆ ՄԱՆՈՒԿ (1865—1944)—հայագետ 149—150:

ԱՐՈՎՅԱՆ ԽԱԶՍՏՈՒՐ (1809—1843) 63, 66, 78, 211, 221, 249:

ԱԼԱԶԱԼՅԱՆ ՂՈՒԿԱՍ—նոր Նախիջևանի հասարակական գործիչ 96—98:

ԱԼԱԶԱԼՅԱՆ ՍԻՄԵՈՆ—Հանրային գործիչ, բժիշկ, 1877—1879 թթ. հղել է նոր Նախիջևանի քաղաքապետի 93:

ԱԼԻՇԱՆ ՂԵՎՈՆԻ (1820—1961) 179:

ԱՂԱՓԻՐՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ (1827—1898)—կրթական գործիչ, հոգևորական. պաշտոնավարել է Բեռլոսիայի Խալիպյան վարժարանում, Շուշլա և Երևանի թեմական դպրոցներում. Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ (1891-ից) 174—175, 233:

ԱՃԱՌՅԱՆ ՀՐԱԶՅԱ (1876—1953)—հայագետ 205, 229:

ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻ ԳԱՐՐԻԵԼ (1812—1880)—հոգևոր գործիչ, գրող և գիտնական, Մ. Նալբանդյանի գաղափարական հակառակորդներից 76, 106—107, 113, 117—118, 262:

ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԱՌԱՔԵԼ (1808—1889)—կրթական-մշակութային գործիչ. Արուլյանի և Նազարյանցի հետ աշակերտել է Ներսիսյան դպրոցում 211:

ԱՐՄԱԹՐԱՆՅԱՆ ՀՄԱՅԱԿ (1876—1919)—նոր Նախիջևանցի նկարիչ:

ԱՐՄՐՈՒՆԻ ԱՆԴՐԵԱՍ (1847—1898)—Գ. Արծրունու եղբայրը, հանքաբան. դասախոսել է գերմանական համալսարանում 179:

ԱՐՄՐՈՒՆԻ ԳՐԻԳՈՐ (1845—1892)—հրապարակախոս, «Մշակի» հիմնադիր և առաջին խմբագիրը 100, 179, 240:

ԲԱՀԱԹՐՅԱՆ ԱՌԱՔԵԼ (1848—1883)—մանկավարժ, պաշտոնավարել է Սիմֆերոպոլի ուսուցչական սեմինարիայում և Ներսիսյան դպրոցում, կազմել է դասագիրք և մեթոդական ձեռնարկներ 24, 85:

ԲԱՇԻՆՋԱՂՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ (1857—1925)—աշխատավոր նկարիչ և գրող 69:

ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ ՄԿՐՏԻԶ (1862—1927)—Մոսկվայի հայ ուսանողական ընկերության ղեկավարներից, հրատարակիչ «Հանդես զրականական և սպասմականի». թարգմանություններ է կատարել լեհերենից և ռուսերենից 187—188:

ԲԵՐԲԵՐՅԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ (1838—1917)—բժիշկ, մշակութային գործիչ, Մ. Նալբանդյանի համախոհներից և մտերիմներից 187:

ԲԵՐԲԵՐՅԱՆ ՄԻՆԱՍ (1871—1919)—խրալարան, հրապարակախոս, գրական բնագետ 69, 75, 137:

ԲԵՐՈՅԱՆ ՄԿՐՏԻԶ (1795—1872)—մշակութային գործիչ, Պետերբուրգի համալսարանի դասախոս. հղել է հայկական հրատարակությունների դրարենիչ 224, 236:

ԲՐԱԺՆԻՈՎ ՎԼԱԴԻՄԻՐ—Երևանի ղիմնադիւայի ղերեկտոր 29:

ԳԵՎՈՐԳ Դ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍԵՅԻ (1813—1882): Կաթողիկոս (1866—1882 թթ.) 73, 127, 139, 174, 182, 243:

ԳԵՂԱՄՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ (1831—1858)—բժիշկ, մշակութային գործիչ, Թարգմանություններ է կատարել ղերմաներենից 249:

ԳԵՐՅՆՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԻՎԱՆՈՎԻՉ (1812—1870)— ռուս մեծ դեմոկրատ-հեղափոխական 188:

ԴԼԱԴՍՏՈՆ ՈՒԻԼՅԱՄ ՅՈՒԱՐՏ (1809—1898)— անգլիացի բաղաբական և պետական գործիչ, Համալսել է «հայկական դատին» 176—177:

ԴՐԱՆՈՎՍԿԻ ՏԻՄՈՖԵՅ ՆԻԿՈԼԱՅԻՉ (1813—1855)—ռուս ականավոր գիտնական և հասարակական գործիչ. Մոսկվայի համալսարանի ընդհանուր պատմության պրոֆեսոր. ակտիվորեն մասնակցել է 30—40 թթ. հասարակական-քաղաքական կյանքին. Բ. Պատկանյանը, Գ. Քանանյանը նրա սաներից են 151, 168:

ԴԵԼՅԱՆՈՎ (ԴԻԼԱՆՅԱՆ) ԻՎԱՆ ԴԱՎԻԴՈՎԻՉ (1818—1897)—սովորել է Լազարյան ճեմարանում, ավարտել Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական բաժինը. եղել է Պետերբուրգի ուսումնական շրջանի հոգաբարձու. 1869—1882 թթ. վարել է Լազարյան ճեմարանի տնօրենի պաշտոնը: 1882 թ. մինչև կյանքի վերջը եղել է կայսրության լուսավորության մինիստր 147, 154, 180, 201, 236:

ԴԵԼՅԱՆՈՎ (ԴԻԼԱՆՅԱՆ) ՆԻԿՈԼԱՅ ԴԱՎԻԴՈՎԻՉ—նախորդի եղբայրը 19, 136, 143, 154, 201:

ԴՈԼԳՅԱՆ ԱՆՆԱ—ղզլարցի բժիշկ, հասարակական գործիչ Մարտիրոս Դոլգյանի դուստրը, գրող Պերճ Պոռյանի կինը 64:

ԵՎԱՆԴՈՒԼՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ (1843—1901)—հրապարակախոս, իրավաբան, աշխատակցել է Ժամանակի հայ պարբերական մամուլին. կյանքի վերջին տարիներին վարել է Բիֆլիսի բաղաբագրի պաշտոնը 244, 252:

ԵՐՄՈԼՈՎԱ ՄԱՐԻԱ ՆԻԿՈԼԱՅՎՆԱ (1853—1928)—ռուս գերասանուհի 98:
ԵՓՐԵՄ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՉՈՐԱԳՂՅԻ (1750—1835) 211—213:

ԶԱԱՍ ԳՐԻԳՈՐԻ ԽՐԻՍՏԱՅՈՐՈՎԻՉ (1797—1885)—ռուսական հեծելազորի գեներալ. եղել է Կուրանի զորքերի հրամանատար. 1839 թ. Կուրան է գաղթեցրել 300 հալեթի, հիմնել հայկական ավան, որ հետո կոչվել է Արմավիր 171:

ԷՄԻՆ ՄԿՐՏԻՉ (1815—1890)—հայազետ 139, 141—145, 151, 156, 159, 223—225, 231, 233—236:

ԹԻԹՐՅԱՆ— Թատերական-հասարակական գործիչ. նոր նախիջևանցի, եղել է նոր նախիջևանի փոխադարձ վարկային ընկերության աշխատակից և ապա տնօրեն: Օժանդակել է Ադամյանի ներկայացումներին, հանդես է եկել պատասխանատու դերերում 97—98:

ԹԻՄՈՒՐՅԱՆ ՄՆԱՅԱԿԱՆ (1830—1906)—գանձակեցի, բժիշկ: 1856 թ. Ռ. Պատկանյանի և Գ. Քանանյանի հետ կազմել է Գամառ-Քաթիպա գրական ընկերակցությունը 168:

ԹՐՅԱՆ ԴԱՎԻԹ (1840—1898)—կոմիկ գերասան 91:

ԹՈՎՄԱՍ ՂԱԶԱՐՈՍ—հաշտարխանցի բժիշկ, Վարշավայի համալսարանի պրոֆեսոր 33—36:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ (1869—1923)—63, 128:

ԺԱՄՀԱՐՅԱՆ ԵՂՐԱՅՐՆԵՐ—Աթանաս, Իսահակ, Հովհաննես. Մոսկվայի հայտնի

դրամատերեր. նրանց մոտ է ծառայել Ալ. Մատուրյանը. 1907 թ. նրանց ծախսով է տպագրվել բանաստեղծի երկերի առաջին հատորը, և. Աբովյանի երկերի ժողովածուն և այլ գրքեր 41:

ԻՆՃԻՃՅԱՆ ՂՈՒԿԱՍ (1758—1833)— Մխիթարյան միաբանության անդամ, պատմաբան 236:

ԼԱԶԱՐՅԱՆ ԽԱՉԻԿ (Լազարև Խրիստոֆոր Եկիմովիչ— 1789—1871)— Կալվածատեր, ցարական պետական պաշտոնյաւ. Եղել է Լազարյան ճեմարանի, Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայոց եկեղեցիների հոգաբարձու. նրա անվան հետ է կապված նաև Լազարյան ճեմարանի տպարանի չիմնադրումը և զործունեությունը 126:

ԼԵՐՄՈՆՏՈՎ ՄԻԽԱՅԻԼ ՅՈՒՐԻԵՎԻՉ (1814—1841)— ուսուսկանավոր գրող 239:

ԼՈՐԻՍ ՄԵԼԻՔՈՎ ՄԻԽԱՅԻԼ ՏԱՐԻՆԻՈՎԻՉ (1825—1888)— Կոմս, ցարական բանակի գեներալ-ադյուտանտ, զորավար, պետական գործիչ 255—256, 258—259:

ԽԱՏԱՄՅԱՆ ԱՐՏԵՄ—Նոր Նախիջևանի քաղաքային վարչության անդամ. Թատերասիրաց ընկերության չիմնադիրներից 97:

ԽԱԼԻՊՅԱՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ (1790—1871)—Նոր Նախիջևանի վաճառական և կալվածատեր. Նալբանդյանի կատաղի հակառակորդներից 219:

ԽՈՒՆԻՈՎԱ ԵՎԳԵՆՅԱ— ուսու դերասանուհի. 80-ական թվականներին խաղացել է Ռոստովում, որտեղ ծանոթացել է Աղամյանի հետ և մտերմացել: Մինչև 1886 թ. ուղեկցել է Աղամյանին նրա բոլոր չյուրախաղերի ժամանակ 94:

ԽՐԻՄՅԱՆ ՄԿՐՏԻՉ (ՀԱՅՐԻԿ—1820—1907)—ամենայն հայոց կաթողիկոս 1892—1907 թթ. բրող, հասարակական-քաղաքական գործիչ 37, 39—40, 122—123, 127—129, 180:

ՄԱՏՈՒՐՅԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ (1865—1917)—սանաստեղծ 146:

ԿԱՐԵՆՅԱՆ ՀԱԿՈՐ (—1872)—մանկավարժ, բանաստեղծ, Թատերական գործիչ. երկար տարիներ հայոց լեզու է դասավանդել Ներսիսյան դպրոցում 19:

ԿՈՒՇ ՅԵՈՒՐ ԵՎԳԵՆԵՎԻՉ (1843—1915)—ուսու բանասեր-արևելագետ 142, 229, 231:

ԿՈՍՏԱՆՅԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ (1849—1920)—բանասեր-բանահավաք. էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ 244:

ԿՈՒՍԻԿՅԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ—հայագետ, Լազարյան ճեմարանի ուսուցիչ 166:

ԿՐԵՍՈՍ—Երզնայի վերջին թագավորը 560—546 թթ. մ. թ. ա. 28:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱՐՔԵՅԻ (1761—1842)—կաթողիկոս 1831—1842 212—213:

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ԱՐԳԱՐ (1849—1904)—տնտեսագետ, խմբագիր-հրատարակիչ «Փորձ» և «Արձագանք» պարբերականների 179, 237:

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ԽԱԶՏՈՒՐ (1852—1919)—պատմաբան, հնագետ 54, 104:

ՂԱՓԱՆՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ (1884—1956)—հայագետ 196:

ՄԱԴԱԹՅԱՆ ՊԵՏՐՈՍ—ՍԵՅԱԴ—«Ճռաբաղի» աշխատակիցներից. գրել է աշուղական բանաստեղծություններ 211:

ՄԱՆԴԻՆՅԱՆ ՍԵԴՐԱԿ (1844—1915)—մանկավարժ. եղել է տեսուչ Ներսիսյան դպրոցում, Գևորգյան ճեմարանում, Շուշիի և Երևանի թեմական դպրոցներում. ունի մանկավարժական աշխատություններ 179, 251:

ՄԱՆԹԱՇՅԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ (1842—1919)—դրամատեր 177, 180, 182:

ՄԵՄՆ ՏԻԳՐԱՆ—հայոց թագավոր մ. թ. ա. 89—36 թթ. 145:

ՄԻԱՐԱՆ—տե՛ս Տեր-Մկրտչյան Գալուստ:

ՄԻԱՆՍԱՐՅԱՆ ՄԻՔԱՅԵԼ (1829—1880)—գրական-հասարակական գործիչ, «Հյուսիսսփայլ»-ի աշխատակիցներից: Կաղմել և հրատարակել է «Քնար հայկական» երգարանը (Պետերբուրգ 1868) 248:

ՄԻՐԱՔՅԱՆ ՂՈՎՀԱՆՆԵՍ—մանկավարժ 78, 80:

ՄՍԵՐՅԱՆ ԶԱՐՄԱՅՐ (1836—1899)—խմբագիր «Համբավաբեր Ռուսիո» (1861—1864), «Փարոս», (1872—1876) և «Փարոս Հայաստանի» (1879—1881) պարբերականների: Ապրելով Մոսկվայում՝ աշխատակցել է նաև կովկասյան հայ մամուլին 41:

ՄՍԵՐՅԱՆ ԼԵՎՈՆ (1867—1933)—լեզվաբան-արևելագետ. հեղինակ 120-ից ավելի տպագիր գիտական աշխատությունների (ռուսերեն) 41:

ՄՍԵՐՅԱՆ ՄՍԵՐ (1808—1873)—կղերական հայանոցական հրապարակախոս, խմբագիր-հրատարակիչ «Ճռաբաղ» պարբերականի. «Հյուսիսսփայլ» մոլի հակառակորդը 130, 146, 156, 188, 200, 204:

ՆԱԼԻԱՆԴՅԱՆ ՄԻՔԱՅԵԼ (1829—1866)—գրող, ղեմավար-հեղափոխական, հրապարակախոս 36, 106, 113, 158, 187, 190—191, 243, 249, 261—263:

ՆԱՐ-ՊԵՅ—ԳԱԼՖԱՅԱՆ ԽՈՐԵՆ (1831—1892)—բանաստեղծ, կրոնական գործիչ 248:

ՆԻԿՈՂՈՍՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ (1850—1921)—հրապարակախոս: Եղել է ցարական բռնակի սպա 259:

ՇԱՀՐԱԶՅԱՆ ՕԼԳԱ (ՆՐԱՆՈՒՀԻ)—Սիմոն Ալաշայանի դուստրը: Ծնանդուն մասնակցություն է բերել նոր Նախիջևանի հասարակական-մշակութային կյանքին: 1870 թ. ծանոթացել է Ֆասուլեանյանի խմբի հետ՝ նոր Նախիջևան եկած Պ. Աղամյանի հետ և մտերմացել 93—95, 97, 99:

ՇԱՀՆԱՄՅԱՆ ՆԵՐՍԵՍ (1860—1904)—նշանավոր երգիչ, տենոր: Ծնվել է Գանձակում, կատարելագործվել Իտալիայում. եղել է Բրիտանիոյի Կարա-Մուր-զայի խմբում մեներգիչ: Համերգներ է տվել Պետերբուրգում և այլ քաղաքներում, երգեցողության դասեր է տվել հայոց ծխական դպրոցներում 27:

ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ ՇԱՊՈՒՀ—վաղարշապատցի. Աշտարակում եղել է Պերճ Պոռչյանի ուսուցիչը 58:

ՇԱՄԻԼ (1789—1871)—կովկասյան լեռնականների առաջնորդը 171—172, 246:

ՇԱՆՇՅԱՆ ՊԵՏՐՈՍ (1819—1889)—մանկավարժ, Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ 53, 248:

ՇԵՔՍՊԻՐ ՎԻԼԻԱՄ (1564—1616)—անգլիական մեծ գրող-դրամատուրգ 84, 86, 89, 90, 98, 128:

ՉԱԼԽՈՒՇՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ—նոր Նախիջևանի հասարակական գործիչ, իրավաբան: Աշխատակցել է ռուսական և հայկական մամուլին: Ունի առանձին գրքերով հրատարակված աշխատություններ 86—87, 97—100:

ՉԱԼԽՈՒՇՅԱՆ ԽԱԶԱՏՈՐ—առաջինի եղբայրը, հասարակական գործիչ 97, 101:

ՉՈՒՐԱՐ ԳԵՎՈՐԳ (1864—1930)—իրավաբան գրական-հասարակական գործիչ: Մամուլում տպել է պատմվածքներ և թատերգություններ 92:

ՊԱՆԱՆՅԱՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍ (1837—1889)—պատմաբան, կրթական գործիչ 179:
ՊԱՍԿԵՎԻԶ ԻՎԱՆ ՅՅՈՒՐՈՐՈՎԻԶ (1782—1856)—ռուսական բանակի զե-
նեբալ ֆելդմարշալ. 1827 թ. Նշանակվելով Կովկասյան երկրամասի կառավարիչ՝
գեկավարել է ռուսական բանակի զործողությունները Պարսկաստանում 211—213:
ՍԱՐԴԻՍ ՊԻՍԱԿ—14-րդ դարի մանրանկարիչ. երաժիշտ և մանրանկարիչ
Գրիգոր Խուլի որդին։ Ապրել և ստեղծագործել է Սիսում. պատկերազարդել մոտ
20 ձեռագիր 194:

ՊՈՊՈՎ ԹԱԴԵՎՈՍ—նոր նախիջևանցի հասարակական գործիչ. Ադամյանի
արվեստի գնահատողներից և օժանդակողներից 97—99, 100:

ՋԱՆՈՒՄՅԱՆ ՍԱՐԴԻՍ—մոսկովարենակ դրամատիկ 41:

ՌՈՍՍԻ ԷՌԵՆՍ (1827—1896)—խալապի հռչակավոր գերասան 54:

ՍԱԱԴԻ ՄՈՒՍԻԼԻԶԻԴԻՆ (1181—1291)—իրանական ակադեմիկոս րանաստեղծ 19:

ՍԱԹՈՒՆՅԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ—նոր նախիջևանցի հասարակական գործիչ 97:

ՍԱԼԼԱՆԹՅԱՆ ՄԻՔԱՅԵԼ—ապրել է 19 դարի առաջին կեսին. եղել է վարդա-
պետ, մանկավարժ։ Պաշտոնավարել է Լադարյան ճեմարանում, նամակագրու-
թյուն է ունեցել Խ. Արուստի հետ։ 1829 թ. լույս է ընծայել իր և իր աշա-
կերտների գրվածքները «Մուղայր Արարատյան» խորագրով 156:

ՍԱԼԹԻԿՅԱՆ ԴՐԻՂՈՐ (Կարա-Մուրզա)—նոր նախիջևանցի. Գ. Պատկանյանի
աշակերտներից. 1881—1888 թթ. նա եղել է նոր նախիջևանի բաղադրություն 187:

ՍԱԼԹԻԿՅԱՆ ՀՆՂԻՆԵ—երկամյա Շահադիդի կինը, նոր նախիջևանցի, դասա-
վանդել է քաղաքի Օրիորդաց Կոնյան վարժարանում 34, 85, 178:

ՍԱԼԻԻՆԻ ԹՈՄԱՋՈ (1829—1916)—խալապի հռչակավոր արտիստ 34, 98,

ՍԱՄՈՅԼՈՎ ՎԱՍԻԼԻ ՎԱՍԻԼԵՎԻԶ (1812—1887)—ակադեմիկոս ռուս գերասան
84:

ՍԱՌԱ ԲԵՌԵՍ (1844—1923)—ֆրանսիական մեծահռչակ դերասանուհի 98:

ՍԱՐԴՅԱՆ ՍԱՐԴԻՍ (1855—1892)— ազդեցիկ. ավարտել է Մոսկովայի հա-
մալսարանի լեզվագրական բաժինը։ 1891 թ. ստանձնել է Լադարյան ճեմարանի
հայոց լեզվի ուսուցչի պաշտոնը։ 1883 թ. Մոսկովայում լույս է տեսել նրա «Ազու-
նլիցոց բարբառը— ղոկերի լեզուն» աշխատությունը։ Վերջին տարիներին աշխա-
տել է «Աշխարհաբար լեզվի դարգացման պատմություն» գրքի վրա, որ անա-
վարտ է մնացել 41, 43, 229:

ՍԱՎԻՆԱ ՄԱՐԻԱ ԳԱՎՐԻԼՈՎՆԱ (1854—1915)— ակադեմիկոս ռուս դերասա-
նուհի 93:

ՍԻՄԵՈՆՅԱՆ ՊԵՏՐՈՍ (1830—1911)— մանկավարժ, ազգային-ուսուցանողա-
կան հրապարակախոս. Ռ. Պատկանյանի գասերկերը Լադարյան ճեմարանում. եր-
կար տարիներ ուսուցչություն է արել Ներսիսյան դպրոցում. 1863—1885 թթ.
խմբագրել է «Մեղու Հայաստանի» թերթը 250:

ՍԻՄՈՆՅԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍ—«Հյուսիսարևելյան» աշխատակից 238:

ՍՊԵՆԴԻԱՐՅԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ (1871—1928)—ակադեմիկոս հայ կոմպոզիտոր
69—71, 74—75, 128—129:

ՍՏԵՓԱՆԵՆ ԽՈՐԵՆ (1840—1900)— բանասեր, կրոնական գործիչ, մանկա-
վարժ 109—110:

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ (Սև Սանդրո). «Մշակի աշխատակից։ Սերտ կա-
պերի մեջ է եղել Պ. Ադամյանի, Գ. Բաշինջաղյանի, Ղ. Աղայանի, Հովհ. Թու-
294

մանյանի Էւտ: Տեսական նամակագրութիւն է ունեցել Պ. Աղամյան: Հետ 69—71, 73—75:

ՍՈՒԼԹԱՆՇԱՀ ՍԻՄԵՈՆ ԳՐԻԳՈՐԵՎԻԶ— նոր նախնական դասեր: 1850—1860-ական թթ. պետական բրձր պաշտոն է ունեցել Պետերբուրգում. աշակցել է «Հյուսիսսիբիրի», տարագրութեանը 158, 187:

ՎԵՀԱՊԵՏՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (1807—1882)— վարել է մի շարք եկեղեցական պաշտոններ. 1867 թ. նշանակվել է Հաշտարխանի թեմի առաջնորդ, ուր ապրել է մինչև մահը 57, 244:

ՎԵՍԵՆՈՎՍԿԻ ՅՈՒՐԻ ԱԼԵՔՍԵՆՎԻԶ (1872—1919)— գրականագետ, բանաստեղծ, հայ գրականության թարգմանիչ 128, 146:

ՎՐՈՒՅՐ ԱՐԱՄ (Քաշունի Մինաս Մինասյան—1863—1924)— Դերասան, խումբագիր «Հուշարար» երկշաբաթաթերթի 196:

ՏԵՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՄԻՔԱՅԵԼ (1829—1869)— բժիշկ. «Հյուսիսսիբիրի» աշխատակից 46, 187:

ՏԵՐ ՄԿՐՏՉՅԱՆ ԳԱԼՈՒՍՏ (Միաբան)— (1866—1918)— հայագետ 148:

ՏԵՐ ՄԱՂԱՔԻԱ— տե՛ս Օրմանյան Մաղաքիա 40:

ՍԱՐԳՍՅԱՆ ՍԱՐԳԻՍ—

ՏՈՄՍՈՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԻՎԱՆՈՎԻԶ (1860—1935)— Ռուս լեզվաբան. հեղինակ «историческая грамматика современного армянского языка города Тифлиса», СПб, 1890.

ՐԱՅԵՆԻ (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան—1835—1888) 179:

ՓԱՆՅԱՆ ՄԵԼԻՔՈՆ (1825—1901)— Ստ. Նազարյանցի մտերիմ բարեկամը. ազույցի վաճառական. հաստատվելով Մոսկվայում՝ երկար տարիներ ընտրվել է եկեղեցիների երեսփոխ, եկեղեցական կալվածքների կառավարիչ. եղել է Հազարյան ձեմարանի տնտեսական խորհրդի անդամ 20, 21:

ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ (1855—1913)— Գր. Արծրունու մահից հետո մինչև 1913 թ. խմբագրել է «Մշակ» թերթը: Մասնագիտությամբ քուղատնտես 46:

ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀՐԵԳ (1887—1938)— հնագետ, պատմաբան: Մասնակցել է Անիի պեղումներին և զբաղվել վիճաբանական նյութերի հավաքմամբ: 1923—1937 թթ. եղել է Հայաստանի Հնությունների պահպանման կոմիտեի գիտնական քարտուղար 193—196, 198—199:

ՔԱՆԱՆՅԱՆ ՎԱՐՎԱՌԵ (1844—1941)— Դ. Քանանյանի կինը, Ռ. Պատկանյանի մտերիմ բարեկամուհին 149, 160—165, 169—170:

ՔԻՇՄԻՇՅԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ (1843—1914)— մշակութային գործիչ. սովորել է Հազարյան ձեմարանում, ապա՝ Մոսկվայի համալսարանի բնագիտական բաժնում. պաշտոնավարել է գրաքննչական կոմիտեում. ուսուցչի պաշտոն է վարել Ներսիսյան դպրոցում. աշխատակցել է հայ պարբերական մամուլին. գրել է պիեսներ, ունի հիշողություններ Մոսկվայի հայկական թատրոնի մասին 46, 257:

ՔԻՐԻԼՅԱՆ ՎԱՀԱՆ— նոր նախնական արհեստագիտական դպրոցի ուսուցիչ. մասնակցել է Պ. Աղամյանի կազմակերպած ներկայացումներին և աչքի ընկել հաջող դերակատարումներով 45, 97:

ՕՐԲԵԼԻ ՀՈՎՍԵՓ (1887—1967)— արևելագետ-ակադեմիկոս 190, 196:

ՕԼՅԱ (Հուլիսիմե)— Ռուսիայի Պատկանյանի կինը 34:

ՅԱՍՈՒԼԻՆԱՅԱՆ ԹՈՎՄԱՍ (1843—1901)— նշանավոր դերասան և ռեժիսոր 89, 91:

Երվանդ Շահադիդ—Ակադեմիկոս Հ. Ա. Օրբելի 6

ԻՄ ՀՈՒՇԵՐԻՑ

Ստեփանոս Նաղարյանցը	12
Ռափայել Պատկանյանի կյանքն իր էական գծերով	26
Սմբատ Շահադիդյան	37
Պերճ Պոռչյանցը	54
Ղազարոս Աղայանը	68
Հռչակավոր դերասան Պետրոս Ադամյանը	82
Մովսէսկարի Հովհաննէս Այվազովսկի	101
Նկարիչ Վարդգէս Սուրենյանցը	124
Սաշկա Դավիդով	131
Վարդապետ Վահան Բաստամյանցը	135
Գրիգոր Արրահամի Խալաթյանցը	140
Իմ տեսուչ Դեորգ Քանանյանը	151
Ժամանակի հմուտ թարգմանիչ Փիլիպոս Վարդանյանը	171
Նիկոլայ Յակովլէիչ Մառ	186
Պարսից նասր-էզդին շահի այցելութիւնը Լազարյան ճեմարան	199

ԳԻՄԱՍՏՎԵՐՆԵՐ

Հարություն վարդապետ Ալամդարյան	209
Հայ դիտնական Քերովրե Պատկանյանը	223
Կարապետ Նղյան, Մկրտիչ Սանասարյան, Լեոն Տիգրանյան	235
Երվանդ Շահադիդի գրական ժառանգութիւնը—Գ. Ա. Մաղոյան	264
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	273
ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ	289

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

Հրատ. խմբագիր՝ Ս. Բաբայան
Տեխն. խմբագիր՝ Զ. Ի. Սարգսյան
Դեղ. խմբագիր՝ Վ. Կաժոյան
Վերստ. սրբագրիչ՝ Մ. Կ. Գոռոյան

Հանձնված է շարվածքի 18/IV 1980 թ.։ Ստորագրված է տպագրութեան 14/VIII 1980 թ.։ Ֆորմատ 60×84¹/₁₆։ Թուղթ տպագր. № 1, Տառատեսակ՝ «Գրքի տուրական»։ Տպագրութիւնը՝ «Բարձր»։ 19,75 պլայմ. տպագր. մամ., հրատ. 14,67 մամ.։ Պատվեր 623։ ՎՅ 03986։ Տպաքանակ 2.000։ Գինը՝ 2 ռ. 45 կ.։

Երևանի պետական համալսարանի տպարան, Երևան, Արովյան № 52։

Типография Ереванского государственного университета, Ереван, ул. Абовяна № 52.

